

ГЕНРЫХ ДАЛІДОВІЧ

**ГАСПАДДАР-
КАМЕНЬ**

РАМАН

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1987

ББК 84Бел7
Д 15

*Рэцэнзент
Канстанцін Тарасій*

Д $\frac{4702120200-010}{М 302(05)-87}$ 12-86

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1987.

Прысвячаю светлай памяці маці,
бацьку, роднай зямлі

Кожная мясціна на свеце ганарыцца нечым сваім, адмысловым. Таямнічасць, даўняя памяць, гонар для Янкавін — валун, ці, як яго называюць, Гаспадар-камень, што ляжыць за вёскаю, перад самым Налібацкім лесам. Ніхто не помніць і не ведае, калі заявіўся тут гэты велікан, колькі ён ужо ўвогуле існуе. Відаць, спакон стагоддзяў. Бо высозны, ледзь не ў рост чалавека, шырокі, спод аброслы цвёрдым, нібы цэмент, шэрым мохам і ў той жа час трывалы, моцны, з намерам пражыць яшчэ шмат.

Гаспадар-камень заўсёды вабіў янкавінцаў нейкаю магічнаю сілай. Казалі, шмат хто (звычайна адзін) з кожнага новага пакалення прыходзіў сюды, калі яму было цяжка. Валун нібы слухаў чалавека, убіраў у сваю непрыступную і ў той жа час чулую душу людскія беды, слёзы, просьбы ды мары, камянеў, таіў пачутае ды, можа, сваёй маўклівай мудрасцю вучыў, раіў чалавеку-гаротніку гэтаксама набірацца маўклівасці, цярпення ды камянець. Валун-то, канечне, сам нема маўчаў, ляжаў і ляжыць затоеным сведкам усяго, што тут адбывалася, але людзі не ўсе станавіліся нямыя, акамянелыя, бо той-сёй рана ці позна і выкрыкваў боль жывой, чалавечай душы...

Частка першая. ВЯЛІКІ ПОСТ

Ад прадзедаў сакоп вякоў
Мне засталася спадчына...

Янка Купала

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

1

Выехалі раненька. Яшчэ атульвала неба і зямлю ноч. Цадзіў праз сцюдзёнае, нібы шкляное паветра блакітнае святло месяц, мігцелі на цёмна-сінім небе густыя белаватыя зоркі, ды шматколернымі іскрамі зыркаў вельмі ж хрумскі снег. Блакітная відната трымалася аж да Налібак, што былі ад Янкавін за чатыры вярсты. А ў Налібаках зоркі ды месяц раптоўна зацягнуліся густым і белым, як малако, туманом і з неба на зямлю пала густая цемната.

Сям-там з акон налібацкіх хат скупа засвяціліся газніцы ці лучыны, той-сёй з гаспадароў тупаў па двары, рыпеў снегам, запрагаў каня, збіраючыся, відаць, гэтаксама ехаць па сваё сена — не спалі ў шапку, канечне, і налібачане. Як пакідалі Налібакі, дык аж напалохаліся: пяўжо хто гарыць? Увесь за сценак быў у чырванавата-жоўтым святле. Пасля супакоіліся: нехта воддаль ад вуліцы і прыбудоў паліў салому — смаліў кормніка. Утраіх. Праўда, трымалі па пуку саломы два высокія мужчыны, а трэці, хлопчук, тоўкся каля рук. Агоп то ўспыхваў, калі ўгараліся два пукі саломы, асвятляў блізкія сядзібы, адсоўваў цемру на паўнеба, то атухаў, сціскаўся да малепечкага цяпельца-вочка, калі ў каго аднаго ў

руках адшугвала салома,— тады той кідаў па рас-пластанага кормніка педагарак і змятаў вешікам са спіны вуголле — адразу ж далёка несла гарэлюю салому і шчаціну. Патыхала горасцю. Аж казытала ў носе.

У лесе, у Налібацкай пушчы, было зусім цёмна. Як у запечку.

Нямкевіч-бацька ехаў першы. Ён добра ведаў дарогу на Шубін — пуцявін у пушчы шмат, крыху звярні не туды, дык заедзеш далёка ўбок, пад Любчуці Новагародак. За бацькавымі санямі трушком беглі іхнія коні. Усяго чацвёра. Уночы ў пушчу рызыкаўна ехаць аднаму. Пушча ёсць пушча. І звяр'я тут нямала ўсякага, і людзі розныя тут швэндаюцца. У пушчы свае законы. Той уладар тут, хто смелы і дужы.

У старым пушчанскім лесе — а праз яго ехалі вёрст з пятнаццаць — іх спаткала світанне. Калі мінулі Кляцішча — апошнюю вёску перад Шубінам, дзе іх гуртам сустрэлі і доўга па вёсцы праводзілі з залівістым брэхам сабакі,— ужо прыемна даўся ў нос смачны, з пахам смажанай цыбулі дым з комінаў. А калі дабраліся да самога Шубіна, дык ужо добра развіднелася, пачаў убірацца ў сілу новы светлы дзень.

Ззаду, над лесам — недзе і над няблізкімі Янкавінамі гэтаксама,— паднялося і ачырваніла неба сонца, нібы наліваючы яго край вішнёвым сокам. Яра і бязлітасна запёк мароз. Але спіны копей, што беглі ўсю дарогу, былі па-рапейшаму цёплыя, нават вільготныя ад поту. З іх клубілася пара. Як і ў лесе, тут гэтаксама коні жвава беглі трушком і ўвесь час на-тапырвалі вушы — прыслухоўваліся, ці не абазвалася дзе што падазронае.

На Шубіне моўчкі раз'ехаліся. Гарбацэвічы — бацька з сынам — пакіравалі ўбок, да сваіх стагоў, а

яны, Пямкевічы, — да сваіх. Цяпер, зімою, аж не верылася, што летам тут зелена, мокра, гразка — на калёсах сена не вывезені. Грузінуць па восі колы.

Стары Пямкевіч над'ехаў да трох невысокіх крывых алешын, што лінелі на высокай, з бакоў чорнай, тарфяной, выдзьмутаў ветрам, зверху (улетку) травяністай купіне. За алешынамі — іхнія два аселыя, зрыжэлыя стагі. Адзін — адразу за купінаю, другі — крыху воддаль. Дзякуй богу, цэлыя. Ні вецер не параскідаў, ні чужыя людзі не зачапілі.

Бацька запыніў каля алешын каня, споўз з сапей-развалак. Калматыя яго бровы і вусы былі белыя. Ссівеў і чорны каўнер кажуха: ім, канечне ж, затульваліся шчокі і нос ад холаду.

— Ну, дзякуй богу! — выдыхнуў клуб пары. — Дарога цвёрдая!

Янка прыпыніў каня і не завіхаўся злазіць з належамага месца: здаецца, яшчэ ехаў бы і ехаў. Аж на край свету. І не кратаўся б у такі холад. Нават не хацелася думаць: усё, дабраліся. Злазь і рабі. Кожны год, кожны дзень адно і тое ж: работа ды работа. У полі, у лесе, каля дому. А вось такія далёкія, як і ў пільніцкі млын ці на рубяжэвіцкі кірмаш, паездкі рэдкія, і яны вельмі хвалююць, абнаўляюць душу. Таму, можа, і кожны з маладых хоча адарвацца ад свайго двара, паглядзець свет, пабачыць на свае вочы, дзе і як жывуць людзі (з іх яшчэ ніхто не ведае іншага пачуцця: калі шмат пабудзеш на чужыне, стомішся ад уражанняў — і не толькі ад уражанняў! — дык вельмі хочацца дадому, у свой родны кут). Янкавы старэйшыя браты — Гіполь ды Алесь — адлучаліся, былі на свеце, а ён вось усё жыццё ў сваім двары ды пры сваім доме...

— Распрагай, — нібы загадаў бацька.

Янка слухмяна злез з развалак, памахаў рукамі і паскакаў спачатку на левай, пасля на правай назе.

Сагрэўшыся, пачаў распрагаць Гнядую. Яе ўзялі ў суседа, Пётрыка Гарбацэвіча. У таго трое коней, у іх — адзін. Прыїдзецца ўвесну адрабляць за такую фатыгу. І якраз яму, Янку. Сам бацька не пойдзе і матку не пусціць — заганарыцца.

Распрогшы, бацька прывязаў свайго Сівога лейцамі да самай тоўстай алешыны, зняў з сябе стары, абліпялы і прашмальцаваны па локцях кажух і накрыў ім упацелую конскую спіну. Накрыў суседаву кабылу сваім новым кажухом і Янка. Коней трэба шапаваць. Гэта ўжо закон для кожнага гаспадара: свая ці не свая жывёла, а беражы яе лепш за сябе.

Самі яны, бацька і сын, засталіся ў суконных, зашпіленых пад горлам аплікамі фрэпчах. Абодва высокія, з шырокімі плячыма. Толькі бацька спакойны, пават маруднаваты, прыгорблены і вельмі маршчыпісты, а ён, сын, стройны, гнуткі, рэзкі, нібы не ведаючы, што яму рабіць ад вялікай маладой сілы, — дай яму падважку, — дык ён не тое што Гаспадаркамень, але і ўсю зямлю з месца зрушыць. Ёсць, канечне, розніца, калі аднаму шэсцьдзесят гадоў, а другому яшчэ толькі дваццаць з хвосцікам.

Бацька скінуў з саней, па якіх сам ехаў, жэрдку, граблі, вяроўкі і сякеру, зняў торбу з харчам, а пасля надняў аглоблі, лёгка прайшоў крыху паперад, навярнуўся і паставіў сані з другога боку стога, перадам на Кляцішча — на дарогу дадому. Кінуў позірк направа: што ўжо робіць Гарбацэвіч? Няёмка ж адстаць. Той смяцца будзе. Яны, Пямкевічы, век першыя і спраўнейшыя ў рабоце. Вёска, ведаючы гэта, не толькі паважае іх за сталасць, мудрасць і гаспадарлівасць, але і вучыцца ў іх — якраз у бацькі ўсе заўсёды пытаюцца, калі пачынаць сеяць, касіць ці жаць. Нават і Пётрык раіцца. Бо траціў шмат добра, асаромліваўся рапэй часта, калі пешта першы пачынаў рабіць.

— Шу, лезь, скулі верх,— сказаў бацька, а сам дрывязаў у перадку сапей пастролак, а пасля ў задку, пад ляжанкаю, адзін канец доўгай, яшчэ скручанай у абаранак вяроўкі.

— Залезеш сам? Ці памагчы?

Янка моўчкі засунуў рукі глыбока ў сена, учапіўся — бацька ў гэты час лёгка надпіхнуў, і ён спрытна палез наверх. На хаду ўчапіўся за настылую аলেখавую апоўзіну і пацягнуў на сябе. Ні гэтая, ні іншыя апоўзіны не скрануліся: на іх, звязаных уверсе лазовымі дубцамі, даўно ўжо, відаць, у пачатку зімы, прыкарэў ладны пласт снегу, а да снегу, капечне ж, прымерзла верхняе сена. Патурзаў, раскрышыў спакваля выдзьмуты і абледзянелы снег і звалок-такі апоўзіны долу. Разваршыў стог. Сена не зацякала: і на вяршочку было на-летняму свежае, з зялёнымі лісточкамі, травінамі, пахла сонечным цяплом, сухім водарам лугавой травы.

Янка не ўтрываў, стаў на ўвесь рост на самым вільчыку. Спачатку зірнуў долу — здаецца, на невысокага бацьку, які цяпер нагнуўся і падбіраў апоўзіны, каб аднесці іх убок, на нізкіх коней і зусім дробных суседзяў, а затым падняў галаву, кінуў позірк навокал. Вочы аж разбегліся. Адчуваючы лёгкую дрыготку ў каленях і хмялеючы ад вышыні, бачыў доўгі-доўгі, аж за ружовы небакрай, чысцюткі, нібы вялізнае прасцірадла, луг, дзіўныя і файныя ўзоры на ім: чужыя рыжыя стагі з белымі шапкамі, вузкую няроўную, засланую белаю коўдраю рэчачку, сцішаныя алешыны аберуч яе. Абапал рэчачкі і шырокага лугу — па адзін і другі бакі — густою зялёнаю сцяною стаяла Налібацкая пушча. Нідзе ёй ні канца ні краю. Маўклівая. Пагрозная. Нібы пустынная. Здаецца, ні тут, ні там далей ужо няма ні вёсак, ні адзіночкіх леснічовак. Быццам тут вось ужо і край свету, лес, лес, лес — мяжа, за якою няма нічога жывога.

Але ж гэта не так. Па-першае, за краем зямлі — вада, а па-другое, за гэтым лесам, праз вёрст дваццаць, — стары і, як кажуць, навабны і слаўны горад Новагародак, што некалі быў нават сталіцаю магутнай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага. А за Новагародакам, расказваюць, стаяць і меншыя, і яшчэ большыя гарады з высокімі цаглянымі дамамі, электрычным святлом, з аўтамабілямі і трамваямі. Цікава, як там, у тых гарадах, жывуць людзі, што не сеюць, не косяць, не носяць ланцёй? А жывуць жа яны, канечне, іначай, чым вяскоўцы. Снагон жа вяскоў жыццё нібы цэпіцца на тры лады: «як у нас тут, у вёсцы», «як там, у горадзе», і «як там, за мяжою...». Ад незразумелага хвалюючага пачуцця яму хацелася зняць з галавы аблавушку, узяць яе ў руку і доўга стаяць, пазіраць удалячынь, аддаючы свету даніну загадкі, здзіўлення і павагі. І зняў, схіліў бы галаву ў пашане, каб не саромеўся суседзяў. Бо тыя раскажуць пра яго такі ўчынак — тады ўся вёска будзе смяцца як з дзівака. Ён ужо ведае: людзі сваёй шчырасці саромеюцца, з чужой — смяюцца...

Не, пушча не ціхая, не мёртвая. Вось амаль над галавою, печакана аднекуль вынырнуўшы, паказалася сарока. З чорнаю галавою і шыяю, з белым і доўгім пярэстым хвостом. Зачэкала. Як усёй пушчы ўвяла ў вушы: а ў нас людзі! Знікла. Недзе далёка і глуха застукаў дзяцел.

— Ну што там угледзеў? — задраўшы галаву, запытаў з усмешкаю бацька. — Лася? Лісу? Ці, можа, мядзведзя?

— Велькі свет...

— А! — здаецца, адразу ж зразумеўшы яго, прамовіў бацька. З хвіліну памаўчаў, а пасля нібы яму, нібы сам сабе пачаў гаварыць гэтаксама ўзрушана: — Свет і праўда велькі! Не толькі нашы Янкавіны ці воласць, павет, наша губерня на ім! І губерняў, і

імперый процьма! І калоній іхніх... Самыя розныя людзі жывуць. І белыя, як мы, і чорныя, як сажа, і жоўтыя. І гавораць па-ўсякаму. Не толькі па-расейску, па-польску ці па-нашаму. Ест такія краі, дзе так гавораць, што ты нічога не разбярэш. Я ж служыў на Каўказе, чуў...

Янка ўжо цямала за сваё маленства ды юнацтва паслухаўся, як баялі бацька і іншыя бывалыя мужчыны пра сваю колішнюю вайсковую службу, пра чужыя краі і чужых людзей, пра іхнія звычкі, але цяпер зноў не мог даць веры: няўжо ў гэтым, пад адным небам свеце ўсё — і прырода, і людзі — сапраўды вельмі розныя? У такую вось сонечную рапіцу?

— Многа розных людзей на тым Каўказе жыве... — мабыць, успамінаючы свае маладыя гады, прамовіў бацька. — Але вось што дзіва, я табе скажу: народзіцца які грузін, абхазец — і ён ужо, маленькі, грузін і абхазец. Чорвенькі, шустры, вясёлы.

Бацька замаўчаў і не падганяў скідаць сена, нібы дазволіў: зірні, сын, зірні на свет вялікі, на чужое багацце. Зайздросціць, можа, надта не варта, а па-добраму, па-гаспадарску і чужое агледзець ніколі не зашкодзіць.

Гэтай Налібацкай пушчай, на якую цяпер з такім захапленнем пазіраў Янка, некалі ўладалі Радзівілы, а з пачатку мінулага стагоддзя яе аддалі Вітгенштэйну. Яго родзічы, казалі, мелі процьму зямлі, лесу, сенакосаў і там, у Расіі, дык Налібацкую пушчу здавалі ў арэнду. Прышлыя арандатары рэзалі лес, білі звяр'ё, збіралі мёд, ягады, грыбы і ўсё гэтае дабро сплаўлялі па Нёмане за мяжу. Несцераўцы, налібачане, прудзяне, крычатоўцы, піўнянцы, хатаўцы, янкавінцы — увесь тутэйшы навакольны люд, які меў мала сваіх лугоў ды лясоў, купляў у арандатараў сенакосы, дровы, старыя сосны на хаты. Куплялі на торзе, цанаваліся, вёска перад вёскаю, самі памагалі

чужым рукам выграбаць са сваіх жа кішэнь вялікія грошы.

Янка пазіраў-пазіраў удалячынь, а пасля адчуў: ужо не толькі здзіўляецца, хвалюецца, але пачынае і разгублівацца, нібы меншаць, нікпуць ад адчування вялікасці свету, вялікасці нечага багацця, нечай улады. І ад нейкай незразумеласці ды глыбока схаванай несправядлівасці. Бо што ні кажы, а ў жыцці яе вельмі і вельмі шмат. На кожным кроку. Усё гэта не толькі ўражвае, але і прыгнятае. Цяжка, непасільна, пакутліва і паныла. Ён сагнуўся і пачаў спіхаць, скідаць уніз зляжалыя шчынкі — пласты — сена. Праўда, ні ад хвалявання, ні ад прыгнечанасці не пазбавіўся.

П'янеючы ад пахкага сена ды раз за разам чмыхаючы ад пылу, моўчкі развярнуў стог ледзь не да сярэдзіны — датуль, куды бацька з зямлі можа дастаць віламі. Затым скокнуў долу, на скінутае сена. І там ужо, на зямлі, развязаў шпуркі, падняў угору навушнікі аблавушкі — увагрэўся.

Пакацілася па лесе рэха — закрычаў на сына стары Гарбацэвіч. Янка зірнуў туды: Віця ніяк не мог узабрацца на стог. Лез і споўзваў уніз, колькі бацька ні папіхаў яго. Розныя япы, гэтыя Гарбацэвічы. Бацька — невысокі, таўсматы, цягавіты, упарты, жорсткі, не дурны (у Янкавінах не казалі, што ён разумны, а якраз «не дурны», бо недзе нечага кропельку яму не хапала, каб пра яго мелі лепшую думку), а сын — высакаваты, чуллiвы, але слабы, маўчуп і няўдаліца. Больш такіх цельпукоў, як ён, бадай, у вёсцы і няма. У маленстве, павучыўшыся ад дзеда, любіў іграць на скрыпцы. Зашыецца ў які куток і журботна пілікае, схіліўшы галаву на плячук ды заплюшчыўшы вочы. Дык бацька, калі памёр дзед, прадаў карчмару Шлёму скрыпку, баючыся, што сын праз яе адаб'ецца ад гаспадарскай работы: Віцю па-

ся дзедавай смерці пачалі запрашаць іграць на вяселлях. У Янкавінах спрадвеку казалі: з музыкі, з рыбака і млынара не будзе гаспадара. А як адабралі скрыпку, дык Віця зрабіўся ціхі, пелюдзімы. Рабіў усё па гаспадарцы, здаецца, толькі пад прымусам, без ніякай ахвоты. Часта, як бачылі, хадзіў і падоўгу стаяў каля Гаспадара-каменя.

Гарбацэвіч са злосці аперазай сына вілкамі па спіне. А пасля адштурхнуў і палез сам. Сарваўся. Зноў пакараскаўся. Закрычаў, каб сын падапхнуў. І ўзлез. Як кот на гладкі слун.

— Жылісты яшчэ, халера! — усміхнуўся стары Нямкевіч.— Насмалі далоні, дык і чорта за хвост утрымае.

Янка стаў на сані. Бацька — рукамі — пачаў класці на краі развалак і пасярод іх тоўстыя шчыпкі сена. Дарога далёкая — трэба добра зладаваць, каб сані не заносіліся ўбок, не перакульваліся на паваротах. Хоць Янка ўжо сталы, але самую важную гаспадарчую работу бацька ўсё яшчэ бярэ на свае рукі — сее, клепе косы, копіць і стагуе сена, сам думае, колькі і што сеяць ці трымаць з быдла, а што збыць. Яго слова ў хаце — закон. Хоць ён і не пазола, як сусед. Лічы, позіркамі ці адным-двума словамі камандуе: схадзі туды, падай ці зрабі тое і тое.

Бацька не толькі працавіты, але і самаахвярна любіць работу, як той Віця скрыпку. Вось і цяпер стараецца з ахвотаю, з любоўю: падасць — ужо драўлянымі віламі — ахапак сена і, калі Янка прытонча, абыдзе і пільна агледзіць усё, вернецца і то падапхне дзе, то на сябе сена пацягне. Трэба ж ні напусціць, ні зарваць які бок. І самому прыемна, калі ўсё будзе спрытна, і палібацкія ды свае людзі смяяцца не будуць. Увагрэўся, зачырвапеўся. Вось на хвіліну запыніўся, адплікнуў гаплік, загарнуў павушнікі ўгору.

І цяпер, забыўшыся ды думаючы пра сваё, па даўняй прывычцы ўпірае языком пад верхнюю губу.

Бацька, як і кожны гаспадар, думаў, можа, у гэтыя хвіліны пра хуткую вясну, гадаў, колькі ў іх яшчэ засталася мяхоў бульбы, пшаніцы ці ячмею, колькі чаго пасеецца і колькі застаецца і ці зойдзе ўсё гэта старое, як і жыта, за новы хлеб. А можа, думаў і пра іншае. Пра старэйшых сыноў, якія, да слова, апошні час прынеслі яму шмат клопатаў.

Янкавы ж думкі ў гэтыя спакойныя, марудлівыя хвіліны перакінуліся на заповітнае. На Мішукову Зою.

«Чаму яна такая? — разважаў. — Нібы ружа... І фэйная, і калючая... Вочы красою сваёю адбірае, а ў рукі не возьмеш... З іншымі хлопцамі і гаворыць, і жартуе. Са мною — не. Сыдземся на якую хвіліну — маўчыць. Загавару — кіне ў адказ два-тры nepřыветлівыя словы і ходу».

Бацька перапыніў гэтыя яго думкі — падаў сюды, наверх, гладкую яловую жэрдку.

— Роўна, пасярод кладзі, — напамніў, павучыў як малога.

Янка прымеркаваў, паклаў жэрдку пасярэдзіне, падняў камель, каб бацька захапіў за яго пастронак. Бацька стаў у перадку, абціснуў абедзвюма рукамі сена, раз-другі на выразанай на камлі ямачцы закруціў пастронак, Янка аблёт грудзінай на жэрдку, паціснуў яе колькі мог уніз. Адпусціў. Бацька падштурхнуў камель жэрдкі, пайшоў у хвост саней і накінуў на вяршок вяроўку. Уціснуўшы, завузліў яе. А тады ўзяўся падаваць сена. Каб і лепш укласці, і каб ён, Янка, мог смялей хадзіць туды-сюды, таптаць, не баючыся абсунуць які бок.

«Трэба мне быць смялейшым... — сам сябе павучаў Янка. — Калі буду баяцца, чакаць, што яна пе-

раменіцца, дык яшчэ возьме і прыедзе да яе ў сваты які смелы з чужой вёскі. З Налібак ці з Дзераўной. Там хлопцы баявыя...»

2

— Во вазок! — цмокаў нізкі, таўсматы Гарбацэвіч, абыходзячы іхнія сани з сенам з усіх бакоў. У руцэ трымаў торбу з харчам. Вярнуўся сюды, да іх. — І скрытны, і добра ўціснуты! Пудоў дык пудоў на ім!

— Вазок як вазок, — нібы з абыякавасцю за сваю работу адказаў бацька. — Колькі там тых пудоў! Добрая капа, не больш.

— Не, Ясь, не кажы, — вялікія лупаватыя Гарбацэвічавы вочы блішчэлі ад зайздрасці. Шчокі з густой сівай шчэцю чырванеліся, як у маладога. І тоўстая кіпка-бульбіна на носе ружавелася. — Не капа. Усе ж у вёсцы ведаюць, якія ты стагі ставіш. І той, — кіўнуў на другі стог, — вялізны. Мае стагі памнога меншыя. Быццам копкі, як ты кажаш.

«Баіцца, каб яго Гнядая не падарвалася... — па-свойму зразумеў суседавы захапленні Янка. — Але мала калі скажа тое, што думае. Хітры, як ліс. Як карчмар Шлёма. Не дарэмна ж з тым гешэфты мае...»

Янка зірнуў на аднагодка Віцю — той які ўжо тыдзень няголены, але не з густой шчэцю, як у бацькі ці ў яго, Янкі, а з рэдзенькім светлым пушком пад носам і на шчоках, мала большым, чым у яго сястры, Анелькі, у аблезлай заечай, усё яшчэ завязанай пад падбародкам аблавушцы, у латаных-пералатаных, пекалі пафарбаваных сажаю, а цяпер аблезлых портках, нібы жабрак, стаяў і пазіраў на ўсё — на сани з сенам, на агонь, што паспеў ужо раскласці Янка —

з абыякавасцю. Янкавага позірку не вытрымаў. Зірнуў, бліснуў бялкамі і апусціў галаву.

«І чаму ён такі белы? — здзівіўся Янка. — Як без крыві. Няўжо туга па скрышцы ссушыла? Ці якая страшная хвароба ў яго сярэдзіне сядзіць?»

— І сена ў цябе лепшае, — усё яшчэ цмокаў Гарбацэвіч. — Зялёненькае. Трава адна. А ў мяне чорнае. І абы-якое. Горкае. Елка ды бабок.

— Ты, Пётрык, як тая зайздросная баба... — усміхнуўся ў вусы Нямкевіч. — Вот у суседа дык усё большае і смачнейшае... Хоць, помніш, нападдзя на вяселлі нашага Гіполя падпіла і жартавала: мне не трэба мужчына малы, мне не трэба вялікі, мне трэба вясёленькі...

Гарбацэвічу зарвала, як жабе ўзімку.

— Пажылая ўжо ж, халера па яе, а яшчэ гуляе з чужымі мужчынамі, — дадаў Нямкевіч. — Вот і ўчора, казалі, паповы вароты пехта вымазаў глінаю... І прыдумаў жа нехта: абы замужняя баба знюхалася з чужым мужыком ці з хлопцам, дык тут як тут нехта вымажа вароты... Яшчэ так, казаў мой дзед, і за яго прадзедамі было. А ў другіх вёсках, кажуць, вымазваюць вароты гаспадару, чыя жонка скруцілася, дзёгцем альбо сажаю.

Гарбацэвіч зноў памаўчаў, як глынуў язык. Ды што ён мог сказаць? Некалі, як быў малады, і яго вароты вымазвалі глінаю. Стары Нямкевіч, відаць, цяпер успомніў гэта — раптоўна асекся. Праўда-то праўда: ляцнуў лішне, закрануў без дай прычыны ў суседавай душы даўні боль.

— Сена як сена, сусед. Якое вырасла, такое і скасіў, — перамяніў гутарку. — Я ж травы сам не сеяў і ў бога не прасіў, каб на маім кавале вырасла, а на тваім — не.

Сказаў і сеў каля саней — спіною да сена. Каб не застудзіць плечы. Развязаў торбу, дастаў загорну-

ты ў беленькі, з файнымі кутасікамі ручнік паўбоха-на хлеба, а ў чысты, цяпер, праўда, абтлушчаны кавалак кужалю апольчык сала, дыбулю. З навагаю разлажыў усё гэта на ручніку.

Янка сеў па правай руцэ бацькі. Гарбацэвічы — па левай. Сусед гэтаксама развязаў сваю паношаную, палатаную торбу, разгортваючы старыя ашмоткі, па-чаў даставаць спажыву: варапыя яйкі, невялікую га-лоўку кіслай капусты і заткнутыя пакуллем дзве бу-тэлькі малака. Хлеб у суседзяў быў ацеслівы, здаецца, з перацёртаю лупінаю і з ячменнымі шаройкамі. Самі сабе есці шкадуюць. Хто-хто, а яны маглі б і добры хлеб мець.

Свяціла высакаватае ўжо сонца, сіцелася неба. Мароз аднаў, цяў толькі спадцішка. За шыю ды за плечы. Луг блішчэў. Аж адбірала вочы ад белізны прастору, снегу, што ўжо не рыпеў, а быў мяккі. Пяк-лі шчокі.

— Ды як ты рэжаш хлеб? — закрычаў на Віцю Гарбацэвіч. — Ты ж крышыш, ломіш!

— Ды ён мёрзлы... — саромеючыся, адказаў той.

— Мёрзлы, мёрзлы! — перакрывіў бацька. — Няў-мека ты! Няўдаліца! А яшчэ жаніцца ўздумаў! Не ўмеючы ні кала зачасаць, ні касы наклапаць. Ні лус-ты хлеба адрэзаць!!! Дай сюды, — і выхапіў ад сына хлеб, стары, з трэспутаю тронкаю і з вузенькім, са зрэзаным пасяродку лязом нож.

«Вот гэта дзіва! — сам сабе ўсміхнуўся Янка. — Віця хоча жаніцца! А каторыя жартуюць, ён не то хлопец, не то дзяўчына. І вусы не растуць, і голас жаночы ці дзіцячы...»

— Жаніцца — не вучыцца... — усміхнуўся стары Нямкевіч. — Бывае, каторы да вучобы ці да работы як пень, а да танцаў ці да дзяўчат па-адмысловаму спрытны. Такі ўвішны ды здольны ўрвіцель, што адзін бог ведае, дзе і адкуль што ў яго бярэцца!

— Праўду ты, Ясь, кажаш. Работу не ўсе любяць ці ўмеюць рабіць, а жаніцца ўсе ахвотнікі вялікія. Як засвярбела, дык і жаніх... І наш кавалер насеў: жаніце! Цяпер маладыя не тое, што мы некалі былі: на гадоў пяць да дзяўчыны хадзілі, сваіх і чужых бацькоў на каленях прасілі, каб тыя дазволілі дзяўчыну ўзяць... Праўда, ён, — Гарбацэвіч кіўнуў на сына, — перада мною не заікнецца нават пра жаніцьбу, бо ведае, што я яшчэ і пугаю нажаніць магу. Матку просіць: «Пашліце пасля вялікадня сватоў».

— І да каго ж? — запытаў Пямкевіч, зачышчаючы ражон.

— Да Зосі Мішуковай.

Бацька раптоўна павярнуў галаву і чамусьці пільна зірнуў на Янку. Ён не вытрываў гэтага праніклівага позірку, хуценька апусціў галаву — сэрца яго ўстрапянулася, штурхнула ў грудзіну, на міг некуды знікла, пасля вярнулася, але ўжо з рэзкім болем. Апрача такога вострага болю Янка ўпершыню за сваё жыццё адчуў яшчэ і вялікі страх — большы, чым калі дагэтуль. Вось табе і скрыпнік, няўдаліца! Вунь на каго мае вока!

— Пачалі ж ужо марцаваць катэ... — усміхнуўся бацька. — Дык і нашы маладыя пад весну сверб пачулі...

— На сверб ест і серп... — адказаў Гарбацэвіч.

— Скажу табе, сусед, аднак хлопец твой ніх добры на дзяўчат мае, — здаецца, з павагаю да Віці прамовіў бацька. — Файную, скрытную выбраў. Самую паглядную ў вёсцы. Хто багацце шукае, а ён — красу...

— Маладое — дурное. Краса — красою, а дабро — дабром. Людзі ж мудра кажуць: «Жаніўся б на казе, абы з залатымі рагамі».

— Можна, каму і трэба тыя «залатыя рогі», але толькі не табе. — сказаў бацька. — Хіба табе сваіх

дваццаці з гакам дзесяцін¹ мала? Ды на двое дзяцей?

Янка слухаў старых, а кроў пульсавала-прылівала ў скроні. Бач, што хоча Віця! Зосю ўхапіць!

— Я ж, Пётрык, і надалей думаю. І пра яго дзяцей ды ўнукаў. Каб увесь род меў хлеб і да хлеба... — Гарбацэвіч прыціснуў боханчык да грудзіны і пачаў адразаць лусту. Але не адрэзаў. Адламаў скібу. Зморшчыўся. — Як кажуць, я з гразі ды ў князі выбіваюся, дык пяхай хоць яны, — кіўнуў на сына, — пажывуць. Толькі, кажу, цяпер трэба пра тое дбаць.

Нямкевіч змаўчаў.

— Я нічога благога пра Мішукову дзеўку не скажу, — вёў сваю думку далей Гарбацэвіч. — Файная, як ты кажаш, скрытная. І самі Мішукі людзі неблагія. Але які яны дадуць пасаг? У Мішука цяпер шэсць дзесяцін на трое дзяцей... Дык што ад яго возьмеш? Сама вялікае дзве дзесяціны. Ну, калі добра ўпрэся, тры дасць... Я яму, — зноў кіўнуў на маўклівага сына, — у Прудах дзяўчыну нагледзеў. Не такая красуня, як Мішукіна, але і не брыдка, чыстая, гладкая. Праўда, старэйшая на гадоў пяць. Але дзесяцін пяць ці шэсць прынясе ў пасаг. І зямля тая будзе не так ужо далёка — за вярсты тры...

Віця быў бязмоўны; Янка адчуў: лягчэе на душы. Мала што гэты скрыпнік квапіцца на Зосю. Стары Гарбацэвіч не дазволіць яе ўзяць замуж. А яго бацька павінен згадзіцца, каб парадніцца з Мішукамі: абое яны рабое. І не голыя, але надта і не касматыя. Гаспадары, як кажуць у вёсцы.

— Па-гаспадарску ты разважаеш, Пётрык, — пачціва прамовіў Нямкевіч. — Што праўда, то праўда: сабраць дабро цяжка, а растрэсці лёгка. Але што ж Мішуку ці мне вот рабіць? У нас усяго на шэсць-сем дзесяцін зямлі, а дзяцей нежанатых ды незамож-

¹ Дзесяціна — крыху звыш 1 га.

ніх яшчэ па трое... Вот і дай ім волю, зямлю, шчасце! Ніхто ж дарэмна ні палосачкі поля не падорыць! Ні цар, ні пан, ні...

— Ну, твой Гіполь праз гады тры вернецца з Амэрыкі і, можа, вернецца не з пустымі рукамі. Багатыром. Адзеліш — будзе жыць сам па сабе, — нібы парадзіў Гарбацэвіч. — Алесю твайму зямля не трэба. Ён не жыў з яе і жыць не будзе. Ён хлопец вучаны, утрасецца ўсё ў яго — зноў стане навучыцелем, пачне добрыя грошы палучаць. Ну, а ты будзеш дажываць свой век во з ім, меншым, — кіўнуў па Янку, — хай толькі ён сабе дзяўчыну з добрым пасагам знойдзе...

— Дзе яны, сусед, тыя багатыя дзяўчаты? На дарозе не валяюцца.

— Капечце, не валяюцца. Шукаць трэба...

— Дзе ты іх падта знойдзеш?! Як ні падумаю, дык дзве-тры напраўду багатыя нявесты па ўсю воласць. Ды адну ты ўжо абмацаў.

— Хлопец паглядны, скрытны да работы. Усё ў яго руках аж гарыць... — нечакана пахваліў Янку Гарбацэвіч, не зважаючы, што Янка дагэтуль нямала напсаваў і яму, і яго Віцю крыві. — За такога малоўца любая пойдзе, і кожны бацька добрага пасагу не пашкадуе. Бо ведаць будзе: нішто за ім не прападзе. Ні дачка, ні зямля. Ад яго, — усміхнуўся, — і дзеці здаровыя ды дужыя пойдучь.

— Ты вот сваю Анельку за яго аддаў бы?

— А чаму і не аддаць? — неспадзявана са згодаю адказаў той. Здаецца, упершыню і ў яго калючых вочках і на сцятых губах заблудзіла ўсмешка. — Зяць будзе дык зяць! Такому не шкода і добры кавалак зямлі адпісаць. Калі не здурэе, дык стане першы гаспадар на ўсю вёску!

«Павешуся, але не вазьму тваю Анельку... — рашучасць і непрыязнь запякліся ў Янкавым сэрцы. — Віця ўжо ўмелец, а тая ўтрая ўдалая. Крывыя ногі,

вочы касыя... Ніхто яшчэ да яе не сватаўся, ніхто не гоніцца і на добры пасаг. Пават і Чорныя».

— Ну што ж,— прамовіў Пямкевіч.— Можна, і згаворымся як па-суседску.

Янка са здзіўленнем зірнуў на бацьку: жартуе? Бог яго ведае. Сам сабе ўсміхаецца. У вачах вясёлыя агеньчыкі. З трывогаю адчуў: у бацькавай спакойнай, разважлівай галаве заявіліся нейкія новыя, з прыцэлам на будучае, надзейлівыя і карыслівыя задумы.

— Ну, а твая Кастуся... — сказаў Гарбацэвіч і тут жа асекся. Як не ведаў, а што ж пажадаць суседавай гарбаценькай дачцэ.— Можна, і ёй бог шчасце пашле...

Бацька нічога не адказаў. Схмурыў калматыя бровы, што амаль зрасліся на пераноссі. На раптоўна пацяжэлы і яшчэ больш памаршчынены твар усплыў з душы цёмны, пакутлівы цень. Забалела сэрца па сястры і Янку. Ён хуценька ўзяўся рэзаць хлеб. І праўда, хлеб не рэзаўся. Крышыўся. Але адрэзаў дзве тоўстыя лусты.

— Ну, чаго рот разявіў? — адчуваючы няёмкасць за боль, які прынёс суседу, пакінуўся на сына Гарбацэвіч.— Рэж, жапіх, качан!

Янка адрэзаў кавалак прасоленага, з ружоваю праслойкаю сала, усадзіў яго на востры альховы ражон і падлез да агню. Зірнуў на Віцю — той міргаў-міргаў светлымі вейкамі, заплюшчываў вочы, шморгаў малым кірпатым, як у маці, носам. Вось па ўпалай белай шчацэ, па залацістым пушку пакацілася сляза. Зрабіла бліскучы раўчучок — ад куточка вока і да аброслай бародаўкі, што вырасла пры самым падбародку.

«Плача... — славага варухнулася ў Янкавай душы.— Відаць, не хоча браць тую, прудскую... Ці пачэ крыўда ад бацькавых зняваг? Не хлопец, а баба! Паціч, як кажуць у вёсцы... Агрызпуўся б раз добра,

гыркнуў бы — дык стары і асекся б, не разяўляў бы без даі прычыны зяпы...»

Пямкевіч гэтаксама пасунуўся да агню, апусціў на агонь ражончык. Сала на абодвух ражнах засквірчэла, запахла соладка і мляўка, пачало пакрыху пакрывацца чорнаю лускаю, капаць на галавешкі.

Гарбацэвіч разрэзаў папалавіне качан — той быў мёрзлы. Качечне, памерзлі і яйкі. Каўтнуў сліну. Адварнуўся.

— Бяры мой аполец і адрэж сабе ды сыну па кавалку, — не паварочваючыся, прамовіў Пямкевіч. — Па канусце ды яйках і ног не пацягнеш, і вілкі з сенам угору не падымеш. Ды змерзнеш за дарогу.

— Ды не трэба, — неяк паспешна адказаў Гарбацэвіч. — У нас жа і сваё сала дома ест. Але я наўмысла не браў. Пост жа вельмі цяпер.

— Дома, пры лёгкай рабоце, пасці, а тут... Бяры, бяры. Пост — не мост, яго і абысці можна.

Гарбацэвіч паслухаў. Адрэзаў сабе і Віцю па скрылю сала.

«Не так ты, мусіць, баішся грэху, — надумаў Янка, — як скупец са скупцоў. Сам сабе есці шкадуеш».

— Не лі, падла ты, тлушч на агонь, — неўзабаве зноў засыкаў, як гусак, на Віцю Гарбацэвіч. — На лусту тыцкай. Дабро ж! — І, ужо з павагаю ды з паддобрываннем паварочваючыся, паскардзіўся: — Зусім не ашчадныя гэтыя маладыя. Марпатраўцы з марпатраўцаў. Каб даў ім патолю, дык за тыдзень гаспадарку звялі б.

«Ну і аса! — зморшчыўся Янка. — Росту кату на пяту, а злосці, звягі — дык на вялікага сабаку. І родных, і парабкаў пазамучваў работаю ды лаянкаю. Век сіпіць і сіпіць».

— Нейк і яны жыць будуць. Не прападуць, — нібы заступіўся за іх, маладых, бацька. — Мы ж не прапалі і гаспадарак не звялі, хоць і на нас некалі нашы

бацькі наракалі. Калі самі чаго ведаць не будуць, дык добрыя людзі падрадзяць.

— Не кажы, Ясь. Людзі — людзьмі. Трэба найперш свой розум, сваю кемнасць да ўсяго мець. Ніхто чужы табе падта не спрыяе. Кожны глядзіць, як цябе абхітрыць, як ад цябе паболеі уварваць. Я ж ведаю... Трымаю парабкаў. Каб не пільнаваў дзень і ноч, дык і хату па кутах разнеслі б і прапілі. Ого цяпер людзі! Не дай бог!

— Не грашы, Пётрык, — уздыхнуў бацька. — Не наракай падта ды не скардзься. Ні на сваю долю, ні на чужых людзей. Хто-хто, а ты абжыўся ўжо. Зямлі, лесу вунь колькі маеш. Усе здаровыя, усе дома. Мае парасыпаліся, яшчэ не абладаваныя... Гіполь — за светам, жошку і двое дзяцей мне на рукі пакінуў. А за светам, сусед, усяк бывае... Людзі там зборныя... Бывае, каторы хцівы і за капейку можа забіць чалавека... Не дай божа! — паражагнаўся. — Алесь без работы... Хто ж ведае, што яму скажа суд... І яго, — кіўнуў на Янку, — сёлета, як казалі, у армію забяруць. Адзін з мужчын застануся ў хаце. А якая ўжо ў мяне сіла! І на колькі яе! Вунь колькі ўжо гадоў наскрэблася... Але, што ні кажы, — уздыхнуў, — страшней за ўсё, калі вайна будзе... Чый-чый край, а наш то не ўсцеражэцца ад яе... Хто калі ні ідзе на Расею, хто калі з яе ні ўцякае, усё праз нашу зямлю шыбуе, топча, паліць, кроў лье...

— Шлёма божыцца: сёлета вайна пачнецца... — уздыхнуў і Гарбацэвіч. — Кажа, не размінуцца Мікалай і Вільгельм, схопяцца за грудкі... Чорт яго ведае, адкуль ён што знае...

— Мікалай і Вільгельм то хай бы, колькі хацелі, адзін аднаго за чубы цягалі, але хай бы людзей сваіх у калатнечу не ўцягвалі... — паразважыў бацька. — Бо цяпер жа страшнейшая вайна будзе, чым крымская ці японская. Усе кулямётаў, аэраплапаў, караблёў,

яшчэ ўсякай сакрэтнай халеры нарабілі ды назапасілі... Цяпер больш як калі паб'юць людзей... Цяпер, можа, ужо зусім звядуць свет...

Ліпка слухаў, адчуваў: пачнецца вайна — і яго забяруць. Але, як і кожны малады, вельмі не баяўся. Бо не ведаў, што гэта такое. Як ні казалі пра яе былыя франтавікі, інваліды, як ні страшылі старэйшыя кабеты — сіроты, удовы, маткі, — а ён усё роўна думаў пра вайну пайперш як пра нейкую гульню, дзе можа выявіць сваю кемнасць, смеласць, лёгка перамагчы непрыяцеля, дастаць геройскіх узнагарод, як мелі іх каторыя мужчыны з вёскі, што раней ваявалі і засталіся жывыя.

— Хіба сцежка тая вузкая, што цяжка размінуцца? — пабураўся Гарбацэвіч. — Ці без вайны працыць няможна? Што за людзі!!! Што за характар!!! Пажывуць крыху ў міры, адбудуюцца, пад'ядуць, нагадуюць маладой сілы — і пайшлі таўкці адны другіх!

— Немяц сорак гадоў ужо, лічы, не ваяваў. Нарасло, як ты кажаш, і сілы, нарабіў і ўсякай зброі — дык свярбляць рукі... І вочы на чужое гараць... Надта у паноў...

— Божа мой, божа! — паківаў галавою Гарбацэвіч. — Колькі ўжо будзе гэтая завідушчасць і заграбушчасць?!

— А заўсёды, сусед... Нічога няма на свеце страшнейшага, чым вайна. Лепш педаядаць, недасыпаць ці ўсякія знявагі цярпець, але не ваяваць. Усё тады, што ні сажнеш, скосіш ці выбераш, як у прорву ляціць. Вайна ж пенаежная. Давай і давай без канца ў яе горла. А колькі людзей, і вайскоўцаў, і цывільных, гіне, колькі калек, сірот, удоў, колькі зямлі пусцее і дзічэе... Мы то, старыя, пражылі сваё, нам час ужо і аддаваць богу душу, а вот яны, — кіўнуў на

Янку і Віцю, — яшчэ ж, лічы, не жылі, нічога не бачылі... Ім цяпер сама жыць!

Янка маўчаў, бо няможна маладому гаварыць, калі гамоняць, разважаюць старыя.

Заўсёды так бывае: ці то аруць, сеюць, ці то косяць яны — напрацуюцца, надумаюцца ўволю пра сваю сям'ю, гаспадарку, пра свае клопаты, дык потым немінуха сыдуцца, пасядуць, закураць і пачнуць гаварыць. Спачатку абсмяюць некага аднаго-двух самых няўдалых і безабаронных са свайго гурту, з вёскі, з акругі, а пасля перавядуць гамонку пра свет вялікі, пра мінулае, пра цяперашні дзень, — пра «палітыку». Здаецца, заўсёды ў Янкавінах былі вялікія «палітыкапты»: ні з адной бліжэйшай вёскі не даставалася столькі мужчынам за языкі, як з Янкавін. «Папалітыкуюць», аднак мала ў чым разбяруцца, што робіцца на свеце, і зноў ідуць да сваёй спакопвечнай звычайнай работы, доўга адчуваючы нейкую трывогу і сваё незразумелае месца пад гэтым небам. Сёння вось першы «запалітыкаваў» Нямкевіч.

— Вайны, можа, у блізкі час і не будзе, — паразважыў Гарбацэвіч, — бо той, хто яе хоча, той яе і баіцца. Але нейкая мітрэнга ў свеце сярёўна павіна быць. Не толькі народы на народы, але і свае ж людзі на сваіх людзей у сваім народзе скрыгочуць. І на гарадах, і на вёсках. Здаецца, у дзевяцьсот пятым цар усіх бунтароў пабіў ці ў Сібір саслаў, аж сярёўна ўсіх не звёў. Ды і новыя завяліся. А ў Думе і па-за Думаю гаваруноў колькі... Усе хочуць Расею перайначыць. І ўсе па-свойму!

— Што праўда, то праўда, — паківаў галавою Нямкевіч. — Зноў, пасля вялікага пазалеташняга расстрэлу¹, заварушыўся люд.

— Не давядзе гэта да добра. Гаваруно гэтыя пад'

¹ Маецца на ўвазе Ленскі расстрэл 1912 года.

юшваюць толькі народ. З-за іх можа зноў кроў пра-ліцца...

— Горад, кажуць, цяпер зноў неспакойны. Веда-ма, люд там зборны, з усяго свету, дык адчайны, сме-лы. Без зямлі, без сваёй хаты, на ўсім казённым, дык яму, як кажуць, няма чаго траціць. Ледзь што — за-бастоўка, дзэманстрацыя, а то і барыкады...

— Забастуюць, возьмуць у рукі зброю — паб'е зноў цар... — перапыніў Гарбацэвіч, аблізваючы свае тоўстыя, затлушчаныя ад сала пальцы.— Колькі ні бунтаваліся, цар заўсёды ўсіх біў. І ў Расеі, і па ўсёй імперыі.

— Былі ж забілі бомбаю і цара...

— То аднаго. Але сяроўна царскай улады не зру-шылі.

— Хто ведае, ці моцная цяпер тая ўлада. Бо яна ўжо, як кажа Шлёма, падточаная. Паніхнеш — і на-валіцца... А таўкатнёю, бойняю ўсяго не паправіш. За кроў людскую ніхто не даруе... Цягаў воўк аве-чак — могуць пацягнуць і воўка! Бунтароў то, як ты кажаш, пабілі, разагналі, але і збаяліся іх. Дзе са-ступілі, а дзе дзірак так і не залаталі...

— Паб'юць, кажу табе, і павых бунтароў. У цара сіла вялікая, — паўтарыў Гарбацэвіч.— Што ж будзе, падумаў, калі папусціцца? Ды цяпер, калі Вільгельм зубы вострыць! Калі палякі заварушыліся, калі ўкра-іняне, літоўцы ды і нашы тут каторыя галовы папады-малі! А яны ж яшчэ не тое хочуць, што там, у Маск-ве ці ў Пецярбургу!

— Няма спакою... Ці ведаюць людзі, чаго хочуць, ці не знаюць, чаго хацець, але...

— Не кажы, Ясь, — не даў дагаварыць Гарбацэ-віч.— Падурэлі людзі. Злосныя ўсе, зайздросныя, сквапныя, без усякага паслушэнства. Шмат гаварыць навучыліся. І не толькі. Яшчэ, здаецца, паелі б адны адных. І не толькі вучаныя, але і простыя. Вучаным,

можа, і сам бог наказаў: раз ты не захацеў быць спакойным, жыць, як і ўсе жывуць, падаўся ў інакшы свет, растрывожыў свой розум, дык думай, пакутуй за тое, пра што нявучаны і не думае, і не ведае нават. Але вось чаго простаму чалавеку дурэць? Нашто так розум траціць, слухаць усякіх балбатуноў, спакушаўца? Калі змей хоча спакусіць, дык ён жа спакушае хітра, нешта дакляруе. Дык вот і цяпер шмат спакуснікаў, горы залатыя абяцаюць — толькі ідзі за імі, паўставай на багатых. І каторыя ідуць. І супраць бога і цара, і супраць паноў...

Сёння Гарбацэвіч як ніколі разгаварыўся. Раней, бывала, буркне адно-два словы, а цяпер вось нібы нешта ў яго прарвалася.

— Вот хатаўцы, — паплёў вярхоўку далей. — Колькі ні помню, дык яны самыя заядлыя тут. Гадзімі судзіліся са Свістуновым то за лес, то за пашу і сенакос. Было ж, выган і сілаю забралі. Падвучыў, як казалі, чужы парабак, майстра на малатарні. Нейкі Штэйя з Вільні. Аканом паклікаў казакоў — тыя прынесліся, добра далі бізуноў хатаўцам. Нічога яны не выбунтавалі. А нашы Чорныя... Хіба не буптарэ? Хіба не точаць на мяне ці на Шлёму зубы? Хіба не гараць на наша дабро вочы? Брэшучь за вочы і ў вочы, сіпяць, але няма куды дзецца, ідуць у пазыкі...

Нямкевіч-бацька прамаўчаў. Мусіць, спачуваў і хатаўцам, і янкавінскім Чорным, не хацеў абы-чаго гаварыць на гаротны люд.

— І пазычаю, хай іх халера пазадупшвае, — сказаў Гарбацэвіч, адсунуўся ад агню. — Не пазыч, возьмуць і спаліць. Ім, азіятам, мала веры. Хоць баяке ест баяке. Пазычыў, а Пятро ў той жа вечар цэлы гарпец жыта Шлёму за гарэлку запёр... Што ні кажы, распусціўся народ. Не перамеп яму чакаць, а большай строгасці. Бізуна.

— Што ні кажыце, дзядзька, але многа неспра-

вядлівасці, — не ўтрываў, уставіў сваё слова і Янка. — Можна, і ад яе злыя тыя ж хатаўцы, Чорныя.

— Ты малады яшчэ, хлопец, ды ўсяго і не ведаеш... — перапыніў яго Гарбацэвіч. — На свеце найперш павінен парадак быць. Працавітасць, паслушэнства, спавага, а то нават і страх. Няможна ні на цара, ні на пана ісці. Бо іх нам сам бог даў.

— Дык багаты павінен быць багаты, а бедны — век бедны?

— А што ты хочаш? — насупіўся Гарбацэвіч. — Каб усе параўняліся? Каб усе ў лапцях ці, наадварот, у храмавых ботах хадзіць пачалі? Не, спакон веку так было: палавіна свету скача, палавіна плача. Хоць у святым пісанні, кажуць, напісана: багатыя на тым свеце адпакутуюць за сваё прагненне, а бедныя суцешацца...

— Дык на зямлі, дзядзька, няма ніякай справядлівасці?

— Можна, і не. Бо несправядлівасць, няпраўда раней за нас нарадзіліся.

— Але ж...

— Многа, вот скажы мне, праўды, справядлівасці ваш Алесь знайшоў? — напаву Гарбацэвіч. — Свет перайначыў? Расею? Не, не перайначыў. Беларусі сваёй дабіўся. Не, не дабіўся? Як быў тут Севера-Западнаы край, так тут ён і застаўся...¹ Вот цяпер твайму бацьку вялікі гонар: вучанага сына судзіць будуць! І за што? За...

Нямкевіч-бацька зморшчыўся. Быў не зусім рады, што разварушылі яго сардэчную рану.

— А быў бы ваш Алесь хітрэйшы, жыў бы памяркоўна, дык і сёння дзяцей вучыў бы, добрую канейку аграбаў бы, — цішэй, нават быццам са спачу-

¹ Так — Северо-Западный край — на афіцыйнай мове царскай Расіі называлася Беларусь.

ваннем дадаў сусед.— Даў бы бацьку грошай — той зямлі лішнюю дзесяціну купіў бы. Прадае ж Свістуну. Баіцца вайны. Зямлю ж ці лес, уцякаючы, з сабою не прыхопіш. А грошы захаў у кішэню і лата ты... А нам, тутэйшым, няма чаго баяцца, мы ж нікуды не набяжым. Дык чаму нам, калі маем кашейку, не купляць, не станавіцца на ногі?

— Трэба, канечне, каб быў парадак... — уздыхнуўшы, стары Пямкевіч пачаў адводзіць гамонку ад сваёй сям'і.— Але пры няпраўдзе, пры несправядлівасці яго не было і не будзе... Дык таму каторыя людзі і дабіваюцца вот якраз гэтага — праўды і справядлівасці... Але такіх людзей век не любяць, душаць... Болей баяцца, стражэй караюць, чым казнакрадаў і забойцаў... Бо казнакрад украдзе, забоец зьядзе са свету чалавека, але нічога ад гэтага падта не зрушыцца. А вот калі відушчыя пакажуць невідушчым дарогу да святла, то ад гэтага можа нешта зрушыцца... Многія туды пойдучь... Многім захочацца пайсці... А Алесь паш... — зноў уздыхнуў.— Я яму, Петрык, пямала гаварыў: адумайся, сын, ці туды ідзеш, ці таго хочаш? Туды, адказвае, іду і таго хачу, чаго трэба. Ён пра сябе не думае. Дбае пра тое, пра што мы, цёмныя людзі, не тое што падумаць добра не ўмеем, але і не здагадваемся...

— Што ні чалавек, то свой розум... — з ухілкаю пафіласофстваваў Гарбацэвіч.— І кожнаму бог назначыў несці свой крыж.

Размова, як і часта бывае, адарвалася ад зямлі, узляцела да воблакаў, а са стратаю зямнога прыцягнення павінна была скончыцца. Так яно і здарылася. Старыя заўздыхалі, застагналі і змусілі думаць пра іншае — пра сена, па якое яны сюды прыехалі.

Пазней, калі са смакам паснедалі і папалуднавалі заадно, пабралі за лейцы коней і павялі іх да блізкай рачулки, Усы. Высеклі там сякерамі палонкі,

дапусцілі коней да вады. І самі ўсе на чарзе ляглі па жываты і ўволю, са смакам папілі. Затым зноў узяліся за работу. На гэты раз ужо стаяў на санях і таптаў абмяклы пасля полудня бацька, а падаваў сена ён, Янка. У Гарбацэвічаў на-ранейшаму ўвіхаўся з віламі стары.

3

Сонца паднялося над пушчаю, але, здаецца, не паспела прылашчыць кожны халодны куток з вышыні, не патрымалася ні на хвіліну — пакацілася долу, ачахла. Цяпло і святло паскупелі, папоўз мароз — снег пачаў шэрхнуць, схоплівацца нібы шкляною скарынкаю.

Гарбацэвіч спяшаўся, падарваў жывот і натруджаныя рукі, упацеў, а ўсё роўна адстаў ад Нямкевічаў: Янка і браў больш сена на вілкі, і шпарчэй варушыўся. Ведама, малады, дужы, спрытны. Дзе за ім угопішся? Гарбацэвіч падаваў сена сыну, а сам не-не дый кідаў позірк на суседзяў, зайздросціў. Бачыў, як Янка пераклаў на сапі сена са стога, як яны ўціскалі, аграбалі, абвязвалі яго вяроўкамі, а пасля ад'ехаліся, падабралі ўсё за санямі. Запыніліся і вось, прыклаўшы рукі да лоба, зірнулі насупраць сонца сюды: колькі яму яшчэ работы?

Ён адварнуўся. Яго разбірала злосць. І сёння, як і раней, не паспявае за Нямкевічамі. Заўсёды яны спраўнейшыя. І ўсюды. Што ні робяць, усё аж гарыць у іхніх руках.

Злосць ела яго душу, як іржа жалеза. Усё жыццё. Пякла крыўда, лютасць па ўвесь свет, што бог даў яму такога, як лічыў, бесталковага бацьку, што ён, сын, мусіў змалку ратавацца ад беднасці, ісці ў пастухі, а пасля ў парабкоўцы да Свістунова, што ад яго адмовілася некалі цяперашняя Мішучыха-красу-

ня, што яго жонка была калісьці ў старога Свіступова пакаёўкаю, і пібы гэты хваравіты, нездаляшчы да гаспадарскай работы Віця ад панскай крыві, што пан толькі з-за гэтага, як смяліся за вочы, адпісаў яму пару дзесяцін зямлі і лесу, памогшы ўзбіцца на гаспадарку, злаваў, што на яго долю выпала столькі цяжкай працы, што яго за нешта — можа, і за тое, што сам выбіўся ў гаспадары, багацейшы за ўсіх, — не любяць у вёсцы. І Драздовічаў, Мішука, гэтага Нямкевіча, і нават сяго-таго з Чорных больш паважаюць, а яны ж усе нашмат бяднейшыя. Разумныя, паважныя, незаіздросныя! Глядзіце — Гарбацэвіч усё бачыў цяпер, смяўся ў душы, ненавідзеў — нават і тут, на Шубіне, удалечыні ад вёскі, Нямкевіч паводзіць сябе дабрачынна: падбірае стажарышча, носіць да агню і паліць. І, можа, не дзеля сябе. Дзеля таго, хто ўлетку купіць тут сабе сенакос.

Ён, каб не Нямкевіч, не паліў бы стажарышча, кінуў бы ўсё, як яно і было. Чаму яму думаць пра некага? Можа, той касец, хто будзе касіць тут, і ведаць не будзе, хто імяна пакінуў яму чысты, не закіданы голлем луг, не падзякуе. Але дзіва: людзі неяк заўсёды ўвазнаюць, што Нямкевіч такі гаспадарлівы і ў сваім, і ў чужым полі, лесе ды лузе, і хваляць, паважаюць яго. Як нікога з вёскі. І яшчэ дзіва: ты не раз зробіш некаму большае дабро, але табе няма такой падзякі. Няўжо таму, што няможна ўвесь час рабіць людзям толькі дабро, што робіш яго найчасцей тады, калі гэта трэба табе? Ды і паны, багацейшыя, не робяць толькі дабро. Як на іх кажучь? Багаты — рагаты: усё глядзіць, каб каго збіць. Не саб'еш — мець нічога не будзеш, ці нехта іншы цябе саб'е.

«Справядлівы! Бездакорны! Хоць за шкло! — пад'юшчваў і пад'юшчваў Гарбацэвіча шал на старога Нямкевіча. — Але не! І ты не анёльскі, Мудры! —

Нямкевічаў звалі за вочы Мудрымі.— Аж вочы зага-рэліся, калі сказаў, што магу Анельку за Япака аддаць».

Бачыў: Нямкевічы сышліся, перакінуліся словам-другім, а пасля рушылі сюды. Бацька першы, сын за ім.

— Кажа мой хлопец: хадзем, тата, паможам цесцю...— усміхнуўся Нямкевіч, калі падышоў. Апусціў па вушы аблавушку.

Гарбацэвіч на міг прыпыніўся: рукі зусім аняме-лі, страцілі сілу. Уваткнуў паперадзе сябе вілы ў снег, абапёрся на вілішча грудзінай. Бачыў: Янка рэзка зірнуў на бацьку, пібы адмовіўся: тата, я ж такога не гаварыў! Я казаў, што яны і самі ўпра-вяцца!

«Чаму не! — падумаў Гарбацэвіч.— Чаму не лезці да мяне ў радню! Мудрыя ж, чуюць, дзе смажаным пахне...»

— Ну што? — міргнуў Нямкевіч.— Выпшыкаўся?

— А як ты думаў...— ні злоспа, ні прыязна ад-казаў ён.— Няма ўжо маладой сілы. Зпасіўся, сцёрся, як вось у коле. Нядошлы ўжо...— зірнуў на сына. Той стаяў на санях. Амаль і не пачырванеў за дзень. Зу-сім вунь запалі вочы. Пад носам блішчыць. Адвар-нуўся з незадавальненнем.— Можна, ужо і скоро па-лучу па карку...

— Што ж ты хочаш! Век у ярме і ў ярме! — па-спачуваў Нямкевіч.— Як вол! Каторыя і маладзей-шыя за нас ужо не вытрымалі, спяць які год вечным спом...

Памаглі ўскінуць сена, а пасля пачалі ўціскаць жэрдку. Уціскаў стары Нямкевіч. Янка памагаў — віснуў на вяршку жэрдкі. Яны, Гарбацэвічы, таўклі-ся толькі пад рукамі, тузалі за вяроўку.

— О то сіла! — пахваліў, а па самай справе па-зайздросціў Гарбацэвіч.— Як у старога, так і ў ма-

ладога! Мне ў гаспадарку такіх бы работнікаў! За чатырох управіліся б!

— Во былі б табе парабкі! — пацвяліўся Нямкевіч.— Але ты ўсё роўна паракаў бы, што і мы больш з'елі, чым зрабілі...

«А табе пра ўсё баліць...— незалюбіў Гарбацэвіч.— Дай са свайго, даплаці, калі шкадуеш маіх наймітаў...»

— Хітрыя ж гэтыя найміты, Ясь,— міралаўбна прамовіў уголас.— Рабіць стараюцца мала, а ўзяць хочуць многа.

Як добра ўціснулі сена і завязалі вяроўку, Янка пачаў аграбаць з усіх бакоў сена зверху ўніз граблямі, бацька стаў на калені і, падпоўзваючы, узяўся абшморгаваць рукамі сена з самага нізу, каб не чаплялася за кусты і не гублялася на дарозе. Гарбацэвіч пайшоў запрагаць коней.

Паспакайнеў. Суседава помач крыху ўлагодзіла яго.

«А можа, Ясь будзе і добры сват,— паразважаў,— і ён сам, і сыны па-сваяцку ўжо, калі трэба будзе, памогучь на гаспадарцы і платы вялікай браць не будуць. Пакрыўдзіў мяне бог, як ні кажы. І бацька, і дзеці... Надта сын... Хіба гэта сын, бацькава ацірышча? Хіба гэта гаспадар? Трэба яму шукаць здаровую, разумную жопку, каб кіравала... Баліць сэрца: божа мой, божа, думаеш не пра сваё дзіця, а пра чужога чалавека як пра гаспадара... Ды што зробіш? Колькі ні плач, плачам нічога не паможаш. Трэба самому пра ўсё думаць. І пра гаспадарку, і пра род... Чужая, моцная кроў, можа, змяшаецца з нашаю ды паверне на сваё. Можа, хоць унукі дужыя, спрытныя пойдучь».

Пакуль думаў, запрагаў коней, Нямкевіч абкруціў вяроўкаю сена, ускінуў абчасаныя і абшморганыя

астаткі наверх, а хлонцы надабралі ды занеслі на агонь і яго стажарышчы.

Цмокнуў па свайго глядога каця. Той натужыўся, але нават не скрануў прымёрзлыя да снегу сані. Пямкевічы падапхнулі — пайшоў. Падагнаў да Япкавых сапей. І калі вяртаўся трушком назад, бачыў: турзае кабылу за лейцы, цмокае сын. Сівая гэтаксама не магла зварушыць сані. І як ні памагалі ёй, усё роўна не здолела валачы такі цяжар: пачала праломваць шарпак і, відаць, тонкі асенні лёд і правальвацца, выносіць на паверхню, на белы снег, камякі чорнай гразі. Тут, дзе яны касілі, месца было зусім нізкае і мокае.

Сівая лапатала, выцягвалася, аж трашчалі хамут і дуга, западала штора глыбей у балота, выскоквала, кідалася ў бакі і нарэшце, праваліўшыся ледзь не на живот, стала як укапаная. Азірнулася і, здаецца, разумна, па-чалавечаму зірнула з віною. На яго гэтаксама — ён якраз падбягаў.

Зноў раптоўная злосць хлынула да яго. На сына. Як і раней. Ён часамі аж сам здзіўляўся, саромеўся, што можа мець такую лютасць да сына. Пашмат большую, чым да жонкі і дачкі.

— Ах ты, няўдаліца! — не закрычаў, а засныў ён. Пырснуў слінаю. — Увагнаў кабылу ў балота! — замахнуўся па Віцю кулаком, але той кінуў лейцы долу і адскочыўся. А ў яго ад раптоўнага гневу аж пацямцела ў вачах ды забалела галава. Надта ў скропях і на патыліцы. — Каб ты сам скрозь зямлю праваліўся!

— Ён жа не віпаваты, Пётрык, — ціха прамовіў Пямкевіч. — Сані цяжкія, кабыла важкая — вот і абламала лёд. Які ён там. З палец. Ты праскочыў, а ён... — падышоў, агледзеў Сівую, што стаяла ў балоце і цяжка дыхала. — І нічога не будзе. Не выця-

гне. Толькі падарвём яе. Давай, Петрык, выпрагай. Самі выцягнем. Пяхай ёй будзе брыдка перад намі.

Разам і выпраглі. Гнеў адпаў, але галава забалела мацней. Аслабла, здаецца, абмякла сэрца.

«Усё, капцы ўжо мне,— падумаў Гарбацэвіч, шкадуючы сябе і баючыся блізкай смерці.— Падарваўся...»

— Бяры, сын, за аглоблі,— Нямкевіч, здаецца, заўважыў, што ў яго трасуцца рукі. Але нічога на гэта не сказаў.

Янка пайшоў да аглабель. У дзірках, што прабіла кабыла, падымалася наверх чорная тлустая вада. Адбіваючыся, блішчэла на ёй няяркае сонца. Запахла гнілою цінаю.

Янка падняў аглоблі, натужыўся; яны ўсе падаліся за сані, упёрліся. Хто рукамі, хто плечуком.

Сані зварушыліся. А пасля закаўзалі па снезе. Калі вымчаліся на горку, Нямкевіч адхіліўся — сані амаль адразу ж сталі. Значыць, пхнуў іх ён, лічы, адзін.

«Старэйшы за мяне,— здзівіўся Гарбацэвіч ужо без злосці,— а які яшчэ дужы! Вот род дык род! Як зубры ўсе! Алесь слабейшы, праўда, удаўся, дык разумны затое... Ніхто богам не пакрыўджаны... Адна Кастуся, можа, толькі...»

— Ну дзякую, Ясь, Янка,— павярнуўся да суседзяў, схіліўся ў паклоне.— Не ведаю, што мы без вас рабілі б? Сарвалі б, мусіць, Сівую...

— Ды няма за што,— адказаў Нямкевіч.— Мы ж суседзі. Грэх адзін аднаму не памагчы... Ну, ды што гавэнды разводзіць? Запрагай кабылу ды паехалі. Дарога далёкая, цяпер ужо не разгонішся, ды і дай бог, каб да суцэмак дадому дацягнуліся...

— На вялікдзень ужо на чарку паклічу...— выпаліў у шчырасці Гарбацэвіч і тут жа асёкся. Сам ад-

чуў: паспяшаўся выяўляць сваю душэўнасць. Можа, і не выпадзе начаставаць, можа, і гарэлкі не будзе. Можа...

— Дажывём — тое і будзе... — хітра ўсміхнуўся сусед, павярнуўся і патупаў да сваіх саней.

4

Вярнуліся ў Янкавіны пад вечар, у колкі ўжо мароз. Якраз над вёскаю віліся белаватыя дымы з комінаў, слупіліся, распаўзаліся, а далей, высока-высока, сцягваліся ў адно светлае воблака на сінешэрым небе. Ніз гэтага воблака і белыя стрэхі хат былі ружовыя — ад сонца, што апусцілася ўжо за вярхоўе лесу.

Калі мінулі Могліцы, дык каля Шлёмавай карчмы звярнулі на сценку і ёю, па выезджанай Шлёмавымі гасцямі дарозе, падаліся да свайго гумнішча. Гарбацэвічы не збочвалі, пацягнуліся па вуліцы.

Вясёлым брэхам іх павіталі ўсе сабакі з гэтага канца вёскі — з Глінішча. Як знаёмых, сваіх людзей. А каля гумна сустрэлі іх кабеты — гаспадыня, Кастуся, нявестка Ядзя.

— Павыходзілі ўсе, як на дзіва... — нязлосна паўшчуваў Нямкевіч. Запыніў каня. Азірнуўшыся вакол з падазрэннем, спіхнуў зверху, з-пад сябе, дубовыя і бярозавыя круглячкі, цекалькі паленцаў кляніны. Пасля споўз сам, учапіўся за камель жэрдкі, сагнуўся. Адлежаў за дарогу цогі. — Занясіце, — паказаў рукою на дрэва, — у падпаветку. Толькі не падымайце высока. Яшчэ ж не цёмна...

Кабеты зразумелі: дрэва ўкрадзена ў арандатары Нالیбацкай пушчы. На зубы ў граблі, на тапарышчы. Але ніхто з кабет нічога не прамовіў: грэх вялікі красці ў свайго чалавека, а хто ў панскім лесе не злодзей, той дома не гаспадар. Кінуліся адна пе-

рад адной падбіраць круглякі маладзейшыя — дачка і нявестка. Падакучыла за доўгую зіму, за сённяшні дзень сядзець у хаце, гыркацца. Выйшлі сустрэць, пачуць якія навіны.

— Ну, дзякуй богу! — стрымана нарадавалася гаспадыня, Апця.— І сена цэлае, і вярнуліся да цямна!

— Добра ўсё, ды не падта,— адказаў ён.— Многа патрацілі лішняга часу ды перваў па дарозе.

— Ці чулі вы, тата, велькую навіну? — вярнуўшыся з дрывотні, абчышчаючы рукі, не то папалохла, не то пагарэзавала Кастуся. Невысокая, у валёнках, у кароткім, з чорнаю аблямоўкаю на грудзіне і на полах кажушку, у вялікай, чорна-чырвонай, як у цыганак, хустцы. Крыло хусты — на плячах. Аж на паясніцу. Дык падта і не відаць, што мае горбік. Файная. Чорныя, як і ў маці, вочы. Капечне, каб не гэтая бяда, дык была б не толькі паглядная, але і высокая, рослая.

— Што ж там за дзіва такое дзе адбылося? — ідучы распрагаць каця, пацвеліўся Нямкевіч з дачкі-любіміцы, якую — самую малодшую — усё яшчэ лічыў маленькай, хоць гэтая «маленькая» яшчэ пазалетась, каб мець «большыя» грудзі, падкладвала пад сукенку на грудзіне згорнутыя анучкі, а сёлета кожны вечар бегае ў вёску на вячоркі.

«Ліст Гіполь ці яшчэ хто з Амэрыкі, з Сібіры прыслаў? — пагадаў, распрагаючы Сівога.— Альбо ў вёску хто з дабром ці, не дай бог, скалечапы, абабрапы вярнуўся?»

— Угадайце...— падражнілася Кастуся. Усміхнулася.— Але ніколі не ўгадаеце. Нават не падумаеце пра гэта.

— От не дуры, дачка, бацьку галаву і не грашы...— незалюбіла маці, скрыжоўваючы на грудзях, на старым аблінялым кажушку, рукі.— Кажуць, Ясь,

сёлета канец свету будзе... Пакліча ўсіх бог на праведны суд».

Ён жа заньніўся, трымаючы ў руках аглоблю. Не, не збаяўся. Здзівіўся: зноў цусцілі людзі нейкую пагалоску? На пачатку зімы, перад калядамі, хадзіла ж таксама перасцярога пра скавчэнне свету — будзе ляцець, гаварылі, вялізная «вогненная кабета» і «ўсё зліжа, спаліць на зямлі». З тыдзень трэсла вёску як у ліхаманцы — каторыя ўжо нават хацелі рэзаць і есці ўсё жывое са сваёй гаспадаркі, прыходзілі да яго раіцца: што рабіць? Ён параіў не спяшацца, не браць усяго да галавы. Але вёска ўсё роўна трывожылася, пакуль іхні Алесь не вярнуўся з Вільні і не супакоіў, што напраўду і паблізу гэтага краю будзе ляцець камета, але яна не даляціць да зямлі, згарыць у паветры. Ён нават гаварыў, калі гэта будзе. Але ніхто ні той каметы, ні вогненнага яе хваста не бачыў. Пагаварылі-пагаварылі ды і сціхлі. І вось нейкая ўжо новая чутка.

— Гэта стары Драздовіч, як ведасш, занядужаў. Ляжаў-ляжаў два тыдні, а ўчора захацелася яму на двор. Выйшаў. Падняў галаву: аж на небе вялікія чырвоныя слупы. Прыгледзеўся. То ж цяперашні год: 1914... — патлумачыла жонка. — Вот і кажа: будзе сёлета канец свету... Калі не ад патопу, дык ад агню, як і ў святой кнізе запісана...

— Што ён там убачыў? Ён жа ўжо, лічы, сляпы... — адказаў. — Я ўчора і перад заходам і пасля заходу па двары хадзіў — нічога не бачыў...

— Вот і кажуць усе, што якраз старому і сляпому бог даў знак...

— От... — прамовіў, кінуў аглоблю долу.

— Божа мой, божа! — забедавала Апця. — А хлопец наш за светам... Няхай бы кідаў тыя заробкі, ехаў бы дадому. Як ест, так і добра. Усе разам жылі б, адно каля аднаго...

— Жывыя — дык давайце і думаць пра жывое... — знарочыста сярдзіта буркнуў Нямкевіч, аднак адчуваючы ў душы няясную трывогу. Штосьці зашмат сёлета загаварылі пра канец свету, як і зашмат пачалі верыць у гэта. — Ідзіце, кабеты, у хату. Дзеці ж там, відаць, адны. Яшчэ дабяруцца да агню, дык не толькі не дачакаемся суднага дня, але і сёння не будзе дзе пераначаваць...

Засмучаная Анця і нявестка паслухалі. Пайшлі праз дзверы падпаветкі ў хату. Кастуся засталася. Падалася да Янкі.

«Няўжо праўда ўбачыў які перасцерагальны знак аслеплы? — пачаў сам з сабою разважаць Нямкевіч. — Няўжо нам, відушчым, не дадзена шмат бацьчыць? — копчыў распрагаць Сівога, павёў яго ў хлеў. — Надта таго, вешчага?»

Вярпуўся зноў на прыгуменне. Стаў каля саней, невідущча зірнуў на далячынь — на захадзе ўжо за зямлю апусцілася сонца, гарэла чырванню неба, тлелі ў жары, здаецца, верхавінкі Налібацкай пушчы.

— Давай, Янак, я завяду Крывому Гнядую, — пачуў, як за саньмі гаварыла Кастуся брату. Крывымі за вочы гаварылі на Гарбацэвічаў, хоць ніхто з гэтых, цяперашніх, крывым не быў. Кульгаў некалі дзед Пётрыка Гарбацэвіча. Памёр даўно ўжо дзед, пяма бацькі, а мянушка засталася.

— Завядзі, — адказаў той. — І дугу нашу забяры.

«Як гаспадар! — пацешыўся Нямкевіч за сына. — І гаспадар! Добры хлопец. Спрытны, дбайны, працавіты. Нічога благога на яго не скажаш. А што часамі камандую, гамаю, дык гэта не са злосці. Хай і бацьку як трэба шануе, і вучыцца, як жыць варта...»

— Пойдзеш сёння на Сяло? — запытала Кастуся.

— Не ведаю, — ціха адказаў Янка. — А ты?

— Волька Чорная казала: сёння Зося прыйдзе... — усміхнулася Кастуся.

— Ну і што? — буркнуў Янка.

— Што-што! А вушы на што? — адказала тая і, парыпваючы па снезе, адышлася. Павяла, як і падрадзілася, Гарбацэвічам Гнядую.

Такі праўду нехта казаў, падумаў Нямкевіч, што заглядаецца сын на Мішукову дзяўчыну...

У сваім двары закрычаў-залямантаваў Гарбацэвіч, воддаль нехта забухаў сякераю — ці не калоў па ганку сухое палена. Па Глінішчы і ад крыку, і ад стуку пакацілася рэха, пабегла на Могліцы. А як усё сціхла, дык з аселіцы данёсся глухаваты гоман, піск і енк — там, на коўзанцы, цяпер, канечне, дурэлі дзеці, без памяці аддаваліся гульням і ўцехам.

«Знак пра блізкі судны дзень ёсць, а свет як стаў, так і стаць! — і здзівіўся, і парадаваўся Нямкевіч. — І я вось стаю каля сваёй сядзібы, пра свае клопаты думаю... Толькі, праўда, нешта змянілася ў душы. Не то страх, не то недаўмешне... Няўжо свет гэты быў тысячы, а то і мільёны гадоў і раптам, у адзін дзень ці ў адну хвіліну, возьме і знікне??? З лясамі, палямі, людзьмі, птушкамі, рыбамі, звярамі ды з усім тым файным, што ўжо зрабілі чалавечыя рукі??? Няўжо людзі столькі награлі, што іх так трэба караць, знішчаючы ўсё дазвання??? Але ў чым віна лясоў, палёў, птушак, рыб, звяроў??? Няўжо ў бога цярыліваці, міласці не хапае? Ці не шкода яму ўсяго жывога, файнага??? Бо знікне ж свет гэты і, можа, піколі больш не паўторыцца!!! Можа, замест яго пустыня будзе!!!

Даруй, божа, — перажагнаўся, — калі я грашу, дарэмна цябе вінавачу. Можа, мы, людзі, самі вінаватыя, самі добра не беражом гэты свет, глумім, штурхаем яго да бяздоння?! Але чаму мы такія тады бяздумныя, неасцярожныя, не гаспадарлівыя, грэш-

пыя??? Чаму мы не можам жыць без граху??? Няўжо грэх прамаці нашай Евы спакушае нас, адбірае развагу??? Ды ці вінаватыя мы тады, калі грэх заявіўся яшчэ далёка да нас, калі мы не можам самі ў сабе разабрацца??? Ці як сама прыходзіць радасць, так сама павінна рана ці позна прыйсці за ўсё і кара??? Няўжо тады не зпойдзецца зноў які прарок, чалавек, што ўзяў бы ўсю кару толькі на сябе, выратаваў бы астатніх людзей, увесь свет?!»

...Янка пасля вячэры не меў спакою. То садзіўся на лаве ці на зэдліку каля камінка, то ўставаў, хадзіў, не ведаючы, за што зачапіцца рукамі.

Здаецца, на яго са здзіўленнем увесь час пазіраў бацька — той доўга таптаўся пры хляве, у дрывоці (хаваў дуб, клён ды бярозу), сеў сёння вячэраць апошні. Адзін. Бо і кабеты з дзецьмі, і Алесь, які пайшоў у госці да ссыльнага Казлова, і ён, Янка, павячэралі ўжо. Вось маці наліла яму з гаршка, які трымала адною рукою праз анучку за верх, у гліняную міску шчолаку, пасля драўляным апалонікам дастала костку, выбрала астаткі разваранай капусты. Бацька развязаў торбу, дастаў адтуль апольчык сала і хлеб, што яны з Янкам не з'елі на Шубіне. І ў хаце бацька быў у целагрэйцы, толькі без аблавушкі. На пляскатай галаве бялелася ў суцёмках вялікая гладкая, нібы нацёртая воскам, лысіна, ля вушэй, прыплюснутых да чэрана, кудлаціліся русявыя валасы, што былі толькі на патыліцы. Вусы пад носам і барада былі сіваватыя.

За вялікай, на паўкухню, печку сядзела на ложку Ядзя. Давала малой, што нядаўна прачнулася і плакала, грудзі. Яе сын, Ясік, гуляў на печы з катом. Праўда, яго гулі не зусім падабаліся іхняму старому кату — той то злосна мармытаў, то бурчэў, а то і вішчэў. Нарэшце не вытрываў, саскочыў долу і памкнуўся да дзвярэй. Высокі, бела-руды.

— Ідзі, ідзі,— адчыняючы яму дзверы, сказала гаспадыня.— Толькі не прыводзь дадому кумпанію. Цягніся да пансенак, і там пішчэце ўсю ноч.

— Хадзі і ты сюды, мучыцель,— зірнуў на печ, лагодна кіўнуў галавою ўнуку гаспадар.— Пачастую зайцавым хлебам.

— Не галодны,— сказала гаспадыня.— Вячэраў ужо.

— Тое не лічыцца...— махнуў рукою. Пад ёю вісеў расшпілены крампы мажэт цеснаватай староў кужэльнай кашулі. Крамнымі былі і певялічкі каўперык, і аблямоўка на грудзіне, на тры белыя гузікі.— А вот калі пакаштаваць зайцавага хлеба, дык тое будзе лічыцца. Хочаш?

Унук скуліўся з пачы, затупаў босымі нагамі па гладкім гліняным току. Запыніўся каля стала. І ў шэсьць гадоў высокі. Па ўсім відаць: некалі будзе рослы, дужы мужчына. Расце як на дражджах. Яшчэ ўвесну перашытыя з Янкавых старых портак яго штонікі былі доўгія, цягаліся па зямлі, а цяпер вісяць крыху ніжэй калень. І рукавы перашытай, палатанай на локцях кашулькі кароткія.

Нямкевіч, закасаўшы па локці рукавы, агаліўшы жылістыя, парослыя рыжымі валасамі рукі, адрэзаў кавалачак сала і лусту хлеба. Па хаце ад торбачкі хлеба пайшоў казытлівы пах — ад марозу і дыму. Беручы ад дзеда ласунак, Ясік упусціў яго долу.

— А божа ж! — ужо седзячы паблізу на лаве, аж спалохалася баба, перажагналася.— Што ж ты, унук, такі недарэкі? Падымі хуценька і пацалуй хлеб. І скажы: «Даруй, божа, што я нягожы».

Ясік, чырванеючы, падняў, пацалаваў і сказаў так, як вучыла баба.

— Смачна? — усміхнуўся дзед.

— Угу,— адказаў той.

— Не дзіва: гэта ж не абы-які хлеб, а зайцаў! —

сказаў дзед, адрэзаў ад акрайца яшчэ лустачку.—
На, сястрыцы дай.

Пачуўшы, што свёкар так сардэчна шануе, любіць яе дзяцей, сюды, мігам апарадкаваўшыся, выйшла Ядзя. Тоўсценькая як кадушачка-дзяжа. Паўкашы, як некаторыя жартуюць з яе ў вёсцы. Несла на руках дачку. Яна была ў доўгай кашульцы і ў мяккіх шарсцяных атопачках.

Малая аж ухапіла ласунак. Яе цёмныя вочкі загарэліся. Канечне, засумавала за дзень без дзеда. Які ён быў строгі са сваімі дзецьмі, на гэтулькі мяккі з унукамі. І яны цягнуцца да яго. Болей, чым да бабы. Баба ўвесь дзень у хаце, дык і крычыць на іх часта, а ён, лічы, цэлы светлы дзень на двары, мала стыкаецца ў доме, дык і рады пагуляць з дзецьмі.

Янка падхапіўся з лавы, пайшоў за печ — па кажух.

— Куды ты, сыноч, пацягнешся? — пашкадавала яго маці.— Накалеўся, напрацаваўся гэтулькі — ляж ты лепш ды адпачні.

Ён, узяўшы ў рукі кажух, запыніўся ў нерашучасці і, хоць было ўжо марачнавата ў хаце, з мальбою зірнуў на невысокую, прыгорбленую, як і бацька, у доўгай шэрай спадніцы маці: ну, мама, не запыняйце, няўжо вы не ведаеце, што мне трэба схадзіць у вёску, што я не магу сёння ўседзець дома?! Маці, здаецца, зразумела яго гэты красамоўны, глыбокі, ад усёй душы позірк, паднялася з лавы і панесла гаршчочак ад стала да печы.

Бацька не абзываўся; пачаставаўшы ўнукаў, утнуўся і пачаў сёрбаць капусту. Стараўся чамусьці не пазіраць Янку ў вочы. Можа, і думаў. Пра сваё. Пра тое, што трывожыла душу. Бо на лобе, як і заўсёды, калі думае, сабраліся, леглі раўчукамі глыбокія маршчыны. Ядзя, сеўшы на свякроўчына месца, трымаючы на каленях ужо замурзанае ад скарынкі

дзіця, хітра ўсміхалася. Яна, маладая, канешне, лени адчувала, што яго вяло-клікала ў вёску. Ды яна, відаць, і ведала ўсё. Ёй, відаць, усё «па сакрэце» сказала Кастуся. Ад той няма тайн. Тая ўсё ведае. Пра яго, пра сям'ю, пра ўсё, што дзесяцца-робіцца ў вёсцы.

З Ядзяю Янку няёмка. Некалі, гадоў сем таму, як Гіполь прывёў яе, маладзенькую і худзенькую дзяўчынку, была сарамлівая. І са свёкрамі, і з ім, хлопцам-падлеткам. Як толькі хто зірне на яе, загаворыць, дык уміг чырванела, бянтэжылася, але пазней, калі нарадзіла адно, другое дзіця, змянілася. Памажнела, пасмялела. Недарэмна ж людзі кажуць: тады баба пышна, калі замуж выйшла. Вось болей году ўжо жыве ў іх без Гіполя. Спачатку, застаўшыся без мужа, на якога ўжо павучылася пакрыкваць, дабіваючыся гэтым самым для сябе нейкіх правоў, хадзіла ціхая, сумная, часта плакала ад адзіноты і скрухі, а пасля паволі аправілася і нажвавела. Прывыкла да сваёй новай долі — долі бязмужняй жонкі. І не толькі прывыкла. Раней увесь час саромелася яго, Янкі, бо, можа, бачыла, якія цікаўныя кідае ён позіркі на яе, як стараецца ўнікнуць у яе жыццё з Гіполем, а цяпер пачала даволі дзіўна паводзіцца з ім. Ужо не асцерагалася перад ім скідаць сукенку ці спадніцу, хадзіць у адной кашулі, хітра заглядвала ў вочы, лагодна ўсміхалася — і ён пад'юшчваўся ад гэтых жаночых чараў, пільней цікаваў за ёю: любіў даўжэй, чым трэба сваяку, запыніць позірк на яе шыі, гладкіх, белых вышэй локцяў руках, на грудзях, што высока ўздымалі кашулю ці цесную ўжо дзявочую кофтакку. У думках нават цалаваў яе, абдымаў: у яго ўжо была туга па жанчыне. Гады падышлі такія. Аднак усяк стараўся не заставацца з ёю сам-насам, не зблізіцца. Былі на гэта тры вялікія засцярогі: боязь граху ды божай кары, боязь у адну рані-

ду ўбачыць свае вароты вымазанья глінаю і, па-трэцяе, ён другі год ужо заглядваўся на Мішукову Зою.

Ядзя ж, не толькі бачачы, але і па-жапочаму глыбока разумеючы і яго рапейшыя пільныя позіркі, і цяперашнія бянтэжашкі, здаецца, падражнівалася з ім, распальвала — усе яны, кабеты з Засценка, не адракаліся падгуляць з чужымі мужчынамі і пават з хлопцамі. Колькі іх, замужніх, лавілі, бачылі ў чужых абдымках. І ён летась увосень страціў развагу. Тады, калі вазілі са свайго поплава атаву. Бацька і маці засталіся на лузе, а ён прывёз дадому вазок сена, скуліў каля гумна і пачаў цягаць сена ды закідаць на старое, што ўжо ляжала ў загарадцы.

Гусціліся хмары — на дождж. Янка ведаў: бацька і маці будуць старацца згрэбці і паставіць у копы астатняе сена, а яму трэба чым хутчэй укінуць у гумно прывезенае. Яму павінна была памагаць Кастуся — таптаць сена ў загарадцы. Пайшоў у хату — паклікаць яе. Аж Кастусі не было — уцякла ў вёску. Дома адна Ядзя. Карміла грудзьмі дачку. Ён зладзеявата кінуў позірк на яе левую белую і пышную павіну грудзей і хутка адвёў вочы, буркнуў, што яму трэба памагчы.

Ядзя забрала з рота дзіцяці смактунок, запхнула грудзі ў расшпілены разрэз блузкі, панесла Аршульку на ложкак. «Я табе, Яначак, памагу», — вярнулася, зашпільваючы на хаду гузічкі. Усміхалася. Лісліва зазірала ў вочы. Ён — хутчэй на двор. Яна — за ім.

Ужо ў гумне, калі яна, хапаючыся за жэрдку, лезла на сена, зноў зладзеявата агледзеў яе. Пушок і сіняватыя жылкі на дужых загарадлых да калень нагах, белыя як снег, поўныя, моцныя сцёгны: яна хоць і прытульвала да сябе спадніцу, але не магла цалкам схваць сваёй жаночай вабнасці. Як сам не свой, пачаў падаваць ёй сена.

Каб заглушыць у сабе грэшнае пачуццё, падаваў часта, памногу. Абы хутчэй з гумна — на луг. Ядзя адцягвала, таптала. Загаворвала. Здаецца, пыталася, ці шмат засталася на поплаве сена, хваліла яго за сілу і, здаецца, яшчэ дапытвалася, калі ён ужо будзе жаніцца, будзе сам сабе гаспадар. Ён нешта адказваў — абы адказаць.

«Яначак, не паспяю, — паскардзілася. — Памажы...»

Ён лёгка ўскарабкаўся наверх да яе і, стараючыся не сустракацца позіркамі, браў ахапкам і з-пад пог сена і сунуў, запіхаў па баках. Там, наверху, яна неяк апынулася каля яго, яны неяк кульнуліся на сена. Сёння як праз сон помніць: яна першая абхапіла за шыю, пачала цалаваць.

«Яначак, родненькі... — зашаптала. — Дурненькі мой, харошынькі... Хіба ж ты не бачыш: пакутую я, хачу цябе?!»

Ён не помніў, як даў волю правай руцэ, што гладзіла яе сцёгны, мяккі і ў той жа час пруткі жывот, пасля запынілася на яе грудзях, што — дзіва! — амаль умясціліся ў яго далоні. Захлынуўся ад водарнага паху сена і пылу, а можа, і ад ненасытных, згаладалых пацалункаў, ад гарачыні жаночага цела, якое адчувае так блізка ўпершыню. Кіраваць ім пачалі ўжо не розум ды развага, не боязь, а нейкія іншыя сілы, што бачылі ў ім толькі маладога мужчыну. І, можа, праз нейкі ўжо міг пазнаў бы тады Ядзю — а яна ляжала з заплюшчанымі вачыма, палымнела нібы ў агні, была гэтаксама без развагі і ва ўладзе нейкіх сваіх, жаночых сіл, — упершыню пазнаў бы кабету, ды як скрозь сон пачуў Кастусіну песню.

Тая ішла па двары сюды, да гумна. Праз сілу, але мігам Янка падхапіўся. І не, не кінуўся ўніз, долу, а зірнуў на Ядзю. Яна, відаць, цяпер гэтаксама пачуўшы песню, са сналохам адплюшчыла вялікія во-

чы, мігам абцягнула спадніцу на калені, зморшчылася: «І гопяць жа чэрці! — пасля наказала рукою. — Скачы ўніз!»

Ён, абдзіраючы спіну аб сена, спусціўся долу, нервова пачаў запіхаць за пояс кашулю, адчуваючы ў галаве дзіўны, незразумелы яму гул.

І тут жа зайшла ў гумно Кастуся. Ён стараўся не пазіраць на яе, бо ведаў: выдасць усё сваім позіткам. Затульваючыся, пачаў зноў падаваць наверх сена. Але ўжо не было нядаўняй сілы, рукі трымцелі.

Пасля ён радаваўся, што нічога не меў тады з Ядзяю. Пачаў яшчэ больш пазбягаць яе. І яна нібы астудзілася, зразумела: калі адпойчы ў парыве шалу не пераступілі забароненую мяжу, дык ужо з развагаю пераступіць яе цяжка. Абое глыбока затаілі сваю тайну і жылі з ёю, з адчуваннем граху, граху сваёй той маладой нястрыманасці.

Пасля таго ў Янкавай душы нібы нешта працнлася, запатрабавала волі. У яго ўсиламяпілася сэрца, памацнеў смутак па кабеце. Адчуў: ён ужо мужчына, жаніх. Яму трэба была ўжо жонка. За жонку яму хацелася мець Мішукову Зосю. Ён нібы панова зірнуў на яе, на вёску, на свет, адчуў, што ўжо болей не можа жыць, як жыў дагэтуль. Ён трывала ўжо трапіў у сеткі прыроды-матухны, сам не зусім ведаючы пра гэта і саромеючыся свайго такога палону. Яго каханне не хацела ведаць меж, як не мае іх вада ў вялікую паводку, разліваючыся ва ўсю моц. Гэтае каханне было і святое, чыстае, і нейкае грэшнае, бессаромнае, жорсткае. Ён аж сам часамі бянтэжыўся, што хоча завалодаць іншым чалавекам.

Амаль кожны дзень у апошні год Янка рапіцай прачынаўся з усмешкаю, сам спачатку не ведаючы, што з ім, чаму ён такі ўзнёслы. Пасля калі губы, бадай, самі шапталі: «Зося... Зося...» — усё разумеў, з гэтым імем, з гэтым вобразам жыў цэлы дзень...

Усё гэта зноў мігам нагадалася цяпер Янку. З-за Ядзінай усмешкі.

— Схаджу да Чорных. На адну хвіліну...— буркнуў ён. І над усімае маўчанне выйшаў з хаты.

На Янкавіны палі прыцемкі. І яны, сагнаўшы з неба светласць і чырвань, увачавідкі гусцелі — надта каля хат і прыбудоў. Янка прыгледзеўся да неба: можа, і сёння будуць відаць тыя чырвоныя слупы, што ўчора ўбачыў стары Драздовіч. Не, нідзе нічога не відаць. Толькі бліскае на небе некалькі першых далёкіх зорак.

Вокны ва ўсіх хатах цьмяна адбівалі далёкае кволае святло. Яшчэ нідзе, аднак, не гарэлі ні лучыны, ні газніцы. Ашчадныя людзі. Хто запаліць тое-сёе пазней, у цемь, а хто неўзабаве і ляжа спаць — у адзін час з курамі, як тут кажуць. Зімою, ды яшчэ ў вялікі пост Янкавіны вечарамі ціхія.

Янка мінуў хаты двух дзядзькоў — бацькавых родных братоў, пасля — Касцюкевічаў, Макававых, Навіцкіх, узышоў на ўзгорак, дзе паміж старых і салямяных янкавінскіх стрэх красаваліся дзве высокія, накрытыя белаю бляхаю будыніны. Злева — школа (тут летась да вясны вучыў дзяцей і Алесь), справа — даміна валаснога старшыні, Сяргееўкі.

Нечакана ў самым канцы вёскі, у Засценку, сыпнулі ўверх чырвоныя іскры, а за імі — шугнуў пук чырвонага агню. Пасля вогненным языком запалала яркае полымя — высока, на паўнеба. У некага гарэла ў коміне.

Агонь асвятляў увесь Засценак. Падалі водсветы і сюды, ружовілі снег. І ў гэтым святле Янка ўбачыў: насустрач яму, нібы гонячы перад сабою доўгія цені, ідуць людзі. У адзін рад. Подручкі.

Мінаючы высокі крыж, што стаяў ля хаты старой удавы Собаліхі, — крыж быў новы, жоўцецькі, яго ставілі летась, каб не загінулі янкавінцы ад той вог-

пешнай каметы, — Яшка ссупуў з галавы вушанку. Можка, і з-за яго гэтай набожнасці сустрэчныя людзі засмяліся. Старшынёва дачка, Кацярына, са сваім маладым мужам і са сваімі сябрукамі і сяброўкамі. Зляцеліся ўжо ў сваю кампанію, як сарокі на сметнік.

Яшкава сэрца аблілося крыўдаю, незычлівасцю. Не за сябе — за брата. За Алеся. Той колькі часу разам з Кацярынаю вучыў тут дзяцей, кахаўся, і яна пагаджалася парадніцца з імі. Бацька збіраўся паслаць ужо летась увосень сватоў у старшынёў дом. А як Алеся ўвесну звольпілі з працы, дык гэтая Кацярына адварнулася ад Алеся, на лета некуды з'ехала, а пасля хуценька сышлася з новым прыезджым настаўнікам. Папрацавала з ім месяцы два і ўзяла яго ў прымакі. Алесь счарнеў ад бяды, ад такой здрады, а яна не тужыць. Радасная, вясёлая заўсёды. Як і яе кампанія: папоўскія дочки, пісар Дзяжко, начальнік пошты Гарбуковіч і ўраднік Петухоў, як і яе муж, Арнольд Буткевіч.

Сустрэліся. Яшка адступіў, даў дарогу. Першы павітаўся.

Кацярына і пападзянкі былі ў аднолькавых сівых пясцовых шапках, чорных паліто і ў боціках, а кампанейцы — у пышных бабровых вушанках, у паліто і ў храмавых ботах. Толькі Петухоў быў у форме.

Кацярыніны спадарожнікі кіўнулі галовамі ў адказ, хацелі хутчэй мінуць. Ён жа не пара ім, піколі не меў з імі ніякіх адных інтарэсаў, а па-другое, яны перпрыцелі: і Петухоў, і Дзяжко ды Гарбуковіч не навідзелі Алеся, усяк стараліся ўтапіць яго. Можка, і з-за зайздрасці, што таго паважаюць людзі, што да яго хінулася ў свой час Кацярына, і што той папікаў іх за знявагу простых людзей, за фанабэрыю і марнатраўнае жыццё.

— Ваня! — запыніла яго Кацярына.— Подожди. Я провожу тебя.

І праўда, адстала, памкнулася да яго. Высакаватая, гонкая. Шыбы і не кабета, а ўсё яшчэ дзяўчына. Вялікія глыбокія вочы, роўны нос. Твар белы, як і не бачыць ніколі сонца. Вельмі паглядная. Але краса яе нейкая застылая, халаднаватая. Недарэмна ж людзі кажуць: калі чалавек вельмі прыгожы, дык ён халодны, чэрствы, любіць толькі самога сябе.

Кацярына падышла, узяла яго пад руку. Павяла. Сэрца яго забілася-забілася. Ад няёмкасці, збянтэжання.

— Кацярына Юр'еўна! А мы? — дурасліва паскардзіўся Дзяжко.— Ды і Арнольд Апанасавіч раўнаваць будзе!

— Адчашіцеся! Вы мне ўсе надакучылі,— амаль не азіраючыся, адказала ім Кацярына.— У мяне да Вані ёсць адзін інтарэс.

— І мы з табою...— пачуўся спеставаны голас меншай папоўскай дачкі, весялухі Машы. Пакуль Кацярына паспела толькі ўздыхнуць ад незадавальнення, абедзве пападзяпкі, як кабылкі, зацокалі да іх. Дагнаўшы, невысокая Маня ўзяла яго пад руку, а старэйшая пападзянка, доўгая, як жэрдына, худая Валя — Кацярыну.

— Фу, Янка,— фыркнула Маня.— Ну і смярдзіць твой кажух! Аж нос зносіць.

«А хто цябе, такую пані, прасіў ліпнуць?» — са злосцю падумаў ён.

— Кажух як кажух,— адказаў.

— Але пад гэтым авечым кажухом рыцарскае сэрца, Машачка,— не то жартам, не то ўсур'ёз прамовіла Кацярына.— Не адна вясковая дзяўчына ўздыхае, моліцца, хоць бы зірнуў на яе Ваня. І не дзіва: такі слаўны хлапчына! За ім жонка любая будзе як за сцяпою!

— Маладзец супроць авец, а супроць малайца — сам аўца... — пажартаваў ён.

Маша задаволена хіхікнула.

— Не пагаворвай на сябе, Ваня, — не пагадзілася Кацярына. — Хто-хто, а я вас, Нямкевічаў, ведаю... На цябе, па-другое, і так пагаворваюць. Каб зняславіць. А ты... Ды што казаць! Ты з Нямкевічаў!

Яму была прыемная гэтая пахвала. Каму не радасць, калі цябе і тваю радню так хваляць? Хоць і ведаеш, той, хто хваліць, і не зусім добры чалавек. Толькі было дзіўна: чаму раптоўна так расшчодрылася гордая красуня Кацярына на такія цёнлыя словы?

Прамаўчаў. Пазіраў, як у Засценку атухала полемя — спачатку яно спала, толькі памігцела нейкі міг у вачах, пасля раптоўна хлынула па вёску цёмната.

Ззаду кавалеры-гапарліўцы ўсё яшчэ ўпрошвалі Кацярыну вярнуцца да іх. Ім не хацелася ісці ў тую кампанію, куды імкнуўся Янка. Самае вялікае — яны калі-нікалі заходзяць на вечарынкі ў Засценак — да шляхты.

«Не дай бог, каб была дома Зося і ўбачыла мяне з акна ў гэтай кумпаніі... — з жалем падумаў Янка. — І блізка тады не падпусціць да сябе. Адгоніць з пагардаю: бяжы да тых, з кім пад ручку шпацыраваў!»

Гаворачы, падышлі да хаты Мішуковых. Яна была перад вялікаю вясковаю лагчынаю, дзе ўвесну і ўвосень заўсёды шмат вады. Процьма яе і ў летнія ліўні. Раней тут, кажуць, і абрываліся Янкавіны. Бо недалёкі, за вярсту, Засценак, дзе асела некалі шляхта, быў ужо хутар. Але пасля паміж лагчынаю і Засценкам — на горцы, па пясочку — пачалі ставіць хаты прышлыя людзі, Супраневічы і Вайтковічы, Чорныя, як на іх гаварылі, і паволі, год за годам,

звязалі вёску з Засцешкам, а самі апышуліся ў цэнтры. А гэты цэнтр чамусьці назвалі Сялом.

Яны, Чорныя, людзі тут адметныя. Калі ўсе астатнія мужчыны і кабеты звычайныя, са светлымі, ці з русявымі, ці зрэдзь і з рыжымі валасамі і блакітнымі вачыма, дык Чорныя іпакшыя. Руда-цёмныя, нібы цыганы. У іх чорныя, што смоль, валасы, вялікія чарнявыя вочы, абвіслыя ніжнія губы. Калі з іх радні хто возьме «белую» ці хто з «белых» пойдзе замуж за іх, дык усё роўна павядуцца дзеці цёмныя, у іхною гарачую кроў, з іхнім дзёрзкім і смелым характарам.

Чорныя — не тутэйшыя. Кажуць, сюды яны — нібы мешанцы тутэйшай крыві з татарскаю — перабраліся з-за недалёкага Нёмана, з Чорнай Русі¹, яшчэ за Радзівілам², калі ў гэтых мясцінах капалі балотную жалезную руду. Іх і іхніх землякоў яшчэ называюць і іпакш — занямоне, ці занямонцы. Капечне ж, іхнія прадзеды ўцяклі сюды ад беззямелля, кінуліся ў заробокі на завод па выплаўцы жалеза ў Налібаках. Але ні тыя, ні гэтыя Чорныя не пабагацелі, засталіся самыя беззямельныя людзі. Век з іх — найміты, парабкі, хадакі ды ездакі па шчасце ў горад і за мяжу. Сёй-той з іх у распачы выходзіў шукаць лепшую долю і з нажом на вялікую дарогу, употай шаптаў уночы па далейшых вёсках па гумнах ды свірках.

Праўда, не Сяло цяпер захвалявала Янку. Іншае. А што, калі Зося дома і пазірае ў гэтую хвіліну на яго?

— Ваця, — прамовіла Кацярына, — хочацца сказаць табе адно пажаданне. Хлопец ты відны, цябе

¹ Чорная Русь — гістарычная вобласць у верхнім і сярэднім цячэнні Нёмана і яго левых прытокаў.

² Маецца на ўвазе час да 1772 года.

любяць і будуць любіць дзяўчаты, дык не разбэшчвайся ад такой увагі. Пакахае хто цябе, пакахаеш ты — цані, беражы каханне. Страціш яго — шмат страціш. Калі і не ўсё. Хоць, я веру, ты будзеш добры муж.

— Ды ніхто не хоча за мяне ісці замуж...

— Няпраўда, маюка.

— Ды праўду кажу: адмахваюцца ўсе памялом...

— Ой, які хітры! — здзівілася Кацярына. — Бяры вось Машу. Чым кепская дзяўчына?

«Жонка дык жонка будзе! — падумаў. — І гультайка, і распусніца... Цесць — поп-маюка ды мацюжнік...»

— Ды не раўня я ім, — адказаў. — Яны ў горадзе вучыліся, а я тут усяго два класы асіліў. Яны і самі больш на Дзяжко, па Гарбуковіча ды на Петухова глядзяць. Тыя вучаныя, на добрай службе. А я хто? Лапаць. А лапаць боту не пара...

— Дуры, дуры нам галаву! — уставіла сваё слова Маша. — Мы ж добра ведаем, што яно і як... Ведаем, на каго ты маеш вока...

— Ну, на каго? — усміхнуўся.

— На таго, чые вокны толькі што вачыма еў... — з іроніяю адказала Маша. — На ганарыстую Зоську!

— От, выдумляеце нешта.

— Не выдумляю. Усе ведаюць: аж млесш за ёю. «Злыя гэтыя пападзянкі, — падумаў. — Як восы. Вучаныя, гарадское вучылішча ў Нясвіжы паканчалі, ганарлівыя, што без качаргі носа не дастанеш, а ніхто нават і не пасватаецца... І Дзяжко, Гарбуковіч ды Петухоў круцяцца каля іх, жлукцяць папоўскую гарэлку, а не завіхаюцца браць каторую, з беленькімі ручкамі, замуж. Смяюцца за вочы: «Хай пашукае бацюшка іншых дурняў!»

— Ну ідзі, Янка, не будзем табе замінаць... — запышлася каля Супрацевічавага плота Кацярына. —

Удачы табе... Мы з табою ці з вашаю Кастусяю яшчэ пашэпчамся. У нас ёсць адна сакрэтная размова...

«Капечне ж, пра Алеся...— здагадаўся.— Можна, і сёння нешта сказала б, каб не гэтыя цытры...»

5

Гаспадар, Супрацевіч, яшчэ таптаўся каля хлява. Здаецца, мяшаў пакалкам у цэбры сечку.

Янка зірнуў на яго цёмную, сагнутую постаць толькі на міг, адразу ж перавёў вочы на маленькае акно: хто там, у хаце?

— Пачакай, Янак,— пазнаўшы і ўпоцёмку, затрымаў яго Супрацевіч. І тут жа хутка, угнуўшыся, пашыбаваў па двары сюды, да нізкай, накрытай саломаю хаціны. Высокі, тонкі, худы, як царкоўная мыш. Недзе адных з яго бацькам гадоў. Заядлы сябрук з іхнім Алесем. Любяць абодва пагаманіць пра палітыку, пра жыццё-быццё, чытаць газеты і тоўстыя кнігі.

Супрацевіч — чалавек шчыры, даверлівы, ахвочы не толькі да навін і чытання, але і да гамонкі. Загавары з ім, папытай ці раскажы сам пра што — дык цябе надоўга не адпусціць, без канца будзе баяць байкі. У яго, як ні ў кога з мужчын у вёсцы, нейкая патрэба гамонкі пра жыццё-быццё. І са сваімі людзьмі, і з чужымі. Адны яго хваляць за розум і паважнасць, іншыя пасміхоўваюцца, лічаць за дзівака, дамарошчанага праўдалюбцу і філосафа ды за таго чалавека, што без патрэбы праз цягу да чытання ссушыў свае мазгі, парушыў розум. Быў пекалі да сарака гадоў пспісьменны, чалавек як чалавек, казалі ў Янкавінах, а потым падбіўся да прыезджага настаўніка, і той ад суму ў зімовыя вечары навучыў яго чытаць і пісаць. Супрацевіч, стаўшы «вучаным», за-

вёў судовую цяганіну са Свістуновым за сенакос, што за янкавінскаю рэчкаю, лічачы яго гуртовым, а не панскім. Акружны суд у адзін час схіляўся на іх бок, але Свістуноў падмазваў, і вышэйшы суд перасудзіў усё на карысць пана. Супраневіч са сваёю пісанінаю дайшоў аж да сената. Хацеў пісаць і на імя самога цара, але калі тутэйшыя ўлады прыстрашылі, што сашлюць у Сібір,— здаўся, перастаў судзіцца. Памагаў толькі складаць янкавіпцам, налібачанам і прудзянам скаргі ды прашэнні.

Супраневіч падышоў, падаў невялікую чэпкую руку.

— Нешта позна вы ўходжваецца, дзядзька,— паціскаючы руку, прамовіў Янка, пазіраючы цяпер на яшчэ больш цёмны, як у цыгана, Сцяпанаў твар, адвіслую піжною тоўстую губу і гарбаты на пасяродку і загнуты да верхняй губы нос. Усе Чорныя падобныя. Як на адзін капыл.

— Ды забавіўся, таўчы яго камары. Хоць і гаспадарка тая, як у пагарэльца...

— Чыталі, пэўне...— усміхнуўся Янка.

— Ага,— шморгнуў рукавом нявыдубленага не то белага, не то шэрага кажушка пад носам Супраневіч.— Даў ваш Алесь «Нашу ніву», дык чытаў, пакуль відаць было. Надта ўсё чытэльна. І пра гаспадарку, і пра свет, і складанцы ўсякія, і вершыкі... І смешнае бывае... Гэтую газэтку я лепш люблю чытаць, чым тыя, што Сяргеенку прыходзяць. Ды Сяргеенка надта і не дае чытаць. Крывіцца: можа, і не хоча, таўчы яго камары, каб і ты, просты чалавек, тое, што і ён, ведаў. Хоць, я табе скажу, нічога з тых яго газэт надта не ўведасш. Брэшучь па чым свет стаіць...

Янка слухаў і асцерагаўся, каб Супраневіч не разгаварыўся. Яго не так вабілі Сцяпанавы гамонкі, як вабіла Сцяпанавы хата. Ён раз за разам пазіраў на

акно. З хаты каторую ўжо хвіліну чуўся малады, здаровы хлапечы смех і прытворны дзявочы сук.

— Я вот што хацеў у цябе, Янка, запытаць, — нібы адгадаўшы яго заповітныя думкі, павярнуў гамонку на іншае Супраневіч. — Ці ж добра вы з'ездзілі на Шубін?

— Добра.

— А ў нас там, таўчы яго камары, пізкі луг, — уздыхнуў Супраневіч. — Але ўсё роўна прыйдзеца ехаць. Няма чаго чакаць. Відаць, у панядзелак і мы пададзімся.

— Ест хто ў вас, дзядзька Сцяпан? — запытаў Янка, хоць і сам добра ж чуў піск і сук у хаце.

— Ды найшло, — без ніякай злосці адказаў гаспадар. І сам ён, і ўсе ў вёсцы прывыклі: цяпер толькі ў яго хаце вячоркі, прыстанішча для маладых. Кіўнуў на цьмянае акно. — Чуеш жа, бушуюць! Спярша, пад вечар, дзяўчаты прыйшлі, а нядаўна хлопцы ўкуліліся. Дык якое там цяпер вышыванне! Ну, ідзі і ты. І твая ж чарнявая сёння тут...

У хаце — яна была без перагародак — ужо ўцямнелася. І сцены, і вялікая пабеленая перад калядамі мелям печ адбівалі густы цень. Толькі светла шарэліся два невялікія акны — ад вуліцы і з двара. Зрывала нос ад тытунёвага дыму. Ён, здаецца, хмараю вісеў пад бэлькамі. Яго не паспяваў выцягнуць і адсунуты верхнік у печы. Як і заўсёды ў такую часіну, калі сталыя гаспадары на двары, а ў хаце цемь, маладыя скупіліся за печчу: туды, у закутак, дзяўчат, канечне ж, завалаклі хлопцы. На ложка і на тапча. А тут, каля дзвярэй, на лаве і стала, ляжаць вунь толькі невялікія абручыкі з белым палатном ці ўжо і з выштымі ўзорамі ды кутасікамі ручнікі, дарожкі — тая зачэпка, дзеля якой, як увосень, да каляд, з кудзеляю, з калаўротам ці з пер'ем, кожнай

сталейшай дзяўчыне, якая ўжо заглядваецца на хлопцаў, можна выйсці з хаты на Сяло, да моладзі.

Бацькі ды маткі добра ведалі, чаго сыходзяць з дому іхнія сыны ды дочки, ідуць да Чорнага — для гуляў, дурыкаў! — але дзе ты каго ўтрымаеш, калі таго цягне туды магнэзам!

— Вой, каб ты спруцянеў! Пехта ж ідзе, — завішчэла за печчу Вера Чорная, пляменніца гаспадара хаты, дачка Міхайлы Супраневіча, вырываючыся, відаць, з печых абдымкаў.

— Гы-гы-гы! — зарагатаў Уладак Дземідовіч, сын янкавінскага старасты. Ад гэтага сакавітага, знарочыста моцнага смеху аж ускрыквалі пад печчу куры. Уладак быў хлопец пагапы; перад дужымі ліслівіў, са слабых здэкаваўся; характар меў скрытны, хітры і двурушлівы.

Непадалёку сядзеў і падтакваў яго хаўруснік, Антон Емельяновіч.

Янка падышоў да маладых. І хлопцаў, і дзяўчат па ложку і па тапчане было як мух увесну на шыбіне. Хлопцы былі відаць па цыгарках: здаецца, кожны — жук і жаба — трымаў у зубах піпку. Яны свяціліся ружовымі вочкамі. Як каторы зацягнецца, дык агеньчык пабольшае, аж асвеціць губы з нахабнаю ўсмешкаю, дзюбку носа і няголеныя шчокі, ніз калматай авечай вушанкі. Хлопцы — тыя, каго зганьбавалі ці яшчэ не ўзялі ў войска, ці тыя, што ўжо выцягнуліся, як маладыя дрэўцы, і сёлета-налета пойдучь у войска. Дзяўчаты ўсякія. Маладзенькія, перастаркі.

— Ну, раскажы-раскажы, пане Яне, як ты з пападзянкамі пад ручку па вёсцы шпацыраваў... — радасна, седзячы між дзяўчат, загуў з ложка Уладак. Па мянушцы Скалазубы. У яго, як і ва ўсёй іхняй радні, былі вялікія, выпхнутыя, лічы, за верхнюю губу пярэднія зубы.

«Угледзелі ж!»

— А што — зайздросна? — адказаў Янка ўголас, надта не збянтэжыўшыся. Няможна саромецца. Абсмяюць, зганьбяць тады. Ды калі яшчэ вуць і Зося сядзіць. Каля гаспадаровай дачкі, Волькі. А каля Зосі прыляпіўся нейкі падлетак. Ды Вольчыц брат, Пятрусь.

— Ну, а як жа! — не здаўся і Уладак. — Меншая нападзянка надта мяккая! Як булачка!

— Бачыш, ты і абгледзеў, і абмацаў! А я не наспеў.

— Гы-гы-гы! — сыта зарагатаў Уладак. Але не перагаварыў, не абсмяяў. Перад Зосяю. І ён жа меў на яе вока. Дарма, што чапляўся да яе сяброўкі, да Веры. Толькі смела — Янку насупраць — хадзіць да Зосі не адважваўся: канечне ж, помніў, як летась у гэтай жа хаце — на забаве — Янка добра паўскідаў па карку і яму, і яго сяброўку. А дужыя кулакі для Уладака — добрая перасцярога. Ды і ўсе хлопцы пасля той бойкі пачалі пабойвацца Янкі і паважаць.

Янка і ў цемені бачыў: Зося стараецца на яго не пазіраць. Бліскае бялкамі, водзіць туды-сюды галавою. Нібы кожнаму зазірае ў вочы, кожнаму ўсмішкаю падтаквае ў гэтым няшчырым здзеку супраць яго, Янкі, хоць ён цяпер і адзін супраць хлапсчай кампаніі.

— Ды садзіся ты, — зноў загуў Уладак, — а то зусім засланиў свет. І выперла ж! Да бэлэк вуць!

Дзе тут уплішчышся? Прыгледзеўся: дзе там Кастуся? Можна, ля яе можна ўціснуцца? Сядзіць вуць збоку, на тапчане. З суседкаю. З Анелькаю Гарбацэвіч, пра якую сёння гаварыў бацька на Шубіне.

Устаў Пятрусь. Ступіў на драўлянае біла ложка, палез на печ, дзе кішма кішэлі і за ўсім цікавалі гаспадаровы ўнукі — ад двух сыпоў, што цяпер у заробках: старэйшы — у Сібіры, меншы — разам з іх-

нім Гіполем, Вінцуком, Драздовічам і іншымі — у Амерыцы.

— Садзіся, Янак, — спаважна сказаў Пятрусь ужо адтуль, з ляжкапкі.

У яго забілася сэрца: трэба сесці каля Зосі! Пастаяў крыху ў перашучасці, а пасля сеў на цвёрды, убіты ўжо на камень сяннік, засланы цёмнаю дзяружкаю. Зося адсунулася.

— Па сена, Мудрыя, ездзілі? — запытаў Уладак.

— Ездзілі, — адказаў.

— А я ўвесь час думаў: цябе не будзе, дык я ўжо сёння навяду дадому Зосяю...

— Брахун ты! — незалюбіла тая. — Менціш вот цэлы вечар попусту языком. Ляпаш, як лапцем па цымбалах!

— Заступаецца! — ухмыльнуўся Уладак. — Можа, і знюхаліся ўжо?

— Знюхаліся! — задзірыста адказала Зося. — А табе шкода?

— А няўжо ж!

— Дык не шкадуй — лопнеш ад зайздрасці!

— Аса! — прамовіў Уладак. Уздыхнуў. — Ладна, такой бяды. Чаго-чаго, а вашага цвету па ўсяму свету! Пайду і сёння з Вераю. Эх, мілка-растапырка мая! — і раптоўна абхапіў тую, сціснуў. Вера завішчэла, як ушчэмленае ў плоце парася.

Янка здзівіўся: як вольна паводзіцца гэты Уладак з дзяўчатамі. Што хоча, тое і робіць: гаворыць абышто, рукі смела ў ход пускае. Зусім не ацерагаецца, што можа каторую зпяважыць.

Заляскала клямка ў сенцах. Усіх дзяўчат як ветрам знесла з ложка і тапчана — пабеглі да лаў і стала. Лавы стыкоўваліся на покуці. На іх — галава ў галаву — звычайна, як вядома, спяць Волька і Пятрусь.

Каля хлонцаў за печчу засталася толькі Кастуся: не саромелася гаспадароў. Ведала: па яе ніхто благога не гаворыць, знаючы, што да яе хлопцы надта не чэпяцца.

Увайшоў гаспадар. Паставіў долу спачатку адну бадню з вадою, пасля другую.

— Чаму лучыны не паліце, вышывальніцы? — азваўся. — Волька, запальвай. Цемень жа якая! Як пальцам у вока.

Волька паднялася з лавы, падалася да памялешніка.

Чуваць было: качаргою разгарнула ў печы прысак, выкаціла адтуль на прыпек гарачы вуголь і, перакідваючы яго з рукі на руку, прынесла да камінка, кінула і пачала дзьмухаць. Янка перасеў з ложка на тапчан, убачыў: Вольчыи твар асвятляўся, рабіўся чырвоны — і высакаваты лоб, і прыгорблены нос, і круглаваты, з ямінкаю пасярэдзіне падбародак.

Вуголь разгарэўся, усхапіўся і пыхнуў уверх маленькім язычком агню — Волька падпесла да яго сухую лучыну, што стаяла і сохла там жа, на камінку, — агоць лізнуў яе па стрэмках і зачапіўся. Пасупулася ад камінка цемната. У хаце пасвятлела. Ад Волькі на супрацьлеглую, абмазаную глінаю сцяну паў вялізны, над столь, цень.

Хата пібы пабольшала. Стала вялікая, як стадола.

Янка перавёў вочы на Зося. Сёння яна ў валёнках, доўгай цёмнай спадніцы, светлай блузцы і ў белай хустцы. Танклявая, з тугімі невысокімі грудзямі. Зося злавіла яго позірк, перавяла на яго глыбокія чарнявыя вочы, смыкнула спелымі, пібы ў малінавы колер, поўнымі вуснамі і тут жа адварнулася, паглядзела на гаспадара: той, сагнуўшыся, ставіў на лаўку бадню. Адна палавіна яго авечай аблавушкі была апушчана ўніз, другая паднята ўгору. Потым пры-

клаў да наздрыны вялікі палец, дзьмухнуў-затрубіў у кут. Раз-другі.

— Тата! — засаромелася Волька. — Я ж вам хустачку дала!

— Што я — пан які, што буду хустачкі кожны дзень насіць? — буркнуў той. — Гэта пан, таўчы яго камары, смаркае і ў кішэню сваё дабро хавае. А я не пан і нават не шляхціц... — па-змоўніцку зірнуў на ўсіх, усміхнуўся. — З панства, таўчы яго камары, найгоршае хамства...

Усе усміхнуліся. Нават і Уладак, хоць яго бацькі, як і ўсе сем'і ў Засценку, лічылі сябе не «мужыкамі», а шляхтаю. А Янка, любуючыся, пазіраў на Зосяю.

Яму, як і астатнім хлопцам, цяжка было не здзіўляцца, не любаватца Зосяю. Яшчэ пазалетась гэта было выцыглястае, худое дзяўчо з вялікімі вачыма і кірпатым носам, з гарэзным хлапчукоўскім характарам. Яна больш і была ў адной кампаніі з хлапчукамі, чым з дзяўчаткамі. Лавіла з імі рыбу, хадзіла па грыбы і ягады, нават лазіла ў чужыя сады. Але пазалетась з вясны яна рашуча адасобілася ад хлапечкага асяроддзя, пацішэла, нібы засаромелася ўсяго свету, стала патайною. Паволі яна пачала па-жаночаму выстацьвацца — выпрамілася, набыла высакароднасць, гордую хаду, пакруглела, пашырэла ў клубах, адчула, што ў яе ўжо не дзіцячыя, а жаночыя грудзі. Яна, як і кожная маладая дзяўчына, яшчэ не ўзрадавалася за сваю жаночкасць, красу, а збянтэжылася ад яе, як і ад таго, што ўжо мужчыны і хлопцы пачалі пазіраць на яе з захапленнем.

Яна не разумела, што ні ў чым не вінаватая. Сама маці прырода падарыла ёй прыгажосць, па зайдзрасць і здзіўленне людзям.

У кожным пакаленні ў Янкавіцах, казалі, былі красуні. Яны ўмелі глыбока адчуваць душою і сэр-

цам, міжволі сваёю красою ды тым чалавечым умением зводзілі з розуму тутэйшыя вёскі. У іхняй гэтай красе, адчуванні быў пайвялікшы дар прыроды. Ім, гэтым красуням, было дадзена шмат таго, што можа дацца чалавеку, — здольнасць паўнакроўна, з захапленнем адчуваць, скажам, хараство глыбокага блакітнага неба, першай нясмелай жаўтаватай зеляноты, прыгажосці квітнеючых садоў, жоўтага лісця, загадкі цёку вады ў рэчцы, усе тонкасці чалавечых узаемаадносін, кахання. Праўда, гэты вялікі дар быў часамі і вялікім цяжарам. Не кожная красуня магла панесці яго сама, не кожную магла зразумець людзі — асабліва людзі зайздросныя, незычлівыя, зламысныя. Яны не разумелі ненаўмысна і наўмысна. Не прымалі надта іншага, чым самі ведалі, кахання. Красуні хацелі не грубасці ці заземлепай прывычкі, няўвагі, а жадалі дабрыні, пяшчоты, далікацтва, найвялікшай тонкасці ў абыходжанні ды каханні ад мужчып, мужоў, а тыя ці не ўмелі, ці грэбавалі гэтым, грубілі і прыносілі шмат мук і пакут сваім абранніцам — тым, каго, бывала, дабіваліся з цяжкасцю. Было, гэтыя красуні не толькі пакутавалі, але і шукалі шчасця з іншымі, больш адчувальнымі — гэта значыць грашылі, за што вёска іх жорстка асуджала, не дазваляючы ім выяўляць сваю багатую адчувальнасць. Таму былі выпадкі і забойстваў, самагубства. Бо амаль кожнае такос, грэшнае, забароненае, каханне не прыводзіла да добра, разбурала лад у некалькіх сем'ях адразу. Бадай, лёс кожнай красуні быў рэдка шчаслівы, а найбольш быў трагічны.

Цяпер вось вырасла красуняю ў Яшкавінах Зося. Цяпер у ёй сабралася ўся тайна хараства, чары, цяпер яна пачала заварожваць хлопцаў, выпрабоўваць іх сэрцы і душы, сама ісці ў жыццё з невядомай місіяй.

З двара вярпуліся гаспадыня Паўліна і старэйшая

нявестка Аўдоля. Кожная прынесла па абярэмку дроў. Янка зірнуў на іх толькі на міг, зноў перавёў вочы на Зою — тая нацягнула па круглы абручык палатно, заціснула яго другім, крышку большым, і пачала вышываць. Дарожку па ложкак. Больш у яго, Янкаў, бок не пазірала. А яму так хацелася ўбачыць яе цёмны позірк, што сунакоіў бы, сагрэў яго душу.

Каля акоп у двары загаманілі дзеці — вярнуліся з коўзакі. Цяпер ім можна было ўжо заходзіць у хату: іх ужо ніхто не будзе выганяць.

Неўзабаве і ўсыпаліся плоймаю. У валёнках, лапцях, кажушках, з насунутымі на вочы авечымі і вялікімі — вайсковымі — вушанкамі. Усе ўспацелыя, з мокрымі валасамі на лобе і на шыі, з чорнымі рагамі поту на шчоках. Той-сёй і з засохлымі слязьмі. Зайшлі за гаспадаровым родным братам Міхайлам і яго жоўкаю Настуляю, стоўпіліся ў парозе, піхаючы адно аднаго ў плечы ды хіхікаючы, пасля, калі гаспадыня сказала, што можна садзіцца, паселі на лаве і на зэдліках пры печы.

Міхайла з постаці і з твару як і Сцяпан. Нібы блізняты. Але характарам Міхайла іншы. Ён не чытае ні кніг, ні газет, столькі ўсяго не ведае: не мае да гэтага ніякай ахвоты. Затое мае іншыя «таленты», якіх няма ў Сцяпана: любіць і ўмее гладка мянціць языком, маніць, вадзіць, як самая гаваркая баба, плёткі і адпальваць усякія дурноты. Да слова, любіць раніцай ці ўвечар выйсці па двор, наўмысна моцна пазяхаць, кашляць ці зашыецца ў які цёмны куток, каб яго ніхто не бачыў, і вые-скуголіць на ўсю вёску. І яшчэ ён адмысловы злодзей. Да каго ні зойдзе ў хату — пешта ўкрадзе. Хоць лупіну ці стрэмку якую.

— Добры вечар вам! Ці рады вы нам? Калі вы нам рады, і мы вам да парады! — залапатаў Міхайла з парога і, не чакаючы адказу, акідаючы позіркам хату, пацёпкаўся да стала. — О, колькі вас пайшло!

Не раўнуючы, як блышчыц у зашечку! А вы, жыдзя-
няты, — жмурачыся, агледзеў дзяцей у парозе, — чаму
шапак не здымаеце? Не ў карчме ж вы, а ў хаце!

Тыя ўміг папасцягвалі вушанкі.

Неўзабаве зайшлі ў хату яшчэ два мужчыны.
Стрыечныя гаспадаровы браты, Пятро і Юзік Вайтко-
вічы — блізняты. Абодва невысокія, каржакаватыя,
цёмныя. За імі ўсунуліся і іхнія жонкі — Фроця ды
Ірка. Юзік быў чалавек ціхі, у яго вялікіх вачах за-
ўсёды свяціліся смутак, стомленасць, быў ён самы
спакойны з усіх Чорных; Пятро і ў пяцьдзесят гадоў
задзірлівы, завадатар боек, нібы ўсё яшчэ неаб'езджа-
ны жыццём. Ледзь што яму не па гусце — пускае ў
ход кулакі. І білі яго часта моцна, да паўсмерці —
падта мужчыны і хлопцы з чужых вёсак, — вадою
колькі разоў адлівалі, але ўсё роўна прыкры яго ха-
рактар не змяніўся.

— Здароў вам у вашу кучку! — загарэзаваў з па-
рога Пятро, акідаючы ўсіх позіркам. Пасля падаў ру-
ку гаспадару. — Здароў!

— Жыў, здароў, хаджу без штаноў, што й табе
жадаю! — адказаў той.

— Здароў, калі змалоў! — сказаў, паціскаючы
руку, Міхайла.

Юзік не абмовіўся, моўчкі ўсунуўся; хлопцам
Пятро рукі не падаў: завялікі яшчэ для тых гонар.

Раней вячоркі былі ў Міхайлы. Але як адна за
адной заявіліся ў хаце дзве нявесткі, дык тыя па-
крыху адварнулі моладзь ад хаты.

— Ну дык што, хлопцы? — усміхнуўся Міхай-
ла. — Чаго скаліце зубы? Не баіцеся суднага дня? Не
страшна за свае грахі? За тое, што дзяўчат мацаеце,
на гарачае дзела спакушаеце? Што гарэлку п'яце, ма-
цюкаецеся?

— Гы-гы-гы! — зарагаталі Уладак і Антон.

— А калі хто ўжо таптаў дзяўчыну ці тая без шлюбную пад плотам легла, дык дасць бог на судзе!

— Цьфу на твой язык! — плюнула ў памяленнік гаспадыня. — Брахун ты, брахун! Дзеці малыя ў хаце, а ты... І на пост вялікі не зважаеш...

— Гэтыя дзеці, Паўліна, ужо больш за нас з табою ведаюць...

— Вот ад такога ж, як ты, і адукоўваюцца на дурное... Наслухаюцца — самі тады абшшто брэшучь ці змалку абшшто дарабляюць! Папы сваіх дзяцей так не выхоўваюць. Што яны ні гавораць, што ні робяць — дзеці не чуюць і не бачаць... Свае ды заморскія настаўнікі змалку дакладаюць да навукі, да культуры...

— Мы ж не папы, — адказаў Міхайла. — Як мы самі раслі, гэтак і сваіх дзяцей гадуем. Хай змалку вучацца да ўсяго, як і араць, касіць, думаць... Панскія манеры не да пашай веры... Я вот адно думаю, — павярнуўся да Уладака і Антона, — папрыцё, мусіць, сёлета на бойню... Душа чуе: не разыдуцца з дабром і мірам Вільгельм і Мікалай, калі гэтак адзін на аднаго брэшучь... Паддасца, не дай бог, наш цар — Вільгельм сюды прыпрэ. Мы ж педалёка ад яго.

— А я, мужцышы, Вільгельма таго не баюся. Сяроўна ж трэба пад некім быць... — махнуў рукою Пятро. — Вільгельмаў бавэр, кажуць, не гуляка, як пан Невядомскі, не бесталковы, як Свістуноў з Хатавы. Тыя ж не павуцылі ніцому добраму. Толькі кралі, цягалі дабро: лес, жыта, картофлю, лён, мёд, кароў, коней, свіней. Прадавалі і прадаюць гэтае дабро за мяжу за золата. Яны ніцога тут не садзілі і не глядзелі. Дык ім нічога і не шкода. Абы грошы. А бавэр, усе кажуць, — добры гаспадар. У яго галава кемная, розум вялікі, усякіх машын мудрых многа, парадак. Вуць, — кіўнуў на дзяўчат, — дзеўкі на кадаўротах

«А калі дабраліся да самога Шубіна, дык ужо добра развіднелася, пачаў убірацца ў сілу новы светлы дзень».

ую воеень пралі. Думаеце, адкуль калаўроты. Адтуль. Бо ў нас век былі верацёны.

— Дурны ты, дык і не жагнаешся! — накінуўся на яго гаспадар.— Пры гэтых панах, пры ранейшых і твай дзед, і ты, дурань, па-свойму гаварыў, гаворыш, а вот той бавэр, таўчы яго камары, змусіць гергетаць па-свойму. А думаеш, лёгка будзе пераламаць язык?

— Не бойся,— зноў махнуў рукою Пятро.— Не адбіўся ад свайго дагэтуль, дык не адаб'ешся і цяпер. Ніхто цябе сілаю не адверне — ні Баба Яга, ні Кашчэй, ні Змей дванаццацігаловы. Абы сам не адцураўся. Разумны парабак хоча трапіць і да разумнага гаспадара.

— Дурны ты і дурное вярзеш... — узлаваўся Сцяпан.— Парабак павінен думаць пра тое, каб самому стаць гаспадаром.

— От іменна! — згадзіўся Міхайла.

— Цаго захацелі! — ухмыльнуўся Пятро.— Не кожны парабак можа ўзбіцца на сваю гаспадарку... Ці сам не здолее, ці пан не дазволіць... Як мы во, усе Цорныя, не можам ніяк стаць па ногі. То сам не падымешся, то пехта зваліць на дол... Ды сто попусту тлуміць галовы! Давайце лепс згуляем у дурня,— і дастаў з кішэні памятую калоду карт.— Падсядайце, Янак, Уладак. Усасцёх згуляем. Разводзіць гавэнды са Сцяпанам — сушыць толькі мазге...

— А я чуў,— зачапіўся яшчэ за ранейшую гутарку Міхайла,— бавэр — добры штукаар: ці на двары адзін, ці ў хаце з людзьмі, дык сяроўна не зважае, страляе, як з гарматы...

— Ото дурны! — незалюбіла гаспадыня.— Хоць бы што калі разумнае сказаў.

— Можна, і дурны. Не адракаюся,— згадзіўся Міхайла.— Бо ўсё ведаю, а вот каб зрабілі царом, дык і не ведаў бы, што рабіць!

— Цар! — скрывілася жонка. — Такі ж самы штукар, як і той бавэр. У падмятайлы, можа, і ўзялі б. Але ненадоўга. Бо скора выгналі б за дурныя выхількі і паганы язык.

— А я вам вот што скажу пра ўлады... — абзыўнуўся маўклівы дагэтуль Юзік. — Кожны гад мае свой яд...

За гульнёю перавялі гутарку пра свае гаспадарскія клопаты — пра Шубін, пра вясну. Пра хлеб. Ні ў кога ж з Чорных не было ўжо свайго хлеба. Усе пачалі ўжо жыць на пазыках. А пасля ніць гамонкі перахапіў балбатун Міхайла і пачаў страшыць дзяўчат — расказваць пра чарцей. Пра гэта, як і пра іншыя дзіўныя, містычныя здарэнні на свеце, вельмі любілі гаварыць у Яшкавінах у зімовыя доўгія вечары.

— От сціхніце, дзядзька, — абрывала яго гаспадарова дачка, Волька. — Будуць баяцца дзяўчаты ісці дадому.

— Ого! — пасміхаўся той. — Падвядуць хлонцы. Яны ж толькі гэтага і прагнуць! А я вот некалі ледзь не прапаў.

— Скула табе на язык! — абрывала і гаспадыня, жагналася. — Складаеш вот дурныя складашцы напроціў ночы! Ды ў пост!

— Нічога я не складаю, — не здаваўся Міхайла. — Я расказваю тое, што сам бачыў.

— Ведасм, што ты бачыў... — махнула рукою гаспадыня. — Абы мянціць языком. Язык жа без касці...

— От ты паслухай-паслухай, — абарваў яе Міхайла. — Сама ўбачыш: праўда гэта ці не?

— Дык маес падкінуць сто цы не? — злаваў Пятро. Пасля не вытрываў, перавярнуў карты, кінуў у адбой. Міхайла адварнуў, паглядзеў гэты адбой, падкінуў адну карту. Пятро пасунуў далонню па сталю кіпку карт да сябе.

— Помніце, там пазалетась ездзіў я ў Івснец? — услед за іншымі беручы карты з калоды, вёў далей Міхайла, і карцёжнікі мусілі слухаць яго, не іграць. — Парасяты прадаваў. Прадаў, як гэта і трэба, зайшоў у карчму, перакуліў адну-другую чарачку, закусіў селядцом і паехаў дадому. Лета. Поч цёмная, хоць на воўка ўзбіся. Конь нясецца мой як апарацы. Пад'ехаў ужо да Цеснавой — конь мой... — адкінуўся спіною да сцяны. Дзяўчаты замёрлі, не вышывалі, з разяўленымі ратамі пазіралі на Міхайлу. І тое, што ён называў тутэйшыя вёскі ды мястэчкі, яшчэ больш паддавала ім страху. — Дык конь мой тыц і стаў! І ў цемнаце бачу: вушы яго ўгору. Старчаком стаяць. Ну, як у воўка на грамніцы...

— Цьфу! — плюнула яго жонка. — Брахун стары!

— Ржэ мой конь са страхам, — не зважаючы ні на што, плёў Міхайла. — Што там, думаю? Ваўкі? Чалавек які ліхі заступіў дарогу? Мацней сціскаю пугаў ё ў руцэ, спаўзаю з воза. Не. Ні чалавека, ні воўчых агеньчыкаў. Іду наперад. Эге, бачу: перад канём на дарозе ляжыць пешта цёмная. Тыцнуў пугаў ём — цвёрдае. Памацаў рукамі — пень. Ладны такі. Падняў. Нюхнуў — як і трэба, не то балотам, не то смалою пахне. Ну, думаю, вазакі везлі пні на смалакурню Свістунова і згубілі. Нашто, каб дабро прападала! Я за пень — ды на воз. Думаю, баба ўсю зіму дровы падпальваць будзе. Сцёбнуў каня на каленях — той, людцы мае, і папёсся. Як яму пад хвастом гарчыцаю пацерлі. Азірнуўся я: аж пень адпаўзае. Думаю, падтрасае калёсы, вот ён і скочваецца. Толькі я выцягнуў руку, каб узяцца за яго... — Міхайла нават паказаў, як ён выцягваў тады руку. — А пень, людцы мае, як падхопіцца! — Міхайла ўскочыў з лавы: — І ўміг зрабіўся чорным казлом з жоўтымі вачыма. Ды калі забляе: «Бэ-э-э!»

І Сцяпанавы ўнукі на печы, і дзяўчаты як адна

завішчэлі, пазатульвалі твары далонямі. А хлопцы іранічна заўсміхаліся.

— Скок казёл гэты з воза — і ў лес...— Міхайла гошнуўся на лаву, аж задыхаўся ад сваёй гамонкі.— А ў мяне, наверце, і валасэ дыбам сталі, шанка з галавы зляцела. Пот халодны па сніне нацёк. Увесь хмель з галавы вылецеў. Ледзь жывы дадому даехаў. Скажы ж, Настуля,— павярнуўся да жонкі,— цвярозы тады, як іголка, з кірмашу прыехаў! Толькі ледзь-ледзь пахла з рота...

— Працверазіўся за доўгую дарогу,— адказала тая.— А ў карчме добра насцёбаўся, калі потым шапку згубіў. Можа, плату і за парася прапіў. Хто ж там ведае, колькі ты ўзяў за тых парасят!

— Уга. Кажу ж...

— Вы, дзядзька, і былі п'яныя,— першая з дзяўчат апамяталася ад страху Зося,— ды ехалі адзін уночы па лесе, дык вот вам і здалося...

Дзяўчаты пажвавелі, пасмялелі.

— Канечне, былі п'яныя,— сказала Міхайлава дачка, Вера.— Я ж помню: мама лаяла вас тады за гарэлку...

— Каб жа выдумляў! Сам бачыў...— Міхайла ўхапіў праваю рукою каля скроні валасы, адцягнуў.— Бачыце сівыя пасмы? Усё гэта ад той почы...

— Пасівелі вы, можа, і не ад таго,— сказала пляменніца Волька.— Усе ў нашай радні чорныя, усё рана сівеюць...

— Не верыце: няма чарцей? — не здаваўся Міхайла.— Дык вот хай каторая з вас напробуе ўночы залезці на гарышча і паглядзець у люстэрка ці цяпер, у пост, патанцуе! Хіба не чулі, што было пад Рубяжэвічамі? Была там адна дзяўчына. Не верыла ні ў бога, ні ў чорта. Пост велькі — а яна танцуе сама з сабою, снявае. Засталася адна раз дома, зноў пачала выкручвацца, задраўшы галаву. Пазірала на сучок

у бэльцы. Як сама потым казала, гэты сучок раптоўна пачаў большаць ды большаць у яе вачах, а потым снаў долу — і наўстаў з яго чорны хлопец у чорным касцюме. З рожкамі, з жоўтымі вачыма. Хоп яе — і як закруціў, што яна не магла і астанавіцца. Можна, і да смерці закружыў бы, каб бацька не найшоў. Кінуў тады яе гэты чорны хлопец, скок уверх, зноў сучком па бэльцы стаў. А яна як пласт на току ляжала... Колькі яе потым па ўсякіх шаптухах, па дактарах павазілі! Сохла-сохла і намерла...

Дзяўчаты са сполахам зірнулі ў столь. На бэлькі. Там і праўда было шмат усякіх — вялікіх і малых, адзіночных і ў кветкі — сучкоў.

Пасля ўжо іншыя пачалі ўспамінаць усякія страшныя, містычныя выпадкі. Калі пазяхнула Міхайлава жонка, за ёю — Пятрова, за імі пазяхнулі і мужчыны, Юзік, Пятро. І гаварун Міхайла не ўтрываў, разявіў раз-другі рот да вушэй ды наўмысна яшчэ, што аж піскнула штосьці ў яго пашчэнках. І тут жа ўсе выбухнулі смехам: Міхайла не мог закрыць рота. Вочы вылупіліся, твар скрывіўся. Паргатаўшы ўволю, Пятро тыцнуў Міхайлу кулаком у пашчэнку — той нарэшце плямкнуў, закрыў рот. Завойкаў, застагнаў ад болю.

— Цас спаць ісці, — зноў пазяхнуў Пятро. — Павалакліся дадому. Трэба яшчэ ж і на бабу пагу закінуць...

— О то разумна сказаў! — папкінула жонка.

— Цаго ты! І ты тады весялейшая будзес...

І як толькі мужчыны наўставалі, стоўпіліся ў парозе, замітусіўся Міхайла. Хапінуў са сцяны, з цвіка, аблавушку, але, перш чым начапіць яе на галаву, чамусьці спачатку засунуў на міг руку ў правую кішэню кажуха, тут жа выхапіў яе і паштурхаўся да дзвярэй.

— Снакойнай вам почи!

— Спі, вытрапчыўшы вочы! — адказаў яму гаспадар.

— Пачакай, Міхайла, — ужо пры парозе затрыма-ла яго гаспадыня, Паўліна. Яна ўвесь апошні час не зводзіла з яго вачэй. — Пакажы... — І, калі ён зашы-ніўся, падышла, сунула руку ў яго кішэню. Дастала адтуль невялікія нажніцы.

— Вой, далібог, не ведаю, як япы ў мяне апыну-ліся... — заўсміхаўся той. І не вінавата, а гарэзна. — Няйначай, усунуў пехта...

— Усё табе пехта ў твае кішэні чужое падпіхае! — перакрывіла гаспадыня, вешаючы нажніцы на ранейшае месца, на цвік у сцяне. — От замямонская нату-ра! Жыць не можа, каб чаго не ўкрасці!

Міхайла паўсміхаўся і, як нічога і не здарылася брыдкага, пасунуўся з хаты.

— Дабранац! — развітаўся ўслед за ім Пятро.

— Забірай усе блохі папач! — адказала яму гаспадыня.

— Заставайцеся здаровы! — пазычыў на адыход снакойны Юзік.

— Бывайце здаровы ды, дай божа, каб здаровыя і абачыліся, — амаль у адзін голас наважна, зусім не так, як ліхім Міхайлу і Пятру, пажадалі яму і яго жонцы Сцяпан і Паўліна. — Салодкага вам спа — спаць да паўдня!

Неўзабаве за Чорнымі і дзецьмі, загарнуўшы свае абручыкі з палатном у хусткі, сышнулі з хаты, як пчолы роячыся, дзяўчаты, на хаду апрапаючы і зашпільваючы кажухі. Хацелі ўцячы ад хлопцаў.

Тыя шыбнулі ўслед за імі. Ледзь дзверы не сарвалі з завесаў і не панеслі з сабою. Здаецца, скінулі з лаўкі бадню, разлілі ваду ў парозе. Янка чуў, як лаялася на іх гаспадыня, таўхала некага апошняга ў плечы, але ніхто на гэта не зважаў, вырываўся з хаты і з сяпец на двор. Але цяжка было вырвацца.

Доўга таўхаліся, ціснулі адно аднаго ў сенцах у куты. Янку, здаецца, пёр перад сабою Уладак, стараючыся заціснуць у кут. Яму ўдалося неяк павярнуцца, пусціць наперадзе самога Уладака. Ды яшчэ так пахнуў, бухнуў Уладака ў сцяну, што аж затрэсліся сенцы. Сам вырваўся на двор, зусім аслен у цемнаце. Зыркаў-зыркаў: а дзе ж белая касынка? Убачыў: каля плота ўжо. Кінуўся туды. Іначай будзе, што і раней. Зося шырбе, як каза, і схавасца ў сваім двары.

Дагнаў, злавіў яе пасярод лагчыны. Можна, і не ўхапіў бы за плячук ды не прытрымаў бы, каб не каўзанаўлася на лёдзе і не павалілася.

— Вой, хто гэта? — віснула, падбіраючы згублены вузел.

— Не бойся, — ціха прамовіў, падымаючы, а пасля і трымаючы яе за локаць. — Гэта я...

— І прэш жа, як забіць хочаш... — панікнула.

Прамаўчаў. Не ведаў, што адказаць.

— Пусці! — загадала. І сярдзіта: — Чуеш?

— А ты не ўцячэш?

— Не-э.

— Не абманеш? Як і тыя разы!

Памаўчала і яна. Нібы навагалася.

— Не, сёння не абману.

— Ну, глядзі...

Ён аднусеціў. Пайшлі побач. Моўчкі. Як на суд. Янка чуў: сэрца тахкае-тахкае, падымаецца, аж цісне, здаецца, у горле.

— Лаві, калі зловіш! — усклікнула яна і нанеслася на вуліцы. Што вецер. Ён і сёння ўлёг за ёю. Але дзе там! Хіба дагоніш лань?!

Убегла ў свой двор. Ляснула клямкай у сенцах і зашчапілася. Ён з гарачкі ўбег у вузкі двор, спатыкнуўся аб санкі, запыніўся: парабіў брэху Мішукоў сабака. Ён вымчаў з двара: выйдзе яшчэ з качаргою

гаспадар. Ды і няёмка стаяць, як цюцьку, над дзвярыма.

Пастаяў крыху за плотам, чакаючы: а вось Зося сёння выйдзе з сянец. Але яна не выходзіла. Дык ён паныла насунуўся дадому. Чуў: на вёсцы нясецца вясёлы хлапечы і дзівочы гоман, сук, піск. Значыць, астатнія хлопцы не далі такога промаху, як ён.

«Варона дык варона я!» — палаяў сябе.

Ужо ля свайго цёмнага двара — каля брамкі і невысокага шула — запыніўся. Пачакаў Кастусю. Яна ішла з суседкаю, з Анелькаю. Вось яны разышліся.

— Ну што? — падышоўшы, усміхнулася Кастуся. — І сёння толькі аблізаўся? Весе́ла цяпер, як рыбаку, што выпусціў з рук рыбіну?

— А табе што? — адказаў з пезадавальненнем.

— Няўдака ты! Зявель сонны!

— Вот дам зараз у зубы! — узлаваўся.

— Бачыш, які смелы цяпер! Са мною! — не спадохалася тая, хоць была пашмат маладзейшая. — А з ёю дык як цяля! Ні загаворыць, ні...

Змаўчаў. Ды што сказаць? Праўду рэжа.

— Бойся-бойся, дык набаішся: і ліха не мінеш, і надрыжышся! — ушчувала Кастуся. — Паглядзіць, што такі цяляпей, дык і адвернецца.

— Яна і ўжо, відаць, некага мае...

— Дурань ты! — прыблізілася, прамовіла са шкадаваннем. — На цябе ж вока мае...

— Яшчэ як! — аж разгубіўся. Каб не паказаць свайго хвалявання, ухмыльнуўся. — Пазірае, як сабака на кіі...

— Вой, які ж ты яшчэ сляпы і дурны! Як кацяня! — нібы здзівілася Кастуся. — Нічога не бачыш. Уся вёска бачыць, а ты не... Ды зірні ты, прыгледзься добра, як яна чырванее, калі ты зойдзеш, загаворыш з якою другою! А як яна выстранчаецца! Новыя блюзкі, спадніцы мяцяе!

Ён слухаў, што казалла яму сястра. Слухаў, як старэйшую і разумнейшую.

«Няўжо, няўжо Зося ўпадабала мяне? — цеплынёю аблівалася яго сэрца. — Але чаго тады гэтак уцякае? Ох і хітры ж гэты люд, дзяўчаты!»

6

Вера Чорная не старалася ўцякаць ад дзядзькавай хаты. Толькі ў гурце — для вока — выбегла з двара. За плотам запынілася. Яна чакала. І не памылілася: ззаду апошні цягнуўся Уладак Дземідовіч. Памалу. Нібы воз цягнуў за сабою. Усё ж добра Янка Нямкевіч бухнуў яго — спіною і патыліцаю ў сцяну — каб уцэліў на які крук, дык акалечыў бы.

Падышоў. Абхапіў за плечы. У Веры соладка зайшлося сэрца. Аднак скінула з сябе яго руку.

— Чаго ты? — здзівіўся.

— Ідзі, бяжы і ты! — папкінула. — Даганяй!

— Каго?

— Як не ведаеш! Падурэлі ўсе праз яе! Свету з-за яе не бачыце.

— Ды з-за каго?

— З-за Мішуковай Зосі...

— От знайшла красуню! — супакоіў. — Вочы па яблыку!

— Але ж і ты млеш за ёю...

— Я? — хмыкнуў. — За ёю? Ды яна, каб і хацела, дык я з ёю не хадзіў бы!

— Уга!

— Вот табе і дуга! — зноў прытуліў. — Я з табою хачу хадзіць, мякенькая ты мая, булачка пульхная!

— Так ужо і булачка! — закрыўдавала, але не злосна.

— Булачка! — абдымаў, паўмысна калоў падба-родкам яе шчаку.

— Пусці! — спрабавала вызваліцца, але не рашуча. — Убачаць!

— Цяпер? — хмыкнуў. — Ды цяпер усе храпуць ужо!

Пайшлі на цёмнай вуліцы, у другі бок вёскі, у Засценак. Ён усё абдымаў — узваліўся на яе плячук. Але яна цярпела. Піхнуў да печага — здаецца, дзядзькі Вайтковіча Юзіка — плота. Як і твая разы, пачаў «лашчыць» яе — ціснуў, мяў далоньмі яе плечукі, грудзі. З нейкай злосцю. За тое, што яна, Чорная, і такая паслухмяная, не цураецца яго, як іншыя дзяўчаты, што і сёння Янка Нямкевіч адпіхнуў яго, пабег за Зосяю — за тою, хто і яму сушыць сэрца.

— Ну што ты робіш? — хіхікнула Вера. — Задушшы!

— Не задушу. Мужчына бабы не задушыць абдымаючы.

— І як табе язык не адсохне такое гаварыць!

Пусціў у ход рукі. Залэнаў імі над кажушком, каля яе сцёгнаў.

— Не лезь, — забараніла.

— Чаго ты, дурная, баішся? Не з'ем жа, — даў рукам волю.

Пачала барапіцца. Абцягвала спадніцу ўніз, трымала за рукі.

— Не дзярыся! — задыхаўся ад барацьбы, маладога шалу, ад гарачыні яе цела. — Можна, і сёння яшчэ кусацца пачнеш?

— А ты не лезь абы-куды...

— Як гэта — абы-куды? Ці для другога каго безражэшся?

— Вот выдумляеш, — адказала. — Няма ў мяне нікога.

— Дык буду я? — прашаптаў ужо лагодна. — Добра?

— Уга, будзеш!

— Чаму не буду?

— Ды ты з Зосі вачэй не зводзіш. Са мною толькі дзеля прыліку...

— От! — сказаў нібы пагардліва пра Зосю, а сам надумаў: «І бачыць жа ўсё, каб табе вочы павылазілі! І ўнартая, ненадатлівая, хоць і горнешся!» — Ест там з каго вачэй не зводзіць!

— Не пагаворвай. А яна і праўда харошая.

— Ты не горшая.

— Уга, — не пагадзілася. — І яшчэ ест адно...

— Што?

— Я — гэта адно, а ты — зусім інакшае...

— Вот завялася! — яго пачала разбіраць злосць, што яна гэтак стрымлівае яго рукі. — Хіба мы не роўныя? Абос ж людзі...

— Не! — не згадзілася. — Вы вунь хто, а мы... Мы — Чорныя...

— А хочаш, я вазьму цябе замуж?

— Уга! — усміхнулася. — Не будзе тое.

— Будзе. Абы я настояў. Але ж ты... Баішся во мяне.

— Я не баюся...

— Дык чаго рукі, лыч мне дзярэш?

— Дык ты ж робіш абы-што...

— Прыляпілася да слова! Я ж хачу, каб ты была мая. А ты не хочаш гэтага.

— Ну... — здаецца, ужо слабела ў супраціўленні, здавалася. Гарэла як у шале. — Гэта не адно...

— Адно!

— Пасля шлюбу толькі тое...

— Вот! — ускіпеў. — Старыя забабоны! Колькі я ведаю такіх, што і да шлюбу блізкія былі...

Парэшце дабраўся да яе цела. Уздрыгнуў: якая ж яна палымяная! Як агонь. Адчуў: жыць не зможа, калі не зведае яе цела. Ён ужо колькі гадоў ведаў жапчы — і суседку-салдатку, якая цяпер вярнулася

да сваіх бацькоў, у Пруды, і Шлёмаву дачку, і малодшую пападзянку, — дык у ім ужо жыў мужчына.

— Не трэба, Уладачак, — пачала прасіцца Вера. — Потым...

— Калі потым? — расшпіляў на ёй адзенне. — Усё «потым» ды «потым»...

Не зважаў на яе просьбы.

Верка заціхла. Замёрла ў пацалунку. Здаецца, хлінала. Ён адпусціў яе на хвіліну, пачаў похапкам расшпільваць на сабе кажух. І ў гэтую хвіліну Вера нібы ўстрапянулася.

— Не! — цвёрда сказала.

«Не паспеў! — узлаваўся. — Усё, цяпер, як працнулася, дык ужо не падпусціцца...»

Дзея прыліку лашчыў яе далікатна, гаварыў цёплыя няшчырыя словы, але Вера была нападатове, больш такога, як рапей, не дазваляла.

«Чорная! Дурная! Праклятая! — ідучы дадому, кляў у думках Веру. — Здаецца, ліпкая, хоць ты яе жыўцом глытай, але ўпартая і непадатная! Бачыш: спачатку да шлюб з ёю ідзі, а тады ўжо на, бяры яе, еш! А яшчэ што хочаш? Але пiдзе не дзенешся. Зграбу заўтра-паслязаўтра як міленькую... Трэба толькі менш цацкацца...»

7

Відаць, мала калі бывае, каб усе ў Янкавінах упочы спалі. Заўсёды той-сёй і не стульвае вачэй. У каго малое дзіця, хто хворы, хто думае пра сваю бяду ці свае клопаты, хто ідзе красці — адным словам, у кожнага, хто не спіць, свой неспакой.

Аношнія ночы Мішук, Зосін бацька, гэтаксама бадзёрыўся: пільнаваў, калі ацеліцца карова. Іхняя Лялька была ўжо не маладая, але здурнела на старасць: тыя гады гуляла, бегала рана і рана цяліла-

ся — у лістанад, снежань ці сама вялікае ў студзень. А сёлета во якою нарою яшчэ не прывяла цяля.

Сёння Мішук прылёг на кufры не расіранаючыся. У валёнках і ў кажуху, бо ў гэтую ноч, як бачыў на малодзіве (яно ўжо, лічы, было малако, яго, горкае, ужо ў мінулы дзень не пяклі дзецям на патэльні, аддалі свінням) ды па падхвосціцы, Лялька павінна была ацяліцца. Выходзіў ужо разы з тры з ліхтаром у хлеў: Лялька сёння не клалася, стаяла, цяжка ўздыхала.

Звечара спаць не хацелася. Ляжаў, думаў пра жыццё-быццё. Пасля слухаў, як разыходзіліся ад Чорнага маладыя, галёкалі на ўсю вёску. Чуў, як бегла па двары дачка, як пехта з хлопцаў цяжка гупаў услед за ёю. Зося ўляцела ў сенцы, замкнулася, пасля ціхенька, як мыш, зайшла ў хату, падкралася да акна і доўга стаяла каля яго, пазіраючы на двор у цемень. Можа, і на таго пазірала, ад каго толькі што ўцякла. Можа, і той яшчэ стаяў каля плота, чаканкаў, бо яна раз-другі адхінала фіранку і, здаецца, махала рукою.

«З некім жа во дражніцца... — падумаў ён. — Пехта ж жаніхаецца ўжо... Хто? Ці талковы хоць? Можа, які ветрагон...»

Адчуў трывогу. За даччын лёс. Не дай бог, спакусіць, ашукае які паганец. Што тады? Праўду людзі кажуць: узяў кавалер дачку за руку, а бацькоў бярэ за сэрца...

Калі яна неўзабаве распранулася і легла на свой ложкак, побач з малодшаю сястрою, дык доўга не магла заснуць — варочалася, нібы ёй было мулка ляжаць, надымалася і, седзячы, зноў угледжвалася ў акно, слухала ваколіцу. Ён не спаў, чуў і бачыў усё, але маўчаў. Што ён мог сказаць? Ні воклічам, ні пагрозаю ўжо нічога не зменіш. Вырасла дачка, стала паценкаю. Уступіла ў пару, калі трэба ўжо жыць іна-

чай, думаць пра сталае. Калі пазяхнуў — здаецца, і ціха, — Зося ўпала на падушку, сцішылася, затаілася.

Заснула. Услед за ёю заснула і маці — яна гэтаксама ўсё чула, ціхенька ўздыхала, адчуваючы, што хутка гэтая вячорніца паляціць з бацькоўскай хаты, шаптала малітвы — замольвала свае грахі ды, відаць, прасіла бога ўсцерагчы дачку. Усцешна бацьку, маці, калі дачка здаровая, паглядная, калі вакол яе ройца хлопцы, але і трывожна. Пенакоіліся раней, пакуль не выйшла замуж, за старэйшую, за Галену, цяпер вось прыйшоў час пенакоіцца за гэтую страказу.

Цяпер, калі ўжо ўсе ў хаце спалі, дык падступаў сон і да яго. Ён драмаў, нават засынаў. Падхопліваўся: можа, ужо і шмат спаў! Можа, ужо і задушылася Лялька! Лаючы сябе, такога пядбайнага гаспадара, спаўзаў з куфра і ішоў у хлеў. Дзякуй богу, Лялька была жывая. Ён жагнаўся, радуючыся: адна ж кароўка на сям'ю — на пяцярых. А без каровы — ды такой дойнай, — як і без каня, якое жыццё?! Праўда, смятаны ці масла ад Лялькі яны самі мала калі бачылі, як і мёд ад іхніх пчолак, бо прадавалі Шлёму. Збіралі ўжо Зосі насаг. Але маслёнкі, кіслага малака, тварагу мелі ўдосталь.

Вось зноў падханіўся. Сеў. Не мог даўмецца, колькі спаў. Няма ж гадзішніка. Ні на руцэ, ні на сцяне. Час мералі па пеўневых кукарэканнях. Першы раз певень то праспяваў ужо, другі раз, здаецца, яшчэ не абзываўся. Мішук абмацаў на току каля куфра ліхтар з прытушаным агнём, патунаў з хаты.

На дварэ было не вельмі цёмна, але холадна. Цяў сакавіцкі мароз. Рынеў снег. Здаецца, на ўсю вёску.

У хляве пабольшыў у ліхтары агонь. Захваляваўся: каля бурай каровы ляжала гэтакое ж буре цяля, а сама карова якраз пазбаўлялася ад паследу. Добра, што паснеў у час. З'ела б Лялька гэты паслед — сапсавала б, як кажуць, падоўга малако.

«Дай бог, каб цялушка! — падумаў, зачыняючы за сабою шчыльна ўцеяленыя саломая дзверы. — Была б Зосі ў пасаг... Не сёлета, дык налета пойдзе ўжо замуж...» Па яго і жоўчых назірках Лялька павінна была ашчаслівіць іх якраз цялушачкаю: была не жвавая — на бычка, а цяжкая, марудлівая — на цялушачку.

Мінуў загарадку, дзе ляжаў конь, увайшоў у кароўскую загарадзь. Пастаяў, любуючыся на рыжас — ад Нямкевічавага быка — цяля, пасля прыбраў налед. Карове, здаецца, пайшлося ўсё добра, яна даволі моцна стаяла на нагах і цяпер адразу, павярнуўшыся, пачала аблізваць цёплае вільготнае цяля.

«Усё ж халаднавата ў хляве, — падумаў. — Змерзпе гэтак немаўлятка. Трэба забраць яго ў хату».

Але адразу не браў, чакаў, калі цяля акрыяс, стане на ногі і смактае матчынага малака — адчуе голад і смак, будзе па-добраму ўжо сапраўдны жылец на гэтым свеце.

Агледзеў: цялушачка! Дзякуй богу! Пачуў заступнік іхнюю просьбу, уважыў!

Пасля, калі цяля падалося, пачало станавіцца на пярэднія ногі, шкрэбацца, але і тут жа падаць, тыцкацца мордачкаю ў дол, памог яму, кволаму, падняцца, падапхнуў да вымя. Цяля ўткнулася, смактапула і, як дзіця, папярхнулася.

— Эх ты! — усміхнуўся. — Недарэка!

Калі цяля здаволілася і мацней стала на тоненькія ногі, падхапіў і, укрываючы поламі кажуха, панёс яго, усё яшчэ цёплае, жаданае, мілае, у хату пад жалобны і трывожны каровін мык.

— Ну хто? — запытала ў хаце жоўка, відаць, прагнуўшыся ад яго тупату ў сепцах, ад бразгання клямкаю.

— Цялушачка! — адказаў, несучы цяля па зага-

дзя прыгатаваную каля печы пасцель з саломы і лах-
маноў.

— Дзякуй богу! — перажагналася жонка.

— Толькі ж заўтра нічога нікому не пазычай, —
перасцярог. — Уведаюць, што карова ацялілася, дык
каторы наўмысле прыйдзе нешта пазычыць.

— Ну што я — дурная?

— Будзе нашая паненка з пасагам... — нарадаваў-
ся, апускаючы цяля долу.

А іхняя паненка моцна, па-маладому спала, і,
каб хто зблізку зірнуў па яе, дык убачыў бы: яна
ўсміхалася ў сне.

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

1

— Алеська, сыноч, — яшчэ ў парозе спат-
кала яго з бедаваннем Собаліха, — ды наш жа Юры
гарыць, як жар... Бедненькі, і ночачку, і сёння, цэлы
дзень, як полымя палае...

Алесь адразу, не скідаючы паліта, уздоўж шыро-
кай, пацямнелай за зіму печы, пліты, на камінку якой
дымела лучына, а пасля пасярод вялікай, на адну па-
лавіну, хаты падаўся да супрацьлеглай ад парога, ма-
лаасветленай, са сполахамі ад скупога агню сцяны —
да драўлянага ложка. На ім, накрывшыся і коўдраю,
і кажухом, ляжаў у паўзмроку Собалішыи кватарант.
Яго лоб быў захінуты ручніком, — відаць, змочаным у
халоднай вадзе. З-пад краю ручніка тырчэлі востры
прамы нос, вусы і вузенькая бародка-клінок.

Падышоўшы, Алесь запыніўся. Падумаў: можа,
Казлоў спіць, дык пяхай адпачывае. Кажуць, у сне

чалавек лягчэй пераносіць хваробу, хоць і сныцца тады яму трывожныя і пагрожныя сны.

Добры вечар, Аляксандр Іванавіч, — аднак ціха прамовіў той, — сядайце, калі ласка, і прабацце велікадушна, што я сёння такі...

— Добры вечар, Юры Васільевіч, — адказаў Алесь, пазіраючы, як хворы прынадымае ручнік, паказвае запалыя, цёмныя (а яны ў яго звычайна блакітныя) вочы, высокі прыгожы лоб. Па слабым голасе адчуў: у Казлова сапраўды вялікая тэмпература. — Прабацце, вы пасылалі па Андрэя Мікітавіча?

— Не. Мяне цётка Франя лечыць, — адказаў той. — Зёлкі парыць, малако з мёдам дае. Андрэй Мікітавіч, Кажуць, сам хварэе...

— Дарэмна, Юры Васільевіч, вы так не шануецеся, — паўшчуваў Алесь. — Калі Андрэй Мікітавіч не даў бы рады, дык завезлі б вас у бальніцу ў Палібакі. Зёлкі зёлкамі, а вам, можа, трэба і большая помач.

— Ці варта вам так клапаціцца, даражэнькі? Хто я вам? Родзіч? Аднадумец? Чужы, лішні чалавек...

— Пасля разбяромся, Юры Васільевіч, хто мы... Цяпер трэба вас ратаваць, не запускаць вашай хваробы.

— Яна запушчаная ўжо, даражэнькі, — уздыхнуў Казлоў, выцягнуў уздоўж цела доўгія, з тонкімі худымі пальцамі рукі, чамусьці саромеючыся трымаць іх на грудзіне. — Храпічнае запаленне лёгкіх — пакуль што мой самы трывалы набытак за апошнія гады... Тасжны падарунак...

Алесь, як ні затрымліваў яго Казлоў з просьбамі ды выбачэннямі, зноў падаўся на двор. Па Чарнова. Ішоў хутка па рыпучым снезе, у марозную цёмную ноч. Адчуваў трывогу з-за хворага — як з-за блізкага ці роднага нямоглага чалавека, хоць ведаў таго ўсяго трэці месяц. Трывога тая была, можа, і з-за дабрыйні, адзінокасці, бездапаможнасці і ў той жа час вялікай

духоўнай сілы Казлова. Ён спадабаўся Алесю. Сваёй чалавечай мужнасцю, вернасцю сваім ідэалам.

Казлоў — пра яго, «буштара супраць заведзеных богам парадкаў», высылнага, гаварыў Нямкевічам Гарбацэвіч на лузе — жыў тут, у Яшкавінах, з каляд. Яму, масквічу, яшчэ два гады таму дазволілі выехаць з далёкага Табольска, але не далі згоды вярнуцца адразу ў Маскву, дзе Казлоў і жыў, і рэвалюцыяперыў, браў удзел у падзеях 1905 года, змусілі запыніцца спачатку на поўдні, а пасля тут, у Паўночна-Заходнім краі, — хацелі патрымаць у розных мясцінах з розным кліматам. Быў ён чалавек сярэдніх гадоў, недзе пад сорок, невысокага росту, русявы, падслепаваты (амаль нічога не бачыў без акулараў), снакойпы, адзінокі. Старэнькія яго бацькі, як расказваў, намерлі ўжо ў невялікім сяле пад Арлом, а жопка, як толькі саслалі яго ў Сібір — маці і мачуху ўсіх высылных, — адраклася ад яго і выйшла замуж у Маскве за паліцэйскага ротмістра, за таго чалавека, які ў свой час вёў допыт Казлова.

«Мы з вамі абодва, даражэнькі, адрывуты і Мікалаем Другім, і кабетамі... — нядаўна з горкай усмешкаю гаварыў гэты Казлоў Алесю. — А гэта значыць, што мы цалкам выбіты з жыццёвай каляі...»

Алесь ні раней, ні цяпер не меў цягі ўступіць у якую-небудзь палітычную партыю, але з бальшавіком Казловым блізка сышоўся. Упадабаў за розум, бываласць, культурнасць, за сумленнасць. За апошні час яны нямала пагаварылі пра жыццё-быццё, пра гісторыю чалавецтва, Расійскай імперыі, яе пародаў, пра падзеі пачатку гэтага стагоддзя, пра партыі і іхнія праграмы. На шмат што яны мелі адну думку, на сім-тым не згаджаліся адзін з адным, спрачаліся — вадта па гісторыі ўсходніх славян. На тое-сёе, што дзеялася ў сівую даўніну, мелі розны погляд. Але спрэчкі, як часта бывае, не зрабілі іх ворагамі.

Наадварот. Здаецца, абодва захацелі яшчэ бліжэй сысціся, яшчэ болей пагаварыць, яшчэ болей уведаць. Казлоў падрадзіўся даваць яму чытаць крамольшыя кнігі, а ён, Алесь, — кнігі па гісторыі краю, па яго культуры. У дадатак Казлоў з ахвотаю ўзяўся вывучаць беларускую мову. Ды да Казлова прыходзіў не толькі адзін Алесь. Заходзілі вечарамі і іншыя янкавінцы — паслухаць новага ў вёсцы, бывалага чалавека і пагаварыць.

Сняшаючыся, Алесь мінуў чамусьці сёння не асветлены, а цёмны ўжо дом Сяргееўкаў. Яго звычайна — ці то ўдзень, ці то ўпачы — мінаў з вялікім хваляваннем. Шмат разоў хадзіў ён сюдою паблізу, а то нават і ў гэты дом, куды цяпер яму няма ходу. Цяпер там знаходжвае іншы. Яму, іншаму, дорыць Кацярына маладосць, сваё каханне. Сёння, аднак, усё яшчэ не зарубцаваны боль не засадніў. А можа, яго проста не адчуў, думаючы пра іншае. Завіхаючыся, ён мінуў Сяло, шумлівую хату Сцяпана Суіраневіча, прыйшоў у Засценак, да флігельчыка, дзе ў адной палавіне жыў пісар Дзяжко, у другой — Чарноў.

У хаце Чарнова яшчэ гарэла святло. Яно звычайна свяцілася мозна, пазней, чым у каго ў вёсцы, бо Чарноў, халасцяк, чалавек кампанейскі, любіў прымаць гасцей, і госці любілі ў яго атабарыцца. І Дзяжко, і паштавік Гарбуковіч, і ўраднік Петухоў — халасцякі — любілі спажыць гасціннасць, а то і цягу Чарнова да чаркі — пасвіліся тут, накуль былі ў гаснадара грошы. Абабраўшы, яны цураліся Чарнова, а ён не кідаў ніць — браў гарэлку за свае візіты да хворых ці ў доўг у карчмара Шлёмы. У апошні час, казалі, усё больш і больш прызвычаіваўся ніць адзін.

І цяпер, увечар, хтосьці быў у Чарнова з гасцей, бо з хаты чуўся гоман. Алесь не мог сабе дазволіць пастаяць, падслухаць ці выцягнуцца, стаць на дыбачкі і падцікаваць у завешанае толькі ціхімі фі-

ранкамі і чамусьці надмерзлае толькі знізу акно — найшоў у дом.

У хаце па яго сэрцы сцэбанула пачуццё прыкра-сці: тут, у нярэдным пакоі з невялічкай печчу, ку-хонным сталом і крэсламі, над вісячай лямпай на-супраць Чарнова сядзеў Лядзяш, той грозны Лядзяш, што напісаў «куды трэба», як гаварыў на Шубіне Гарбацэвіч, і Алеся звольнілі з работы.

Лядзяш — незвычайная асоба. Раней пра яго ў Янкавінах ніхто не чуў, не бачыў у вочы. Ён заявіўся тут гады тры назад з бяздзетнай, ціхай, далікатнай жонкаю, купіў дом у Засценку і асеў, здаецца, на век. Яго, афіцэра, казалі, прагналі са службы за крадзеж вайсковай маёмасці і за п'янства.

У Янкавінах Лядзяш павёўся дзіўна альбо пават і небывала — пачаў «выпраўляцца», са страсцю і з на-стойлівасцю наводзіць «казармавы», як гаварылі, лад у воласці, дабівацца ад усіх аддачай веры і любові да «веры, цара і Айчыны» — да таго, каму сам шмат нашкодзіў. Кожны выпадак у воласці, а ў Янкавінах найперш, — побытавы, антымаральны ці антыдэй-ны — не абмінаў яго ўвагі, на кожным ён намагаўся «прыняць меры» — адчытваў, дакладваў начальству, пісаў у павет і губерню. Простыя людзі адразу ж неўзлюбілі раз'юшанага «абаронцу», аблаялі за во-чы — набрыдзь. Тутэйшае начальства спачатку гля-дзела на такое «рвенне» Лядзяша як на «патрыя-тызм», падхвалявала. Але паволі пачало бачыць, што і як робіць гэты «верны сын», бо ў апошні час той усё больш і больш пускаў стрэлы і ў яго — у айца Феадора, валаснога старшыню Сяргеенку, пісара Дзяжко, паштавіка Гарбуковіча, урадніка Петухова і настаўнікаў, напікаючы іх усіх у «недастаткова пры-кладным служэнні». Скардзіўся па іх у павет, а калі, як лічыў, павет марудзіў, не караў, дык скардзіўся

ўжо на навет у губерню. І няўрымслівасці гэтай, здаецца, не было відаць канца.

Старыя звычкі ў Лядзяна не зніклі. Бадай, яшчэ болей укараніліся. Падта набольшала прага да гарэлкі. Баючыся, амаль усе янкавінцы запрашалі яго на вяселлі, хрэсьбіны, бяседы і мелі ад гэтага шмат клопатаў і непрыемнасцей; Лядзяш не толькі любіў выпіць і з'есці дармавога, але і адхіляў гаспадара, свата ці кума і ўвесь рэй браў у свае рукі, камандаваў, даводзячы кожную гулянку ці да шаленства, ці да абсурду.

З Алесем яны не сышліся адразу ж. Ён, уведаўшы, што Алесь піша ў газету, друкуецца, прычапіўся, каб Алесь прачытаў і паправіў яго мемуары. Іх у яго было шмат, але іх нідзе не хацелі браць. Калі ж Алесь цярпліва прачытаў некалькі тоўстых папак і па шчырасці сказаў, што правіць пяможна, бо ўся гэтая пісаніна непісьменная лухта, Лядзяш не толькі пезалюбіў ды пакрыўдзіўся, але палічыў яго за свайго ворага і за «ворага Айчыны».

— А, Алесь Іванавіч, — Чарноў падняў цяжкую, сівавату ўжо галаву, зірнуў асалавелымі ад зацяжнога піцця, пачырванелымі вачыма. Пад імі была цёмная правіслая пульхніна. — Заходзьце, дружок. Вы самы дарагі для мяне госць. Вы і ходзіце рэдка, вы і самы высакародны тут чалавек. У мяне ж, бачыце, сіндром. Сіндром Чарнова.

Галава яго не трымалася, боўталася ўніз. Алесь пашкадаваў яго і сёння: і сімятычны чалавек, сярэдняга росту, сіваваты, і шчыры, сумлепны, і добры лекар, а вось так бяслаўна гіне ад гарэлкі. Лядзяш — нажылаваты, лысы, тоўсты, з магутным зубрыным каркам ды падбародкам, амбітны і ўладалюбівы да жахлівасці, здаецца, дзень і ноч у запошаным мундзіры з надпалкоўніцкімі пагонамі ды з некалькімі медалямі, схмурыўся, апусціў вочы.

— Вось гэты унцер Прышыбееў, Алесь Іванавіч, сядзіць над маёй душою, як ястраб над перапёлкаю...— паскардзіўся Чарноў, бязвольна махнуўшы колькі разоў па свайго суседа.— Ён дабіваецца, каб я даўс яму, што вы думаеце і пішаце пачамі дома, пра што мы гаворым у Казлова, пра што гавораць тыя высылныя, што прыязджаюць з Івянца.

— Папрашу не зневажаць! — уладна, строгім голасам запатрабаваў Лядзяш.— Я не нейкі унцер, я падпалкоўнік! Па-другое, я не гуляю з вамі ў кошки ды мышкі, я выконваю свой абавязак у інтарэсах бяспекі імперыі... У мяне вялікая місія...

— Якая к чорту місія! Дурасць! — перапыніў яго Чарноў.— Мне таксама, калі пасылалі сюды, гаварылі: ты едзеш з вышэйшай місіяй! А якая мая ці ўсіх нас тут місія? Мы павінны дарабіць тое, што генерал Мураўёў не дарабіў тут у 1863—1864 шыбеніцамі... Алесь Іванавіч.— павярнуўся да Алеся.— Я — п'яніца. Горкі, як тут у вас кажуць, п'янюга! — захліпаў і застукаў у грудзіну кулаком.— Я страціў гонар, але я маю яшчэ сумленне. Я не даносчык, не здраднік, не падлюга. Я п'яніца. Я сумлены, шчыры рускі інтэлігент, рускі чалавек. Мяне можна прынізіць, зняважыць, але мяне няможна купіць. Усё магу аддаць. Усё. Але душы сваёй не аддам. Ён, гэты «выратавальнік» Айчыны, мяне і страшыць, і сваім дакументам у вочы тыцкае, і спакушае вышэйшай місіяй, але я не... Ніколі! Я шчыры, сумлены чалавек... Ды я за вас, мілы мой Алеська, за такога высакароднага чалавека, жыцця свайго не панкадую...— падхапіўся, хістаючыся, падышоў, абняў Алеся.— І вы шчыры, сумлены інтэлігент. І высакародны, мужны, любімы людзьмі, патрэбны бо не губіце, як я, свой дар у гарэлцы, а працуеце... Я...— і зноў ведама, п'яны чалавек, пачаў паўтараць ужо сказанае, а пасля з настойлівасцю запрашаць прысесці і выніць.

Ад яго чуўся непрыемны пах тытуню і некалькі дзён таму снажытай гарэлкі.

— Андрэй Мікітавіч, — падтрымліваючы яго, сказаў Алесь. — Юры Васільевіч вельмі хворы. Ці маглі б вы падысці і паглядзець яго?

— Беды Юры! — застагнаў, павішы на Алесевым плечу, Чарноў. — Дурні — здаровыя, як быкі, а сумленыя — хворыя і слабыя...

— Сумленыя! — з нагардаю і злосцю азваўся Лядзяш. — Здраднік Айчыны!

— Вон! — азірнуўся, закрычаў Чарноў. — Я прашу вас, унцер, прэч з маёй кватэры! Я адзін магу выслухоўваць вашу старэчую бязглуздзіцу, лухту, дурноту, каб як урач папазіраць, як нізка можа плясцуцца чалавек як гома сапіенс, але не дазволю абражаць маіх сяброў... Вон! — затыкаў у таго пальцам. — Вон, каб і духу вашага тут не было!

— Бач, спеліся! — Лядзяш схопіў са сцяны фуражку, шынель і, не апрапаючыся, шыбнуў з кватэры. — Ну, пачакай, п'япчужка! Я табе ўстаўлю розум, павучу пазнаваць сяброў і непрыяцеляў!

— Божа! — зноў застагнаў Чарноў. — І такія дурні «служак» справе! Яны ж гап'бяць яе. Бедныя мы... Столькі ў нас дурноты, пошасці! Але вы, Аляксандр Іванавіч, не засмучайцеся. Я ваш шчыры сябра...

— Андрэй Мікітавіч, — напамніў Алесь, — пайшлі!

— Сходзім, сходзім, дружок! — падрадзіўся Чарноў, хістаючыся, падаючы, падаўся ў лепшы пакой і пачаў збіраць сваё доктарскае начышце ў знаёмы ўсім чорны сакваяжык.

Пасля, калі ўжо ішлі па начной ціхай, амаль без святла вуліцы, ён зноў пачаў расказваць, як Лядзяш змушаў яго даносіць на іх, але ён адмовіўся, бо ён сумлены чалавек і не хоча служыць Айчыне гэткім

чынам, як ён любіць іх, Алеся і свайго земляка Казлова, як Лядзяш ганьбіць Аічыну, кляўся, што яны ідуць да Казлова і Лядзяш туды прыйдзе — пад вокны, каб усё выслухаць. Гаварыў, што добра кажа Казлоў: калі рэжым пачынае больш траціць на паліцыю, чым на настаўнікаў ды культуру, дык будучыні ў тагога рэжыму няма...

Церад Собалішынай хатай Чарноў акрыяў. Сам зайшоў, распрануўся і яшчэ ў парозе загамаандаваў Собалісе:

— Вады, цётка Франя. У доктара заўсёды павіны быць чыстыя рукі!

Амаль не хістаючыся, пайшоў з сакваяжыкам да Казлова, сеў, зняў ручнік, прыклаў руку хвораму да лоба.

— О, Юры Васільсвіч! Ды вы як у пекле! — папкадаваў. — Чаму ж вы, дружок, такі сціплы? Чаму вы раней не паклікалі мяне? — паклаў на калені сакваяжык, адчыніўшы яго, дастаў трубку. Выслухаў ёю грудзі, плечы Казлова. — Двухбаковае запаленне лёгкіх, дружок. Не ставілі банечкі? Тады давайце, цётка Франя, лучыну, пакулле, першачок.

Собаліха хутка ўсё падрыхтавала. Чарноў змусіў Казлова перавярнуцца ніцма, задраў кашулю і пачаў спрытна на худыя плечы ставіць банькі — тыцце агнём у баньку і хлоп яе, памутнелую, на лапаткі ці пад лапаткі. Каторыя банькі адразу ж уцягвалі ў сябе цела, абчырвоцьвалі яго, іншыя адпадалі: плечы Казлова былі вельмі худыя, здаецца, нават без тлушчу, дык за іх цяжка было ўхапіцца.

— Праз хвілінак пятнаццаць здымам, і вам, дружок, павінна палягчэць, — сказаў Чарноў, аддаў Франі яе начыспе, сам падняўся, схадзіў, памыў рукі і зноў сеў паблізу Казлова. Прыхінуўся да біла ложка. Пасядзеў ціха з хвіліну-другую, а пасля нечакана засон.

Алесь асцярожна перавёў яго на танчан, уклаў, накрыўшы Франіным кашухом. Сам пасядзеў ля Казлова, каб неўзабаве зняць банькі. Ледзь толькі зняў, пакінуўшы на целе аж сінія кружочки, і сабраўся ісці дадому, як у хату пастукалі і зайшлі госці — сябры Казлова па высылцы, Якаў Агуркоў і Аркадзь Кісеўскі, што гэтаксама ад каляд жылі ў Івянцы. Алесь, каб не замінаць сябрам, — а ім, відаць, трэба было пагаварыць пра свае партыйныя клопаты — пайшоў дадому. Выходзячы на двор, заўважыў, што ад плота мільганула постаць, пабегла ў цемень. Няйначай, нехта — Лядзяш ці шпik урадніка Петухова, як і перасцерагаў Чарноў, — падкрадваўся тут пад вокны.

2

Алесь які ўжо год прызвычаіўся класціся спаць позна. Дык і сёння, вярнуўшыся ад Казлова, рашыў яшчэ пасядзець.

Маці з бацькам ці ўжо спалі, ці ціха ляжалі ў першай, як казалі ў Янкавінах, цёмнай хаце; Янка з Кастусяю былі яшчэ ў вёсцы, на вячорках; Ядзя з дзецьмі спала ўжо ў лепшай, чыстай, альбо, як яшчэ называюць, белаі хаце. Дарэчы, тут быў і яго пакойчык, адгароджаны ад Ядзінага шафаю (Ядзя, як і ўсе дзяўчаты з Засценка, мела ў пасаг не куфар, а шафу). Янка атабарваўся там, з бацькамі; тут з Ядзіным сынам спала на вольным Гілолевым ложку Кастуся. Алесь у сваім пакоі меў канапку.

Распрацуўшыся, ён ціхенька, стараючыся не пабудзіць ні братавай, ні яе дзяцей, зайшоў у свой пакойчык, запаліў лямпу з абажурам. Зняў яе з дроту і паставіў на сталe — каб сабе было больш святла, а каб Ядзі яно не надакучала.

Як і заўсёды, калі заходзіў сюды, не мог, каб сначатку не зірнуць з замілаваннем на дзве паліцы з кні-

гамі — самы вялікі яго скарб, які ён сабраў за сваю вучобу ў Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі, за гады настаўніцкай работы на Віцебшчыне і тут, на радзіме — тое-сёе са старых выданняў перадаў яму матчыні брат, які цяпер жыве ў Маскве. На паліцах стаялі і старажытныя кнігі — Скарыны, Буднага, Полацкага, і прыжыццёвыя выданні — Пушкіна, Лермантава, Талстога, Дастаеўскага, Чэхова, Міцкевіча, Сянкевіча, Шаўчэкі, і перакладныя — Гётэ, Бёрнса, Бальзака, Манасана, а таксама фальклорна-этнаграфічныя зборнікі — Насовіча, Рамацава, Шэйна, Пікіфароўскага, Дабравольскага, Федароўскага, і радок тоненькіх беларускіх кніжачак Багушэвіча, Купалы, Коласа, Багдановіча. На ніжніх паліцах — календары, камплекты «Нашай нівы», што ён выпісваў не на сябе, а на бацьку¹.

Яго сябры, Лямбовіч і Кірыковіч, бывае, і цяпер здзіўляюцца, дапытваюцца: ну, прызнайся, як ты, сялянскі сын, сабраў такую бібліятэку? У гэтых пытаннях, мусіць, не толькі ўражанне, але і іншае: хіба трэба селяніну кнігі? Хіба ён здатны для іх? Няўжо не аддасць іх за гарэлку?

На ніжэйшых паліцах — звязаныя аборамамі старыя, пацёртыя папкі. Там былі сабраныя ім народныя словы да будучых слоўнікаў беларускай мовы — тлумачальнага, фразеалагічнага, сінонімаў і блізказначных слоў, да слоўнікаў руска-беларускай, беларуска-рускай, польска-беларускай і беларуска-польскай моў. Словам, тут было звыш дзесяці гадоў яго, лічы, штодзённай працы. Работы дарагой і любімай. Без яе ён ужо не мог. Праўда, сёе-тое з гэтых папак — прадмовы да слоўнікаў, гістарычны на-

¹ Маецца на ўвазе тое, што царскія ўлады не дазвалялі выпісваць «Нашу ніву» чыпоўнікам, настаўнікам, вайскоўцам, студэнтам, вучням.

рыс роднай мовы — забрала з сабою паліцыя, калі рабіла вобыск.

Разгарнуў папку са словамі да слоўніка сінонімаў і блізказначных слоў. Ён амаль усю гэтую зіму рыхтаваў яго, дайшоў вась складаць да слоў на літару «П».

— Папракаць, — прачытаў уголас і ўсміхнуўся. І трэба ж так, каб якраз з гэтага слова трэба было пачынаць цяпер працу. Чаго-чаго, а папрокаў ён наслухаўся за сваё жыццё. Пачаў чытаць далей. — Дакраць, наракаць, папікаць, прыставаць, пароць у вочы, тыцкаць у нос, упікаць, чапляцца...

Перачытаў. Адчуў: нешта тут не так, чагосьці не хапае. Народная мова багатая, гнуткая, трэба толькі ведаць, вывучаць яе — усё на ёй можаш сказаць. Самыя далікатныя і тонкія пачуцці. Думаў-думаў, але нешта сёння не было ўвагі, кемнасці, знаходкі.

«Ехаць ці не ехаць у тую Вільню?» — нечакана падумалася.

Каб не суд, дык шмат не варажыў бы, бегма пабег бы. Усё ж там культурны цэнтр краю. Адзіная свая газета, пісьменнікі, артысты, вучоныя, сябры і знаёмыя. Там хутчэй давёў бы да ладу і, можа, каб хто памог, дык і выдаў бы свае слоўнікі. Але ўся затрымка з-за гэтага суда. Ён, можа, і апраўдае, ён, можа, рэзка і зменіць яго лёс — гвалтоўна спаралізуе яго, пазбавіць волі... Лягчэй бы было, каб нават ведаў, калі будзе той суд. Год хутка міне — а пра яго ні слова...

Ён раней вельмі пакутаваў. І ад таго, што трапіў у лапы паліцыі, што на яго завялі дасье як на злачынцу, звольнілі з працы, абняславілі. На першым часе нават збянтэжыўся, збаяўся: а можа, ён сапраўды зламыснік, робіць нешта паганое? Можа, як кажуць, на самай справе займаецца недазволеным, падточвае, як той каварны шаналь, моц? Але пасля

разважыў: а чаму недазволенае, злачыннае тое, што дарагое сэрцу? Хто каму даў права такое забараняць? Ці ўсё ж, як кажуць, няможна ўсім ці не ў час гаварыць праўду? Бо, гавораць, праўда можа забіць чалавека, калі яна не ў час выяўляецца. Паволі набавіўся сумненняў, апраўдаў сябе і цярыліва, мужна прывык да новай ролі гнапага чалавека, пачаў не баіцца ні суда, ні турмы. Можа, толькі стаў больш задумлівы, нават патайны, чым быў раней. Пачаў шмат думаць. Раней ён мог гаварыць усё, што прасілася на язык, запальваўся як порох, цяпер жа пачаў вучыцца стрымліваць сябе, больш разважаць і менш гаварыць.

«А можа, марсянуць услед за старэйшым братам у Амерыку?» Як кажуць, у краіну мільянераў, раскошы, дэмакратыі, новага мастацтва, рамантыкаў, гангстэраў, у краіну, што печакапа і хутка стала з канца мінулага стагоддзя першай у свеце? Зпайсці сто пяцьдзсят рублёў, купіць шыфкартку і падацца з Рыгі ў той новы, багаты свет, дзе, як кажуць, грабуць грошы лапатаю, наняцца ў рабочыя, парабкі, зарабіць тысячы і выдаць там слоўнікі — зрабіць для свайго народа тое, што яму вельмі трэба. Але дзе ўзяць тыя сто пяцьдзсят рублёў? Ні ў яго, ні ў бацькі такіх грошай няма. У іхняй Ядзі крыху ёсць, тое, што прысылае ёй кожны месяц Гіполь. Але ён дазваляе браць ёй на дробную трату мала, астатняе загадвае лажыць на ашчадную кніжку. Збірае на зямлю, на лес — хоча ўзбіцца на сваю гаспадарку. Ні Ядзя, бадай, не асмеліцца даць яму заробленыя мужам па чужыне грошы, ні сам ён не можа іх папрасіць. Хіба толькі назычыць у сабакі вочы?!

Ды ёсць яшчэ пра Амерыку адна закавыка. Ці заробіш там тыя тысячы, ці знойдзеш выдаўца, пакупнікоў? І, па-трэцяе альбо нават і па-чацвёртае, ці зразумее яго ўцёкі вёска? Ці не скажуць свае ж людзі з

пагардаю: падбіваў-падбіваў нас да свядомасці, а сам, як прышчамілі крыху хвост, кінуў-рынуў нас, адмовіўся ад сваёй веры і пагнаўся на вялікія грошы?! А казаў жа ўвесь час, што ёсць нешта і больш важнае, чым грошы!

Не, адчуў, уцякаць яму няможна. Як бы ні склаўся яго лёс, а ён мусіць быць тут, побач са сваімі людзьмі. Трэба не пікнуць, не маркоціцца, а далей рабіць сваё, каб некалі, калі намрэ, успаміналі яго з павагаю, гаварылі: можа, і не ўсё ён зрабіў і не так, як трэба, але рабіў усё шчыра, сумленна, колькі меў розуму і сілы, нідзе і ніколі не хітраваў, не здраджваў ні сабе, ні людзям, ні жыццю, не прыстасоўваўся і не подлічаў.

Але што ўсё ж рабіць? За што жыць самому, як памагчы бацькам? Прадаць кнігі? Шкода. Столькі збіраў іх. Нават бацька, ведаючы, што за іх можна купіць і каця, і карову, не змушае прадаваць. Кажа: растуць дзеці, дык і ім кнігі трэба будуць. Бо штораз і простаму чалавеку ўсё цяжэй і цяжэй без навукі.

Узяў ліст, што ляжаў тут жа, на стале. Яго прыслаў учора даўні сябрук, Сямён Васілевіч. Перачытаў.

«Паважаны дзядзька Алесь!

Як ты там, у сваім лясным Эдэме? Не зажурыўся, не паў духам зусім? Ці, можа, ажаніўся, аддаў усе сілы жонцы, гаспадарцы і забыўся пра душу і сэрца? Калі жывы, не адмяніўся і не адцураўся таго, ад чаго мы не павінны цурацца ніколі, прыезджай у Вільню. Я гаварыў пра цябе з дзядзькам Янкам Купалам, ён зацікавіўся тваім лёсам і абяцае памагчы. А памагчы цяпер ён можа, бо з 7 сакавіка стаповіцца афіцыйным рэдактарам «Нашай нівы», а неўзабаве, можа, стане і ўвогуле яе рэдактарам-выдаўцом. Дык яму трэба і добрыя аўтары, і добрыя супрацоўнікі, каб падняць узровень газеты, нашай працы. Чакаю, дзядзька, у

Вільні. Тады і пагаворым пра ўсё, што хвалюе, пра нашых прыяцеляў і нашых ворагаў.

З пашанаю твай баламутны сябра С. В.»

Алесь згарнуў лісток, паклаў яго ў канверт і зноў задумаўся.

Дзіва: хто і калі ўсклаў на яго такую ношку — жыць не толькі сваімі страўнікавымі, але яшчэ і высакароднымі думамі і пачуццямі, быць свядомым, рабіць тое, што не прыносіць дабрабыту, а толькі непрыемнасці, пакуты? Чаму яна, тая ношка, дзе думы, пачуцці, свядомасць, чужая, лішняя, абьякавая, а то нават проста невядомая іншым? З аднаго боку прыемна, радасна, што ты надзелены вялікім болем і вялікай радасцю, можаш сам сабе падумаць: «Калі не я, дык хто іншы?» Ці сказаць: «А я ад вашага імені...», а з іншага боку цяжка. Цяжка і несці гэтую ношу, і адрачыся ад яе (ці не таму часамі бываюць вельмі злыя, нядобрыя і небяспечныя людзі, што шукалі праўды ці адказаў на свае пытанні — не знайшлі, а раз не знайшлі — пачалі помсціць, ненавідзець, жыццё, людзей?!). Чаму так бог дае: адзін пакутуе, а іншы, абьякавы, вясёлы, эгаістычны, жыве, цібы сырам плаваючы ў масле, і ніколі не папikне сябе? Шчаслівейшыя ці, наадварот, вартыя жалю тыя ж Дзяжко, Гарбуковіч — удачлівыя землякі, што выбіліся, як і ён, з сялян, не хвалююцца за тое, што яму не дае спакою, цураюцца таго, за што баліць яму душа, п'юць, смачна ядуць, папасваюцца каля кабет, адным словам, думаюць пра свой страўнік, а не пра сваю душу? Ці прыйдзеца ім калі задумацца, адпакутаваць за сваю хітрасць, абьякавасць, чужасць да сваіх бацькоў, людзей? Ці будзе і для іх судны дзень?

Ды хто ж ведае: дзе ісціна??? І ці ёсць яна ўвогуле??? Можна, і ёсць, можна, яе і цяма! Можна, жыццё і складаецца з адных пытанняў, сумненняў, пошукаў, памылак, расчараванняў??? Відаць, трэба ўсё ж схаць

у Вільню. Што ён тут выседзіць цяпер? Дый пратрэсціся, адарвацца ад суму, нудоты не зашкодзіць. Як і з'ехаць хоць на трохі з вачэй бацькоў. Бо яны ж яшчэ больш за яго перажываюць, што цяпер без працы, трапіў у няміласць. Пяхай і яны адпачнуць ад яго.

Паразважаў сам з сабою, пасля змусіў сябе працаваць. Здзівіўся: колькі ж шмат слоў на літару «П». Уюшыўся, адарваўся ад зямлі, часу, паляцеўшы ў свет слоў, дык вярнулі яго з самазабыцця толькі познія гулякі Янка ды Кастуся, што вярнуліся з вачоркаў. Янка застаўся там, у цёмнай хаце, а Кастуся прыйшла сюды.

— Можна?

— Заходзь,— сказаў, памагаючыся зноў вярнуцца на гэтую святую і грэшную зямлю.— Нацешыліся? Паграшыліся?

— Мы то людзі як людзі, а ты вот слепіш і слепіш вочы над гэтымі паперамі,— пацікнула як зусім сталая, села пасупраць на крэсла, падпёрла далонькай падбародак, стрэльнула па ім цыганскімі вачыма.— Хутка лысы будзеш. Цемя ўжо праз валасэ свеціцца.

— Я ж не дзяўчына, мне зяма чаго баяцца за сваю красу...

— Сказаць табе нештачка? — прашаптала, перамініўшы размову.

— Ну, скажы.

Кастуся павагалася, а пасля прамовіла:

— Сёння Кацярына са сваім Арнольдам набілася. Ён, кажуць, абазваў яе брыдка, і яна выгнала яго з хаты... Ён сышоў да Дзежкі...

Прамаўчаў.

— А я з Кацярынаю гаварыла... Як ішла да Чорных. Яна спаткала мяне, белая ўся, як енег, толькі плямы чырвоныя на шчоках... Запыніла... Пагаварылі

абы пра што, а потым яна і пытаецца: «А ці праўда, што ваш Алесь у Вільню паедзе?»

— Не выцерпела-такі! — напікнуў. — А я ж вас усіх прасіў маўчаць! Бо Петухоў ці Лядзяш уведаюць — усё пранала тады...

— Далібог, я ёй не гаварыла, — наклялася Кацуся. — Яна сама запытала. Я аж здзівілася, адкуль яна ведае. Яна прызналася: ёй якраз Петухоў і сказаў усё. А таму — Гарбуковіч. Адкрыў адрасаванае табе пісьмо на пошце, прачытаў...

Яму стала прыкра. Колькі ўжо гадоў нехта як стаіць над яго душою, не спускае з яго вока, пазірае нібы праз прыцэл. Кожны яго крок, кожны яго ўдых і выдых пад назіркам. І над вядомым, яўным, і тайным. Думаў паехаць у Вільню ўнотай ад Петухова, наліцы — цяпер не ўдасца. Не ўцячэш, нідзе не схавешся ад «всевідаючага глаза» і «всеслышаючых ушей».

«Еду! На гэтым жа тыдні! — рашыў. — Кацярына — Кацярынаю... Няма пра што цяпер нам з ёю гаварыць! Яна сама ўсё абарвала. Асароміла, паздзекавалася з маіх пачуццяў. У яе цяпер сваё, а ў мяне нічога...»

Пазней, калі ўжо Алесь спрабаваў заснуць на сваёй канапцы і не мог, яму ўспомнілася адно, ужо няблізкае лета, адзін цёплы дзень. Ён, хлопчук, тады пасвіў пры налібацкай дарозе на сваім панары каровы, сядзеў на ўзбочыне і выразаў сцізорыкам узор на кійку. Пачуў рып калёс. Падняў галаву: з Налібак, з лесу, у мігатлівае мроіва поля выехалі дзве фурманкі. Збоку пярэдняй ішоў іхні невысокі сусед, Гарбацэвіч.

Алесь са сполахам зірнуў на каровы: ці не ўбілася каторая на Пётрыкава поле — сусед быў строгі і сярдзіты. Не, дзякуй богу, каровы не забрылі на чужое.

«Вярнуліся ў Янкавічы пад вечар, у колкі мароз».

Калі фурманкі над'ехалі бліжэй, Алесь яшчэ больш угледзеўся: на пярэдніх калёсах сядзелі чужыя мужчына і кабета. Маладога веку і, што самае печаканае, — не тутэйшыя, не вясковыя людзі. Мужчына быў у белым капелюшы, у светлым касцюме і жоўтых туфлях, кабета — у белай доўгай сукенцы, гэтаксама ў капялюшыку. А ззаду калёс сядзела маленькая дзяўчынка. Як і кабета, у белай сукенцы, у капялюшыку і ў беленькіх туфліках.

Мужчына і кабета са здзіўленнем зірнулі на яго і, перазірнаўшыся, усміхнуліся.

— Дитя лесов, пуци! — прамовіў мужчына. — Босой, наголо стриженный, пугливый, грязный, рабски покорный! Вот тебе, Аннушка, и здешний тип!

— А мы ведь здесь будем жить... — уздыхнула кабета.

Алесь заліўся сорамам і, капечне ж, чырвапню. Бо са здзіўленнем зірнула на яго і дзяўчынка, а пасля пагардліва паказала яму язык.

Тая дзяўчынка і была Кацярына Сяргееўка — яе бацьку прыслалі здалёку сюды на службу.

Прыезд новага валаснога старшыні змяніў усё Алесева жыццё: пазней і яго маленства, і юнацтва ішлі пад знакам Кацярынінага пасталення і хараства: Сяргееўку перавыбіралі на старшынёўскую пасаду рата за ратай. Гэтак жа, як і ён, закахаліся ў Кацярыну і іншыя янкавінскія хлапчукі дый хлопцы, але яны неяк у час зразумелі, што лапаць боту не пара, адышлі, пабралі іншых — сваіх і з іншых вёсак дзяўчат, — а ён не адмовіўся, усё чапляўся, кахаў толькі яе — і вось па, калі ласка, адны пакуты ад гэтага...

На здзіўленне, ніхто не супярэчыў, каб Алесь ехаў ці не ехаў шукаць збавенне ці шчасце ў Вільні. Бацька ні абяліў, ні ачарніў, запытаў толькі, калі ён едзе, і пачаў моўчкі, нешта думаючы сваё, рыхтаваць сані ды каня ў дарогу — надвезці яго ў Стоўбцы да цягніка, а ўсхваляваная маці, спачатку збаяўшыся за яго жыццё ў тым вялікім горадзе (яна ніколі не была ні ў якім горадзе, але змалку думала пра гарады як пра штосьці жахлівае, небяспечнае), паплакала, пасля супакоілася (усё ж ён быў не дзіця, бачыў гарады і жыў у іх), гэтаксама пачала моўчкі, але толькі глытаючы слёзы, збіраць яму дарожны пляцак — адзенне, харч.

Выехалі раненька, задоўга да світання. Павёз яго Янка. Усю дарогу — а да Стоўбцаў было пад сорак кіламетраў — ехалі, лічы, моўчкі. Толькі некалькі разоў перакінуліся пра халодную і цёплую цяпер зіму, цемень, пра добра выезджаную дарогу, пра вёскі — цёмныя, ахутаныя чарпатою Дзераўную, Заброддзе, шэрыя ад сучемак Брухачы, светлыя ад маладога сонца Шашкі, Апечкі.

Гэтая негаварлівасць была невыпадковая і не ўпершыню. Яна ўжо заявілася даўно, як толькі Алесь у свой час пакінуў родную хату, гаспадарскую работу, вёску і паехаў вучыцца ў Нясвіж, калі скінуў лапці, кажух, світкі і пачаў насіць чаравікі, паліто, капелюшы — гэта значыць вырваўся з таго свету, у якім яшчэ і, відаць, навек застаўся Янка, і трапіў у ішы — інтэлігенцкі — свет. Дык штосьці само нібы правяло мяжу між ім і Янкам ды старэйшым братам, Гіполем. Яму было ўжо лягчэй знацца, сыходзіцца, каб заяўлялася шчырая, зразумелая ды блізкая яму і іншым размова, з чужымі людзьмі, гэтакімі, як і ён, напрыклад, з Васілевічам, Мухам, Лідскім, а то на-

ват і з Кацярынаю, Казловым ці з Чарновым, чым з братамі (праўда, з такімі інтэлігентамі, як Дзяжко ці Гарбуковіч, не мог знайсці паразумення). Браты, нават і бацькі пачалі пібы саромецца яго, лічыць калі не за пана, дык ужо за нейкага вышэйшага чалавека, усяк адваджвалі яго ад сялянскай чорнай працы. Рабілі ўсё самі, а яго пібы бераглі — для кніжак, для гонару, дзеля людзей. Вось таму Алесь ад Кастусі ведаў, што іхні Янка мае вока на Мішукову Зосю, не ўмее, не можа знайсці да яе падыходу, але ні Янка не раіцца з ім, ні ён сам як-небудзь яму не памагае. І па гэтай далікатнасці Алесь адчуваў: нялёгка лёс у вясковай інтэлігенцыі.

У Стоўбцах Алесь памог Янку купіць селядцоў, глячок лёку за тры капейкі, пяціфунтовую булку за пятнаццаць, шкло да лямпы за пяць ды пекалькі пачак напярос — па дзесяць штук у кожным пачку — за тры капейкі, схадзілі ў карчму, папалуднавалі і развіталіся.

Янка падаўся дадому, Алесь — на вакзал. Застаўшыся адзін, ён адчуў пібы палёгка. Цяпер ён па адзіноце, вольны, сам-пасам са сваімі думамі ды пачуццямі.

На местачковым вакзальчыку было мала людзей. Чалавек пяць стаяла каля акенца касы, малады цыбаты хлопец дыбаўся збоку, задраўшы галаву, пазіраў на чамусьці высока прыбіты расклад руху цягнікоў, і, як заўважыў Алесь, справа, у пачакальні, сядзела на лаўках чалавек шэсць-сем ужо, відаць, абіччаных мужчыні і кабет. Злева, ля буфета, стаялі і весела гаманілі рослы здаравяка-жандар і чыгуначны дзяжурны. Падлога ў вакзальчыку, выкладзеная з руда-жоўтай пліткі, была свежавымытая, блішчэла, і Алесь ішоў па ёй, як кот па лёдзе.

Прыладкаваўся за апошнім у чарзе — інтэлігенцкага выгляду хлапчынам гадоў дваццаці пяці, над-

рыхтаваў грошы на білет. Падыходзячы да акенца, спачатку прачытаў на ліштве таблічку з прозвішчам касіркi — «А. М. Анушка», а пасля ўбачыў і саму яе, мажную, прыгожую маладзіцу прыкладна свайго ўзросту.

Даўшы білет і здачу хланчыне, яна падняла галаву.

— Мне, калі ласка, білет да Вільні,— прамовіў ён, падаючы грошы.

Яна сцягнула пухлецькай ручкаю грошы з прылаўка сабе на стол, апусціла галаву, пакорпалася ў скрыначцы, звопячы капейкамі, і неўзабаве падала білет ды здачу.

— Не магу! — цяжка, нібы ад болю ў жываце, уздыхнула, скрывілася.— Шляпа на галаве, а эсцецікі цет!

— Прабачце,— збянтэжыўся Алесь, гадаючы, дзе не так, як трэба, ён ступіў, загаварыў. Нават абгледзеў сябе, можа, пасля язды на сене ды сапях як след не аправіўся ці дрэнна ішоў па падлозе.— А што вам, уласна, не спадабалася?

— Як вы гаворыце па-мужыцку! — прамовіла без ніякага сумнення ды збянтэжання, адварнула.

Яму аж забіла дых. Ніяк не чакаў такой непрыемнай пстрычкі ад гэтай красуні. Печаканае замілаванне да яе, прыгожай кабеты, збянтэжанасць змяніліся на раптоўную крыўду ды злосць.

— Скажыце, калі ласка,— прамовіў ціха, але годна.— Вам вельмі прыемна мяне зневажаць?

Тая аж разгубілася, залыпала вейкамі.

— Вы ж не мужык? — запытала.— Інтэлігент?

— А вы? — запытаў ён.— З дварац? З-за мяжы? Сумелася.

«Анушка ты, а не Анушка! — хацелася абразіць яе, але стрымаўся, змаўчаў.— Вось табе і мае Стоўб-

цы! Задрыпанае мястэчка, а пыхі, фанабэры і ў некаторых яго пасельнікаў на вялізны горад!»

Забраў білет і рэшту. Гнеў не праходзіў, але ён рашыў адысці ад гэтай «інтэлігентнай» цыпы. Што з ёю выпрачаеш? У кожнага шаўца, як пісаў Казьма Пруткоў, свой позірк на мастацтва! Звернеш толькі ўвагу жандара, і той, канечне ж, заступіцца за гэтую Анушку, а не за яго, выпадковага пасажыра.

— Ну што, мілая, атрымалі?! — падышоў, зазірнуў у акенца інтэлігентнага выгляду хлапчына, што быў паблізу і чуў гэтую перапалку. Ён, можа, быў і знаёмы гэтай Анушкі. — Цяпер гучыць горда: чалавек! народ! дземакрація! Бачыце, не саромеецца, прэцца наперад са сваім мужыкоўствам і патрабуе, каб яму саступілі месца, каб яго паважалі, цанілі. Мужыкі — людзі!!! Народ!!! Газетку сваю маюць, кніжак пару... Тэатрык былі сарганізавалі, ды толькі ў час яго разагналі... Спытайце яго: пэўне ж, паэт, вершы пра вёску, пра мужыкоў пляце, бачыць сябе мясцовым Пушкіным, а мясцовую літаратуру на ўзроўні сусветнай... І такое цяпер робіцца, паверце, і ў Вільні, і ў Кіеве... Адным словам, нарабіў наш цар сабе бяды са сваёю дземакраціяй... У Вільню, бачыце, едзе. Туды, дзе іхняе асінае гняздо...

Спрачацца і з гэтым папышлівым індыком — а ён, відаць, быў з блізкай ад Стоўбцаў нейкай вёскі — Алесь не стаў. Зірнуў толькі з пагардаю на яго панашаны капялюшык, акуллары, на манішку і старое паліто, ад усёй душы ўклаўшы ў свой позірк красамойны прысуд: «Сам ты, пацяробак, аса» — і падаўся з вакзала на двор на яснае сакавіцкае сонца. Чуў: яго выхавальнікі сышліся, асуджалі наўздагон.

Аднак доўга не мог супакоіцца. Нават ужо і ў вагоне, калі сядзеў пры сцяне і пазіраў у акно на ўсё тое, што бегла насустрач і заставалася ззаду, — па

голыя прыдарожныя беластволыя бярозы, адзінокія сосны, беласе поле, зялёны лес, на блакітнае, з яркім сонцам неба, на малыя і вялікія, мізэрныя і бедныя, вялікія і з некаторымі багатымі на твар дамамі вёскі. Ён не першы раз меў ужо такія пстрычкі. Відаць, атрымаў яе, пстрычку, і не ў апошні. На добры толк варта было б ужо іх выслухоўваць спакойна, з годнасцю, адказваць на іх пагардлівай усмешкай, што, праўда, злус, паддае ярасці выхавальнікам, і тады яны пачынаюць зневажаць на чым свет стаіць. Але не, не мог быць спакойны. За кожным разам, як і сёння, яго сэрца гарэла, балюча садніла, як і ад кожнай незаслужанай абразы ды знявагі.

Ён ніяк не мог зразумець, чаму можа быць такая нячорная, дзікая пагарда, нянавісць да селяніна? Сам з вяскоўцаў, адрокся ад вёскі, маці і бацькі — што ж, жыві як умеш, як хочаш, але чаго зневажаеш таго, хто шануе вёску, бацькоў, жыве не так, як ты? За што ж так люта ненавідзець кожны яго крок, кожнае слова? Няўжо ён замінае жыць, псуе апетыт? Няўжо было б гэтай Апушцы ці яе спачувальніку-акулярыку лягчэй, каб і ён, Алесь, выдаваў сябе за наана?

Уздыхнуў: цяжка, нявесела.

Адчуваў: можа, і дарэмна пакутуе. Не ўсе так думаюць, як ён. У кожнага свой свет, свая адукацыя і культура. Ёсць людзі педукаваныя, але вельмі культурныя, ёсць людзі адукаваныя, але некультурныя, нават пывыхаваныя — да хамства. А толькі вялікай культуры чалавек будзе шмат ведаць, паважаць і любіць, ніколі не зняважыць простага чалавека за тое, што ён прасты чалавек. Зрэшты, можа, і не віна гэтай Апушкі ці яе прыхільніка, што яны так думаюць, гавораць: можа, гэта — іхняя бяда. Мала ведаюць, а яшчэ меней умеюць шанаваць, паважаць і любіць, цалкам паддаюцца модзе. Куды вецер, туды і яны.

Быў бы вецер з іншага боку, дык, можа, і яны былі б іншыя...

Хто ведае, як склаўся б далей яго лёс, — можа, гэтак, як і лёс яго аднагодкаў, дзядзькавага сына, Аляксандра Пямкевіча (таго, хто ўзяў замуж старэйшую Мішукову дачку-красуню) ці Вінцука Драздовіча, што гэтаксама абодва маглі добра вучыцца, стаць інтэлігентамі, але іхнія бацькі не паслалі іх вучыцца далей, пакінулі на гаспадарцы. Яго лёс зыначыў бацька. Ён — на шчасце ці на бяду сабе і Алеся — наслухаў настаўніка і вырашыў завезці сына ў Нясвіж.

Праўда, у настаўніцкую семінарыю яго першы год не ўзялі. Забракавалі, як казалі выкладчыкі, «за моцны сялянскі акцэнт». Падлаўчыўшыся па вечарах у настаўніка, трапіў туды на другі год.

У Нясвіжы Алесь павучыўся, як мог падвучыцца сын небагатага селяніна, на настаўніка пачатковай школы. Некаторыя семінарысты гэтым і задаволіліся. Але ён не лайдачыў, шмат чытаў яшчэ і па сваёй ахвоце (і з семінарскай бібліятэкі, і з уласнага кнігазбору настаўніка рускай мовы Сідаровіча), сам паспрабаваў вывучыць нямецкую і англійскую мовы. А ў апошні год вучобы хтосьці прынёс і паказаў газету «Наша доля». Каторыя семінарысты са знявагаю пасмяяліся з яе, бо, бачыце, запахла для іх «глінаю ды хлявамi», каторыя былі абьякавыя, а той-сёй здзівіўся і ўзрадаваўся. Алесь быў з тых, хто не наверыў сваім вачам: няўжо можна на «мужыцкай», як многія кажуць, мове мець газеты, кнігі, тэатр, школы? Дык чаму цар не даваў на гэта дазвол раней 1905 года?

Ён задумаўся, і гэтыя думкі зрабілі ў яго душы пераварот. Як і з'езд маладых настаўнікаў у Мікалаеўшчыне. Хоць гэты з'езд паліцыя разagnaла, але пра яго тады шмат гаварылі. Хвалілі тых настаўнікаў, што падалі свой голас — голас праўды і гневу

супраць несправядлівага ладу. Яго калегі па семінарыі Васілевіч і Лашковіч прасілі ўсіх падтрымаць тых звольненых з працы настаўнікаў, заклікалі не займаць іхнія настаўніцкія пасады ў школах.

Муху, Васілевіча і яго, Алеся, паслалі ў «немяцежныя» школы; Лашковіча пасылалі ў тую, дзе раней настаўнічаў адзін са звольненых. Лашковіч не паехаў, нейкі час быў без працы, пазней далучыўся да сацыялістаў-рэвалюцыянераў, разам з імі рабіў замах на жыццё мінскага паліцмайстара, за што быў арыштаваны і сасланы на вечную катаргу ў Сібір.

Калі працаваў на Віцебшчыне настаўнікам, Алесь пачаў пісаць у «Нашу ніву», друкаваўся пад псеўданімам. Але па пецым даносе дырэкцыя народных вучылішчаў даведалася, што ён піша і піша ў забароненую для настаўнікаў газету, і змусіла яго як «ненадзейнага» пакінуць Віцебшчыну. Ён папрасіўся на сваю радзіму. Яму дазволілі, і ён прапастаўнічаў у сваёй вёсцы з Кацярынай звыш трох гадоў. І Кацярыну, і дзераўнянскіх, і налібацкіх настаўнікаў (а ў Налібаках адным з іх быў яго знаёмы па семінарыі Лямбовіч) падбіваў жыць іначай, чым яны жылі дагэтуль. Алесь захацеў згуртаваць з іх і са здольнай тутэйшай моладзі хор, тэатр — не ўсе згадзіліся, многія толькі абсмяялі яго. Не пра люд, не пра яго прасвятленне ды заўтрашні дзень, а болей пра свой жы вот дбалі. Пайшоў з ім у адну дарогу прудскі настаўнік, яны з ім усё ж з прудзян і янкавічаў зляпілі певялікі хор, тэатрык, выпускалі рукапісны літаратурны часопіс. Звычайна перад спектаклем і хорам выступаў спачатку Алесь і расказваў пра гісторыю Беларусі, пра яе культуру, пра тое, што цяпер робіцца на свеце.

Пра іхні тэатр, хор, пра Алесевы прамовы ўсё больш і больш уведвалі ў тутэйшых вёсках. Калі прыходзілі ці прыязджалі на фурманцы ў новае сяло,

дык іх сустракалі з ахвотаю. Бывала, падчас яго прамовы альбо пасля яе засыналі яго рознымі пытаннямі. Пра зямлю, пра царскую палітыку.

Аднойчы, калі выступалі ў Пільніцы, на іхні канцэрт наскочыла паліцыя. Яна паслухала яго прамову, а пасля паклікала на двор, адабрала паперы, з якіх ён чытаў, патрэсла яго і дома — канфіскавала літаратуры часопіс, дзе былі перапісаны яго прамовы, пытанні сялян і яго адказы на іх.

— Вот что, молодой человек, — сказаў яму на развітанне паліцэйскі чын. — Запрамаеце вы не невинными представлениями, а под видом шуток да плясок налицо пропаганда противоправительственных идей среди крестьян... А это уже преступление... Призываю прекратить всякую агитацию, навеки похоронить местнический хор и театр. После нашего отъезда никуда не отлучаться, ждать надлежащего ответа...

Так яно і выйшла. Неўзабаве дырэкцыя народных вучылішчаў прыслала і яму, і прудскаму настаўніку Кірыковічу запіскі, што яны звольнены з работы. Праўда, ні аднаму з іх не напісалі, за што яны вінаватыя. Звольнены — і ўсё.

Іх абодвух дапытаў сам стапавы прыстаў, узяў іхнія тлумачэнні, распіскі, што нікуды не выведучь без дазволу, і знік. Пасля ўсяго гэтага пацягнулася доўгае чакаанне: што будзе? Убачаць у іхнім хоры, тэатры, рукапісным часопісе «противоправительственное преступление» ці не ўгледзяць?

Час ішоў, павін ніякіх ні з павета, ні з губерні не было, і ўсё гэта страшэнна прыгнятала Алеся. Папершае, хваляваўся за свой лёс, не хацеў, каб быў пазначаны судом і турмою, па-другое, накутаваў без работы, ад бяздзеяння.

Прудскі настаўнік паў духам. І збаяўся кары, і палічыў, што сапраўды злачыніў, рабіў лішняе. Па-

напісваў усюды лісты з накаяннем, што рабіў усё несвядома, прасіў аднавіць яго на настаўніцкай насадзе, з сябра стаў Алесю ворагам. Сам Алесь нікуды лістоў не пісаў, ні ў чым, апроч сваіх промахаў, не каляўся.

Чым далей воеь цяпер ад'язджаў ад Янкавіц, ад Стоўбцаў, тым больш повья думкі займалі яго. Ён ужо не думаў пра Кацярыну, якая прыслала яму праз Кастусю запіску з просьбай сустрэцца (на сустрэчу ён не пайшоў), забыўся наволі па Ледзяша, па Анушку і яе аднадумца. Думаў ужо пра Вільню. Як яна, Васілевіч, Муха, Лідскі сустрэнуць яго? Як спаткае Янка Купала — беларускі Шаўчэнка, як каторыя яго называюць? Ён жа зачараваны яго паэзіяй, закаханы ў яго як у выдатнага паэта, а той... Ці стануць сталіца, былыя сябры блізкімі? Якую работу змогуць даць яму ў рэдакцыі? Ці зладзіць ён з ёю? А пасля ўсё ж пачала праследаваць, гнясці думка: не ўцёк у Амерыку, але ўсё роўна ўцякае ад сваіх людзей, Кацярыны, хоць і суцяшаў сябе, што там, у Янкавіцах, няма чаго яму рабіць, там ён можа зачыхнуць. Як у пакоі без фортачкі, са спёртым паветрам.

Успомніўшы зноў Кацярыну, падакараў сябе: усё ж кепска ён зрабіў, што не адгукнуўся на яе просьбу, не пайшоў на сустрэчу.

4

Янка, вярнуўшыся са Стоўбцаў, і сёння ўвечар пайшоў да Чорных.

І сёння Зося ўцякла ад яго, дабегла да лагчыны, дзе за дзень, мяккі і цёплы, сабралася лужынка талай вады. Зося запыпіла бег, каб не пакаўзнуцца, дык Янка яе тут і дагнаў, сханіў за плячук, а пасля, каб не вырвалася, — за локаць.

Не ўскрыкнула: ведала, канечне, што гэта ён. Яна першая, ён за ёю — адно за адным — ціха найшлі ўзбоч лужынкi, што падмерзла ўжо, цьмяна льснiлася ў цемнаце. Пакуль мiнaлi вaду, ён вольнаю рукою нечакана рвануў з яе рукi хустку з вышываннем.

— Пусці! — не то папрасiла, не то запатрабавала за лужынкаю, спрабуючы заадно забраць ад яго i свой вузел.

Нi на мiг не запынялася, бeгла, нiбы ляцела наперад, да блiзкай сваёй хаты. Янка ўпёрся, а пасля ўвогуле стаў — яна колькi крокаў цягнула яго за руку. Пакуль слiзгалi на лёдзе падэшвы яго падшытых скураю валёнак ды не ткнулiся пасля ў снег. Тады яна запынiлася. Здалася.

— Ну пусці... — папрасiла, перарывiста дыхаючы. — Чаго ты прыстаў? Не адчанiцца, як ад цепю!

— Не пушчу, — адказаў, не выпускаючы яе рукi. Усяк пераадольваў перашучасць. — Цi прасiся, цi злуй, цi плач — сёння не адпушчу...

— Якi паганы! — папiкнула. Здаецца, злосна.

— Няхай сабе буду i паганы! — прамовiў пераадольваючы хваляванне. — Адпушчу — дык i сёння ўцячэш.

— Не, не ўцяку... — прамовiла ўжо лагодней.

— Не-не, — адказаў i яшчэ прыблiзiўся. Адчуў яе, пруткую, побач.

— Што ты ўздумаў? — нiбы жахнулася, стараючыся адступiць. Чым далей. — I не брыдка табе!

«Яшчэ як брыдка! — падумаў. — Але ж... Сёння не адпушчу».

— А за што мне будзе брыдка? — запытаў. Абы завесцi гамонку. — Хiба я рэжу цi рабую цябе?

— Ды прыстаў жа нечага!

— Вот руку тваю халодную сагрэю — тады адпушчу...

— Вот кажаш! — нібы ўсміхнулася. — Пачуюць ці ўбачаць людзі!

— Хто ўбачыць? У такую цемень!

Усё ж наважылася ісці.

Пакрочылі. Поплеч. І болей Зося не вырывалася.

— Людзі і ўночы ўсё бачаць... — сказала. — Ды яшчэ як!

І толькі ён крыху аслабаніў яе руку, як яна рванулася. Утрымаў. Абхапіў рукамі яе за стан.

— Не ўцячэш сёння... — прамовіў, прыціснуўся грудзінай да яе спіны, ткнуўся носам да яе хусткі, што пахла яе валасамі, відаць, учора вымытымі ў настоі з мяты.

Яна ж раптоўна наструнілася, папрутчэла. Усё яе цела, здаецца, было мігам падрыхтавана да абароны. Янка аж сам збаяўся сваёй такой смеласці. Адчуваў: зараз будзе нешта страшнае. Зося не тая дзяўчына, каб не абараніцца, дазволіць некаму вялікую смеласць. Яна як агонь. Даць хлопцу аплявуху — для яе нічога не значыць.

— Янак! — паклікала да разважнасці. Але не злосна, а з хваляваннем. — Далібог жа, убачаць і смяяцца будуць.

— Ну і што?

— Як — што? Хіба табе сярёўна, што людзі брахаць будуць?

— Сярёўна ж кажуць...

— Што — кажуць?

— Ну, што мы з табою... любімся...

— Дурны! — усклікнула і раптоўна замалаціла абоімі локцямі яму ў рэбры, стараючыся выцерабіцца з яго рук.

— Хай сабе і дурны, — усміхнуўся, пад'юшчваючыся, што яна неяк на-добраму сярдзітая. — Але адпускаць цябе ўжо больш не буду. Буду кожны вечар падводзіць дадому.

— А я тады на вячоркі не заяўлюся. Нават з хаты не выйду.

— А я да вас прыйду. У хату.

— Папробуй толькі! — прыстрашыла.

— Не збаюся.

— Смелы!

— А вот і смелы! — сціснуў, аж адчуў далоньмі яе пруткія грудзі.

— Мядзведзь! — войкнула, уздыхнула. — Адпусці хоць крыху. Усе косці паломіш. Не дзіва, што можаш замест капя плуг цягнуць...

— Хіба ты пані, што ў цябе косці гэтакія слабыя? — ткнуўся шчакою да яе шчакі. Яна ўся ўздрыгнула, нібы да яе шчакі даткнуліся гарачым вуглём. Зноў ірванулася, але ён не адпусціў. Зацішылася. Аж было дзіва: чаму стала гэтка пакорлівая?

— Ну і калючы! — неўзабаве прамовіла з папрокам. — Правёў падбародак, дык шчака, як ад агню, гарыць.

— Нейкая ты пані, далібог, — усміхнуўся. — Надта ж далікатная!

— Далікатная, далікатная! — перакрывіла. — Галіцца кожны дзень трэба, дык і не будзе падбародак як тарка.

— Няўжо мой падбародак як тарка? — пажартаваў, зноў прытуліў шчаку да яе шчакі. Яна адварочвалася. І зусім ужо не рэзка. — І хіба рукі мае такія благія?

Душою адчуў: трэба цяпер жа пераступіць мяжу асцярогі да смеласці, пралажыць след да повага між ім і Зосяю — трэба яе пацалаваць. Кажуць жа мужчыны: дзяўчаты надта баяцца, каб іх не пацалаваў хлопец, але заадно і надта любяць пацалуваць. Аж млеюць ад іх. Надта тады, калі іх цалуюць у шыю ці ў грудзі. У шыю ці ў грудзі цяпер не пацалусш, дык ён і не будзе туды цалаваць, а вось у губы —

трэба было б. Але як ні з таго ні з сьго пацалаваць? Сорамна ж. Падумае: нейкі лізун! Як кабета! Гэта ж яны, кабеты, любяць цалавацца.

Адчуваў: не асмеліцца цяпер, дык не асмеліцца і назаўтра. Ізноў будзе тое ж: нясмелыя позіркi, без'языкасць. Вялікім намаганнем волі перамог сваю перашучасць. Цмокнуў. Хутка і далікатна. У шчаку.

Мігам адхінуўся, адпусціў яе: чакаў злоснага штуршка ў грудзі, а то і горш — удару локцем у нос. Але Зося не рванулася, не напалохалася, як чакаў.

— Ці не здурэў? — нібы здзівілася і ўжо, здаецца, не збіралася ўцякаць. Стаяла на адным месцы.

— Здурэў... І даўно ўжо... — ірамовіў ціха. З перарывістым хваляваннем. Адчуўшы яе паблажлівасць, навярнуў яе, зноў абняў, прыткнуўся ўжо грудзінай да яе грудзіны і смела пацалаваў у шчаку, а пасля пачаў шукаць яе вусны.

Зося па-ранейшаму не вырывалася, але гуліва адварочвала галаву і, адштурхоўваючы яго рукамі, не давала свае вусны. І — дзіва! — гарэзна ўсміхалася. Ці ад таго, што ён такі няўмека, ці ад таго, што яна гэтак спрытна ўхіляецца ад пацалунку. І сорам, і яе гарэзнасць пад'юшчылі, і ён мацней сціснуў яе, што яна абвяла. Цяпер напраўду, можа, забалелі яе косці. Але маўчала. Дык ён урэшце ўпершыню дакрануўся да яе халодных і нібы шорсткіх вуснаў. Засаромеўся, аж запалалі вушы. Цалуе ж! Дзяўчыну! Зося! А яна, усё гарэзуючы, сціснула вусны. Схавала. І ціха, не адкрываючы рот, пасміхоўвалася. Аж, здаецца, трапяталася нешта ў яе горле. Пацалаваў раз, другі. Не дзе каля яе рота.

Адчуў: ніякай радасці ад гэтых пацалункаў. Зусім не тое, як думаў раней. Адзіні толькі сорам.

Зноў папрутчала, пачала выкручвацца з рук. Ён не адпускаў.

— Ідуць! Блізка ўжо! — прашаптала. — Пайшли. Каб не дагналі.

Рушылі. Хутка-хутка. Зося, сама ўжо несучы вузельчык, не ўцякала. І тое, што яна нядаўна гэтак прашаптала пра небяспеку для іх абаіх, што ідзе побач, трывожна хвалявала: між імі змова!

Моўчкі падышлі да невысокай Мішуковай хаты, што стаяла шчытом да вуліцы. Здаецца, пагрозна на іх абаіх пазірала цёмнае акенца.

— Ідзі... — пошাপтам прамовіла Зося, запыніўшыся і пазіраючы ў цемені яму ў вочы. — Нехта ж зусім блізка...

— Давай яшчэ крыху пастаім. — Хай сабе бачаць. Такая бяда.

— І нашы яшчэ ўбачаць... Крычаць будуць...

Крокі набліжаліся. Нехта — здаецца, удвух — ішоў ужо за лагчынаю.

— Давай пастаім яшчэ крыху за вашымі сенцамі... — папрасіў.

— Толькі крыху... — перасцерагла. — Ідзі ціха. Каб не пабудзіць нашых. Я пайду першая. Бо іначай сабака брэху паробіць.

І яны — Зося паперадзе, Янка воддаль за ёю, — мусіць, абое з адным страхам пазіраючы спачатку па вулічнае, а пасля і на дворнае цьмянае акно, на дыбачках падаліся за нізкія сенцы. Вось і ён мінуў іх, ледзь не ўзбіўшыся на санкі з абледзяпелым цэбрам, — толькі піхнуў іх, пасунуў крыху наперад, — з боязю зірнуў у яшчэ адно, кухоннае, акенца і завярнуў за глухую сцяну хаты, ля якой узвышалася пад самы вільчык высокая складня сухіх дроў — Мішук быў дбайны гаспадар.

— Ціха, Жук, ціха! — сказала Зося сабаку, які не вылез з педалёкай будкі, але з незадавальненнем забурчэў.

Янка падышоў да яе. Зося абапёрлася спіною аб складню дроў, падняла ўверх руку.

— Ціха! — па-змоўніцку прашаптала ўжо яму. Прыслухалася. І ён затаіўся: ці не рыпнуць дзверы, ці не пачуецца звонкі голас старой Мішучыхі? Не. Ціха. Толькі блізка, на вуліцы, ішлі і гаманілі пачныя хадакі. Мінулі хату. Усё замерла, утапілася ў ціш і сон.

Янка, хвалюючыся, прыблізіўся, прыціснуўся да Зосі. І праз свой кажух і яе кажушок пачуў яе пруткае цела, грудзі. Абняў, скрыжаваўшы рукі на яе паясніцы.

Яна падняла галаву, зірнула. Здаецца, з усмешкаю. Жартам павяла раз-другі казытлівым брывом па яго шчацэ. Прыткнуліся шчака да шчакі. Абое перарывіста дыхалі, не маглі пераадолець хваляванне. Ён даткнуўся вуснамі да яе халаднаватай мочкі вуха — адчуў неяк, што яно выехала з-пад хусткі. Ап'янеў ад паху яе валасоў. Папусціў рукі ўніз.

— Што ты задумаў? — усміхнулася.

— Нічога благога...

— Ну і не добрае.

— Чаму?

— Ды таму, што капчаецца на «у»...

Янка правёў вуснамі па яе ўжо цёплай, пават гарачай шчацэ — да вуснаў. Яна ж зноў папрутчэла, сціснула вусны і, як там, на вуліцы, зноў ціхенька заўсміхалася, забуркатала, як галубіца. І цяпер ён пацалаваў толькі ў яе самкнутыя вусны.

— Хіба ты забыўся: пост жа велькі цяпер! — як толькі адвёў вусны, запытала лагодна: — Дык ці можна так грашыць?

— Які ж тут грэх? — усміхнуўся.

— Грэх! І велькі! Замест таго каб маліцца, дык... — запнулася, не дагаварыла. — Грэшым...

— І даў жа бог гэтых пастоў! — паскардзіўся.

І малых, і велькіх! І не з'еш, чаго хочаш, і не скажы, і не...

— Маўчы ты! — нібы сналохалася. — Без дай прычыны не ўспамінай бога і не наракай.

Адчуваў: вось жартуюць, лічы, але і ў яго, і ў яе, відаць, адна цяпер думка ў галаве: яны ж разам! І не выпадкам!

— Зося... — прашаптаў, запшуўся. Аж жахнуўся: дзе, дзе тыя патрэбныя словы? Куды яны зніклі? — Я даўно хачу нешта сказаць...

Затаіла дыханне. Чакала, што скажа. А ён разгубіўся: не можа сказаць тое, пра што думае. Не паварочваецца на тое язык. А яна маўчыць. Каб загаварыла, запытала, дык яму было б нашмат лягчэй.

— Давай будзем кожны вечар бачыцца... — выпаліў нечакана зусім не тое, што хацеў сказаць.

— А можа, ты да якой другой хочаш хадзіць? — усміхнулася. — Да Волькі ці да Веры? Ці да малодшай пападзянкі?

— Не! — усклікнуў. — Я не хачу да іх хадзіць!

— Ціха ты! — сыкнула. — Раскрычаўся!

— Я не крычу. Я толькі гавару.

— А можа, да Кацярыны Сяргеенкавай хочаш хадзіць?

— Не. Ды як я магу да яе хадзіць? Яна ж замужняя...

— Бывае, і да замужніх хлопцы ходзяць. Уладак жа летась да сваёй суседкі падходжваў... Як памазалі вароты глінаю, дык уцякла ў Пруды, да бацькоў...

— Можа, хто і хадзіў ці ходзіць. Але я не хачу так...

— А харошая яна, праўда? — запытала з захапленнем.

Прамаўчаў.

— Самая харошая ў нашых Япкавінах, — пазайздросціла. — Не дзіва, што Алесь ваш, чалавек вуча-

ны, з добраю душою, яе пекалі так унапаравіў! Красуны, што ні кажы!

— Уга,— не згадзіўся.— Ест і харанэйшыя.

— Хто ж? — здзівілася.

— Ваша Галена і ты...

— Скажаш! — пібы не згадзілася, але, здаецца, узрадавана.— Хіба ў нас такі далікатны твар, такія беленькія ручкі? Хіба мы такія вучапыя, культурныя, так файна апранаемся? Яна як пані, а мы... Мы простыя...

— Хай сабе і простыя, але сяроўна самыя паглядныя. Усе ж так кажуць. А Кацярына, можа, і пані... Бо ні змалку, ні цяпер не робіць нашай работы. Не жне, не грабе, не ходзіць каля быдла. Дык не дзіва, што ў яе ці ў нападзянак беленькія ручкі. Бо яны — гультайкі...

— Які хітры! — прамовіла гарэца.— За вочы нагаворвае, а ў вочы лістам сцелецца! Вот і пядаўпа, казалі дзяўчаты, ты з Кацярынаю як спаткаўся, пасміхоўваўся...

— Не...

— Скажаш, не бачыўся? — прыстала.— Будзеш яшчэ маніць?

— Яна сама перастрэла мяне, запыніла,— пачаў апраўдвацца, як грэшнік.— Пра Алеся нашага пытала... Яна не толькі ў мяне, але і ў нашай Кастусі пытаецца пра яго.

— І чаго яна хоча? — Зося запытала паспакайным ужо голасам.— Апраўдацца?

— Можа... Але ўсяго ў вочы не кажа. То ўздыхае, то хліпае, то як бы пенаўмысля прызнаецца, што яна ненавідзіць свайго Арнольда...

— Цяпер, можа, і ненавідзіць. Але ж гэтак паганна абышлася з вашым Алесем...— з абурэннем загаварыла.— Як толькі яго звольнілі са школы, дык яна і німыгнула да другога.

— А ты?

— Што — я? — здзівілася.

— Шмыгнула б?

— Я — не! Каб аднаму паклялася ўжо, дык...

— А ты нікому яшчэ не клялася?

— А каму ж я магла паклясціся? — усміхнулася.

— Можка, Уладаку? Са пляхты ж!

— Таму, скалазубаму? — запытала зняважліва. — Ён жа брахун, хвалько! Ён жа каля Веркі ўецца як уюн.

— Можка, хочаш, каб да цябе хадзілі Дзежка ці наштавік Гарбук?

— От кажаш! — абарвала Зося, гэтымі словамі нібы мёдам мажучы яму па сэрцы. — Сяргеенкавы падбрэхічы! Ганарыстыя дурні! З іх жа смяюцца ўсе.

— Дык давай каля вашай грушы за гумном сыходзіцца! — прашаптаў ён радасна, сціснуў. — Кожны вечар!

— Туляцца па загуменні? — усміхнулася.

— Ты ж не хочаш, каб я ў хату заходзіў...

— Не.

— Дык выйдзеш заўтра, калі сцімнее, за гумно? — мацней сціснуў, што ёй, можа, было цяжка не тое што адказаць, але і дыхнуць.

— Ну і сіліпча ў цябе! — хіхікнула. — Пусці, дай дыхнуць.

— Кажы: выйдзеш? Паклянешся, дык адпушчу.

Зося не паспела нічога адказаць: пачуўся нечаканы стук у раму кухоннага акна. Рэзкі, адрывісты.

— Зося! — данёсся сюды глухаваты з-за сцяны Мішучышын голас. — Дзе ты там дзелася, каб ты не даждала! Ідзі ў хату!

Яны мігам адхінуліся адно ад аднаго. Збаяліся абое выкрыцця і кары. Як дзеці-свавольнікі.

— Ці чуеш ты, паценька! Ідзі ў хату! Бо калі выйду зараз з чапялою, дык і на табе, і на тваім кавале-

ру паламлю яе! Пагуляю! Пабуркачу! Катэ марцовыя!

— Бяжы, Яначак! — зашаптала Зося. — І не каля акон, а скачы праз плот у поле...

— Дык выйдзеш заўтра ўвечар пад грушу?

— Выйду, Яначак. Выйду. Бяжы!

Ён раптоўна абняў яе, прыпаў да вуснаў, і яна — о дзіва! — паслухмяна дала іх, халодныя, трапяткія. На міг. Тут жа адштурхнула — і ён, наструнены ад страху ды ўражаны Зосіным пацалункам, гоіснуў, як сам не свой, да блізкага плота. У цемру ночы.

5

У восеці, што стаяла воддаль і ад хаты, і ад вёскі, была цемнач. Як пальцам у вока. Уладак патраціў шмат слоў, сілы, каб заманіць сюды Веру. У гэты ж вечар, у тыя хвіліны, калі Янка Пямкевіч затрымліваў на лагчыне Мішукову Зосю.

Уладак і Вера сядзелі на лаўцы ў тым закутку, дзе стаяла паблізу невялікая печ, цяпер халодная. Дык тут было настыла, як у льодоўні. Пахла пекалішнім лёнам, капопляю, атрэп'ем, мышамі, а гэтаксама і нежылым духам запавуціненай будыніцы.

Сёння Уладак быў ужо хітрэйшы: не ціснуў без даў прычыны Верку, не выкручваў ёй рук, не ляпаў крыўдлівыя словы, а заліваўся салаўём: гаварыў ціха, нават пошаптам, ласкава, кляўся, што без яе не можа жыць. Але, падзіва, гэтая пяшчота больш надохала Веру, чым яго ранейшая грубасць. Можа, і таму, што грубасць была заўсёды шчырая, а яго ласкавасць падманлівая, хітрая. Раз за разам Вера імкнулася пайсці адгэтуль, з яго пасткі, не дазваляла абдымацца. Ні вучаная нападзянка, ні іншаверка Шлёмава дачка не былі гэтакія асцярожныя і ўпартыя.

— Верачка! — зноў прапаштаў ён тым голасам, ад якога, ведаў жа добра, аж млеюць дзяўчаты.— Ну чаго ты ўсё баішся мяне? Няўжо думаеш, што падману, кіну? Не. Я ж толькі цябе хачу ўзяць замуж. Адну цябе, чуеш? — пацалаваў. Яна адказала на яго пацалунак, але была напуганая.— Мілая мая, харошанькая, дарагая!

Безупынку шаптаў, цалаваў і, здаецца, памалу затуманьваў ёй розум, дабіваўся слухмянасці і пакоры.

Неўзабаве яна нібы страціла сілу, не супраціўлялася, толькі ціхенька ды жаласна прасілася, але ён не зважаў на яе просьбы...

...Пазней, калі пакінуў яе ў спакоі, хацеў хутчэй пазбавіцца, сысці адгэтуль. Ведаў: трэба будзе шмат супакойваць, зноў гаварыць ласкавыя, пяшчотныя словы. Ды толькі цяпер казаць іх не хочацца.

Вера не падымалася. Ляжала і плакала.

— Ну не трэба... — прамовіў нехаця, дзеля адчынага пагладзіў па плечуку.

— Якая я брыдкая! — паскардзілася, а заадно і паганіла сябе.

— Вот выдумляеш, пляцеш абы-што... — буркнуў.— Супакойся, усё будзе добра... Чуеш?

Не слухала, не магла стрымаць слёзы ды адчай. Выйсця не было, пачаў супакойваць.

І пасля, калі вёў яе, ціхую, пакорлівую, дадому, вучыў:

— Толькі ж ты нікому нічога не кажы. Ні маці, ні сяброўкам сваім. Разнясуць на вёсцы — толькі перашкодзяць нам... А так усё будзе добра. Паходзім крыху, пагуляем, а тады... Ну, увосень якую і пакжэнімся...

Вера маўчала. Суцішыла плач, але не зусім супакойлася, усё яшчэ была ашаломленая.

— У суботу, як сцямнее, зноў прыходзь у во-

сець,— сказаў на развітанне.— Цяпер мы, лічы, муж і жонка...

Яна зноў нічога не прамовіла. Не пачакала, каб ён прытуліў зноў, адрачона пасунулася ў свой цёмны двор.

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

1

Да Вільні Алесь над'ехаў на світанні.

Ён быў ужо тут колькі разоў, дык і ў рапінскіх сучасках пазнаваў адмысловыя віленскія пагоркі, бачаныя ўжо хаты, дрэвы, слупы. Прыгарад — не ў прыклад прылеглым вёскам — быў не цёмны, а шчодра асвечаны. І чым паглыбляліся ў Вільню, чым вышлі дамы, тым было святлей.

Цягнік усё сцішаў і сцішаў ход, урэшце паторгаўся, сныніўся, і Алесь са сваім пляцаком падаўся з вагона. На пероне іх, пасажыраў, чакалі ўжо лянівныя, абыякавыя, але, здаецца, ганарлівыя пасільнічкі з каляскамі, выцікоўваючы багатых кліентаў. Алесь абмінаў іх і ішоў услед за стракатым на адзенні і паходжанні людам з вагонаў трэцяга класа да падземнага тунеля, што вёў на вакзал і ў горад.

Адчувалася: тут ужо і ў ранне іматлюдна, гармідарна. Перад вакзалам шныпарылі шустрыя газетчыкі, з першага позірку, здаецца, ведаючы, каму і якую параіць газету. Адзін прычапіўся і да яго:

— Купце, пан харошы, «Новое время» і «Виленский вестник».

— А «Нашу піву» маеш? — запытаў Алесь прыпыняючыся.

— Не-е,— заківаў той галавою.— Але яна ё ў кіёску.

— Беларус? — беручы газеты, усміхнуўся Алесь.

— Не-е. Ліцвін.

— Літовец?

— Не-е. Ліцвін.

Прасілі сысці з дарогі пасільшчыкі, везучы ад багажнай каморы валізкі на калясках да цягніка, якога яшчэ не было тут, але які, відаць, вось-вось павінен быў падысці, а ля парога стаяла групка апратных, выгаленых людзей з надпісамі гасцініц на залатых абручах чырвоных шапак, выкрыквала назвы тых гатэляў — на рускай мове, але хто з беларускім, хто з літоўскім акцэнтам. Мінуўшы іх, Алесь зайшоў у вакзал.

Мінуў залу і падышоў да кніжнага кіёска. Якраз там статная, паглядная маладзіца разразала ножыкам вяровачкі, распакоўвала папяровыя пачкі, брала кіпу газет, лажыла яе пасярэдзіне на сагнутую руку, хуценька лічыла правіслыя канцы і, падлічыўшы, клала газеты на прылавак. Ля кіёска стоўпіўся гурт інтэлігентных людзей. Стаў за высокім чыноўнікам-юрыстам і ён, пачаў чакаць. Спяшацца не было куды: родзічаў у Вільні не меў.

Праўда, ён ведаў тут двух землякоў, з Налібак, і сяброў. Да землякоў у апошнія гады ён стараўся не заходзіць: і Адам Зялёнка, былы настаўнік, удзельнік паўстання 1863—1864 гадоў, вярнуўшыся з Сібіры, і яго сям'я адцураліся ад сваіх былых ідэалаў і сустрэкалі з непрыхільнасцю ды з недаверам, а Фелікс Ключнік, былы студэнт Пецярбургскага універсітэта, нарадаволец, звар'яцеў і нікога не пазнаваў. Да сяброў, Мухі ды Лідскага, не хацеў ісці зранку. З ахвотаю пайшоў бы да Васілевіча, каб той меў, як Муха і Лідскі, свой дом, але Васілевіч наймаў у чужых людзей невялічкі пакойчык, цеснячыся ў ім з невялікаю сям'ёю, дык не варта было яму падакучаць. Сустрэнецца ўжо з ім над полудзень — у рэдакцыі.

Калі праз хвілін дваццаць дачакаўся сваёй калейкі, папрасіў «Пашу ніву». Маладзіца са здзіўленнем зірнула на яго, па прыкладзе некаторых іншых кіяскёрш перасцерагла:

— Пан ведае, што гэтая газэта папросту?

Ён кіўнуў галавою.

Яна накорцалася сярод кіп, пасля дастала спадыспадку тонкі стосік, падала газету з усмешкай:

— Калі ласка.

Ён падзякаваў, аддаў плату. Кіяскёрша паклала тоненькую кіпку навідавоку, усміхнулася ўжо новаму пакупніку:

— І вам, пане, такую газэтку?

— Не, не! — той аж закрыўся рукамі. — Я не любіцель такога выдання.

Алесь адышоў.

Рашыў не ацірацца тут, не знаходзячы сабе кутка, а выйсці на свежае паветра. На марозік.

На дварэ ўжо было амаль светла. Вулічныя ліхтары былі патушаныя.

За вакзалам, чакаючы пасажыраў, бавілі час возчыкі. Хто сядзеў на фурманцы, пацепваючы плячыма ад холаду, хто гаманіў, сабраўшыся ў гурты. Калі ж услед за Алесем падышоў да іх важны пан у бабровай шапцы і ў футры, дык і з аднаго гурту, і з другога загаварылі з ім па-польску: пан быў паляк. На яго ж, на Алесь, з абодвух гуртоў зірнулі абыякава, нагледжаным ужо вокам адчуваючы, што яму возчыкі не трэба. Алесь заўсёды здзіўляўся гэтаму спрактыкаванаму ўменню гараджан: шмат іх, не ведаюць адзін аднаго, але чуйна, выдатна адчуваюць, хто ёсць хто, па адзенні, звычках, манеры размаўляць. Як і здзіўляўся, як спрытна ўмеюць усе гараджане — надта перад вясковым простым людзям, увогуле правінцыяламі — пусціць пыл у вочы, мець у кішэні канейку, а падаць сябе чалавекам з туга напханым ка-

шальком, і яшчэ да гэтага разумным, усёведайкам. Мешчанін есць скарынку, запівае вадою, спіць на падлозе, на саломе, як і каторы селянін, але выйдзе на вуліцу паголены, у сурдуце, задзярэ галаву — дык і пан! Ён жа мешчанін! Тут пяма той шчырасці, блізкасці і ўзаемапаразумеання, што ў вёсцы. Гэтая гарадская пыха заўжды вельмі прыгнятала Алеся.

З боку фурманак стаялі пустыя яшчэ будкі. Паселіцца ў іх шум удзень, калі тут пойдзе бойкі гандаль. Цяпер каля адной з будак тупаў толькі дворнік, вусаты стары дзядзька ў шэрым халаце — біў ломам яшчэ асенні, брудны лёд і спіхаў яго рыдлёўкаю за будку, да ладнай ужо кучы.

Алесь перасек прасторную, ужо без снегу, а сямтам і без лёду плошчу і падаўся да Вострай брамы. Тут была святыня. І яе паважалі ўсе веруючыя.

Алесь крыху паназіраў, як ужо і цяпер стаялі на каленях і маліліся людзі, пасля паблукаў да цэнтра горада, да зліцця Вілейкі і Віллі, да высачэзнай круглай Замкавай гары — улетку падобнай па велізарны стог сена, а цяпер, узімку, не такой пышнай, крышку сумнай. Кожны госць, відаць, жадаў трапіць сюды, да падножжа і высокай гары, да старой вежы, да гарматы, што кожны дзень роўна а дванаццатай гадзіне бухала па ўвесь горад. З гары можна было ўбачыць, лічы, усю Вільню — плён розуму, працы літоўцаў і беларусаў, іншых народаў за некалькі стагоддзяў.

Алесь не быў ні ў Кіеве — бацьку гарадоў усходнеславянскіх, ні ў Маскве ці Пецярбурзе — гэтаксама, як кажуць, вельмі прыгожых гарадах. Ён бачыў толькі Віцебск, Мінск, Смаленск. Яны спадабаліся яму, хоць нічым надта не здзівілі, не зачаравалі. Болей здзівіў, адабраў душы Полацк — стары горад, як лічаць, равеснік сівога Кіева. У Полацку, надта ля вялізнага каменя са старажытным надпісам, ля Са-

фійскага сабора, што пачынаўся будавацца яшчэ на самым пачатку адзінаццатага стагоддзя, ля Спаса-Ефрасінеўскай царквы дванаццатага веку, дзе ў невяліччай келлі жыла, малілася за людзей і працавала слынная Ефрасінія Полацкая, адкуль выйшлі майстра залатых рук Лазар Богша, беларускі пернадрукар Скарына, выдатны вучопы, асветнік Сымон Полацкі, ля старажытных муроў, камяніц, гарадзішча Алесь кожнаю жылкаю адчуваў: некалі тут было моцнае княства, была вялікая культура, але па волі нешчаслівага лёсу княства не ўстаяла, заняпала, а культура была раскрадзена, занядбана, стагтана, апаганена і забыта. У Полацку пахавана, сніць вечным сном самабытная, можа, найменш ваяўнічая за сваіх суседзяў краіна, што не адбылася, і на падмагільнай пліце яе няма нават падпісу, у Полацку пад пылам, забыццём, здзічэлымі селішчамі бруіцца крыніца, і яе ўжо ніхто не бачыць, не ведае, і яна, можа, за апошняе стагоддзе пачала выбівацца аж у Вільні, спрабуючы выліцца там у новую раку... Полацк жыў, пыў у Алесевым сэрцы, але... Трэба ўжо не столькі стагнаць, прыкрывацца сваёй шматпакутнасцю, а болей дбаць пра сваё новае...

Шмат было прычын, але Алесь, паважваючы і пабачаныя і бачаныя ім гарады, шчыра лічыў: самы дарагі для яго, самы прыгожы горад па свеце — Вільня. Ён разумеў, што, можа, і памыляецца, шмат яшчэ чаго не пабачыўшы на свеце, як, мала ведаючы, яго бацька шчыра лічыць, што самы фэйны горад — Пясвіж, а той-сёй з вёскі — Новагародак. Тыя гарады, значыць, дзе ім выпала быць.

Пазней Вільня не толькі прыемна ўражвала, але і цяжка азмрочвала — тым, што ён убачыў за бласкам, раскошаю. Але гэтае прыгнечанне не адварочвала ад Вільні — не, становілася болем яго душы.

У Вільні жыло нямала людю розных нацыяналь-

насцей, але, бадай, пiдзе гэтак не пагарджалi ды не здэкавалiся «вышэйшыя» з «ніжэйшых», як тут. Можна было здзіўляцца і здзіўляцца, як яшчэ здольваюць «ніжэйшыя» не толькі выкываць над цяжкім і змрочным покрывам рэакцыі, але і прабівацца на свет божы парасткамі духоўнай творчасці, веры і надзеі, чалавекалюбства! Сціплае, мужнае тое імкненне вабіла не адну душу, запальвала свечачку жыцця. Як ні намагалася цемра праглынуць, патушыць святло, ды не магла: як кажуць мудрыя людзі, чым гусцейшая цемра, тым далей і лепш відаць нават маленькі агеньчык...

Вільня прагнулася, прыйшла ў рух. Пасустрач Алесю па вуліцы пшўся ламавоз, цягнучы на вялікім возе з гумовымі коламі гару ўсякіх кулёў, скрыпак. Побач з возам кльпаў светлавалосы абадраны і брудны вознік. Падыходзячы да Вострай брамы, зняў шапку. Ад вакзала ляцелі сюды гудкі паравозаў, з горада — сірэны заводаў, аўтамабіляў, людскія крыкі. Адным словам, пакрыху ўсталёўваўся звыклы гарадскі гул, які потым будзе стаяць увесь дзень і ў водгаласе якога пасля не разбярэш, што гудзе.

Пасустрач Алесю ішлі ўжо і людзі — найбольш беднага саслоўя. Мабыць, качагары, слесары, падсобныя рабочыя, а то і дробныя служачыя, а з жанчыні — прыбіральшчыцы, кухаркі. Твары ў шмат каго былі нявыспаныя, нясвежыя, заклапочаныя. На яго не зважалі, як на шмат каго не зважалі, бо і ён для іх быў такі ж выпадковы падарожны.

Ідучы без пэўнай мэты, Алесь апынуўся каля Універсітэцкага пляца. Даўно ўжо цар Мікалай I зачыніў той славуты стары, з 1579 года, універсітэт — дарэчы, старэйшую вышэйшую навучальную ўстанову Расійскай імперыі, — але назва старая ўцалела. Бог ведае чаму, але Алеся сюды заўжды вабіла.

Можна, хацеў зірнуць на напоўны будынак, можна,

цягнула кіпуць позірк на чыгунпага Мураўёва, які стаяў на пляцы, падпёршыся кіёчкам, і — мёртвы — па-ранейшаму шільна пазіраў на Вільню і край. І на цябе таксама. Здаецца, не ты, а ён лавіў твой позірк і прыжмурваў вочы. Спачатку хацелася ўбачыць, што ў тых генералавых вачах, які выславіўся не ў перамозе над чужым ворагам, а на крыві, слёзах сумленных людзей? І што якраз цяпер?! Раскаяне? Спагада?

Шмат хто казаў: доўга пазіраць у тыя чыгуншыя вочы няможна. У іх застыла пагарда, злосць, пагроза, і гэтая застыласць ледзяніла душу, паралізоўвала волю.

Але цяпер, здаецца, статуя ссутулілася. Можа, і ад Алесевай усмешкі.

Алесь успомніў адзін смелы ўчынак, калі пацешыліся з Мураўёва. Як паставілі гэты помнік, пехта ўночы вымазаў яго воўчым тлушчам — раціцай з усёй Вільні збегліся сабакі і парабілі брэху...

«Божа, чаму ты такі крыўдзіцель? — падумаў. — Помнік душыцелю, вешацелю лепшых сыноў даўно ўжо стаіць, а помніка ахвяры няма і немаведама, калі яго паставяць...»

2

— Во спакутаваўся! — ціснучы руку, бойка сустрэў Алесь Васілевіч. — А схуднеў! Вочы запалі! Скропі пасівелі!

Алесь быў збіты з панталыку. Па-першае, перад гэтым саромеўся заходзіць у рэдакцыю (нямала часу патаптаўся вакол будынка, перш чым зайсці сюды), а Сямён атакаваў яго гэтак зняцацку, па-другое, у пакоі сядзеў фрэнтаваты дзядзька, які слухаў і з іроніяю пасміхоўваўся. З іх абодвух. А Сямён — нізкі, Алесю па плячук, кучаравісты, у шэрым даўгаватым

сурдуце — не зважаў пі на што, гаварыў тое, што думаў. Ён такі — шчыры, эмацыянальны, без ніякіх хітрыкаў, можа, часамі і залішне ўжо непасрэдна, — быў заўжды.

— Ды распрані ты, балаболка, чалавека, дай яму аддыхацца, — паўшчуваў яго франтаваты дзядзька.

— Расправайся, — Сямён пачаў сцягваць з яго паліто. — У нас, праўда, не зусім цёпла, бо беражом вугаль і дровы, але ты, як і кожны вясковы чалавек, не павінен баяцца холаду...

І, як толькі ён распрануўся, прычасаўся, павалок яго з пакоя.

У пакоі, куды неўзабаве падштурхнуў яго Сямён, сядзела двое мужчын. Адзін бландзін, у сціплым, але акуратным шэрым гарнітурчыку, з невялікімі вусікамі, гадоў дваццаці пяці, гэта, відаць, і быў Янка Купала (Янку Купалу на той час было ўжо крышку за трыццаць), другі мужчына быў гадоў пяцідзсяці, мажнаваты, з буйнымі вусамі.

— Выбачайце, дзядзька Янка. Я прывёў гасця, Алеся Нямкевіча, — сказаў Васілевіч.

— Прыемна, — прамовіў маладзейшы, устаў, падаў руку. Зірнуўшы зблізку, Алесь убачыў: у Янкі Купалы амаль карыя вочы, узмужалы, хітравата-насмешлівы позірк. — Янка. А гэта, — кіўнуў на старэйшага, — дарагі наш Ігнат Буйніцкі.

Той гэтаксама падняўся і падаў Сямёну і Алесю цёплую руку.

— Яшчэ раз выбачайце, — папрасіў Сямён, — не будзем замінаць, зойдзем пазней.

— Пасядзіце з намі, калі ласка, — грудным голасам прамовіў Янка Купала. — Замінаць нам вы не будзеце. Бо мы гаворым не толькі пра сваё, а пра наша агульнае. Вось дзядзька Ігнат хоча туды пад майдаць такую аб'яву... — узяў са стала паперку, падаў Сямёну, — а што датычыць вас, дарагі Алесю, дык

працуйце. Я веру Сямёнавай атэстацыі. Сямён пакажа вам ваша месца, дасць вам работу. А пагаварыць яшчэ пагаворым не раз... Жыць вам у Вільні будзе нялёгка, дык прыйдзецца, можа, знайсці яшчэ які і набочны заробак... Калі не памогуць вам знайсці яго вашы сябры, дык звяртайцеся, можа, памагу яго знайсці я...

— Дзякую, — схіліў галаву Алесь.

— Калі ласка, — усміхнуўся той. І ў яго вачах бліснуў ужо не ўсмяшліва-гарэзны ці перасцерагальна-нільны, як Алесю здавалася напачатку, а спрыяльны позірк. Адчувалася: гэты бландзін-прыгажун эманцыянальны, але стрыманы, а то нават і сарамлівы чалавек. — Выбачайце, Алесю, вы з католікаў?

— У нас, у прыналібацкім краі, амаль усе католікі. Але я з праваслаўнай вёскі, — адказаў Алесь. — У праваслаўе мы трапілі пасля 1863—1864 гадоў...

— Дык ваша вёска моліцца на ўсход сонца, а ўсе астатнія вакол — на захад? — усміхнуўся Купала.

— Не. І ў нас, і ў іншых вёсках амаль усе сяляне лічаць сябе «тутэйшымі»...

— Дзякуй богу, калі так! — прамовіў Купала. — Бо нам з дзядзькам Ігнатам, на жаль, шмат дзе і тут, у Вільні, гэтаксама прыходзілася бачыць якраз адваротнае. Запенакоены, я нават думаю напісаць і надрукаваць пра гэта спецыяльны артыкул... Як, на ваш погляд, вось такія думкі? — Ён узяў са стала лісток і пачаў чытаць з яго: — «Апрача палітычнай і эканамічнай залежнасці, была і другая прычына, асляпіўшая светапогляд беларуса, — гэта рэлігійная нязгода двух хрысціянскіх абрадаў у нашым краі: каталіцтва і праваслаўя. Гэтыя дзве царквы — заходняя і ўсходняя, ведучы вечную спрэчку паміж сабою, раздзяляюць наш ядыны народ на дзве часці, адных і тых жа дзяцей сваёй маткі-зямлі водзяць паміж сабой, даводзячы нават часта да бойкі за святы знак

хрысціянства — крыж... Гэта змаганне дзвюх вер не толькі дзеліць беларусаў на дзве часці па рэлігіі, але, самае важнае, забівае ў іх свядомасць і пачуццё нацыянальнай еднасці. Беларусу-католіку ўгаварваюць, што раз ён католік, то ён — паляк, і не павінны братацца з тым, хто іншай веры; беларусу-праваслаўнаму кажуць, што раз ён праваслаўны, то ён — расіец, і католіка-беларуса павінен сцерагчыся, бо ён — паляк. І што з гэтага выходзіць? Расце нязгода, расце панавісць — рэчы, нікому не патрэбныя, апрача хіба ворагам нашага народа...»¹.

— Дакладна ўсё і слушна, — як Купала скончыў чытаць, першы загаварыў Сямён. — Такі артыкул, дзядзька Янка, трэба мусова надрукаваць. Ён вельмі своєчасовы, патрэбны.

— Добра, Сямён. Надрукуем, — усміхнуўся Купала. Зірнуў на Алеся. — Як жывуць палібачане? Пра што іх найбольшы клопат?

— Пра зямлю, — адказаў Алесь. — Як і ўсюды, мусіць.

— Надта не паверылі, што Сталыпін ашчаслівіць?

— Не. У нас мала хто пайшоў на хутар, узяў водруб.² Вельмі не асмеліліся лезці ў пятлю пазямельнага банка, браць крэдыты. Як не кінулася-рынулася шмат і ў Сібір.

— Сталыпін хацеў суцішыць вясковы люд, але не суцішыў, — пахітаў галавою Купала. — Багатыя набагацелі, а бедныя засталіся беднымі. Але вёска разварушылася. Многія ўжо не вераць у салодкія абяцанкі, бачаць несправядлівасць... Нам трэба вель-

¹ Артыкул Янкі Купалы «Вера і нацыянальнасць» надрукаваны ў «Нашай ніве», 1914, № 27 пад подпісам: І. Л., а таксама — у Зборы твораў, 1976, т. 7, с. 212.

² Селяпін пры водрубным надзеле не пераносіў сядзібу на ўчастак, а жыў у вёсцы.

мі пільна сачыць, добра ведаць, што робіцца ў вёсцы, чаго хоча селянін. Бо ў вёсках — беларускі люд¹, наш чытач. Горад наш ішамоўны². Чужародны, як кажуць.

— І яшчэ ў апошні час вельмі пра вайну загаварылі...

— Порахам папраўдзе вельмі запахла... — уздыхнуў Купала. — І ў Пецярбурзе, і тут, у Вільні, таксама пра яе шмат гавораць. І калі вайна ўсім страшная, дык нам удвая. Калі нехта можа спадзявацца, што ў ліха будзе ўбаку, дык мы, на жаль, на такое спадзявацца не можам... Зямлі нашай вайна не абміне, як ніколі не абмінала... Бо нам бог чамусьці вызначыў жыць на скрыжаванні ваенных дарог... — замаўчаў, падумаў. — Ну, а «Нашу ніву» ў вас чытаюць? Вераць ёй? Ці абьякавыя?

— Чытаюць, але не ўсе... — прызнаўся Алесь. — Таму...

— Ясна, — усміхнуўся Купала. — Ну што ж, Алесю, памагайце і вы змагацца за розум і душу кожнага нашага чалавека...

Як адыходзіліся, з ветлівасцю зірнуў Алесю ў вочы і Ігнат Буйніцкі, што маўчаў увесь час. Яго з тэатрам і хорам Алесь бачыў у Пясвіжы там пазалетась, але цяпер адразу не пазнаў. Відаць, адразу ж пазнаў бы ў танцы. Буйніцкі танцаваў адмыслова — шпарка, агніста, самааддана. Як і напісана ў Купалавых радках:

¹ На 1.1.1913 года ў Беларусі (у сучасных межах) у гарадах жыло 990,0 тысяч чалавек (14%), па вёсках — 5909,0 (86%). «Беларуская ССР. Кароткая энцыклапедыя». БелСЭ, 1981, т. 4, с. 9.

² Паводле перапісу 1897 года ў Беларусі (у сучасных межах) найбольшы працэнт беларусаў у параўнанні з Мінскам, Гродна, Віцебскам быў у Магілёве і складаў 30%.

Важпа рэй Ігнат Буйніцкі
Ў тапцах нашых водзіць,
Аж здаецца — усё чыста
Хадыром з ім ходзіць.

Ці «Мяцеліца», ці «Юрка»,
«Мельнік» ці «Аптошка» —
Усё ў яго сыходзіць гладка,
Не змыліць ні трошка.

Пад дуду і пад цымбалы
Топне, прыспявае...
Сцеражыцеся, ўсе людзі:
Беларус гуляе!

Алесь і Сямён выйшлі з пакоя.

— «Збіраю аб'язную беларускую трупу, — запыніўшыся, пачаў чытаць Сямён запіску ўголас. — Хто хоча далучыцца да яе, прашу ў беларускую кнігарню (Вільня, Завальная, 7) на маё імя паведаміць. Ад артыстаў вымагаецца, каб мелі добры беларускі акцэнт у мове, зналі ўжо сцэну, маглі спяваць і танцаваць на сцэпе. Ігнат Буйніцкі». Во, браце, пан! Паболей бы нам такіх паноў! Маёнтак свой прадаў, у даўгі залез, а свой тэатр і хор падымае! Грошай пяма, улады забараняюць гастролі, баючыся папулярнасці гэтага тэатра і хору, а Буйніцкі ўсё роўна не здаецца! Во дзе прыклад для самаахвярнага служэння мастацтву, пароду!

— На жаль, мала ў нас такіх паноў, двараі, — сказаў Алесь. — Усё больш абьякавыя ці фанабэрыстыя, непрыяцелі.

— Чаму — былі, ёсць і талковыя. Вось Дупін-Марцінкевіч, Багунэвіч, Каліноўскі. Вось Альгерд Абуховіч. Гэты адмовіўся ад багатага маёнтка, ад сям'і, жыў на свой заробак, пісаў, перакладаў на родную з рускай, польскай, французскай, італьянскай, англійскай, нямецкай і іспанскай моў... Кажуць, ён

перакладаў «Фаўст» Гётэ, «Разбойнікі» Шылера, некаторыя вершы Гюго, Байрана, Дантэ, Пушкіна, Лермантава, Адама Міцкевіча... Можна, усё гэта калі і будзе выдадзена. Бо гэта вельмі трэба — каб паказаць, што і наша мова гнуткая, і па ёй можна добра гучаць сусветная класіка... А што да Япкі Купалы і Ігната Буйніцкага, дык мы, можна, толькі калісьці, праз стагоддзе якое, убачым ды ацэнім, што гэта за асобы, што яны зрабілі...

Яны запыніліся, паўз іх, усміхнуўшыся, прайшоў чалавек, відаць, аўтар газеты, але Сямён не пазважаў, лапатаў як малатарня.

— Калі Мураўёў задушыў паўстапне Каліноўскага, усё тут нібы амярцвела. Шмат каго пакаралі смерцю, саслалі ў Сібір, змусілі эмігрыраваць, замаўчаць ці расчаравацца. Падавалі голас толькі вучоныя, што запісвалі фальклор, мову як печы дыялект. Мастацкіх кніжак не было, лічы, трыццаць гадоў. Тыя, што пазней выйшлі (а іх на пачатак нашага стагоддзя заявілася не больш дзесяці), друкаваліся за межамі краю і не ўсе сюды траплялі. Карацей, аж праз сорак гадоў акрыяла культура, дух, высакароднасць. А тэатр... Што раней было? Невялічкія аматарскія групкі ў канцы таго і ў пачатку гэтага стагоддзя! А цяпер? Цяпер мы маем культурны тэатр!

«Кожны чалавек павінен за сваё жыццё пасадзіць дрэўца... — слухаючы Сямёна, падумаў Алесь. — Хто яго садзіць вельмі позна, хто зусім не садзіць. Але знаходзяцца людзі, што робяць усё змоладу і робяць добра. Купала, Колас, Багдановіч, Буйніцкі — такія... Ім, можна, хтосьці зверху напярарочыў выключную ролю, узваліўшы на іхнія плечы важкую нагрузку... І нясуць яны яе горда. Вось у каго трэба вучыцца, як жыць і працаваць!»

— Праўда, у Буйніцкага своеасаблівы лёс, — не сціхаў Сямён. — Спачатку ён мастачыў толькі ў сва-

ім маёнтку. Можна, быў бы ў ім і ўсё сваё жыццё, як і німае хто з народных талентаў-самародкаў. Шмат яму намог Алесь Бурбіс (помніш, я летась знаёміў з ім цябе ў «Беларускай хатцы»?). Ён, як вярнуўся з турмы, загарэўся зяніць тут, у Вільні, тэатр і хор. Запрашаў у трупу ўсіх, хто хоча. І я тады нават над настрой запісаўся, і нас у хоры было не меней ста чалавек...

Алесь слухаў і ўсміхаўся: па-першае, Сямён не меў вялікага дару да сьпеваў, але запісаўся ў хор па пчырым парыве, а па-другое, ён ужо расказваў пра ўсё гэта. Але перабіваць Сямёна не варта было. Ён датуль не сунакоіцца, пакуль не нагаворыцца.

— Як цяпер помню, першая наша вечарынка была 12 лютага 1910 года...— Сямёнаў твар аж сьвяціўся ад узрушэння.— Сядзеў я ў зале, і білі мяне дрыжкі: ці не асвішчуць глядачы нашых акцёраў і ўсё наша разам з імі? Паказалі спектакль «Па рэвізіі» — няблага, слухалі, ляскалі ў ладкі, праспявалі «Чаму ж мне не пець?», «Ох ты, дуб!», «Прыляцелі гусі» — добра. А як выступіў са сваёю трупаю Буйніцкі — а яго пехта, лічы, выпадкова запрасіў на вечарынку, — дык зала аж апалела ад яго віхурных таццаў, меладычных песень, змушала па тры-чатыры разы таццаваць, крычала: «Брава! Біс! Брава, беларусы!» Павер, далібог, я не выцерпеў, заплакаў. І іншыя заплакалі...— і цяпер у Сямёна заблішчэлі вочы.— Ведаеш, аж у душы нешта перавярнулася: і мы ж людзі! І мы нешта ўмесем! І тое наша «пешта» — людское! А на другой вечарынцы, што была праз дзён дзесяць, калі ўпершыню заспявалі «А хто там ідзе?», дык уся паўнюткая зала паднялася, заляскала, а пасля бясконца змушала бісаваць актораў Буйніцкага... Вось тады мы і сказалі Буйніцкаму: вы, дзядзька Ігнаце, мусіце ўзяць усё ў свае рукі... Стварайце вялікі тэатр і едзьце з ім па ўсім краі! Бо,

калі ўлічыць, якія ў нас грамадзі¹, хто жыве ў горадзе, — дык вы са сваім тэатрам цяпер зробіце больш, чым мы праз газету... Але і ўлады былі не дурні, не хацелі даваць дазвол на такія вандроўкі. Адчувалі, што можа зрабіць гэты тэатр... Толькі саліднасць дзядзькі Ігната ды яго ўменне гаварыць з начальствам памаглі вырваць такі дазвол у канцы лета 1910 — ездзіць па гарадах і мястэчках. Я ўжо, брат, працаваў у «Нашай піве», дык сам чытаў, як з захапленнем пісалі да нас пра канцэрты, спектаклі Буйніцкага з Полацка, Дзісны, Свяшчян, Пастаў, Капыля, Нясвіжа, Клецка, Мінска, Вілейкі, Смаргоні, Ашмян... Зняважлівыя галасы патапалі ў хоры захаплення... Праўда, яны, гэтыя галасы, зрабілі сваё. У 1912 годзе ўлады не далі дазволу на новыя вандроўкі. Улады ўбачылі: гэтыя вандроўкі — не забава, не пацеха, а рэвалюцыя. Культурная рэвалюцыя. Пазалетась Буйніцкі выступіў толькі ў Пецярбурзе, а летась — у Варшаве... Каб былі грошы, каб улады не заміналі, дык дзядзька Ігнат вунь бы як яшчэ разварушыў наш люд! Бо песня, танец, тэатр кожнага бяруць за душу! Нават самага непісьменнага і несвядомага... Дасць бог, у маі, можа, зноў пачнецца ўсё гэта з новаю сілаю... Во ў чыіх руках павінен быць наш тэатр! Вось для каго! Для народа!

Скопчыўшы расказваць, Сямён прыгледзеўся да Алесевых вачэй, да ўсмешкі, а пасля і сам з няёмкасцю ўсміхнуўся:

— Ды я ж табе, змей, расказваў ужо пра гэта! А ты маўчыш...

— Пра такое прыемна і яшчэ пачуць...

— Ладна, — крышку сумеўся Васілевіч. — Да працы прыступіш заўтра, будзеш на першым часе апра-

¹ Паводле перапісу 1897 года 68 % насельнікаў Беларусі былі непісьменныя.

цоўваць лісты, карэспандэнцыі пашых аўтараў. А сёння хадзем пагуляем па Вільні. Пасля паседзем да мяне. Будзеш жыць у нас.

— Табе самому няма дзе павярнуцца, а ты яшчэ і мяне хочаш уціснуць у свой церам-церамок... — усміхнуўся Алесь.

— Памесцімся. У мяне табе будзе ўтульней, чым у Мухавых пакоях...

— Як ён цяпер жыве? — усміхнуўся Алесь.

— Анічога. Круглее і шчаслівее.

— Сварыцеся ўсё па-ранейшаму?

— А пайшоў ён к чорту са сваімі хітрыкамі! — Сямён зноў узбудзіўся. Толькі цяпер ужо загневаўся. — З усімі хоча быць добры. І з уладаю, і з бупта-рамі. Са мною і з Лідскім.

Неўзабаве, калі апануліся і выйшлі з рэдакцыі на сонечны цёплы, са шчодрым капяжом двор, Сямён раззлаваўся яшчэ болей і на Муху, і па Лідскага. Мусіць, яму добра ад тых за нешта дасталася. Тыя — вялікія хітруны. Умеюць паслухаць, памаўчаць, выбраць спрыяльную хвіліну і ўзяць верх адным словам.

— Ну, скажы, за што не паладзілі? — зноў усміхнуўся Алесь.

— Ды з-за вёскі... — страсна адказаў Сямён. — Скажу табе шчыра. З усіх вас мне некалі найбольш падабаўся Лідскі. Нават больш — я любіў яго. Вяселы, разумны, разважлівы, смелы... Мы тут з ім шмат перагаварылі. Пра жыццё, пра гісторыю, пра вялікія і малыя народы, пра найвышэйшую мэту чалавецтва, пра ролю культуры, літаратуры ўрэшце... Але гаварылі-гаварылі і, як ты кажаш, не паладзілі. Я лічу: нам трэба пайперш трымацца за вёску. Там — наша душа, моц. Праўда, за вёску трымаюцца і сацыялісты-рэвалюцыянеры. Я не за іх (не прымаю іхняй цягі да тэрору, поглядаў на нацыянальнае пытанне).

Я — грамадовец¹. Я — за сваю праграму. Я, паўтара, веру найбольш у пашых сялян і ў іхніх сышоў-інтэлігентаў. А Юры смяецца з мяне: мужык ёсць мужык, на нешта высакароднае, самаахвярнае, вялікае не здатны. Ён — усяго толькі цяглавая жывёліна...

— Няўжо ў яго заявілася такая фашабэрыя? — здзівіўся Алесь. — Ён жа сам з мястэчка! З пашанаю раней гаварыў пра сялян!

— Ён хітры. У яго і цяпер на вуснах мёд: братэрства, роўнасць, воля...

— Нічога не разумею... — прызнаўся Алесь.

— І я доўга не разумеў, — пацішэў, але не перастаў гневацца Сямён. — А нядаўна здагадаўся. Ён вяшчае святыя пачуцці не шчыра, а з хітрыкаю. Ён усыпляе імі. Хоча, каб мы сталі рахманья. Для чаго? Ды каб узяць нас у свае рукі...

— Перабольшываеш ты штосьці, Сямён, — не згадзіўся Алесь.

— Наадварот, яшчэ мала адчуваю ўсёй небяспекі... — запаліста адказаў той. — Лідскі хоча таго, чаго мы не ведаем. Ён пібы за ўсіх, за ўвесь чалавечы род. Але на самай справе ён толькі за сябе.

— Ды што ў яго за мара? — усміхнуўся Алесь. — З якою ён партыяй?

— Ён — пібы беспартыйны. Ён — агульначалавек, агульназвер з лісы, ваўка і зайца. «Што ж, — гаварыў яму, — дбаць пра ўсіхнае шчасце — высакародна. Але як яго дабіцца?» — «Трэба, — адказвае, — адна для ўсіх рэлігія, культура, мова, эпапаміка». — «Добра, — адказваю. — Цяпер у чалавечым родзе ёсць бедныя і

¹ Маецца на ўвазе Беларуска-сацыялістычная грамада — «дробнабуржуазная нацыянальная партыя леванародніцкага кірунку ў 1902—1918 гадах». («Беларуская ССР. Кароткая энцыклапедыя», т. 1, с. 102.)

багатыя, светлыя душы і цемрашалы, тыраны і заняволеныя. Як служыць усім? Як іх усіх зрабіць шчаслівымі. Багацеям і тыранам адмаўляюся срыяць. Хачу служыць толькі бедным, заняволенным. Да такой службы мяне ўпаўнаважваюць тыя ж вёска, сяляце, бацькі. А хто даручае табе выступачь ад усіхнага імя? І селяпіп, і пап, і цар? Дык адкажы, будзь ласкавы: ці не дабіваешся ты, каб пейкі тыран стаў усіхным тыранам, а нас меў за сваіх парабкаў?»
Думаш, толкам мне адказаў на гэта? Не. Напускаў туману, папікаў мяне ў цемнаце, а пасля зларадна засмяўся: ну, ідзі-ідзі са сваімі мужычкамі — мужыком і застанешся...

— Такой бяды, — прамовіў Алесь. — Пяхай ён прапаведуе сваё, а мы будзем рабіць сваё. Час сам пакажа, што будзе з гэтага...

— Дзівак ты, далібог! — Сямён хітнуў галавою, аж адчайна ўсміхнуўся. — Ды ён жа гальбіць нас, вёску і сяляп. Не дае ўзрасці нашай справе. Дык мы што — дзякаваць за гэта яму павінны? Разам з чарнасоценцамі? За тое, што яны не хочуць, каб абудзіліся здаровыя народныя сілы?

— А што Муха? — запытаў Алесь. — Ён заадно з Лідскім?

— Той, — адмысловы сялянскі сын, — схмурыўся Сямён. — Выбраўся з вёскі, выбіўся ў людзі — махнуў на ўсё рукою. Абы яму сыта было. Мы часта кажам: трэба будзіць селяніна. А ці такі ўжо сонны, абыякавы наш чалавек?! Ды ён жа з-за працы, бяспраўя, беззямелля ды пакут не бачыць свету! Не, браце! Трэба раскатурхваць такіх сялянскіх сыноў, як Муха. Адукаваных, разумных, але хітрых, асцярожных. Яны ўсё разумеюць, умеюць мудра і прыгожа гаварыць, але ні кропелькі не дбаюць пра тое, пра што трэба дбаць... — Уздыхнуў. — Але насірабуі ты змусіць яго

зняць з душы замок, не служыць царскім аднадзеякам-прадпісанням, а быць мужным, мець у сэрцы хоць кропельку агню і падбаць пра сваіх жа бацькоў!

Сямён жыў на ўскраіне Вільні. Лічы, у вёсцы. Меў у драўлянай хаце чыгуначнага служачага адзін пакой.

Прышлі яны сюды ўжо ўвечар, калі пахадзілі па Вільні, пабылі ў «Беларускай кнігарні», нагаварыліся ўдосталь. Сямён, засумаваўшы за гэтую зіму па цяжкім слухачу, лічы, замарыў Алеся сваёю страснаю гамошкаю. Ён лапатаў без перадыху, як млын. Расказваў пра тое, чаго на самай справе хоча Лідскі. Казаў, што ён нямала прачытаў кніг пра такіх, як той, дык ужо добра ведае іхнія мары. Амаль усё, што гаварыў, было разумнае, цікавае, але амаль і ўсё палемічнае, яшчэ добра неасэнсаванае. У Сямёнавай галаве, колькі разоў падумаў сам сабе Алясь, калі не хаос, дык вялізны неспакой, вялізная неўладкаванасць думак. І так Сямён, здаецца, будзе пакутаваць да той часіны, пакуль не знойдзе такога разумнага чалавека, што здолее не толькі слухаць, спрачацца, гаварыць сваё, але адным махам зрыне ўсе яго канцэпцыі, вылучыць сваю, магутную і павядзе, як цяля на вяровачцы, за сабою. Здаецца, Сямён чакае такой асобы. Не дачакаецца — відаць, і далей будзе гэткі з «завіхрэннямі», як кажа Муха. Хоць, здаецца, заадно ў Сямёна ёсць і боязь той магнетычнай асобы.

Цяпер, увечар, якраз браўся марозік. Сцягваў тонкаю скібінай талую ваду (а яе ўжо даволі шмат стаяла ў лагчынках), падшурхваў палягчэлы, зярністы снег.

— Вясна! — пібы ўрэшце прытаміўшыся ад сваёй гамошкі, заўважыў прыроду, змены ў ёй Сямён. — Праўда, тут, у горадзе, яна прыходзіць неяк непрыкметна. А ў вёсцы — шумна, весела! Колькі вады, ра-

дасці дзецям! Жыву ў горадзе, а душа там, у вёсцы!
Хоць, праўда, паеду ў вёску — сумую без горада...

Алесь тупаў моўчкі. Каторую часіну, як Сямён не толькі папрасіў, але загадаў, што зойдуць да яго і ён будзе жыць у іх, пакутаваў: будзе ў цяжар Васілевічавай сям'і.

У пакойчыку, што займаў Сямён, была ўся яго сям'я — жонка, дзеці. Жонка, Таня, невысокая, топелькая, яшчэ зусім маладая, зірнула на іх абодвух паяк жаласпа, а дзеці — малыя, ад чатырох гадоў да года, адно пад адно — сыпанулі, як гарох, да Сямёна, абшчанілі яго за ногі, відаць, за дзень засумаваўшы ў гэтай клетцы без свежага чалавека, без бацькі.

Сямёнаў сямейны лёс быў незвычайны, як і ўсё яго жыццё. Калі ён вярнуўся з турмы і працаваў ужо ў Вільні, аднойчы сустрэў маладзенькае заплаканае дзяўчо. Яно стаяла каля поўнай пасля дажджу Вілі і плакала. Падарожныя гараджане міналі яго, не звяжаючы на горкі плач, ён жа запыніўся, распытаў дзяўчыну пра яе гора. Уведаў: яе, семнаццацігадовую пакаёўку, сірату, спакусіў гаспадар — багаты віленскі банкір. Але па загадзе разгневанай жонкі выгнаў з дому, як кажучь, голую і галодную. Сямён, пашкадаваўшы, прывёў яе на сваю кватэру, змусіў жыць у ёй, змусіў дазволіць узяць на сябе чужы грэх, усынавіў чужое дзіця, а пазней, пашлюбававшыся, знайшоў з ёю яшчэ дзве дзяўчышкі. У свае дваццаць гадоў з маленечкім хвосцікам Таня была ўжо маці траіх дзяцей. Спачатку яна была рада, што Сямён выратаваў яе ад смерці, абараніў яе гонар, а пазней, акрыўшы, адчуўшы сябе гаспадыняю, уладаркаю малагаспадарлівага, але дабрадушнага мужа, пачала папікаць, грызці паціху яго — за беднасць, за тое, што іншыя яго адпагодкі, той жа Муха ды Лідскі жывуць як паны. Гэтыя папрокі, а яшчэ болей тое, што Таня не разумела ні Сямёнавых думак, ні яго работы ў га-

зеце, здаецца, змусілі яго адумацца, жахнуцца: ён зрабіў неабдуманы крок. Цепісьмешная, малой культуры Таня — не памочніца яму. Але і накінуць яе з траімі дзецьмі ён не мог. «Кіне ён, дэспат, яе ўсё роўна,— гаварыў Алесю аднойчы летась Муха,— яго дабрыні яму на шмат не хапае... Такія ўжо баламуты гэтыя людзі — з завіхрэшчямі... Пакутуюць самі і змушаюць пакутаваць іншых».

— Дайце распранаўца мне, вараняты... — усміхнуўся Сямён, гладзячы па галоўках сына і дачок. Меншанькую, гадовую, узяў на рукі. Тая, радуючыся, пачала чамусьці турзаць за бацькаў вялікі, з бародавачкаю на левай наздрыне нос. Ён жа прыклаў вусны да яе лобіка. — Таня, ды яна ж з тэмператураю! Ты клікала доктара?

— За што? — тая няветліва зірнула на яго. У яе глыбокіх чорных вачах стаяў празводны сум.

«Якая яна худая! — здзівіўся Алесь. — Як быліначка!»

Сямён зірнуў з незадаволенасцю на жонку, нібы гаворачы позіркам: нашто ж ты так ляпаеш пры чужым чалавеку? Але тая не сумелася. Насупілася, седзячы на ложку ды апусціўшы на калені тонкія худыя рукі.

— Выклікайце доктара — я маю заплаціць... — прамовіў Алесь.

— Дасць бог, усё будзе добра, — сказаў Сямён, спускаючы долу дачку ды запрашаючы яго распранаўца. — А ты, Таня, дай нам, калі ласка, чаёчку.

Тая зірнула на яго і са злосцю, і са скаргаю. Алесь, распрацаючыся, адчуў: дарэмна ён паддаўся на Сямёнавы ўгаворы, не варта было яму сюды ісці, як не трэба плішчыцца сюды жыць. Трэба шукаць сабе кватэру. А плату на яе, сабе на пражытак шукаць у пабочных заробках, як і гаварыў у рэдакцыі Янка Купала.

Дзе ж тут жыць? Метры тры ў пырыню, метры чатыры ў даўжыню пакойчык. Ложак, куфэрчык, шафка на кнігі, стол, два крэслы абанал яго. Лічы, і няма вольнога месца.

— Таня, чаёчку... — паўтарыў Сямён.

— У нас жа ні цукру, ні булкі, ні масла няма... — адказала тая. — Думала, што куплю, але ж, какжу, гаспадыня забрала апошнія грошы. Драбок цукру быў, але Волька ўлезла ў куфар, выцягнула...

— Ладна, — махнуў рукою Сямён. — Давай і без цукру. Гэта заныкоўна — піць чай з булкаю, з маслам, з цукрам. У нас цукеркі ёсць.

Алесь якраз і трымаў пакецік з гасцінцам. Разгарнуў яго і паднёс да самай меншай Сямёнавай дачкі — тая ўзяла верхнюю цукерку, серадольшая дачка дастала дзве цукеркі, а самы большы, хлапчук, запусціў руку ў пакецік і выцягнуў адтуль жменьку цукерак. Калі ж Алесь паднёс пакецік да гаспадыні, тая ні ўсміхнулася, ні падзякавала, толькі зірнула на яго больш прыязна, узяла пакецік нібы з неахвотаю. А ёш шчыра пашкадаваў, што пакінуў на вакзале ў багажнай каморы пляцак: там жа быў бохан хлеба, аполец сала. Паклаў бы зараз на стол, пяхай паласаваліся б Таня з дзецьмі.

Таня паклала цукеркі на стол, — пайшла з пакоя; Сямён і Алесь прыселі за сталом і замоўклі ў няёмкасці. Абодва ўсё добра адчувалі, разумелі, ды не ведалі, як пра ўсё гэта сказаць. Але каб парушыць няёмкасць, абодва навярнулі сваю ўвагу не адзін на аднаго, а на дзяцей. Алесь як халасцяк быў крышку дзікаваты з імі, не ведаў добра, як з імі знацца, а Сямён, чамусьці раптоўна пачырванелы, весела, можа, нават крышку пенатуральна жвава распачаў разумную, просцеенькую гамонку. І яшчэ ткнуліся да яго калень, наперабой адказвалі на яго запытанні: якое

сёння было сонца, як купаліся ў лужынках вераб'і, як Дзед Мароз пайшоў сустракаць красуню Вяспу.

Неўзабаве Таня прынесла чайнік, кубкі, сподачкі. Яны, мужчыны і дзеці, папілі чаю. Дзеці з цукеркамі, а яны так — з моцнаю заваркаю.

— Смачна? — стараючыся не пазіраць ні на Алеся, ні на жонку, дапытваўся ў дзяцей Сямён.

Тыя ківалі галовамі.

— Ого, яшчэ як смачна! — падхвальваў Сямён. — А заўтра мы яшчэ добра і пад'едзімо! Чаго? Не скажу. Самі пабачыце.

Пасля Сямёна і Алеся амаль моўчкі, пераключыўшы ўсю ўвагу на іншае, пагулялі ў шахматы, але абодва сёння гулялі нядбала, з памылкамі. Абодва стараліся дароўваць адзін аднаму памылкі, і, здаецца, гэтае дараванне было не зусім шчырае. Каб зберагчы паліва ды не парушаць гаспадыні спакой, леглі спаць досыць рана. Таня з дзецьмі прымасцілася на ложку — з меншаю дачкою ў нагах старэйшых дзяцей, а Сямён і Алеся леглі на падлозе, на старым матрацы, засланым белым кужэльным прасцірадлам. Накрыліся адной ватняй, пацягнутай чырвоным матрацыялам коўдраю.

— Хоць на падлозе, дружа, але ў Вільні! — паржартаваў Сямён. — Некалі, чорт пабяры, будзем спаць і на пярынах!

— Што — некалі! — з іропіяю адазвалася жонка. — Хутка, можа, зноў будзеш спаць на турэмных парах!

— Колькі яшчэ турмою палохаць! — не згадзіўся Сямён. — Не баімся мы ўжо яе... Бо ўсіх у турму не перасадзяць...

«Цяжка Тані з Сямёнам... — паразважыў Алеся. — Ён фантазёр, рамантык, мысліцель. Хоча пешта зрабіць у гісторыі, этнаграфіі, літаратуры, філасофіі. А Тані, дзецям ён трэба найперш як гаспадар. А які

з яго гаспадар? Ён умеє мысліць, ён мае ідэі, ідэал, а не ўмеє здабываць грошы... Сам то ён, можа, неяк і перакідаўся б з вады на квас, але ж у яго сям'я... Можа, праўда, як кажа Муха, не варта яму было праяўляць такую высакароднасць да Таці? Звязаў жа ён сябе на руках і нагах. Але ж і цяжка ўявіць яго без высакароднасці...»

3

Алесь ішоў да Мухаў з дзіўным пачуццём. Спачатку ён думаў: ніколі не пойдзе туды. Пазаўчора, ідучы з рэдакцыі, амаль нос у нос сутыкнуўся з Васілёвай жонкаю, Антанінай, кінуўся насустрач, як кажуць, аж расплыўся ва ўсмішцы, але тая, здаецца, прыкіпулася, што не пазнала, і хуценька адышлася. Ён быў не тое што разгублены — анямелы. Усё ж разам столькі гадоў вучыліся, сябравалі, і раптам па табе: пабегла прэч, як ад гіены!

Даваў урокі дзецям Лемешава, а пасля ляжаў на канапцы ў пакойчыку, што знайшоў на ўскраіне Вільні, ашаломлены: яму не толькі не рады, ад яго ўцякаюць! Сябры! Пасля супакоіўся. Разважыў: Антаніна, капечне ж, збаялася. Добра сябраваць, калі ты ў нашаце, але калі ты ў апале, дык знацца з такім небяспечна. Хоць Мухі даўнавата ўжо, як адчуваў, перамяніліся да яго. Хто ён? Вясковы, правінцыйны настаўнік. А Васіль? Васіль скончыў універсітэт у Маскве, на сённяшні дзень вядомы ў Вільні і ў краі гісторык-прафесар. Алесь, як і астатнія вясковыя настаўнікі, былыя сябры па семінарыі, цягнуўся ў Вільню, да Васіля, а ён імкнуўся да іншага — заводзіў знаёмствы, сяброўства з важнымі людзьмі губернскага праўлення, дваранскіх суполак, з купцамі, банкірамі, вучонымі, журналістамі, — і на іх, па такіх, як Алесь, глядзеў так, як глядзіць удачлівы шчаслівец

на далёкіх бедных родзічаў ці зусім ненатрэбных яму знаёмых. Ды і Антаніна адваджвала яго ад дому — сваімі скаргамі, што ў іх заўсёды німат гасцей, што Васіль прыхваціўся да гарэлкі, што ім цяжка жыць, ледзь зводзяць канцы з канцамі. А можа, Мухі і не цураліся яго? Можа, Алесю было крыўдна, цяжка ад непрыемнасцей, якіх багата вынала яму за апошні час, дык і здавалася: не толькі Мухі, але і ўвесь свет супраць яго. Калі крыўдзяць, зневажаюць, караюць за тое, што найбольш табе дарагое, калі проста не шанцуе ў жыцці, дык, відаць, кожны тады крышку шкадуе сябе і недалюблівае шчасліўцаў.

Яшчэ раней ахаладзеў да Васіля Сямён. Ён не любіў, што ў Васіля, бадай, больш, чым у каго з іх, былых сяброў, цягі да багацця, заможнасці, сувязей ды ўлады. Ён трапіў пад тайфун таго, што прыйшло з Амерыкі ці з Еўропы, падхапіла шмат каго ў Расіі на пачатку новага стагоддзя. Васіль пачаў працаваць найбольш для кавалка хлеба. На першы погляд, гэта было нармальна. Як для ўсіх. Але паволі гэтая праца для кавалка хлеба змусіла Васіля дбаць пра найменшую трату сіл, сумлення. Ён пачаў падаць нізка маральна, як і шмат хто ў грамадстве. Ён, можа, і адчуваў гэта. Але не пакутаваў. Ён усяк апраўдваў сябе. Калі ж яго напікалі, крыўдаваў, злаваўся. Пазбягаў урэшце і знаходзіў сабе аднадумцаў. А іх, «высоканастаўленых хлопцаў», у яго было нямала, і сяброўствам з імі ён ганарыўся, хоць тое сяброўства доўга не бярог. Гналі каго прэч з высокай пасады — Васіль адразу ж ірваў з тым тое сяброўства, заводзіў новае — выгаднае, надзейнае.

Яго вучонасць, уменне паразважаць, пагаварыць — усё гэта было, мусіць, толькі ўласціваасцю інтэлігентаў, што ўмеюць думаць, прыгожа і мудра вясчаць, але амаль ніколі не жывуць у зладзе са сваімі вяшчаннямі, бо баяцца страціць той кавалак хлеба,

свае сувязі, сяброўствы. І ў гэтай боязі могуць паказваць цуды прыстасаванства, цуды раўнадушнасці, а то нават і непрыязні да тых, хто жыве іначай — шчыра, сумленна. Часамі, праўда, і ў іх можа заныць сумленне, зайздрасць за тых, хто жыве бядней, але на законах высокай маралі і высокага абавязку, але пенадоўга. Ды яны пра гэта маўчаць, бо добра ведаюць склад чалавечага розуму: раскажаш пра сябе — шкодзіш сабе. Пахвальбе тваёй мала хто верыць, а вось самапрызнанню ці самазневажанню — з ахвотаю і з трыумфам. У гэтых людзей разлічаны кожны крок. Нават па некалькі гадоў паперад.

Так думаў пра Васіля Алесь. Можна, і памыляўся. Можна, Васіль быў іншы — мудрэйшы, болей зямны чалавек без лішняй рамантыкі ды дзёрзкасці.

Да трохпавярховага асабняка, дзе па другім паверсе яны, Мухі, займалі пяць пакояў, Васіль вярнуўся позна.

Пазваніў — дзверы адчыніла пакаёўка, маладзенькая дзяўчына Вандзя, родам з-пад Барапавіч. Высакватая, стройная, але не худая, сарамлівая. Вось і цяпер лынула на яго смуглявымі вочкамі і апусціла позірк.

— Якая ты сёння фэйная! — ціха прамовіў ён, туплячы яе да сябе і шукаючы ўпартых дзявочых вуснаў. Як і раней, Вандзя пачала вызваляцца ад яго абдымкаў, адчуваючы пагрозу для сябе. — Ну чаго ты, дурненькая?! Я ж табе новую сукенку куплю, пазней замуж добра аддам...

— Папе Васілю... — вызвалялася і прасілася, не зважаючы на яго дакляраванні. — Ну не трэба... Я баюся... Пані Антаніна дома, госць тут... Ну пусціце, папе Васілю...

Сілком прытуліў, пацалаваў у самкнутыя вусны.

— Заўтра, калі пані Антаніна захоча паехаць да

краўчыхі, застапся дома, — прашаптаў. — Скажы, што забалела галава... Чуеш?

Вандзя, не адказаўшы, вырвалася. У яго ж дробна закалаціліся ад хвалявання рукі — ад дзявочай красы і адчування, што ён мог бы ўжо ці неўзабаве і зможа заўладаць ёю. Нідзе не дзепецца, не ўстоіць. Як не ўстояла і тая, ранейшая, пакаёўка.

Толькі павесіла Вандзя яго паліто і капялюш, як заішла сюды жонка. Можна, і пачула нядаўною валтузню. Ён, стрымліваючы хваляванне і збянтэжанаасць, нільна зірнуў ёй у вочы. Не, тыя былі спакойныя.

— Ну дзе ты так доўга бавішся? — запытала яна. — Алесь каторы ўжо час тут, чакае.

Ён не спяшаўся адказаць, нібы не бачыў, але кожнаю жылкаю адчуваў, як шмыгнула адгэтуль Вандзя, знісшы з сабою маладую натхнёнасць.

— Ну прабач, дарагая, — прамовіў, абняў невысокую, але поўную жонку, не адчуваючы ад яе ніякага хвалявання. — О, ты ў поваі сукенцы!

Антаніна дала яму свае поўныя спакойныя вусны, не парывіста, а звыкла адказала на яго пацалунак, павярнулася:

— Не вельмі пязграбная я ў ёй?

— Што ты, сукенка вельмі табе да твару. І стужкі, і каруначкі, і мой любімы блакітны колер...

— Я ж сёння без гарсэта, адчуваеш? — запытала яна і, відаць, пра самае галоўнае для сябе. — Цяпер ужо кідаюць пасіць гарсэт з прамоў планшэткай. Цяпер живот вольны і нават крышку абазначаны. Не пязграбная?

— Выдатна! — усміхнуўся. — Хоць на балы!

— Маглі б пекуды і з'ездзіць, — адказала з крыўдаю. — Каб ты не запрасіў гасця. А так прыйдзеца змарнаваць увесь вечар, слухаць пра нараканні на свой лёс... Я ніяк не магу зразумець, нашто ён табе?..

— Хоць ён і няўдачлік, але хлопец кемшы. Не зашкодзіць ведаць, пра што ён і як цяпер думае, чаго хоча, што яму ўдаецца. Разумееш?

— Пра сябе ты думаш, а пра мяне ні кроплі, — паскардзілася. — І клопаты. І... Сёння хоць свяці вачыма: я ж пазнала ўчора яго, але адварнулася...

— Чаго свяціць?! Прыкідвайся: нікога не бачыла, нічога не чула...

Паспакайшелая, Антаніна патупала з ім у гасціную. Там, на канапе, заслапай шыкоўным чырвопаціім пледам, сядзелі іхнія тры дачкі. Усе ў белых сукеначках, з белымі банцікамі. Старэйшая дачка была падобна на яго, на бацьку, — падта яго былі ў яе высокі лоб і глыбока запалыя блакітныя вочы, меншыя ўдаліся ў чарнявую Антаніну. І ў іх, як і ў маці, былі кірпатыя насы, пульхныя шчочкі ды такія ж выпуклыя чарнявыя вочы.

— Бачыш, якія ў мяне паненкі ўжо! — усміхнуўся ён, паджартаваў: — Калі яшчэ трохі пахаласцякуеш, дык можаш ужо і ў мяне знайсці нявесту! Юля — вучаніца, Надзі пяты годзік, Вользе — другі...

Госць, Алесь, высакаваты, худы і тонкі, з вялікімі залысінамі, не прыгажун, але і не вязграбны, падняўся з мяккага крэсла.

— Я сапраўды шмат што праспаў ужо! — усміхнуўся са збянтэжаннем. — А то і ўвогуле нічога яшчэ не дабіўся ў жыцці... А людзі як кажуць? Калі да дваццаці гадоў не вырас, да трыццаці не набраўся розуму, да сарака не жавіўся, да пяцідзесяці не разбагацеў, дык гані таго ў хлеў!

Васіль усміхнуўся. Не з адказу-прымаўкі (хоць ён гэтай прымаўкі яшчэ і не чуў), а з госцевага адзення. З суконнага чорнага не новага касцюма (гузікі па пінжаку былі розныя), з падрапаных насоў чаравікаў (відаць, недзе спатыкнуўся і падрапаў ужо тут, у горадзе). Але ведаў: правінцыялы — людзі чуйныя,

самалюбівыя, востра ўсё адчуваюць, дык хутка адвёў позірк ад адзення, падаў руку.

— Думаю ж, да сарака ажэцішся і да пяцідзесяці разбагацееш... — зноў уступіў ён у гамонку, Антаніна маўчала. Відаць, усё не магла валодаць сабою. Вочы яе бегалі-бегалі, як у вінаватага дзіцяці. Хоць можна было падумаць, што яна саромеецца невялікай сваёй касавокасці.— А розум трэба набіраць усё жыццё... — узяў пад локаць.— Сядай, калі ласка. Відаць, каб не запрасілі, дык і не зайшоў бы да нас. Пакрыўдзіўся, можа, на нента, як і Сямён.

Адчуў з радасцю: змусіў таго збянтэжыцца, пачырванець. Замітусілася і Антаніна, затупалася, а пасля напрасіла выбачэння і надалася з гасцінай, павёўшы з сабою і дачок.

— Ну, як пайшла праца ў «Нашай ніве»? — як бы нічога і няма няёмкага ў гэтую хвіліну, запытаў.— Строгі ваш рэдактар?

— Яшчэ не разабраўся. Колькі ж я працую... Пакуль што Сямён, лічы, усё за мяне робіць. І вучыць, і карэспандэнцыі апрацоўвае.

— Ты менш слухай таго баламута. Бо ён затлуміць табе галаву сваімі ідэямі і завіхрэннямі...

Бачыў: Алесь не можа пазбавіцца ад збянтэжанаасці. Відаць, вагаецца: убачыў учора Антаніну ці іншую кабету палічыў за яе?

Пасядзелі, пагаварылі пра навіны ў Вільні, Пецярбурзе, у свеце, пра чуткі пра новую вайну. Ён сказаў, што вайна будзе. За перадзел свету. І, відаць, пачне вайну Германія. Ёй менш, чым каму з вялікіх дзяржаў, дасталося чужых зямель, калоній. А што такое чужыя землі, калоніі? Гэта — будучыня, магутнасць. І ў гэтым перадзеле кожны, Мікалай ІІ таксама, пастараецца ўварваць сабе яшчэ болей, каб быць гаспадаром, дыктатарам у свеце.

— Вайна, канечне, будзе,— сказаў Васіль.— Па

той простаї і складанай прычыне, на якой была не адна тысяча войнаў і да нашых дзён... Калі яна пачнецца — можа, ніхто толкам і не ведае. Бо, можа, пачнецца рантоўна і з нейкай дробязнай зачэпкі... Хоць не здагадваешся, чаму цяпер яшчэ і паўмысна буржуазны друк, ідэолагі палюхаюць вайною, знішчэннем? Не задумваўся?

Алесь паціснуў плячыма.

— Ці не запалохваюць люд, змушаюць яго думаць пра небяспеку, пра смерць?! — усміхнуўся Васіль. — Папалоханы чалавек (а кожны разумны чалавек хоча жыць) будзе дрыжэць і не зважаць на «дробязі»... На беднасць, на прыгнетачне сваё, на тыранію і рэакцыю... Дзе тут да жыру, быць бы толькі жыву! Як ты лічыш, — прыжмурывы вочы, — ці не ёсць такое свядомае запалохванне?! Ці не карыстаюцца старым прыёмам, страшачы судным днём, канцом свету?!

Алесь не паспеў адказаць. Якраз заявілася Антаніна — ужо ў новай, чорнай з чырвонымі вялікімі кветкамі сукенцы, у гарсэце (у гарсэце патанцела, але гэтая «грацыя», мусіць, прыносіла ёй пямала пязручнасцей ды пакут), пры залатых пярсцёнках і завушніцах, падфарбаваная, ненатуральна ўрачыстая ды пыхлівая — і запрасіла іх у залу.

Праз асобны калідор, дзе стаялі масіўныя, выразныя шафы з кнігамі, дзе вісеў тэлефон, зайшлі ў ярка асветлены электрычнымі лямпачкамі, прасторны пакой. Святло падала з высокай прыгожай крышталёвай і пазалочанай люстры, асвечвала фаяныя, з чырвопага дрэва камоды з дарагою пямецкаю пасудаю, жоўценькі паркет, шыкоўную канапу з круглымі жоўтымі аксамітнымі падлакотнікамі і круглы стол з вытачанымі круглымі ножкамі, што стаяў пасярэдзіне пакой і вялікага шматколерпага персідскага дывана. На палічцы аднаго з камодаў стаяў вялікі кан-

дэлябр з шасцю адгаліпаванымі лямначкамі ў выглядзе свечак.

Алеся, здаецца, найбольш з усяго ўразіў вялікі партрэт Мікалая ІІ. Той быў намаляваны ва ўвесь рост, у ботах, пры ўсіх сваіх рэгаліях, без галаўпога ўбору, строгі і, здаецца, зычлівы.

— Не зважай... — усміхнуўся Васіль. — Дачіна модзе... Не больш таго... Сядай за стол.

Стол быў не бедны. Пасярод красаваліся бутэлькі марачнага капьяку, гарэлкі і віна, абапал іх — фужэры і чаркі, вялікія і малыя, круглыя і прадаўгаватыя нямецкія талеркі з абчышчаным і пасыпаным зялёнаю цыбуляю селядцом, сухой рудой, з белымі кавалачкамі сала кілбасой, паляндвіцай, квашанінай, мяснымі і рыбнымі салатамі, аздобленых пятрушкай, салёнымі гуркамі, з кружочкамі белай цыбулі.

— Садзіся, садзіся во тут, — падспешыў госця Васіль, усаджваючы таго тварам да партрэта імператара. Пыхай, надумаў, крыху паёрзаецца, паікіне перад неадчэпным позіткам яго вялікасці. — Павячэраем чым бог паслаў.

— Ды не крыўдзіць вас бог! — прамовіў Алесь.

— Гавары! — азвалася Аптаніна. — Што ж тут такога? Звычайная вячэра.

Васіль, вялікі любіцель і спец выпіць ды закусіць, лагодна ўсміхаючыся, спрытна сарваў з пляшкі капьяку накрыўку, паліў спачатку крышку сабе, пасля госцю і жонцы, тады ўжо дапоўніў і сваю чарку. Рабіў спакойна ўсё, годна, не так, як вясковы гаспадар. Той стараецца дагадзіць госцю, не зважае на сябе. Васіль жа не мітусіўся, не ўгоджваў, ведаў сабе цану.

— Ну, прыбівайся да падзейнага берага! — сказаў і зазваніў верхам сваёй крышталёвай чаркі аб верх госцевай.

Алесь падзякаваў, пасля дакрануўся да чаркі, што

трымала Аптаіна. Тут жа адным махам кульнуў усё пітво сабе ў рот. Васіль усміхнуўся: хіба так п'юць кашыяк? Аптаіна выпіла маленькімі глыточкамі менш паўчаркі, а ён, каб не саромець гасця, паволі апаражніў усю. Ubачыў: Алесь успыхнуў чырванню. Адчуў свой промах.

«Мужыкі вы яшчэ, хлопцы,— падумаў, пацешыўся Васіль.— Каб зрабіць з вас сапраўдных інтэлігентаў, дык трэба вас яшчэ шараваць ды шараваць, навучаць добрым манерам...»

І пасля, калі пачалі закусваць, Алесь, здаецца, пакутаваў: яму муляла, не ўдавалася як след трымаць сярэбраны відэлец у левай руцэ, а нож — у правай. То не мог адрэзаць тупым нажом кавалачак кілбасы, соўваў-коўзаў яе па сваім сподачку, то не здольваў зачэпіць скрылік відэльцам. Відаць, у думках кляў таго, хто выдумаў такі этыкет, парушыўшы сялянскую натуральнасць.

Неўзабаве Аптаіна, як на яе камандзе накаёўка падала на вялікай талерцы вараную бульбу з кавалкамі тушанай курыцы і капусту, захацела пакіпуць іх. Алесь спрабаваў затрымаць яе, але Васіль з ірапічнаю ўсмішкаю перапыніў:

— Пяхай ідзе. А то яна зараз і задрэмле. Соп — самы любімы яе занятак.

Васіль пасміхаўся, але насмешачка яго была своеасаблівая. Было, ён не толькі кпіў з жонкі, але і ў запале злосці бэсціў і біў Аптаіну.

— Ну, Мушка! — не пакрыўдзілася, а, здаецца, паасцерагалася спрачацца яна ды паскардзілася: — Табе толькі б насміхацца з мяне перад чужымі людзьмі...

— Ідзі-ідзі, дай маленькага храпачка, — мякка падагнаў ён і пават лёгка ляпнуў яе па мяккім клубе. — А мы з Алесем яшчэ пафіласофствуем крыху.

— Толькі не грызіцеся, як ты счэніваешся з Сямёнам, — перасцерагла.

— Хіба Алесь такі кіпень, як Сямён? — усміхнуўся ён. Застаўшыся ўдвух, наліў яшчэ ў чаркі. Ужо гарэлку. Да бульбы.

— Расказваў табе той баламут пра свае зацятыя спрэчкі з Юрыем? — усміхнуўся Васіль, скідаючы пішжак ды сцягваючы гальштук. Застаўся ў белай кашулі і камізэльцы. Парай і Алесю скінуць верхнік, але той адмовіўся. Можна, і таму, што яго кашуля была не вельмі новая.

— Расказваў.

— Ён мне ў пачатку года з месяц галаву тлуміў пра гэта... — ён сеў, закурыў, адкінуўся на спінку крэсла. — Тое, што спрачаюцца разумныя людзі, не бяда. Няхай адточваюць розум, шукаюць ісціну. Які ж чалавек, а інтэлігент тым больш, без думак, ідэй, палемікі?! Я табе скажу шчыра: я, як многія знаёмыя мне хлопцы, што займаюць адказныя пасады, ці за Сямёна, ці за Юрыя, хоць некаторыя Сямёнавы думкі мне надабаюцца. Я адчуваю, бачу, пра што ён гаворыць, за што кліча трымацца. Юры заблівае туды, чаго я не ведаю і не бачу. Я не спяшаюся ісці за ім. Мне хапае таго, што мы жывём пад адным небам, дыхам адным паветрам, па-руску кажучы, абшчамся. А па-другое, я не спакушаюся на рай! Першыя людзі, Адам і Ева, бадай, санраўды страцілі яго назаўсёды... Хто — Юры яго верне ці новы створыць?

Алесь уважліва слухаў. Той — закаранелы вясковец, прагны да чужых думак, але не спяшаецца сказаць сваю, каб не асароміцца. Ён, Васіль, таксама часамі тое-сёе недагаворваў, але па іншай прычыне, каб патрымаць патрэбныя веды пры сабе, не паказаць сваё «я». Але сёння яму хацелася пагаварыць. Можна, і ад добрага настрою. Можна, і ад жадання па-

казацца лібералам, а то і Алесь, а Сямён удвая, лічыць яго за кансерватара.

— Я не з сялянскай сям'і, як ведаеш, але з вёскі... — сказаў Васіль, прыжмурваючы левае вока ад дыму. — Мой бацька — сельскі лекар, маці — настаўніца. Маленства, дзяцінства прайшлі ў вёсцы. Яна дала мне шмат добрага і прыгожага. Таму я люблю яе, спачуваю гаротнаму селяніну. Але я не стаўлю такой вялікай стаўкі на вёску і селяніна, як ставіце вы з Сямёнам... Чаму? — зірнуў нільна. — Патлумачу. Табе. Сямён — вясковы фанатык, Юры — незвычайнец... Помню, гады два таму ён, Юры, запрасіў мяне схадзіць на вечарынку Ігната Буйніцкага. Але як запрасіў! «Хадзем, — кажа, — паімітуем захапленне «высокадухоўнымі» мужыцкімі скокамі ды песнямі-завываванямі!» Паздзекаваўся, а мне ў душы аж усё перавярнулася... Увогуле Юры — сектант пейкі. Чаму? — ухмыльнуўся. — Бо ні кроплі гарэлкі не бярэ. Беражэ сябе для «вялікай місіі»... П'е толькі сокі і прастаквашу перад сном... Але давай паразважаем пра вёску і сялян... Што самае галоўнае для чалавека? Доўжыць жыццё на Зямлі? Працаваць? Асвойваць, губіць і берагчы прыроду і ўсё жывое? Шчыраваць? Сумленнічаць? Кахаць? Ненавідзец? Несці нейкую высокую місію, што даецца толькі чалавеку? Не несці ніякай місіі, жыць як набяжыць і не імкнуцца паватнешта змяніць? Усё жыццё пакутаваць, але верыць у выпакутаванае шчасце на тым свеце?.. Хто ж ведае! Але, мусіць, усё ж некалі глыбока зразумелі мудрыя людзі: вельмі важнае для чалавека — пазнаць самога сябе...

Не зводзіў з Алеся позірку. Той па сваёй звычцы апусціў вочы і слухаў, не перабіваў.

— Пазнаеш сам сябе — пазнаеш сэнс чалавека, народа, чалавецтва, гісторыі, усіх тых мэт, дзеля якіх

імкнуліся і імкнуцца перайпачыць свет ці, паадварот, утрымаць такім, як ён ёсць... — гаварыў Васіль, і яму нават падабалася, як ён разважае. Здавалася, ніхто іншы таго не ведае, што знае ён. Хоць і сам усё гэта пачуў ад людзей, але выпасіў веды, упарадкаваў і паволі «аформіў» у сваю ідэю.— Дык вось пра вёску, пра наш боль... Лічу: і мы, і нашы продкі — спрадвечныя сяляне... Дык вось у нашых сялян — своеасаблівы лёс. Не ведаю які: драматычны, трагічны, шматпакутны ці шчаслівы, але — паўтараю — своеасаблівы... Яны таго не дабіліся, чаго дамагліся іншыя — шматлюдныя ці пават меншлюдныя суседзі. Ні Полацкае, ні Тураўскае, ні іншыя магутныя ў свой час княствы не здолелі сцвердзіцца. Як, дарэчы, не змаглі ўстояць і Наўгародскае ды Кіеўскае княствы. Полацк ды Тураў заняпалі з-за многіх прычын. Можна, і з-за сваёй спрыяльнай і ў той жа час неспрыяльнай геаграфіі, можна, і з-за характару лясной, багністай ціхай прыроды, можна, з-за сціплага, спакойнага ды цярплівага людскога характару... Ваўнічасць была толькі тады, калі з агнём і мячом прыходзіў вораг... Юры гэта — сціпасць, сарамлівасць, ды яшчэ ўгодлівасць, цямоту, галоту — толькі і бачыць у характары нашага селяніна. Наўмысна, канечне. Каб ён, селянін, і далей такі быў! Каб не рыцаўся! Бачу: хочаш запырэчыць, як прырэчыць тут і Сямён. Бачыце: шмат чаго няма, але селянін, вёска жывуць! Нямала страцілі, але нямала і захавалі. Так, жывуць, захавалі. У гэтым, лічу, вялікая загадка нашага селяніна. Бо шмат якія меншыя і большыя народы пазнікалі за гісторыю, а наш селянін не знікнуў. У жудасных нават умовах... Але ў чым жа сакрэт?

Усміхнуўся. Пачакаў, што скажа Алесь. Той не падымаў галавы, слухаў. Цяпер Васілю спадабалася такая марудлівасць, маўклівасць: яны былі ўжо адзнакаю мудрасці. Але ён ведаў, што неўзабаве распя-

чэ, змусіць запаліцца госця: ведае, дзе яго боль, знае, што зачапіць.

— Я лічу цвёрда: сакрэт той — якраз у сялянскім характары. У ім, выходзіць, вельмі шмат закладзена. Што іменна? Цярпліваць і ўменне прыстасоўвацца да самых жудасных умоў... Успомні: хто толькі не прыходзіў з мячом, лічыў наша дрэўца адросткам свайго вялікага дрэва! Сяляне не прырэчылі, здаваліся па міласць дужэйшага. Чаму? Ды баяліся, каб іх не выразалі! І пасля паводзіліся ціхамірна. Страчвалі волю, імя, лічылі сябе за тых, пад кім былі, але захавалі душу! Выжылі! Дык не мудрыя яны, гэтыя «мужыкі»?.. Але мы загаварыліся. Давай возьмем яшчэ на кроплі.

— Хопіць, — папрасіў Алесь. — Мы ўжо добра вышлі.

— У маладосці ўсе мы, Алесь, фантазёры, бунтары ці шчырыя крыкуны, — зноў загаварыў Васіль. — Амаль ва ўсіх, калі хочаш, тады абвостраныя болевыя пачуцці. Не перастае балець і пазней. Боль ёсць боль. Але ці разумна ўвесь час крычаць, дзе і што табе баліць? Усяму свету?! Сябрам і непрыяцелям?! — Усміхнуўся. — Адчуваю, папкінеш: грэх, сорам, ганьба маўчаць, хітраваць! Можа, і так. Але ці большы толк кідацца Дон-Кіхотам на непрыступную сцяну, быць неабачлівым?

Алесь сам сабе ўсміхнуўся. Васіль аж збяптэжыўся: якія яго словы выклікалі ўсмешку? Замаўчаў.

— Можна, здаецца, апраўдацца, калі захочаш, — прамовіў той. — За ўсё і ва ўсім...

— Лічыш: сваёю тэорыяю я апраўдваю толькі сябе? — запытаў Васіль, адчуваючы, як да галавы лінула кроў. — Не хочаш бачыць, што я рэаліст?!

— Ты пават звышрэаліст, — пажартаваў той. — Здаецца, даўно ўжо не ведаеш, што такое здзіўленне, захапленне, дзёрзкі парыў...

«Ды затое я пешта маю, а вы з Сямёнам — нинчасныя фантазёры і галадрашцы», — падумаў са злосцю, уголас сказаў:

— Што мне ні гаварылі б іншае, я стаю па сваім: селянін — мудры чалавек. І ад мудрасці, калі захоча жыць, не адмовіцца і не пойдзе за вамі, не кіпецца туды, куды вы яго вабіце... Ён не захоча рызыкаваць. Пра географію, гэта значыць стратэгічныя дарогі, і пра ўласны характар я ўжо казаў. Яшчэ. Далёка мора... А што без мора? Ніякай сувязі... Зямля бедная... Як кажучь, у ёй няма ні нафты, ні руды, ні вугалю, ні золата... Сялянскі правіцель хадзіў бы ў лапцях, жыў бы ў палацы, накрытым саломаю, сядзеў бы і спаў на лаве... Селянін усё гэта адчувае выдатна, таму і не рызыкуе, хоць, як пісаў Пушкін, часамі і чуюцца ад яго «...н тихие сетованья народа, издревле нам родного...». Але, паракаючы, паўтару, селянін з прагаю жыве, лічыць гаспадаром сваёй гаспадаркі самога сябе...

— Не ведаю: можа, селянін і такі, — прамовіў Алесь. — Але як нам, інтэлігентам, асуджаць сябе на такую ролю? Няўжо не павінны патхпяць нас паўстаўні Спартака? Пугачова? Касцюшкі? Гарыбальдзі? Каліноўскага? Дзекабрыстаў? 1905-ты?

— Патхпяе... — мусіў згадзіцца Васіль. — Нядаўна 1905-ты тое-сёе даў, абнавіў. І нашы не праспалі, пешта ўхапілі ў Мікалая ІІ. Упрасіць ці змусіць зняць забарону з роднай мовы — гэта ўжо ўдача. Але ці надоўга такая адліга?

— Значыць, большых перамен ужо не будзе? — запытаў Алесь, збіваючы ход яго думак і разваг. — Мы, інтэлігенты, асуджапы на лёс Сяргея Палуяна¹?

¹ Беларускі пісьменнік Сяргей Палуян ва ўмовах сталінскай рэакцыі па дваццаць першым годзе скончыў жыццё самагубствам.

— Адліга, лічу, мінулася. 1905-ты больш не паўторыцца, — адказаў Васіль. — І ты зусім дарэмна паляцеў матылькам на святло, бо абналіў аб агоць крылы... Чаго ты дабіўся? Вызвалілі з пасады, а неўзабаве будуць і судзіць! Думаеш, суд заступіцца за цябе, не будзе аберагаць інтарэсаў «веры, цара і Айчыны»?! Не суцяшайся, суд будзе суровы... Пасадзяць — сапсаваў, лічы, сабе жыццё. Усюды будзе «асадзі назад». Каб ты цяпер, да слова, напісаў куды трэба, пакаяўся, падакляраваў, што будзеш «вернанадданы яго імператарскай вялікасці», дык я цябе толькі пахваліў бы. За сялянскую мудрасць.

— Ну, а як тады я жыў бы?

— Як і ўсе.

— А калі ненавідзіш такую «мудрасць»?

— Ну, тады... — Васіль развёў рукі. — Будзь адрыпуты.

— Ты вась, Васіль, знайшоў дзесятка зачэпак, каб сказаць «супраць», і ні адной, каб сказаць «за»... — прамовіў Алесь. — А цяпер ёсць сілы, на якія можна спадзявацца.

— Якія сілы? — запытаў з няпавісцю ў душы. За тое, што Алесь не толькі абвяргае яго ідэі, але нібы ўздымаецца над ім. Як асоба.

— Сёй-той, Сямён, здаецца, таксама, шмат спадзяецца на вёску, на свае сілы, — адказаў Алесь. — Я лічу: нам трэба найперш спадзявацца на Расію. На братэрскі, спагадны яе народ, з якім мы разам ідзем ужо не адно стагоддзе, маем адны радасні і беды, а таксама на перадавых яе людзей. На рэвалюцыянераў. Калі мы пойдзем з імі разам, зрынем цара, тырацію, яны паспачуваюць нам, памогучь.

— Ну і з якімі рэвалюцыянерамі ты хочаш пайсці? — усміхнуўся Васіль. — Ці не з бальшавікамі? Ці не на іхнія ты спакусіўся лозунгі?

— З бальшавікамі.

— Ты — што? — усклікнуў Васіль, міжволі абводзячы жаласным позіркам камоды з кандэлябрамі, дыван, канапу, люстру, багаты стол, нібы ўсё гэта мог тут жа страціць. — Дык яны ж супраць прыватнай маёмасці, — спаханіўся, што лішне ўзгарачыўся. — Яны супраць рэлігіі, тых асноў, на якіх у нас шмат трымаецца. За іх, можа, лепш ісці Юрыю...

— Бальшавікі — за роўнасць, за справядлівасць. На сённяшні дзень, паколькі я разбіраюся ў палітычных партыях, гэта адзіная партыя, што шчыра і заінтэрасавана дбае пра мір, людское шчасце, пра будучае... А што датычыць барацьбы з царызмам, дык яшчэ Герцэн падахвочваў: як можна апраўдаць існуючы лад, так жа можна апраўдаць і барацьбу супраць...

— Я гісторык, Алесь, — прамовіў спакойна, намагаючыся перамагчы суб'яднае неэмоцыямі, а доказамі, — дык ведаю: свет здаўна і не адзін раз хацелі перайначыць рэлігіяй, войпамі і рэвалюцыямі... Бунтуе найчасцей моладзь, ці нехта лоўка спажывае маладзёжны бунт. У маладых шмат эмоцый, але мала развагі, мудрасці. Кінь палымяны кліч — моладзь нясецца ў агонь... Канечне, рапа ці позна вялікія ідэі, што кіруюць эпохамі, дзяржавамі, абрастаюць, як драўляныя зрубы калодзежаў, мохам фармалізму, мёртвай непатрэбнасці, яны здаюцца слабыя, і моладзь кіпіць, здзірае мох, топча і лічыць, што топча старыя ідэі. Аж дудкі, ідэі жывучыя. Ды іх і аберагаюць. Урад, армія, паліцыя, прапагандысцкі апарат. Можа, помніш: яшчэ Адам Міцкевіч у «Пане Тадэвушы» пісаў: «...З царом хто хоць раз быў у споры, то ўжо аніколі з ім не пагодзіцца шчыра і змушаны будзе ці біцца, ці гніць у Сібіры». І такія «споры» канчаюцца ці віселіцай, ці ў Сібіры. І будучы капчацца. Дык усе «споры» — толькі дзёрзкія намеры...

— А хіба не трэба і «дзёрзкія намеры»? Хіба яны

не свецяцца праз вякі чароўным святлом волі, сумленнасці, высакародства?

Васіль і здзіўляўся, і абураўся: Алесь сёння выбіваў і выбіваў з раўнавагі. Толькі самавалоданне памагала не здацца, адстойваць сваю думку, хоць усё роўна адчуваў трывогу: «выцягваюць» з-пад будынка яго ідэі «цагліну», і той будынак нахіляецца, не мае цвёрдай апоры.

— Якое высакародства? — пап'кнуў. — Змяніць лад? Я, мілы, з вялікаю асцярогаю гляджу на цяперашнюю дэмагогію... Да добра яна не давядзе. Люд, калі глядзіць на ўладу як на ўладу божую, ён верыць, слухаецца, баіцца. Калі ўладу забяруць ад цара (ад бога, як кажуць) і яна будзе ад чалавека — люд тады нічога не будзе баяцца. Ён разбэсціцца... Я чытаю нават тутэйшыя «Северо-западную жизнь», «Виленский вестник», «Нашу ніву» і часамі жахаюся: што нарабіў маніфест 17 кастрычніка 1905-га «Аб удаканаленні дзяржаўнага парадку»! Што нарабілі гэтыя «недатыкальнасць асобы», «свабода мыслення, слова, сходаў і саюзаў», «амністыя палітычным вязням», «нашырэнне выбарчага права ў Дзяржаўную думу»! Ты скажаш, што гэта — усяго толькі манеўр, але колькі каштуе і ён! Ты зірні, паспрабуй цяпер разабрацца ў нашай грамадскай думцы! Просты чалавек, а то і звычайны інтэлігент не разбіруцца. Грамадская думка пасля 1905-га пастаўлена ў недаўменне, ёй наўмысна кінута столькі супярэчлівых разваг, думак, ідэй, што, лічы, кожны цяпер згубіўся ў іх лабірынце, і некаторыя ўжо лічаць: а ці не лепш — не мець ніякай думкі? Нашто ўсё ведаць, няхай усё ведае той, хто намі кіруе?! А хто сёння, апрача Мікалая II, кіруе? Шмат хто, цёмны мужык Грышка ў тым ліку. Мы не ўсе сілы бачым, ведаем, але адчуваем. Яны наўмысна размнажаюць сярод люду дрэнныя звычкі, страсці, каб пасеяць хаос і каб у гэтым хаосе

ніхто не мог разабрацца, каб людзі пачалі не разумець адзін аднаго. Але хто падае здаровы голас, таго ці замоўчваюць, ці збіваюць. Ярлыкамі. І што? Цяпер і ў многіх сумленых людзей апусціліся рукі...

— Дык вось рэвалюцыя навінна ўсё праясніць,— уставиў слова Алесь.— Смецце знясе, а галоўную лінію пакажа...

— Не рэвалюцыя нам трэба,— не згадзіўся Васіль.— А новы, разумны, нават мудры, валявы цар.

— Так лічыш ты, Васіль, а народу ўжо падакучылі казкі пра добрага і мудрага цара, што адным узмахам навядзе лад, зробіць усіх шчаслівымі. Народу трэба не манархія, а рэспубліка. Вольная, дэмакратычная. Народу трэба зямля, школы, вышэйшыя навучальныя ўстановы, тэатры, кнігі...

— Не, Алесь. Лічы мяне кім ці чым хочаш, але народу найперш трэба цвёрдая рука, дыктатар,— рашуча сказаў Васіль.— Хлопцы, што высока сядзяць і далёка глядзяць, кажуць: Расія на парозе не толькі выпрабаванняў, але, можа, і пагібелі. З-за баламутаў. З-за тых, хто рупна збірае шматстагоддзевы смецце. І не для таго, каб ачысціць хату, а каб кінуць яго ў твар гаспадару...

4

У гаспадаровай палавіце яшчэ гарэла святло, аднак Алесь не пайшоў туды, ціхенька падаўся ў свой пакойчык. Яму трэба было адначыць, абдумаць усё, што сёння нечакана пагаварыў Муха. Такі цяпер неспакойны ды гаманкі час, што і маўклівыя, і хітрыя не могуць, каб не пагаварыць.

Прызнацца, Алесь спадзяваўся, што яго пакіне нанач Васіль. Але той, як папілі кавы, не загаворваў пра пачлег, і Алесь мусіў паспяшацца дадому. Васіль неяк мітусліва, стараючыся не пазіраць у вочы, па-

магаў аправаца, праводзіў, знайшоў на вуліцы экіпажык, усадзіў яго і нават сам заплаціў панерад за праезд. Як кажуць, збыў з рук.

У дзверы пастукалі.

— Пожалуйста,— сказаў Алесь, вешаючы паліто. Паўмысна сказаў па-руску: гаспадары былі рускія.

Зайшла ў пакой худая невысокая гаспадыня, а за ёю ўсунуўся тоўсты жандар у ботах, у пыпялі, з шапкаю і з рудою папкаю ў руцэ.

— Чэсть имею,— сказаў жандар і казырнуў.— Вы — Немкевич Александр Івапович, уроженец деревни Янковины Ошмянского уезда?

— Я,— адказаў Алесь, так і не павесіўшы паліто. Жандар разгарнуў папку, дастаў невялікую белую паперку.

— Вам предписывается в течение трех суток оставить Вильно,— сказаў жандар.— Не оставите — будете выдворены по месту жительства под конвоем. Вот, пожалуйста, прошу расписаться о получении вышеуказанного повеления.

Паклаў на загорнутую папку паперку, падаў самапіску. Алесь амаль песьядома распісаўся, дзе яму казалі тоўстым, жоўтым ад тытуно і з брудным пазногцем пальцам. Жандар адарваў піз паперкі з яго подпісам, а верхнюю палову з аддрукаваным па машыцы тэкстам аддаў яму.

— За што мяне выганяюць? — ціха запытаў Алесь.

— Не могу знать.

Казырнуў і падаўся з пакоя. Гаспадыня кінулася яго праводзіць.

Алесь сеў на старэнькую рыпучую канапку, паклаў паліто на калепі. Пасыпаліся па фарбаваную старую падлогу капейкі з кішэні, але ён не звачаў на іх. Так добра зачаниўся ў Вільні і — на табе: вон!

«Знайшлі мяне і тут... — падумаў.— Папраўду, як

казаў Васіль, сапсаваў я сам сваю кар'еру... Паднадзорны!»

На шчасце, гаспадыня не зайшла сюды. І ён, распрануўшыся, патушыў святло, лёг і слухаў, як сёння, ужо ў безмарозную ноч, цурчыць па дварэ вада з даху. Розныя думкі мроіліся ў галаве. Адна страшнейшая за другую. Няўжо ўсё жыццё цяпер ён будзе пад назіркам, гланы? Няўжо, як кажа мудры Муха, усё тое, што ён рабіў і хоча рабіць, марнае?

Заснуў, відаць, далёка за апоўнач. Але паспаў, мусіць, мала. Бо, здаецца, адразу прыбіўся сон. Нібы ён у шэрань, здаецца, урапні, стаіць за сваімі Янкавінамі каля Гаспадара-камепя. Распасцёртыя рукі і ногі прыкаваны тоўстым ланцугом, цела аголенае да пояса. Ён падымае галаву і бачыць: у шэрым паўз зроку, шырока раскінуўшы крылы, ляціць вялізны шэры ястраб. Імкнецца да яго. Вось апусціўся, абдаў ветрам і прыляпіўся на яго поясе, аж запусціў у жывот кіпцюры. Мільганула каля вачэй яго чорная глюга, заблішчэлі чамусьці жоўтыя вочы. Галава яго таксама была жоўтая, лысая, а карак мясісты, тоўсты. Прыгледзеўшыся, Алесь бачыць: ястраб зусім не шэры. І не ў пер'і. На ім — адзенце. І вельмі знаёмага колеру.

«Ды гэта ж Лядзяш!»

«Я! Я! Я! — зашыпеў ястраб.— Мяне паслалі з вялікай місіяй — дзяўбці тваю грудзіну і піць кроў».

Алесь і ў сне адчуваў, што гэта сон, дурны сон, але не мог прагнуцца, як і яшчэ болей не мог адгнаць ад сябе жудасны прывід.

«Ты саграшыў, — шыпеў ястраб.— Ты крадзеш ад яго вялікасці агонь і даеш яго чэрні... Ты адшчапенец. Ты пимат гаворыш. Не ўмееш маўчаць, адракацца сам ад сябе. Бо не слухаеш мудрых людзей. За гэта ты асуджаны на лютую смерць. І я ўволю нап'юся тваёй крыві».

«Знак пра блізкі судны дзень ёсць, а свет як стаяў, так і стаіць! — і здзівіўся, і парадаваўся Нямкевіч.— І я вось стаю каля сваёй сядзібы, пра свае клопаты думаю...»

І адхінуў галаву, а пасля дзеўбануў яму востраю кривою глюгаю ў левую грудзіну. Здаецца, пад самае сэрца.

Ад гэтага болю Алесь прачпуўся. Прывід знік, але сэрца яго — бадай, упершыню за жыццё — білася, нібы яму было цесна ў грудзіне, балела, а ўся скура на целе нібы сшэрхла. Штосьці дзіўна шумела ў вушах, аж не чуваць было плёскату веснавога дажджу за акном.

5

Вясна настойліва змагалася за сваю волю; ужо адзін за адным пацягнуліся мокрыя, змрочныя, сцюдзёныя дні.

Настрой у людзей такою часінаю папылы. Але ўсе заўсёды чакаюць, што такое ліхое надвор'е не можа быць доўга, мінецца праз тыдзень-другі, і настане цяпло. Дык усе чакалі яго, святло, і лепшыя змены ў жыцці, хоць ніхто добра і не ведаў, якія іменна змены могуць быць.

У адзін з такіх дзён Гарбацэвіч рашыў схадзіць на сваё поле. Праўда, спачатку ён хацеў рэзаць з Віцем дровы, што навазіў на новую зіму за апошні кароткі час, калі трымаўся шарпак, але не дазволіла жонка. Пачала папікаць: у гэткае надвор'е добры гаспадар сабаку на двор не выганяе, а ты прэш хваравітага сына. Ён аблаяў і сына, і жонку, што лезе не ў сваё, замінае, плюнуў і пайшоў паглядзець, як перазімавала жыта.

Напрудвесні кожнаму гаспадару карціць такія клопат. Не прапала — будзеш з хлебам і да хлеба, сапрэла ці змерзла — будзеш ляскаць сам зубамі, будзе без вобмешкі і быдла.

Спачатку ішоў па тупкай вуліцы, тулячы твар ад калючага ветру і мокрага хляцістага снегу ў каўнер

кажуха. Калі мінуў парослыя хвойнічкам Могліцы, убачыў: з дарогі на абочыну пракладзены глыбокія сляды. Пехта, відаць, гэтаксама пайшоў на сваё поле. Запыніўся, зірнуў: так, на полі, на невялікай праталінцы, сядзіць чалавек і нібы мацае зямлю. Сусед, Ясь Нямкевіч.

«Ну і ўпраўны! — зазваваў сам сябе Гарбацэвіч. — Я толькі яшчэ падумаў сядзіць на поле, а ён ужо тут!»

Рашыў: не трэба абмінаць суседа. Трэба і зірнуць, якое ж у яго жыта, і заадно ісці далей па шляху замірэння, якое пачалося і вялося пасля той паездкі на Шубін, вясці яго, можа, да сваяцтва.

Збочыў і па глыбокіх слядах, па мяжы — налева быў Гарбацэвічаў шпур, а направа Нямкевічаў — пацягнуўся да суседа. За ўзбочынаю была вялікая лапіна чорнай зямлі: на ёй зелянеліся прыцярушаныя белаю паледдзю зялёненькія касмылікі жыта.

«Добрае ж! — пазайздросціў. — І не змерзла, і не сапрэла...»

Нямкевіч убачыў яго, падняўся, абчысціў рукі. Чакаў, усміхаўся: «Убачыў, што я пайшоў, дык і ты бегам за мною?!»

Падышоў. Парукаліся.

— Здароў.

— Здароў.

— Ну што? — усміхаўся Нямкевіч. — Не сядзіцца дома? І ў сцюжу такую?

— Ведама...

— Добра, дзякуй богу, перазімавала, — ужо сур'ёзна прамовіў Нямкевіч, — хоць я, прызнаюся, чакаў горшага. Усё ж увосень снег лёг не на зусім умерзлую зямлю. І многа яго было сёлета. Дык думаў: папрэ ў лагчынках жыта. Аж не, дзякуй богу.

Гарбацэвічаў кавал быў педалёка, за некалькі чужых шнуроў, але яны, не змаўляючыся, пайшлі і

туды. Не мог Гарбацэвіч вярнуцца дадому, не пабачыўшы жыта на сваім полі.

Выйшлі на праталінку — іх, праталішак, на полі было ўжо няма. Прысёлі: і тут зелянелася невысokaе, увосень згрызенае каровамі жыта — праўда, дзе гусцей, а дзе радзей.

— Няроўна пасеяна... — нібы прысароміўся Гарбацэвіч. — Відаць, тут хлонец сеяў.

— Такой бяды, — прамовіў Нямкевіч. — Надта ўведаеш, ці гусцей, ці радзей трэба сеяць. Пасееш густа — жыта малое, колас дробны, пасееш рэдка — жыта вялікае, а колас сяроўна дробны і зерне малое. Мусіць, яшчэ і сорт жыта многа значыць...

Гарбацэвіч маўчаў.

Нямкевіч гэтаксама замаўчаў, напусціў лахматыя бровы на вочы, зірнуў раз-другі ўверх, заплюскаў вейкамі: на вочы ляпіўся мокры снег.

— Ці здаецца мне, слухай, ці і праўда педзе пешта пішчыць... — прамовіў. — Няўжо ўжо жаўранкі прыляцелі?

Паўзіраўся ў бела-шэрую, змяістую высь і Гарбацэвіч. Але ён нічога не пачуў і не бачыў. Нават калі і адхіліў ад вуха навушнік аблавухі.

— Можа, і здалося... Не... Дальбуг, Пётрык, зірні: здаецца, цілінькае! — узрушыўся, як дзіця, Нямкевіч. — Няўжо прыляцелі ўжо! На снег!

Ён, Гарбацэвіч, па-ранейшаму нічога не чуў.

— Вуць! — Нямкевіч усё ж угледзеў , маленькі цёмны камячок у небе. — Ну, усё. Капец зіме. Прыляцеў жаўранак — абагрэе поле песпяю... — Закінуў галаву, паслухаў. — Любіць гэтая птушачка чалавека. Ці то пасеш статак, ці то арэш — а яна паблізу. Вісіць угары і пье, каб ты не нудзіўся... Як высока ні ўзляціць, а сяроўна пра зямлю дбае...

«І праўда ж, душу ценныць...» — надумаў Гарбацэвіч.

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЁРТЫ

1

Раней, калі Алесь мінаў лес і падыходзіў да Янкавін, дык набліжаўся да іх з усходу, са Стоўбцаў. Тады бачыў толькі Засценак. А сёння выйшаў з поўдня, са старога піўнянскага бору, запыіўся на ўзгорку (гары, як тут казалі), на Пальку, дык убачыў з вышыні і Засценак, і Сяло, і Глінішча — адразу ўсе Янкавіны. Доўгія, лічы, у адну вуліцу. Цяпер сцішэлыя пад нізкім шэрым небам. Ды ў вячэрнім моракі.

Здаецца, і не адлучаўся адгэтуль, усё бачыў кожны дзень — шырокую аселіцу, сады і вулічныя дрэвы, драўляную, пафарбаваную ў зялёны колер і ад таго цемнаватую цяпер, знізу чатырохкутную і прысаджістую, чым вышэй, дык тым болей тапчэйшую, з вострым верхам цэркаўку — самую высокую будыніну ў Янкавінах, а гэтаксама валасны будынак, пошту, школу, дзе ён вучыў дзяцей разам з Кацярынаю.

Бацькавай хаты не было відаць адсюль, з Палька: яна стаяла далёка злева, хавалася за ліпамі ды чужымі стрэхамі.

Адчуў: абманвае сам сябе. Акідвае позірмак усю вёску, але вочы пайбільш запыняюцца на пасяродку — на высокім, накрытым бляхаю доме валаспога старшыні.

«Дурань! — аблаяў сам сябе. — Зпайшоў, па што пазіраць! На непрыяцеляў сваіх!»

Кляў сябе, адводзіў вочы, але ўсё роўна праз нейкі міг позірк знаходзіў знаёмы дах.

Як убачыў Янкавіны, дом Сяргееўкаў, дык пібы і адабрала ногі. Спыіўся і замёр. Быццам і гэтага было ўжо даволі яго змардаванай душы — толькі зірпуць па ўсё роднае, мілае. Бег бегма ён раней, калі

ўпершыню пакінуў вёску, паехаў вучыцца ў Пясвіль, засумаваўшы на дому ды сябрах, на Кацярыне, вяртаўся ў вакацыі. Дык вось тады ляцеў да Янкавін! Пасля — у самой вёсцы — ішоў памаленьку, каб усе бачылі: вось ён ідзе! У форме! Гарадскі! І колькі было ўцехі, калі аднойчы ў Засценку яго не пазналі, палічылі за нейкага начальніка і здымалі перад ім вушанкі! Не толькі перад сапраўднымі службоўцамі, але і перад ім, сынам Яся Нямкевіча, кланяліся! Пазней саромеўся за той выпадак. А цяпер, калі ўспомніў яго, дык і зусім стала прыкра.

Крапаў рэдзенькі дожджык. Вясновы. Але невясёлы, пудны.

Снег, глыбокі і белы, з нацярушанымі перамёрзлымі ігліцамі ды карою, ляжаў толькі тут, у зацэненым лесе, а вуць на санцанёку — на аселіцы, на людскіх сядзібах — ужо сям-там чарнеліся вялікія лысіны зямлі. Праз які тыдзень будзе вялікая вада. А тут, на аселіцы, паўстане цэлае мора. Як і кожную вясну. За ўсе доўгія вякі.

Алесь, калі быў яшчэ настаўнікам на Віцебшчыне і меў вольны час у вакацыі, дык ездзіў у Вільню, шмат сядзеў у бібліятэках, корпаўся ў старых паперах. Вывучаў гісторыю, культуру краю, заадно шукаў і звесткі пра свае Янкавіны. Калі яны ўзніклі, не абсачыў. Але на многіх упамінках адчуваў: яны здаўна, з сівых часоў.

З папер старых даведаўся: за доўгія вякі Янкавіны маглі не адзін раз знікнуць. Шмат разоў гарэлі. І ад маланак, і ад сваёй неасцярожнасці. Але пайчасцей нішчылі іх войны. Каб чаго добрага, а войпаў, заваёўнікаў Янкавіны зведалі процьму.

Паліліся Янкавіны ў шматлікія руска-літоўскія, руска-польскія войны, а пазней — у вайну з Напалеонам. Хто ішоў на Маскву ці адкочваўся ад яе, гэты край быў на яго дарозе. У апошні час, што яшчэ на

памяці многіх пажылых людзей, акружаючы паваградскіх паўстацаў¹, вёску спаліла царская армія.

Але Янкавіны не зніклі. Паўставалі, чапляліся за жыццё, як і ўсё жывое на зямлі. І былі не толькі ахвяраю. І янкавінцы, як пісалася ў старых пацерах, як перадавалася з вуснаў у вусны ў вёсцы, памагалі запыняць мангола-татараў, біць тэўтонаў у Грунвальдскай бітве 1410 года. Многія служылі ў войску Вялікага княства Літоўскага, дабіваліся шляхецтва (каторыя і па сённяшні дзень лічаць сябе тут шляхтаю, надта ў Засценку), а пазней, пасля падзелу Рэчы Паспалітай і адыходу ў 1793 годзе да Расіі, як і мае быць, служылі ў рускай арміі. Ваявалі з туркамі, з Напалеонам, на Каўказе, у Крымскай вайне. Пямала мужчын пагінула, праліло крыві за волю Балгарыі, а ўжо ў гэтым стагоддзі — у вайне з японцамі. Таму заўсёды і ў Янкавінах было шмат калек, сірот, удоў, заўсёды дзяўчат і кабет было больш, чым хлопцаў і мужчын.

Былі янкавінцы і «злачынцамі»: каторыя траплялі ў бунтаўшчыкі, паўстанцы супраць каралёў і цароў ці памагалі паўстанцам, каторыя сыходзіліся ў разбойніцкія шайкі, рабавалі багатых людзей і службоўцаў. Каго лавілі і каралі, а хто ўцёк з вёскі. Каторыя па сваёй ахвоце пакідалі родны кут, ехалі ў свет шукаць лепшай долі. Дык цяпер янкавінцы, можа, параскідаліся па ўсім свеце. Шмат іх і ў Сібіры, шмат і ў Канадзе, ЗША, Аргенціне, Францыі, Аўстраліі...

Янкавіны пязручныя для свету, а свет нязручны для іх. Яны, як і яшчэ каторыя тутэйшыя вёскі пры Налібацкай пушчы, чамусьці некалі ўвайшлі ў склад Ашмянскага павеата Віленскай губерні, хоць тыя Ашмяны былі за светам. Хоча хто справіць які кло-

¹ Маюцца на ўвазе падзеі нацыянальна-вызваленчага паўстання супраць царызму на Беларусі ў 1863—1864 гадах.

нат у павеце — едзе ў Стоўбцы, са Стоўбцаў — у Баранавічы ці ў Мінск, а з Баранавіч ці з Мінска — у Ашмяны. Было б памнога лепш, каб іхнім паветам быў Новагародак: ён стаяў праз лес, праз вёрст дваццаць напрасцяк. Таму, лічы, ні адна кабета ніколі не была ў павеце, і не кожны мужчына ездзіў туды, самае вялікае — за сваё жыццё адлучаліся калі-нікалі ў суседнія вёскі. Але ніхто, здаецца, не наракаў на сваю долю: ва ўсіх тутэйшых людзей быў гэткі ж лёс.

Перад мосцікам яго сустраў знаёмы шэры слуп з пагнутаю таблічкаю.

«Янкавіны, — прашапталі самі губы. — 127 двароў, 488 душ. 263 кабеты і 225 мужчын».

На мосціку запыніўся. Абапёрся грудзінай на парэнчу і зірнуў уніз, на ваду. Плыткую і неглыбокую. Здаецца, яна нібы завесялілася, імчалася і імчалася далей, паўз аселіцу да большай рэчкі, да Шуры, што цякла паўз Янкавін у Крычаты, а за тымі — у Пруды, да Усы, а пасля, зліваючыся з Усою, з Пёманам, — у свет вялікі.

Адчуваючы, што п'янее ад вады, спусціўся з мастка па абтапаным, коўзкім беразе ўніз. Дыхнула пахам сырой зямлі і травы, мокрага камення. Рыбаю. І цяплом. Аж дзіва было: вакол снег, лёд, а вада дыхае ўжо цёплаю параю.

Пастаяў з хвіліну, пасля пагнуўся, зачарпнуў прыгаршчы вады і са смакам выпіў. Адчуў: на цёпле хваляю пракацілася здаровасць. Нібы родная зямля дала яму волатавай сілы.

2

Да акна, што выходзіла на двор і на хлеў, прынала жаночая галава. Ды гэтая ж кабета — сястра, Кастуся! І тая пазнала, усміхнулася. Азірну-

лася, сказала пешта на хату, а потым пабегла сюды, да сяпец.

У акно зірнулi лысаваты, здаецца, з яшчэ больш калматымі бровамі бацька, маці і сусед, Пётрык Гарбацэвіч. Алесь здзівіўся: раней сусед да іх не хадзіў. Яны надта не сварыліся, але надта і не ладзілі, бо, як кажуць, прашмыгнула мыш яшчэ некалі між іхнімі дзядамі, і непрыязнь адных да адных цягнулася ўжо дзесяцігоддзямі.

— Алеська! — ужо тут, на ганку, усклікнула Кастуся, прыпала. — А мы пра цябе сёння гаварылі! Мама благі сон пра цябе сасніла.

Ён, адчуваючы ў горле даўкі камяк, з асцярогаю паглядзіў на яе худавадых плечуках, стараючыся не дакрапацца горбіка. Хацеў сказаць шмат цёплага, сардэчнага і не мог. І не таму, што раптоўна ссушэла ў роце. З-за іншага, што меў заўсёды да сястры.

— Шу, добры вечар табе, сястрыца, — прамовіў чамусьці гарэзна, пацалаваў Кастусю ў скронь. — Чаго ж ты плачаш? Бачыш: жывы і здаровы!

— Ды я з радасці... — прызналася яна, шчабятуха і хітрая лісіца, выцерла слёзы. — Хадзем у хату! Чаго ж мы тут топчамся!

З хвіліну яны ўсе маўчалі, пазіралі адно на аднаго. Сёння і маці — а яна, сашчапіўшы рукі, стаяла каля гаспадара, пільна пазірала сюды — чамусьці не кідалася пасустреч. Можна, і таму, што ён быў ужо сталы, а можна, і саромелася чужых людзей. Толькі вось часта-часта замiргалі яе чорныя вейкі, памутнеў позірк некалі блакітных, а цяпер выцвілых па шэрасць вачэй і затрымцелі-затрымцелі ўжо бяскроўныя тонкія вусны.

— Не чакалі? — усміхнуўся. — І кот не мыўся, а госць заявіўся!

— Які ж ты, сыноч, госць! — прамовіла маці, хуценька падняла падол светлага фартуха, выцерла

слёзы. Адварпулася і заплакала. Ён аж разгубіўся. Зразумеў: маці маркоціца па ім як па нейкім бяздольніку.

— О то бабы! — усміхнуўся, глыбока хаваючы свае пачуцці, бацька.— Ці праводзяць, ці спатыкаюць — дык у слёзы ды ў слёзы!

Першы падышоў, падаў руку. Моцна паціснуў. І зірнуў пільна. У вочы, у душу. Але чамусьці не вытрываў позірк, адышоў. Нібы зморшчыўся і прасунуў пад кажушок без рукавоў ды пад кужэльную, фарбаваную пад колер крушыны кашулю далонь, пацёр левую грудзіну.

Тады Алесь ступіў сам, падаў руку суседу, Гарбацэвічу, які быў у пявыдубленым белым кажуху, трымаў у руцэ старую авечую аблавушку.

— Добры вечар, пане Алесь,— лісліва адказаў той, згінаючыся перад ім, як перад нейкім пачальнікам.

— Добры вечар, цётка.— Алесь нахіліў галаву перад Гарбацэвічаваю жопкаю.

Вікця — некалі вельмі файная, станістая, а цяпер худая, зморшчаная ды амаль бяззубая кабета — гэтаксама павіталася. Як і маці, усхліпвала і братавая. Яна трымала на руках загорнутую ў дзяружку дачку — большае яе дзіця, сын, стаяў пры яе боку і чамусьці з насцярогаю пазіраў на нечаканага госця.

— Ну здароў, асілак! — Алесь падаў руку Ясіку. Той, саромеючыся, гэтаксама падаў. Алесь пагладзіў яго па светлых валасах. Янку, як і ўсю гэтую зіму, у хаце ўвечар не ўбачыў.

— Вот вам і голуб! — усміхнуўся Пётрык і першы сеў на лаве пры тым акне, з якога яны пядаўна пазіралі на двор.— Гэта ж сёння, пане Аляксандра, цэлы дзень дзікі голуб у ваша акно біўся. Выйдзе хто з хаты — уцякае. Вернецца ў дом — той зноў да акна. Вот і напярарочыў госця...

Селі вакол стала і бацька, Вікця, Кастуся і Ядзя з дачкою. Толькі маці засталася стаяць каля печы, выцірала фартухом твар. Яна, можа, ужо думала, што яго трэба накарміць з дарогі.

Алесь скінуў з плячэй небагаты на пакушкі свой хатуль — зялёны наляўнічы пляцак, падсунуў пад лаву, пад якой былі склад і сякера, пачаў распрацаца, бянтэжачыся ад пільных позіркаў. І свае, і госці абгледжвалі, што ў тым пляцаку. І каб той быў больш накоўны, як бывае ў тых, хто вяртаецца з удалых заробкаў, дык Алесь і цяпер, і назаўваж усе прымалі б з большай радасцю і павагай. І якраз у душы. Бо душа ёсць душа. Яе не абманеш. А ён, здагадваючыся пра гэта, адчуваў няёмкасць і сваю нягоднасць...

Калі здаволілі ахвоту на павішы, «абгледзелі і абмацалі» Алесь, Гарбацэвічы пайшлі дадому.

Бацька затунаў на хаце. Хоць Алесь не казаў, што яго выгналі з Вільні, але стары нешта прадчуваў.

— Садзіся, сыноч, за стол, — сказала маці, — перакусіш крыху з дарогі.

— Дзякую, мама, — адказаў. — Я еў у Стоўбцах, у шыпку «Порт-Артур».

— От не кажы так, — як накрыўдзілася маці, тупаючы каля паліцы, дзе ляжаў хлеб. — Вярнуўся ў родную хату, дык няхай родная хата і прыведіць. Чым багаты, дык тым і рады...

Алесь, ужо моўчкі згаджаючыся з маці, развязаў хатуль і пачаў даставаць гасцінцы і падарункі — дзецям цукеркі і пернікі, булчкі, кабетам — па хусцінцы, шпулькі нітак, іголки, гузікі, бацьку — цвікоў і яшчэ сякой-такой драбязы для гаснадаркі, Янаку, курцу, — папярос «Шуры-муры».

Кастуся, як толькі атрымала дарунак, адразу пад-

скочыла да акна, скінула старую белую хустку і начаніла новую — чорную, з вялікімі чырвонымі кветкамі.

— Ну як, мама? — азірнулася і ўсміхнулася.

— Як цыганка, — адказала маці з усмешкаю, крышачы ўжо на кружку крамяны і прыемна пахкі качан кіслай капусты.

— Дзякую, братка, — сказала Кастуся, падскочыла, цмокнула яго ў шчаку, сханіла падарункі для братавай і дзяцей, нашыбавала туды, у белую хату.

— От каза! — з любасцю сказала маці. — Гэтак ужо чакала цябе!

Замаўчала, ён пастаяў крыху каля яе, адчуваючы, што трэба неяк прылашчыць добрую маці, але не здагадаўся, як гэта можна зрабіць, падаўся ў белую хату. Туды, дзе былі падлога, кафляны з трох, светлых, бакоў стаяк, ложка, іхні — стары, цьмяна-зялёны — куфар і повая, светла-жоўтая, з яркімі ружовымі кветкамі Ядзіна шафа.

Усміхнуўся: стаіць каля стаяка, прымярае новую хустку і Ядзя. Побач стаіць Кастуся, трымае свечку і маленькае круглае люстэрка.

Пачулі крокі, убачылі яго — абедзве сарамліва нырнулі смехам. А ён, махнуўшы рукою, каб не звяжалі, скіраваў позірк на жаночыя цепі, у кут: на зробленыя бацькам паліцы з кнігамі і яго рукапісамі.

Абмінуў круглы стол, заслапы абрусам і з доўгім вузкім гладышыкам, у якім былі галінкі вярбы, падышоў да паліц. З замілаваннем зірнуў на рознакаляровыя вокладкі старых і новых кніг.

Падышла Кастуся.

— Тата, як ты паехаў, заходзіў сюды. Пастаіць, паглядзіць на кнігі і адыдзецца. Я раз запытала: можа, што хочаце пачытаць? Хваціць, махнуў рукою, чытакоў і без мяне... А вот паперы твае, сказаў, трэба было б спаліць... А я адказала, калі змарнуецца та-

кую вялікую Алесеву працу, утаплюся... І газеты рваць на цыгаркі не даю...

— Дзякую, сястра,— усміхнуўся, паціснуў яе за плячук.— Гэтым ты калі не выратавала мяне жыццё, дык захавала мяне радасць і надзею на шмат што... Мусіць, не толькі бацька злы на мяне за мае паводзіны? Але і ўсе ў вёсцы... Клянуць недзе, ганяць...

— Не. Якраз усе добра гавораць пра цябе.

Алесь адчуў: лягчэе на душы. Нібы адтуль зваліўся нейкі камень. Нічога, мусіць, няма больш цяжкага за злосць і нянавісць землякоў і нічога, здаецца, няма больш шчаслівага за іх любоў і павагу!

— А Кацярына дык кожны дзень пыталася пра цябе...— прашаптала Кастуся.— Ці пішаш што? Ці пра яе ўспамінаеш? Калі вернешся?

Апала сэрца, заціхла. Устрапянулася. Адвёў позірк ад сястры і невідуча зірнуў у цёмнае ўжо акно. Ведаў: заўтра з раніцы ўсе з Янкавін — Кацярына гэтаксама — будуць знаць: ён вярнуўся дадому.

— Скажаць, пра што на днях нашы тата з мамаю паміж сабой гаварылі? — зноў зашаптала Кастуся.

— Ну, калі не сакрэт вялікі...— усміхнуўся.

— Пра пашага Янака. Хочуць яго сёлета ажапіць. І, ведаеш, з кім? З Анелькаю Гарбацэвіч.

— А ён?

— А ён мае вока на Зося Мішукову.

— Ды тая ж Зося яшчэ дзіця! — здзівіўся.— У рэшаце спіць!

— У якім рэшаце! — насміхнулася з яго Кастуся.— Ёй жа больш на год, чым мне...

— А ты — перастарка?

— Ну, і не маленькая! — адказала з годнасцю.— Мне сёлета ўжо семнаццаць было! Але Янак пра Анельку і слухаць не хоча. Кажка: яе не вазьму...

«Дык, можа, таму і бацькі з суседам ладзіць на-

чалі? — надумаў Алесь. — Можна, і хочучь парадніц-ца з багатыром?»

Пачуліся цяжкія бацькавы крокі. Той падышоў сюды, зірнуў на іх.

— Што? — усміхнуўся. — Як магцэзам цягнуць гэтыя кнігі?

— Цягнуць... — усміхнуўся Алесь.

— Я вот не раз думаў: а трэба ж шмат розуму, каб іх напісаць.

Бацька гаварыў адно, але Алесь разумеў: старому не церпіцца даведацца пра іншае.

— Выгнала мяне, тата, паліцыя з Вільні... — Алесь не хацеў ні маніць, ні адцягваць гамонку.

— Я і ведаў, што гэтак будзе, — уздыхнуў бацька. — Толькі маўчаў, не хацеў запыняць. А Лядзяш пахвальваўся: пічаво, пайдзём і ў Вільні! Ото чалавек! Ото пабрыдзь паганая! Хоць бы каго пахваліў, хоць бы за што парадаваўся!

3

Гарбацэвіч раўняў гной у загарадцы маладой каровы. За восень і за зіму яна патаптала шмат подсцілу, патрусіла сена. Каля яслей — старой, цяпер пібы ўрослай у дол скрыпкі — стала ўжо так высока, што Зязюля ўпіралася каркам у вышкі. Каля брамкі, наадварот, было нізка. Вось ён, як па дварэ пацяшлела, а ў хляве пачало адтаваць каля сцен, садраў гной каля яслей, перакінуў яго бліжэй да парога.

Разгнуўся, выцер рукавом фрэпча пот з лоба. Млеў, ныў карак — ведама, рабіў дагэтуль согінкам ды согінкам. Падняў са здзіўленнем галаву: паблізу зазумкала муха.

— Рана ж ты, халера, выпаўзла, — буркнуў, махнуў на яе, вялікую ды чорную, канцом сахарышча.

Любіў пагаманіць сам-насам. Калі б хто хацеў над-слухаць, дык пры яго рабоце мог бы ўведаць усе яго сакрэты. Бо сам сабе расказваў, што мае, сам з сабою раіўся, што трэба рабіць.

Муха ўзвілася. Некуды ўгору. Пасярод загарадкі. І раптоўна завішчэла. Прыгледзеўся: муха трапіла ў густую шэрую павуціну між жэрдак. Павуцінне загайдалася, адзін краёк нават адарваўся ад вышак, павіс — і муха, трапечучыся, закалыхалася. І тут жа, выпаўзшы з вышак ды не ўцэліўшы на разгайданую павуціну, раптоўна паляцеў уніз і павіс каля яго грудзіны на таюсенькай павуцінцы вялікі шэры павук.

— Цьфу ты, злыдзень, — плюнуў на яго Гарбацэвіч. Адчуў: спусціўся павук — будзе цейкая павіна. Добра б, каб прыемная. Але якія цяпер прыемныя павіны?

Павук пакруціўся на тонкай павуцінцы, нібы хто там, уверсе, узяў тую павуцінку ў абедзве далоні і круціў яе, а пасля хутка набраўся на ёй наверх. І так скрытна, нібы хто цягнуў яго ўгору.

— Увішны, каб ты здох, — здзівіўся ён, пазіраючы, як уміг павук апынуўся ўжо на павуціне, каля мухі. Тая, адчуўшы смерць, завішчэла яшчэ пісклявей.

«Зараз пачне смактаць з яе сокі... — падумаў. — І стане праз колькі дзён з яе труха... Хоць усе мы — мухі, па кожпага з нас процьма павукоў. З усіх нас стане рана ці позна труха...»

Прыхінуў сахор да загарадкі і пайшоў у гумно.

Гумно — вялікае, з моцнага дрэва, яшчэ не з па-чарцелаю, як клеў ці хата, а з жаўтаватаю саломаю — стаяла воддаль ад прыбудоў, што былі пад адным дахам. Адамкнуў — а гумно было заўсёды, і ўдзень, і ўпачы, замкнёнае, — адчыніў адну палавінку дзвярэй і ступіў на ток, дзе злева, каля сцяны, стаяла сяч-

карня, а справа, у розных загарадках, ляжала сена, жытнёвая, ячная, аўсяная і грэцкая салома.

Парадавалася душа: усяго яшчэ шмат. Не толькі хопіць быдлу да нашы, але яшчэ нямала і заста-нецца. Мог бы трымаць яшчэ адну-другую карову, каня.

Залез у загарадку з жытнёваю саломаю, наскуб снаднізу старой, сточанай мышамі, яшчэ назалетап-няй. Запёс і раструсіў ахапак у загарадцы маладой каровы. Тады падаўся да стойла старой каровы, на-мерваючыся і там надраўняць гноі. І ўлетку, і ўзім-ку ён, лічы, увесь светлы дзень не стыкаўся ў хаце. Быў то ў полі, то ў лесе, то ў гумне ці ў хляве — пільнаваў, каб усюды быў лад. На кабет, на сына, а яшчэ больш на парабкаў малая надзея. Яны, свае, самае вялікае могуць пагаспадарыць толькі ў ха-це — каля печы. Ці на гародзе. Вось і сёння, як толь-кі папалуднаваў, дык і пацягнуўся ў хлеў. Ды цяпер, пацяплелаю і светлаю часінаю, і цяжка ўседзець у хаце. Млосна, цягне на соц. А ён не пац, каб спаць яшчэ і ўдзень.

«Трэба ўжо неяк і наймітаў апытваць... — паду-маў. — Не агледзішся, як зараз снег злезе, сеяць трэ-ба будзе. Валока зямлі, сенакос... Сам не ўправішся. З Янкавін нікога не поймеш. Тыя гады некага з Чор-ных наймаў. Сёлета і з іх нікога не паклічаш. Усе сталыя паехалі на заробкі. Толькі ў Сцяпана хлопец, Пятрусь, дома. Але які з яго яшчэ работнік! Падшы-ванец. Дык трэба некага з Налібак ці з Прудоў па-няць. Пагавару сёння-заўтра са Шлёмам, каб нараіў каго добрага. Той усё ведае...»

Ідучы па вузкім калідоры — дваім каровам ледзь размінуцца — спіною адчуў: нехта пазірае ў хлеў. Мігам азірнуўся: прыхіліўшыся да вушака дзвярэй, стаяў невысокі, рабаціністы карчмароў сын, Фоля.

«Каб яны павылазілі, твае лупы, — без дай пры-

чыны пакляў яго Гарбацэвіч.— Прэ ж цябе халера ў чужы хлеў! Падышоў, а сабака, каб ён здох, і не гаўкпуў пават. На ўсіх брэша, аж зямлю лапамі дзярэ, а на Шлёмаў не... Вот у людзей вочы! Самы злы сабака ад іх рахманы, як цяля!»

Гарбацэвіч век не любіў, калі нехта імкнуўся ўсу-нуць свой нос у яго хлеў, у кладоўку ці ў гумно. Баяўся чужых ліхіх вачэй, зляку. І ад дзеда, і ад бацькі запомніў: благія вочы шкодзяць і чалавеку, і быдлу, і гаспадарцы. Ці марнее ўсё ад іх, ці зусім гіне. Зводзіцца свая парода. А ў яго, дзякуй богу, завяліся, прыручыліся добрыя каровы (галяндэркі, як тут казалі), свінні (вялікія белыя), коні (свае, яккавінскія, і латвійскія запражныя). Прыдбаў усё гэта ў хатаўскога папа, туды ж, на панскую стайню, каб не звесці пароду, вадзіў скрыжоўваць сваіх кароў і кабыл, купіў у папа і пачаў сеяць капошыпу. Ён першы з Янкавін стаў, як казалі, культурным гаспадаром, атрымаў на рукі паперу за ўзорную гаспадарку.

Завёўшы добрую пароду, ён і чужых вачэй баяўся, і на развод яе нікому не даваў. А людзі, каб на іх мор, паганя: не толькі каторы сурочвае ліхім позіркам, але і падкідвае ў гаспадарку ўсякія пашаптанья паскудствы. Колькі ён знаходзіў пры хляве ці і ў самім ім усякую пошасць — чужую шэрць, сухіх жаб, здохлых птушак і катоў. Хоць што казаць! Калі сусед, Нямкевіч, некалі купіў на кірмашы ад занямонцаў чырвоную, як казалі, падта ж малочную карову, дык і ён усяк варажыў, каб звесці ў суседа новую добрую пароду. Ды не звёў: не толькі Нямкевіч, але і яго сваякі развялі чырвоныя каровы. І добрыя каровы. Калі карова з пашы ідзе паперадзе статка — дойпая, ззаду — не. Дык гэтыя чырвоныя ў сваіх статках вяртаюцца дадому самыя першыя.

Гарбацэвіч патупаў з хлява.

— Дзяньдобвы, пане Гаўбацэвіч,— як і бацька,

добра не вымаўляючы «р» і «л», першы павітаў яго Фоля. Гэты Фоля — сын хітрага чалавека, але сам не хітры. Бадай, такі ж пяўдалы ў Шлёмы, як і ў яго Віця, залішне спакойны, даверлівы. Не давучыўся ў ешыбоце — духоўнай семінарыі: выгналі за пешта. Трэцца цяпер пры бацьках, але адмаўляецца ісці па бацькавых сцэжках. Кажуць, вершыкі піша, хоча рабіць тое ж, што і Пямкевічаў Алесь. Можна, і таму — абодва кемныя, вучоныя — сябруюць.

— Дзяньдобры, — буркнуў ён, выходзячы на двор, зірнуў на старую і маладую каровы: яны стаялі каля плота, грэліся на сонцы.

— Гвадзенькія кавоўкі! — паварочваючыся за ім, пахваліў Фоля. — Шэўсць ставая вунь ужо выкачавася, злінява. Шыі блішчаць.

«Соль табе ў вочы!» — адварнуўся, плюнуў Гарбацэвіч, а ўголас адказаў абыякава:

— От не бачыў ты тады добрых кароў, хлопец! Якія некалі ў Свіступова былі! Вот у каго парода была!

— Не кажэце. І тата хваліць: вы добры гаспадар, — як стары, пахваліў Фоля. Стаў побач. Нізкі, у стаптаных валёнках і ў новым чорным кашушку. Рыжы, нос дзюбаты. — Усё ў вас у павадку. І хата, і хлеў, і поле.

— Бо мы ж, хлопец, з гэтага і жывём. Гэта вы з другога жывяце. Можна сказаць, лёгкі хлеб масце...

— Дзе там лёгкі, пане Гаўбацэвіч, — уздыхнуў Фоля. — Сабачы!

— Але вы самі не сееце, не косіце, не жпяце, словам, не лье з вас цурком пот на полі ці на лузе. Не бераце на пуп... — кальнуў, як шылам, Гарбацэвіч. Каб бацьку яго, дык не выказаў бы так усё ў вочы, што думаў, а гэтаму падшыванцу ўсё выпаліў. — Лёгкі ваш запятак. Тапа купіў — дорага прадаў! Вы тут самыя багатыя людзі. Золата дык золата ў вас!

Ды і ўсе грошы ў вашых руках! Бо крамар, як камар: дзе сядзе, там і н'е.

— Не, пане Гаўбацэвіч,— прамовіў той, не згаджаючыся.— Тата кажа: вы самы багаты ў Янкавінах.

— Мама што твой бацька кажа. Ён, можа, і табе, хлопец, не хоча прызнацца, колькі чаго мае. Ён хітры. Ён не хваліцца — прыкідваецца жабраком. Павоккае — ды і выцягне з мужыцкай кішэні астатнюю канейку... Карчмарова вока і праз лахманы грыўну ўбачыць!

— Не. Тата кажа: у нас няма золата. А вы, кажа, кулак, як кажуць рэвалюцыянеры ў Расеі.

— Які кулак? — здзівіўся Гарбацэвіч.

— Багатыр, як тут у нас гавораць. Мужыцкі пан.

— Які ж я пан, хлопец? Чалавек, як і ўсе тутэйшыя людзі. Толькі што маю больш за каторых на па-ру дзесяцін зямлі... Але ж я іх не ўкраў. За мазалі свае здабыў.

Той не адказаў. Толькі ўсміхнуўся. Гарбацэвічу стала пяёмка, што апраўдваецца. Ён заўсёды асцерагаўся, калі яго хвалілі. Хваляць — значыць, зайздросцяць і ненавідзяць. Дык і чакай бяды.

«Зрачэ, падшыванец», — збаяўся Гарбацэвіч, бачачы, як Фоля зыркае на маладую карову. Пайшоў, павёў за сабою нечаканага гасця з двара.

— Ты так, хлопец, зайшоў ці на патрэбе якой? — запытаў.

— Гэта ж тата толькі што вярнуўся са Стоўбцаў, тававы ўсякія пыввёз,— адказаў той.— Дык казаў, каб вы зайшлі, тое-сёе ўзялі.

— І што ён прывёз?

— Ды тое-сёе,— адказаў той.— Лёк, селядцы, запалкі, газу...

— То добра,— прамовіў.— Скажы: іду.
Фоля пайшоў.

Гарбацэвіч запыніўся каля плота, што адгароджваў іхні двор ад быдлячага. Хацеў пачысціць у снэзе лапці. Зірнуў вакол: сонца паўзе ўніз, скунее на цяпло і светлату; паветра халаднее. Шурхне. Значыць, будзе ўночы мароз. Вялікая адліга затрымліваецца, будзе пазней.

Выйшаў з сянец сын. Без кажушка і шапкі. Светлыя валасы рассыналіся на бакі, аж зіхацяць на сонцы, прамовіў здалёку:

— Тата, усе ідуць у краму. Мама кажа: ідзіце і вы, а то людзі разбяруць усё. Ці нам грошы дайце — мы сходзім.

— Мы, мы! Дурнымы! — перакрывіў ён і аж затупаў са злосці нагамі. Раптоўна закіпеў, як вада ў гаршку.— Пэўне ж, запытаў Шлёмаў сын, дзе я. А вы адразу, пэўне ж, падаткнулі: у хляве! Шліцё чужога чалавека да быдла... Не магли самі задніцы свае з хаты вынесці, самі мне сказаць.

Віця, збіты з панталыку, шмыгнуў назад у хату.

«Колькі ці вучы, усё роўна дурныя! А ўжо і адно, і другое жаніцца, замуж ісці хоча...»

У хату не заходзіў. Папрастаў да Шлёмы. Ідучы па двары, на якім ужо відаць былі з-над зярністага снегу выкінутыя зімою з печы чорныя галавешкі, вуголле і попел, усё яшчэ сунуў ногі па снэзе — чысціў падэшвы старых лапцей. Заўважыў: каля частаколін растаў снег, пацёк, канечне, на доле вадою. Адтаў снег, сышоў вадою і каля слупоў: частаколіны і слупы награваліся за дзень ад сонца, дык і слязілі вакол сябе снег.

На макраватай — з лужынкамі — вуліцы пакруціў туды-сюды галавою: дзе што відаць ці чуваць? Іншы сюды, у гэты капец, па аднаму і па двое-трое сталыя людзі — да Шлёмы. За Нямкевічавым шваграм, Грыгарцэвічам, таўкліся дзеці. З усяго Глінішча. Відаць, агледзелі маленькую ручайку, што ўжо

спрабавала церабіць сабе дарогу з высокага поля на аселіцу. Дзеці пашыралі ёй шлях, каналі снег, ды, здаецца, тая ручайка яшчэ гублялася ў снезе.

Насупраць Нямкевічавы сыны — сярэдняга росту. Алесь і здаравіла Янка — чысцілі двор. Скідалі вялікімі драўлянымі лапатамі за плот, у гародчык, снег. Хочуць, каб на вялікдзень было ў двары суха. Каля іх цёрся пляменнік Ясік.

Гарбацэвіч не запыніўся, толькі кіўнуў хлопцам галавою. Кіўнуў у адказ Алесь: «зяць», Янка, прыкінуўся: нічога не бачыць. Хоць, капечне ж, бачыў.

Алесь усміхаўся, нешта гаварыў брату — можа, і пра яго, Гарбацэвіча, — але той не пазіраў сюды.

«Саромеецця... — мільганула ў яго галаве. — Ужо ж не раз у іхняй хаце гаварылі, каб парадніцця... Няхай саромеецця. Лепш зяць ціхманы, чым пегадзівы...»

Шлёмавы будыніны стаялі перад развілкаю дарог — на Пруды і Налібакі. Будыніны былі амаль новыя, высокія, светлыя, з мноствам вялікіх акон. Не такія, як у янкавінцаў. У іх амаль ва ўсіх хатах было па аднаму-два невялікія акенцы: людзі тут лічылі марнатраўствам рабіць шмат ці вялікія вокны ды дзверы, стараліся чым пайменш мець у хаце дзірак, каб мала выходзіла ў неба цяпла. Калі ж хто рабіў большыя вокны ці яшчэ адно, трэцяе, дык таго усе дружна абгаворвалі.

Раней у Шлёмы — падта ўвосень ці зімою — церлася шмат людю. Запыняліся па дарозе прыезджыя, заходзілі свае, за грошы, за збожжа ці ў доўг бралі гарэлку, селядзец, садзіліся ў піўным пакоі за сталы, пілі, перабіваючы адзін аднаго, гаманілі, уведвалі навіны, чужыя беды ды радасці, казалі свае і мяняліся на вачах — трацілі маўкліваць, хмурнаць ды зацятасць, смяяліся, весяліліся, з вейкаю незвычайнаю ўвагаю ды з болем слухалі Шлёмавага музы-

канта, скрышача Лейбу, плакалі, а часамі біліся і тады-сяды, бывала, забівалі каго і насмерць. Нехта меў адгэтуль дарогу на ложкак ці на могілкі, нехта — у турму. Моцную ўладу мела над людзьмі гарэлка, а разам з гарэлкаю моцную ўладу над Янкавінамі меў і Шлёма. Нездарэмна некалі, здаецца, яшчэ ў тым стагоддзі, у адным з рускіх часопісаў быў аднойчы такі малюнак з подпісам «Белоруссия». На малюнку была карчма, на яе ганку стаяў распаўпелы карчмар, а ля ганка ледзь не поўзаў на карачках п'япы худы і абарваны селянін у лапцях, спяваючы: «Без музыкі, без дуды погі водзяць не туды».

Цяпер, як падышоў пост, карчма пацішэла: тутэйшыя людзі перасталі прыходзіць сюды па вечарах і ў святы, папрыліпалі, як мухі пад восень, да сваіх хат, чакаючы вялікадня. Збіраліся ў каго на вячоркі і баялі ўсякія гісторыі, легенды. Толькі сёй-той забягаў да Шлёмы ўпотаі.

Цяпер у Шлёмы запыняюцца толькі праезджыя. Паставяць у стадоле каля, а самі паядуць, пац'юць чаю з самавара і, калі трэба, пераспяць у гасціншым пакоі. Кажуць, ім, праезджым, Шлёма і цяпер, у вялікі пост, прадае ўпотаі гарэлку. Але не дазваляе піць яе ў карчме.

Калі Гарбацэвіч падыходзіў ужо да гэтай будыніны, пачуў ззаду звонкія шаламкі. Азірнуўся: па вуліцы неслася тройка сіва-белых, у чорныя яблыкі, копей. Сярэдні коць — пад ім была чырвоная дуга, шаламкі — бег, горда падняўшы галаву, а два бакавыя пазварочвалі галовы набок. Саступіў дарогу: ехаў хатаўскі пан Свіступоў, сын таго Свіступова, у якога ён некалі парабкаваў. Зняў шапку, сагнуўся.

Бачыў: ні барадаты фурман — ён сядзеў у перадку на колепцах, — ні пап і яго жонка нават не зірнулі. Паглядзелі, можа, як па нізкія, крытыя саломая хаты янкавінцаў ці як на дрэва. Іранесліся самі як

віхор, мільганулі і ўраз схаваліся за Могліцамі — за маладым хвойнікам на ўзгорку. Ён толькі паспеў заўважыць: Свістуноў — амаль яго аднагодак — усім схуднеў. Востры твар, тонкі нос. Кажуць, хворы на сухоты. Колькі пі лячыўся за мяжою, не памагае. А яго нашмат маладзейшая жонка ўсё яшчэ не старэе, маладая, свежая. Як царэўна вуць у бабровым футры і ў пышнай рыжай шапцы.

Як ні меў крыўду, а на гэтага Свістунова не заклаваў за такую няўвагу і пагарду: ён жа некалі вазіў яго на пагулянку да паненак у суседнія маёнткі, колькі цягаў п'янага, аднойчы выратаваў нават ад вернай смерці. Хто ён, каб злаваць ці крыўдаваць? Ён чорны людзін, а Свістуноў пап! Хоць і той Свістуноў, і гэты не трымаюць цяпер яго ў сваіх руках, не могуць пусціць на свеце з торбаю, ён сам сабе гаспадар, але ўсё роўна бярэ душу нейкі страх перад імі, як і перад вялікім ці малым пачальствам. Як кажучы, дух простага вясковага чалавека забіты вякамі і заўсёды воддаль ад дому ці перад чужымі ён чуе страх над нагамі. А што пра панава няўвагу, дык ведама, чаго ён злуе. Як плялі, стары Свістуноў кахаўся з Вікцяю, сваёю накаёўкаю, прыдбаў нават Віцю і Анельку, а перад смерцю наказваў ім вялікую долю грошай. Але гэты пап, сын, нічога не даў і слухаць не любіў, калі хто і ў жарт напамінаў пра бацькаў наказ. Ды і не мог ён нічога даць. Прагуляў усё, сам жыў у даўгах. Ён, Гарбацэвіч, ніколі і не дабіваўся тых грошай. Але ўсё роўна быў ненавісны.

«Паехаў у Палібакі... — падумаў. — Да пана Невадомскага... Кажуць жа, той кахаецца з яго жонкаю... Той малады яшчэ, здаровы, лятае да маладых кабет: яго жонка старая, хворая, злая, як і Свістуноў...»

Разгублены, Гарбацэвіч усунуўся ў краму, што была збоку шынка. У ёй, у цесным пакойчыку, было

ўжо процьма людзей. І найбольш з Засцепка. Тыя, канечне, першыя ўбачылі, што вяртаецца на стаўбцоўскай дарозе з таварам Шлёма і адразу ж рушылі за ім услед. Ды яны мелі сякія-такія грошы. Уцерадзе, каля адгародкі, стаяла Алена Драздовіч, за ёю — скалазубы Уладак Дземідовіч, за ім — Чорныя, Мішук, за Мішуком прыстроілася замужняя дачка, Галена. Каля яе стаяла і, пасміхоўваючыся, нешта шаптала ёй вясковая распусніца бяздзетная Марыся Драздовіч. Яна, як і Алена, прыйшла нявесткаю да Драздовічаў з Брышчава. Але з Аленаю не ладзіла. Цяпер, калі Алецін муж, Вінцук, быў у заробках, дык Марыся, бойкая, сварлівая, кажуць, як хоча здзекуецца з пакорлівай Алены і яе дзяцей. Яна не зважае на свайго крыклівага, але няўдалага мужа, колькі хацела і хоча гуляе з чужымі мужчышамі — варты ў Драздовіча ніколі не высыхаюць ад гліны. У гэтую хвіліну, можа, шаптала што-небудзь Галене Грыгарцэвіч пра Вінцука: Галена і Вінцук, казалі, кахаліся і маладымі, і пасля таго, як завялі і свае сем'і, — свёкру гэтаксама даволі часта вымазвалі варты. Збродлівая кошка збродлівую кошку за вярсту чые!

За гэтымі маладымі пагляднымі кабетамі стаяў стары Пямкевіч. Апошні. Павітаўшыся, Гарбацэвіч запыніўся за ім.

— Ну сто, Крывы, пакланяўся пану? — высунуўся з гурту і выскаліў белыя зубы Пятро Вайтковіч.

— Пакланяўся, — адказаў. — А табе што, зайздросна?

— Ну і любіс ты лізаць папам задніцы! А з простага цалавека дык здзекуецца... Ну сто лыпаес вацьма, як подмазку з'еўсы?

— Які ест, такі ест, — буркнуў у адказ. Будзе яшчэ апраўдвацца перад Чорным!

«Ну, пачакай-пачакай! — падумаў са злосцю пра Пятра.— Прыйдзеш жа пазычыць нешта ці каця па-прасіць, дык так табе я ўсё і дам! Трасцу!» Пакаяўся, што зайшоў сюды. Ускочыў, як Янкель у касцёл! Трэба было ісці адразу ў Шлёмавы пакоі.

— Чуў? — павярнуўся да яго сусед, Нямкевіч.— Нашай Ядзі брата ў Амэрыцы забілі...

— Не, не чуў,— паківаў галавою.— Добры быў хлопец.

— Добры ці не добры — звялі, сусед, з-за сквапнасці...— уздыхнуў Нямкевіч.— А бедныя мае сваты і ведаць не будуць, дзе сынава магіла. Ён жа з маім Гіполам разам паехаў...

Усе прыціхлі: усіх глыбока крапула гэтая непрыемная вестка. Яшчэ адзін — каторы ўжо — чалавек з Янкавін не вернецца дадому са свету. А ў Нямкевічавых сватоў гэты хлопец быў адзін сын. Значыць, у Янкавінах звядзецца яшчэ адно прозвішча — Лукашэвіч. Бо астатнія дзеці ў тых — дзяўчаты. Заціхлі цяпер і сакатухі Галена ды Марыся. Яны, капечпе, ведалі ўжо пра гібель Лукашэвічавага сына, перажывалі, пасля крыху забыліся. Цяпер зноў засмуціліся.

У цішыні рыпнулі дзверы, і з бакоўкі магутны Шлёмаў парабак, аднавокі Ароп, укаціў за адгародку-прылавак ужо адчыненую бочку з селядцамі. За ім, песучы чарпак, увайшоў певысокі рыжы гаспадар, усміхнуўся.

— Добры вечар усім! — пакланіўся, здаецца, кожнаму зазіраючы ў вочы.

Дастаў з кішэні доўгага чорнага фартуха звязку ключоў, адамкнуў велікаваты замок на дзверцах і расхінуў іх у бакі, узяў на кручкі: на сцяне, на паліцах паказаўся яго звыклы тавар. Хораша складзеныя кіпкі цыгарэт, карабкоў з запалкамі, бутэлечкі з адэкалонам і духамі. Пасля спаднізу, з-пад прылаўка, падняў і паставіў на драўляную перагародку жалез-

ную вагу з дзвюма — па абодва бакі — жалезнымі чорнымі талеркамі.

— Ох, сёння і селядцы! Ох, сёння і лёк! — зацмокаў Шлёма, паціраючы рукі.— Аж сліну гошціць, аж язык ад смаку ўцякае ў с-ку! Ды толькі мала прывёз — адну бочачку. І туую ледзь дастаў. Ледзь выпрасіў у сваіх знаёмых. І не за дарэмна. Падмазаў добра. Усё ж даражэе цяпер. Не дакупіцца...

І праўда, у краме водарна і смачна запахла селядцамі — соллю, воцатам, перцам і размяклым лаўровым лістом. Мусіць, ва ўсіх у гэтую хвіліну наплыло ў рот сліны, усе глышулі яе.

— Не селядцы, а парасяты! — усё хваліўся Шлёма.

— Ці не думаеш ты, Шлёма, зноў надвысіць цану на лёк і селядцы? — абарваў яго Пятро.— Надта с ты заспяваў! Як салавей!

— От бачыце, вы не верыце, што нічога няма нідзе, што я гэта, лічы, з-пад зямлі выпараў...— завойкаў Шлёма ў адказ.— Вам што! Абы есці! Вам усё роўна, што я калеў усю дарогу, выпрошваў, пераплаціў! Вы толькі сваю больку чуеце: не цэпіце, што пра вас нехта клапаціцца, вам спрыяе...— павярнуўся да першага пакупніка ў калейцы.— Дык што вам, пані Алеца?

— Ды хунты тры селядцоў і во збаночак лёку,— адказала тая, ставячы на перагародку стары, з натрэсканаю лускою збапок. Ва ўсіх тутэйшых збанкі, гліняныя міскі і лыжкі былі работы блізкіх івянецкіх майстроў.

— Калі ласачка, пані Алеца, калі ласачка,— замітусіўся Шлёма, вялікім відэльцам па тры доўгія зубы ўзяў зверху ў бочцы некалькі ладных сапраўды тлустых селядцоў, строс з іх лёк, паклаў на вагу, па другую талерку паставіў пузацепькую гірку, даклаў яшчэ пару селядцоў.— Вот вам і тры хунцікі, пані

Алена. Ешце на здароўе з картофелькаю! Не селядцы, а паляндвіца! Пальцы лізаць будзеце!

— Нешта ж надта мала селядцоў на тры хунты,— сказаў Міхайла Супраневіч.— Мусіць, ты круціш, Шлёма. Надта нейкія хітрыя твае вагі.

— Ой, што вы кажаце, пане Міхайла! Хіба я круцьць? — завойкаў Шлёма, свідруючы Чорпага маленькімі бегатлівымі вочкамі.— Можна, хто з крамнікаў і хітруп, а я не! Я самы чэсны з усіх крамнікаў. Я ніколі нікога не абманваю. Я лепш сваё папушчу, чым на чужое паганюся. Бо ведаю, якія вы тут багацеі...

— Ты не шашоль, як шашаль! — перапыніў яго Міхайла, дастаў з-пад кажуха невялікі чорны бязмен, наштурхаўся да прылаўка.— Давай пераважым. На мае вагі.

— Нашто важыць? — развёў рукі Шлёма.— Нашто чалавеку не верыць? Ды каму? Мне! Калі на тое пайшло, хай маё прападае.

Міхайла, праціснуўшыся ўперад, начапіў на кручок бязмена селядцы за хвасты — той, што дабавіў Шлёма, гэтаксама — падняў за вяровачку бязмен угору.

— Глядзі на свае бельмы,— тыцнуў яму ледзь не пад нос селядцы, пасля азірнуўся,— глядзіце ўсе, колькі тут! Хіба тры хунты?

— Які ў вас бязмен, пане Міхайла! — заскакаў, то хаваючыся за яго, то вызіраючы, Шлёма.— Ілжэ, на чым свет стаіць. У мяне добрыя вагі. Нямецкія.

— Дабаў, дабаў селядзец! — павярнуўся да яго Міхайла, змусіў начапіць яшчэ адну рыбіну.— Во цяпер, бачыш, тры хунты!

— Кенскі твой бязмен! — паныла прамовіў Шлёма.— Нешта ты змудраваў у ім. Ці на булаве яго паўхунта броду накарэла.

— Не, Шлёма, — сказаў Міхайла. — Просты наш бязмен, не такі хітры, як твае пямецкія вагі, але справядлівы.

— Не я вас, а вы мяне рабуеце... — застагнаў Шлёма, нагнуўся, пеншта падкруціў у сваіх вагах, адчачіў селядцы з Міхайлавага бязмена, паклаў іх на талерку, зноў падкруціў. — Я да вас з дабром, а вы да мяне са злом... Грэх здэкавацца з беднага чалавека... — і начаў наліваць чарнаком лёк у Аленін збапок.

— Колькі цяпер тваё гэтае пойла? — запытаў Міхайла, не адыходзячыся ад перагародкі.

— Гляк — пяць капеек...

— Той жа раз прадаваў за чатыры! — усклікнуў Міхайла.

— Той жа раз лягчэй дастаў, а гэты раз, казаў жа, ледзьве-ледзьве знайшоў...

— Ну і драла!

— Вот бачыце, вот бачыце, якія вы! — паскардзіўся Шлёма, — ніякай падзякі за дабро! Да вас з дабром, а вы са злом.

— А гадоў пяць, таўчы яго камары, гляк лёку быў усяго тры капейкі... — уставіў сваё слова «кніжнік» Сцяпан Супраневіч. — Шкло да лямпы — пяць капеек. А цяпер шкло шэсць капеек.

— Што ж рабіць, — паскардзіўся Шлёма, беручы ад Алены грошы, — усё даражэе...

— Каму гора, а каму і нажытак... — буркнуў Міхайла і пасунуўся са сваім бязменам на сваё месца ў калейку.

— Ароц, — Шлёма павярнуўся да свайго аднавокага парабка, што прысланіўся да сцяны і маўкліва назіраў за ўсім, — ідзі скажы, хай сюды ідзе Фоля. Ды варушыся ты, падла! Гультаіпа! — мусіць, злосць ела Шлёму, і ён выліваў яе на сваім дужым, але паслухмяным парабку.

Прыішоў Фоля. Здаецца, з неахвотаю, кіслы.
Хмурыў лоб, супуў на вочы рыжыя бровы.

Шлёма выйшаў з-за перагародкі.

— Пане Гарбацэвіч, — паклікаў, — хадзем да мяне, маю да вас інтэрас. Я там вам усё дам.

— Пётрык, — стаў на дарозе Сцяпан. Загаварыў рахмана: — Пазыч з паўрубля. Зусім збіўся з капейкі... Адраблю ўвесну.

— Што ў мяне — банк? — схмурыўся ён. Быў злы на Пятра, дык меў нянавісьць і на ўсіх Чорных. — Якую і меў капейку, дык аддаў летась усю за зямлю Свістунову. Цяпер сам голы, як бізун.

— Пане Шлёма, — пачціва загаварыў пасля да крамніка Сцяпан Супраневіч, — можа, далі б пам у доўг. Адробім ці аддадзім гатоўкаю.

— Шлёма памажы, а вы дык... — паскардзіўся той і павярнуўся да сына. — Дай. Толькі запішы, хто будзе браць у доўг...

Гарбацэвіч паціснуўся да Шлёмы. Выйшаў за ім на гаспадарову невялікую кухню, дзе грувасцілася на палову пакая вялікая, даўно беленая ўжо печ. Ля печы стаяла хмурная, заўсёды нібы санлівая Бэйля, абапёршыся на качаргу. За сталом сядзела маладзенькая фэйная Шлёмава дачка, Сора. Кажуць, вельмі ўлюбчывая. Гаварылі, круцілася летась з Уладакам Дземідовічам, не зважаючы на свае законы. Так гэта ці не, але Шлёма быў звёз яе з дому ў Івянец да сваіх сваякоў. Цяпер вось вярнулася дадому.

— Бачыце, пане Гарбацэвіч, які цяпер люд, — паскардзіўся яму Шлёма. — Злы і нядобры.

— Гэтыя Чорныя век такія... — падтакнуў яму Гарбацэвіч. — Думаеце, да мяне яны лепшыя? Каб сумелі, дык у лыжцы вады ўтапілі б, усю маю гаспадарку расцягнулі б! Косткаю яна стаіць ім у горле... — паддобрываўся, бо ведаў, што размова будзе пра паймітаў і трэба Шлёмава добрая парада. — Самі

гультае, п'яніцы, балбатупы, а жыць хочуць па-папску... Скажы што насуперак ім, не саступі — спаляць.

— Спаляць, пане Гарбацэвіч. Мне ўжо колькі разоў, як не пазычу яму што, крычаў Пятро: спалю!

— Гэта адпетыя зладзеі і забойцы, пане Шлёма. Ім, прыблудам, і рука не дрыгае, каб звесці са свету чалавека.

І замоўк: агледзеў, што ў цёмным кутку кухні сядзіць пажылы мужчына — чорны-чорны, як цыган. Пакланіўся яму.

Незнаёмы кіўнуў галавою. І не надта прыязна.

— Гэта стрыечны брат мой, пане Гарбацэвіч, — пазнаёміў Шлёма. — Эля. З Мінска. У госці прыехаў. На свята наша. На Пурым... — паказаў рукою па яшчэ адны дзверы. У белую хату. — Хадзем сюды, пане. Пагешэфтуем троху. Бэйля зараз усё вам прыгатуе, што трэба. Пацясе Сора Сяргеенку, папу, паштавіку, урадніку дадому, дык і вам па давозе падасць...

— Я і сам, пане Шлёма, занясу. Пязломак.

Шлёма адчыніў філянговыя дзверы і прапусціў яго ў белую хату — вялікі, але не зусім утульны ды чысты пакой. Справа грувасціўся старадаўні запалены камод, на ім стаялі масянджовыя падсвечнікі, медны пацямцелы самавар, у самім камодзе былі талеркі, чаркі. Пасярэдзіне пакая вісеў на жалезным круку, прывіччаным да бэлькі, бронзавы сямісвечнік. Ён надаваў гэтай сялянскай хаце пейкую панскую пышнасьць.

Фарбаваныя, белыя сцены былі голыя. Толькі злева, над старым, з абабітымі рагамі куфрам, ад усходу, вісела вялікая карціна — мізрах, як чуў ужо Гарбацэвіч. Тут Шлёма, як бачыў, маліўся тры разы па дзень. Аднойчы, як Гарбацэвіч першы раз зайшоў сюды, Шлёма сам расказаў: на гэтай карціне намаляваны далёкі адгэтуль горад з дзівоснымі дамамі і вежамі, з руінамі замка. Упісе карціны было напісана на

старой яўрэйскай мове: «Ніколі цябе не забуду, Іерусалім». Уверсе карціны нібы віселі ў наветры два крылатыя львы. У пярэдніх лапах у іх быў цевялікі ліст паперы, на якім залатымі літарамі былі напісаны дзесяць наказаў.

Яшчэ лявей — цагляны стаяк, спальня. Шлёма вынес адтуль зэдлік, паставіў каля стаяка.

— Сядайце, пане Гарбацэвіч, — прамовіў. — Я пастаю, а вы садзецеся. Вы самы паважаны ў мяне чалавек.

«Каб ты жыў, як ты праўду кажаш! — падумаў Гарбацэвіч. — У цябе праўды, як у жабрака грошай. Пер'ем сцелеш, а спаць мулка».

— Можка, пан чарачку возьме? Я маю... — усміхнуўся той.

— Не трэба, пане Шлёма. Пост жа цяпер. Ды я ніколі не меў прагнення да гэтай атруты.

— Пан малайчына, набожны. Хоць вас і абгаворваюць у вёсцы ўсякія шылахвосты і галякі, але вы талковы чалавек, талковы гаспадар. О, каб усе такія былі! Дык і мне зусім іншы гандаль быў. Бо які мне цяпер гандаль? Самі бачыце. Вёска малая, людзі асцярожныя, аглядлівыя, стараюцца жыць усім сваім, без лішніх трат, без прысмакаў. Тут жа ні адна баба ні парфумы, ні духоў не купіць. Не кожны мужчына цыгарэты возьме, смаляць свой горкі самасад. Маіму сыну ў Налібаках лепш. Там мястэчка, там больш багатыя і культурныя людзі. Там большы гандаль... — уздыхнуў. — Я самы бедны з тутэйшых крамнікаў. Каб яшчэ цяпер ахвотней бралі гарэлку, дык і я меў бы, канечне, большы нажытак.

— Але ж дзяцей павывучвалі, пане Шлёма, — прамовіў Гарбацэвіч. — У вёсцы мала хто далажыў да навукі, а вы і сыноў, дачку адукавалі...

— З астатняга вучыў. У даўгах увесь... Бачыце: я такі бедны, што нават і камісіянера не маю.

«А сыны і дачка з залатымі зубамі!»

— Адно, чым магу пахваліцца, дык гэта тое, што німат заўсёды навін ведаю... — Шлёма стаў каля стаяка, прыклаў да яго невялікія белыя, з тонкімі пальцамі рукі.— Езджу часта ўсюды, дык і бачу, чую многа. І сёння пачуў: хутка вайна будзе.

— Ды каторы час ужо людзі пра гэта балаболяць,— спакойна адказаў Гарбацэвіч.

— Каторы-то каторы! — таямніча прамовіў Шлёма.— Але я цяпер ведаю, калі іменна яна пачнецца!

— Калі ж?

— Хіба можна мне распускаць такія чуткі? Ляпнеце каму — дык мяне пасадыць як панікёра ці правакатара.

— Скажыце, пане Шлёма. Мы з вамі ж добра, па лагодзе жывём...

— Кажу ж, пане Гарбацэвіч, то сакрэт велькі... Можна сказаць, дзяржаўная тайна. Можа, нават таго цар наш не ведае...

— Хіба я каму скажу, пане Шлёма! — склаў як у клятве рукі Гарбацэвіч.— Хай язык мне адсохне, мова адымецца, калі скажу каму што. Вы ж знаеце: я не люблю лішне лапатаць языком, як Чорныя.

— Надта ж сакрэт гэта вялікі, кажу,— заінтрыгоўваў, замапьяваў Шлёма.— Не тое што пасадыць, а можа, нават і павесяць, калі пушчу першы чутку і гэта па людзях пойдзе... Але ж я ад вас ніколі не таіўся, па дружбе з вамі жыў. І вы са мною заўсюды хаўрусавалі.

— Праўда, пане Шлёма. Не бойцеся — кажэце.

— То надта важная навіна, пане. Надта для вас. А самі ведаеце, што значыць, калі загадзя ўсё ведаеш. Гэта як разведка для арміі. А разведка для арміі — гэта і вушы, і вочы. Выйграе часамі той, у каго лепшая разведка...

— Я ж аддзячу... — на-свойму зразумеў Шлёмаву казаць. — Не бойцеся.

— Я бедны чалавек, дык для мяне і кожная павіна — тавар, заробак. Дык от пяць рублёў з вас, пане Гарбацэвіч.

Ён здзівіўся, відаць, вырачыў вочы: за што такія грошы?!

— Важная павіна, пане Гарбацэвіч, — запэўніў Шлёма. — Пашкадуеце пяць рублёў — страціце ўсё. А вы ж, відаць, добрую капейку сабралі!

— Якія там грошы, пане Шлёма! — прамовіў Гарбацэвіч, задумваючыся, а ці не наганяе туманоў часамі гэтая старая ліса? Можна, хоча выпытаць, колькі ў яго грошай, дзе схаваны, а потым падашле злодзея? Хітры ж і вёрткі злыдзешь. Ён сам колькі разоў прышільноўваў: упочы ўсякія людзі да яго прыязджаюць і заходзяць, і сам Шлёма са сваім Аропам пешта на сваіх сапях пекуды загорпутае возіць. І яшчэ, казалі, Шлёма мае хаўрус з паліцыяю.

— Не кажыце, пане Гарбацэвіч, добрую капейку маеце...

— Ды не!

— Ну, а ўсё ж, колькі сабралі? Не бойцеся, я ж нікому не скажу.

— Ды колькі там сабраў! Трошку!

— Каб трохку было, дык гэтак цяпер не набялелі б! — усміхнуўся Шлёма. — Але такой бяды. Ваша ест ваша. Толькі вот можаце, кажу, усё страціць. Попусту, марна. За адзін дзень. У вайну ж усё знікае, даражэе, а грошы абясцэньваюцца. Ды могуць і чужыя грошы пайсці.

— Рубель хоць вазьміце за сакрат, пане Шлёма.

— Што вы, пане! Такая павіна!

— Ну, два, — здаўся Гарбацэвіч, шкадуючы і гэтыя грошы.

— Не. Калі і слушчу, дык толькі рубель.

*«— Дык давай каля вашай грушы за гумном
сыходзіцца! — прашаптаў ён радасна, сціснуў.—
Кожны вечар!»*

— Шу, тры... Змілуйцеся, пане Шлёма.

— Спакываеце вы маю дабрату, пане Гарбацэвіч,— уздыхнуў Шлёма.— Тры дык тры. Але больш ні канейкі не спушчу. І цяпер давайце. Яно так найлепш — з рук у рукі.

— А можа, яшчэ хоць з рубель збавілі б?

— Не-не,— замахаў Шлёма рукою,— альбо тры рублі, альбо я маўчу. Як вады ў рот набяру. Страціце ўсё — дык тады самі сябе за локаць кусайце...

«Каб ты выдах, вымаганец! Таргуецца, як за душу!» — пакляў Гарбацэвіч крамніка, хоць і сам заўсёды стараўся ашукаць таго. Устаў, падумаў, рашыўся: трэба даць тры рублі. Раптам страціш задарма ўсе грошы. Калі Шлёма перасцерагае, дык нешта знае. Адварнуўся, расшпіліў рэмень, адсунуў верхнія штаны і з падвязапага да паясніцы споднікаў кашука дастаў грошы. Падаў. Шлёма хапнуў, засунуў у кішэню.

— Дык вот, пане Гарбацэвіч. Вайна пачнецца сёлета. Улетку.

Сказаў, як цвік убіў у Гарбацэвічава сэрца.

— Калі ўлетку? — здзівіўся ён.

— У які іменна дзень — не ведаю. Можа, і пасярэдзіне лета... — чамусьці вельмі спакойна гаварыў гаспадар.

— Што вы кажаце! — паківаў галавою Гарбацэвіч «Вот табе і павук! Вот табе і павіна!»

— Толькі вы маўчыце. Нікому пра гэта не гаварыце. А самі не спіце ў шанку, рабіце тое, што трэба.

— А што ж рабіць, пане Шлёма? — разгублена запытаў Гарбацэвіч.

— Пускайце назапашаныя грошы ў ход. Лес, зямлю купляйце ці што залатое. Тое не прападзе...

— Ой-ёй-ёй! — зацмокаў Гарбацэвіч.— Каб трасца па іх, на гэтых цароў! Чаго яны не падзеляць!

— Папе Гарбацэвіч, вы ж такі набожны, верны ўраду чалавек... — усміхнуўся Шлёма.— А тут... Я вам яшчэ больш скажу. За вайною, можа, будзе яшчэ і бура. І вялікая. Ураган. Ён, можа, не толькі з гнілымі карэнямі дуб паваліць. Ён, можа, і ўсе вялікія дрэвы паваліе... Ён і вас зачэпіць. Бо вы ж у Лікавінах самы багаты чалавек...

Гарбацэвіч зусім ужо разгубіўся.

— Мяняйце грошы на золата, папе Гарбацэвіч. Золата ніколі не прападзе. Самі ведаеце: хто золата мае, той і перад каралём шапкі не здымае!

— А можа, не будзе вайны?.. — прамовіў Гарбацэвіч, ужо шкадуючы, што паспяшаўся, усунуў таму тры рублі.

— Вы мне не верыце? Думасце, я вас дарма папохаю? — усміхнуўся той.— Пажывяце — успомніце маё слова. Хіба я вам некалі не казаў, што 1905-ты будзе? Казаў. Я многа ведаю, хоць і тут жыву. Знаю нават тое, што ў Пецярбургу, у царовай спальні, робіцца. Я ўсе наперад законы ды ўказы знаю, што яшчэ збіраюцца выйсці... Каб я гэтага не ведаў, дык даўно ўжо прапаў і не выжыў бы! Я ж кажу, навіны для мяне — той жа тавар, заробак. Я толькі па дружбе сёння мала з вас узяў.

«І так чорт ведае за што садраў тры рублі! — падумаў Гарбацэвіч.— Аграбіў сярод дня! Дзе ні ступіш, што ні зробіш — усё за грошы. Абы які хаўрус — дык і абдзярэ, што не агледзішся. Вот яшчэ ж трэба гаварыць і пра парабка...»

— Раз сёння, папе Шлёма, вы мне, а я вам добра зрабілі, дык парайце мне добрых работнікаў,— скажаў уголас, спадзеючыся за тых тры рублі заадно апятаць і наймітаў.— З Прудоў, з Пільніцы ці з Гудні.

«Дурны, як варона, а хітры, як лісі!» — здаецца, падумаў пра яго Шлёма.

— Ведаю, чаму не,— адказаў уголас.— І добрых

хлопцаў знаю. Спрытных, прадавітых. Але фатыга, пане, за фатыгу. Яшчэ тры рублі...

— Дык я ж заплаціў вам ужо!

— Тое за адно, а гэта ж прашу за другое... — усміхнуўся той.

«Вот выцяганец, каб цябе халера ўдушыла! — пакляў у думках Гарбацэвіч — Драла! Злодзей! Ашуканец!»

4

— Нешта тата доўга ў Шлёмы... — сказала Апелька, раз за разам пазіраючы ў акно.

— Відаць, нейкі важны гешэфт маюць, — адказала маці. Яна сядзела на столачку пры камінку і мыла ў вялікім гаршку бульбу. Каб неўзабаве паставіць яе варыць на пліце. З'ядуць потым з лёкам — нальюць яго ў міску і будуць мачаць бульбу. Смак! А тады зап'юць наварам з ліпы. Па пяць-шэсць кубкаў. Як і заўсёды пасля салёнага.

— Ужо і вялікдзень скоро... — уздыхнула маці. — Але наўрад ці абсохне сёлета да яго. Будзе мокра. Трэба папомніць бацьку, каб мелу ў Шлёмы купіў. Паразбіраюць людзі — дык застапецца хата наша нябеленая.

Зірпулі ў дворнае акно: каля яго мільгануўся гаспадар. Але не завярнуў у хату, пашыбаваў да хлява, хоць яны ўжо самі загналі ў загарадкі каровы. Ды так пасільгаў, як з шыбеніцы сарваўся.

Апелька, куляючыся з боку па бок, як качка, падалася па двор. Маці і сын з акна бачылі: толькі рышпулі дзверы ў сенцах, гаспадар адхіліўся ад сцяны, азірнуўся, хто ідзе? Убачыў Апельку, пачакаў яе і аддаў ёй у рукі скрутак, чужы, канечне ж, Шлёмаў збанок. Пэўне, з лёкам. Сам пайшоў у гумно — відаць, па сена. Апелька падалася за ім. Вось схаваліся

абое ў гумне. Не выскачыла — значыць, яе бацька не выгнаў. Вытурыў бы пад злосць жонку і Віцю.

— І чаму ён сам не прынёс у хату? — здзівіўся Віця.

— Відаць, і напраўду яму блага, — сказала маці, пайшла да камінка мыць далей бульбу. — Стары ён ужо, спрацаваны. Ды, відаць, і сёння патраціўся...

— На тое ж і грошы, каб імі плаціць.

— Будзеш, сыноч, некалі сам гаспадаром, дык і сам будзеш ведаць, як даецца і цэніцца свая праца... — заступалася сёння за мужа гаспадыня. — Ды яшчэ такі ў бацькі і характар. А характар не пераіначыш.

— Мама... — памуляўся Віця, стаў непадалёку.

— Ну што, сын? — падняла галаву. Матчыным сэрцам адчула: той хоча сказаць ёй нейкую сваю тайну. Бацьку ніколі не скажа. Між імі, мужчынамі, здаецца, ніколі не было і няма шчырай, даверлівай ды снакойнай размовы, як бывае між бацькам і сынам у іншых сем'ях. Бо Пётрык ніколі не выяўляе да Віці ласкі. Век сярдзіты, век толькі крычыць.

— Янак Пямкевічаў да Зосі Мішуковай ходзіць... — прамовіў з жальбою. — Абое ўжо да Чорных не паказваюцца. Кажуць усе, недзе ўпотаі спатыкаюцца...

— Што ж, — ціха прамовіла. — Добрая пара. Адно да аднаго.

Замаўчаў. На бледны твар яго лёг цепль, а пасля заявілася і пакута.

Яна ўсё зразумела жаночаю душою. Віцю кінула ся ў вочы Зося. І не дзіва. Віця, хоць і чуллiвы, мяккі, неспрактыкаваны нават да работы і жыцця, але чуйны да красы. Ён можа гадзінамі любаватца і красою летняга неба, кветак, травы, любіць музыку. Дык вось і Зосяна краса завабіла, заналаніла яго. Зірнула пільна, пашкадавала сына. Ведама: гэтае

каханне прынясе яму пямала пакут. Бо каханне кожнаму прыносіць клопаты, але Віцю прыйдзецца паспытаць усяго горшага ўдвая. Зноў нагнула галаву, пачала выбіраць з вялікага гаршка неабіраную бульбу і накладаць яе ў невялікі гаршчочак. Зразумела, чаго так хвалюецца сын: казаў жа Пётрык, нагледзеў у Прудах дзяўчыну з добрым пасагам, думае пасля вялікадня паслаць да яе сватоў.

— Падкладай, сын, у пліце, — ціха прамовіла.

І пакуль сын падпальваў, наліла ў гаршчок вады, наставіла на пліту. Паліла вады і яшчэ ў адзін гаршчок — для ліновага павару. Заўважыла: па сынавай нічацэ са светлымі валаскамі плыве буйная слязіна.

— Вельмі Зося ўпадабалася? — ціха запытала.

Сын кіўнуў са згодаю галавою, выцер расясць на шчацэ далонню.

— Дык чаму тады не ходзіш да яе?

— Яна ж... Я не...

— Не хоча з табою хадзіць?

— Не. Я... Яна ж такая смелая, бойкая... І з Янкам во ходзіць...

— Дык што ж я табе памагу? — прамовіла са спачуваннем. — Я ж не навяду цябе за руку да яе і Янка ад яе не адганю. Сам ужо асмельвайся. Ты ж хлопец. І не маладзенькі ўжо.

— Мама, пагаварыце яшчэ з татам, каб паслаў пасля вялікадня да Зосі сватоў, — папрасіў. Усхліпнуў. — А то Янак першы пашле і забярэ яе.

— Пагаварыў бы з бацькам сам.

— Я баюся... — стаў каля камінка, апусціў рукі.

«Божа! — наківала галавою. — Што ж гэта ў нас за сям'я: сын баіцца пагаварыць з бацькам!»

— Думаеш, калі я скажу, дык лепей будзе? — прамовіла ўголос. — Ён жа, чуў сам, у Прудах табе дзяўчыну з добрым пасагам нагледзеў. А бацькава воля — закон.

— Я яе бачыў адзін раз. Я яе не хачу... — печакана з рашучасцю сказаў Віця. — Альбо Зося, альбо ніхто!

— Добрае вока ты, сын, маеш: Зося — скрытная, наглядная дзяўчына, — сказала яна. — Але паслухай ты мяне, маці. Я ведаю ўжо тое, чаго ты яшчэ не ведаеш. Занадта фэйная гэтая Зося... Возьмеш яе, але ці ўтрымаеш? Усе ж хлопцы і маладыя мужчыны, як мухі да мёду, да яе ліпнуць будуць. У каго падта харошая жонка, той заўсёды шмат клопатаў і бяды мае. Сам жа ведаеш, якая яе старэйшая сястра. Галена. Мала і трымалася свайго Аляксандры, з другім гуляла, з Вінцуком Драздовічам... Дык згарыш, сын, без пары. Ссохнеш. Ці адыдзешся ад дому, ці спаць ляжаш, а адно ў галаве будзе: а можа, жонка ўжо дзе з другім гуляе?

Маўчаў. Нічога не казаў.

— Мала, сыноч, ест дзе шчаслівых сем'яў, дзе жонка падта фэйная... — уздыхнула маці. — Не сама гаспадыня скруціцца, дык яе сяроўна спакусяць. Краса жапучая, сын, вялікі божы дар, але яна ж і чортава спакуса...

— Я другую не хачу... — паўтарыў Віця.

— Што ж, прасі бацьку, каб згадзіўся, — уздыхнула маці. — Хоць, кажу, не па табе гэтая Зося. Ты падта ж спакойны, добры. Ты сталы хлопец ужо, а цябе яшчэ кожнае дзіця папіхае. Не ўмееш ты ні абараніцца, ні за каго заступіцца. Абы што — дык адразу ў слёзы...

5

Да Пямкевічаў печакана прыішоў Фоля. Зачыніў за сабою дзверы, ледзь не збіў агонь з лучыны на камінку і разгублена запыніўся за паро-

гам: у хаце былі якраз усе — бацькі, Янка, Кастуся, Ядзя з дзецьмі, Алесь.

Павітаўся.

— Чаго ж ты стаў, хлопец, як безжанец які? — усміхнулася гаспадыня. Яна ўжо аблівала цёплаю вадою, што ўвесь дзень стаяла ў чыгуне ў печы, складзеную ў мядніцу пасуду. Яны толькі што навячэралі. — Заходзь, садзіся.

— Я ненадоўга, — засаромеўся той. — Я да пана Аляксандры.

— Якія ж мы паны, хлопец? — адказала маці. — Гэтакія простыя людзі, як і ўсе ў вёсцы. І Алесь наш не пан.

Алесь, усміхаючыся, падняўся са столка. Ён даўно ўжо адчуваў: гэты спакойны, разумны юнак горнецца да яго, але нібы бянтэжыцца. А можа, і не бянтэжыцца. Можа, не ведае, як сказаць пра тое, што ў яго на душы. А што ён носіць нешта нялёгкае, нават пакутлівае на душы, — гэта добра было відаць. Нават па тым, што ён ужо, у свае маладыя гады, амаль злысеў.

— Распранаўся, Фоля, — запрасіў Алесь. А калі той скінуў вушанку і кажушок, узяў вопратку і павесіў на цвік пры парозе. — Хадзем у тую хату. — І, ужо ідучы туды, паскардзіўся: — Нешта не заходзіш ты да нас апошнім часам. Я ўжо сам думаў зайсці да цябе на днях.

— Бацька не пускае... — прызнаўся той.

Зайшлі ў белую хату.

— Садзіся, а я запалю свечку, — сказаў Алесь.

— Не, не, — загаварыў той. — Не паліце.

— Чаму? — здзівіўся Алесь. — Сустрэча наша павінна быць сакрэтная?

— Я не ведаю, ці казаць... — Фоля быў усё яшчэ разгублены. — Але скажу. Як я ішоў да вас, дык убачыў: каля вашых акон стаіць чалавек. Падслухоўваў, што вы гаварылі... Пачуў мяне — выбег з двара.

— Што ты кажаш? — здзівіўся Алесь, падышоў да акна, угледзеўся. — Не пазнаў хто?

— Добра не пазнаў. Але здаецца, Дзяжко... Толькі вы не кажэце...

— Ну што ты! — Алесь вярнуўся, сеў наблізу Фолі каля стала. — Значыць, і гэтая сволач па-рапейшаму сочыць за мною!

Сядзелі ў паўзмроку. Толькі скупа падалі сюды водсветы ад лучыны з чорнай хаты.

— Нешта ты невясёлы, Фоля, — заўважыў Алесь. — Пакутуеш, што выключылі з ешыбота?

— Ды цяма чаго весяліцца, — апусціў галаву Фоля. — Каб весяліцца, трэба ехаць жыць у горад ці жыць бесклапотна. А жыць, ці жыць марна, цяма ніякай ахвоты...

— Ну, Фоля! — здзівіўся Алесь. — Не чакаў я ад цябе такога. Малады, здаровы, а так запыў! Я старэйшы, на чацвёрты дзесятак падаўся, нашмат больш палучыў па карку, але так не падаю духам. Я хачу жыць. І лічу: жыццё, хоць цялёгкае, але дарагое... Нават у турме, куды некалі пайду, думаю жыць...

Фоля зірнуў яму ў вочы, здаецца, вельмі глыбока ўгледзеўся ў душу і нават нібы супакоіўся. Хоць Алесь адчуў: сёння той рашыўся нешта расказаць яму вельмі важнае.

— Калі верыш мне, дык давай пагаворым пра твае пакуты... — ён першы пайшоў насустрач шчырасці. — Я ўжо крыху біты, дык, можа, што і параю...

Фоля хуценька дастаў з унутранага кішэні піжамка загорнуты паналавіне сшытак. Падаў.

— Пан Аляксандра... вот... ну, тут мае вершы... Паглядзіце...

— Па-першае, і я, і мае бацькі колькі ўжо табе кажам: ніякія мы не паны. Дык называй мяне проста: Алесь, альбо Алесь Іванавіч, — усміхнуўся ён. — Па-другое, я, брат, не вельмі вялікі дарадца па паэзіі.

Я вернаў не пісаў і не пішу. Але я магу наслась іх у Вільню. Пыхай іх там паглядзяць, ацэняць.

— Не. Пачытайце спачатку вы, калі ласка, — папрасіў Фоля. — Я хачу пачуць іменна ваша слова.

— Чаму не, пачытаю, — згадзіўся Алесь. — Тым больш што і ты, і я абодва няўдачнікі, нешчаслівыя. Я трапіў у няміласць да Мікалая Другога, ты — да сваіх...

— Не толькі трапіў... — уздыхнуў Фоля. — І мяне хутка будуць судзіць. Свае, як вы кажаце.

— За што? — здзівіўся Алесь. Тут жа і спахапіўся. — Выбачай, калі задаю лішнія пытанні.

— Вось за гэта мяне якраз і будуць судзіць: за лішнія пытанні... — той апусціў галаву. — Але я вам усё раскажу. Усю праўду. Хоць мне расказваць гэтага няможна... Я не хацеў ісці вучыцца ў ешыбот. Але тата настойваў: ідзі, вучыся, будзь настаўнікам. Калі тутэйшыя дзецюкі не вучацца, дык яны перазумшыя, ім няма каму добра параіць. Але каб вы, пане Аляксандра, ведалі, як «лёгка» там вучыцца. Пакута — кожны дзень вучыць на памяць талмуд. Ён, па-першае, на старой нашай мове, па-другое, тэкст, што напісаны дзве тысячы гадоў назад, грувасткі, блытаны. Ды яшчэ столькі ў ім каментарыяў... — прыклаў далоні да вушэй, паківаў галавою. — А каментары спрачаюцца адзін з адным, спасылаюцца то на аднаго, то на другога прарока і на іхнія працы, і каб разабрацца ў адным раздзеле, дык трэба чытаць шмат тамоў... А чым больш чытаеш, дык тым больш заблытваешся... Рош-гашыва, галава ешыбота, сам даваў кожны дзень новы раздзел для чытання. Кожны чацвер сам правяраў, як мы запомнілі той раздзел. Гаварылі пра кожны абзац. Вялі дыскусіі. Па раздзеле, на каментарыях, на тым, як трэба жыць... І чым я болей чытаў, слухаў навучанні, тым больш здзіўляўся, задумваўся: а чаму мудры і справядлівы

бог выбраў у любімы, мудры і святы толькі адзін народ? Ці справядліва гэта, калі ў бацькі імат сыноў, а ён аддае душу і сэрца толькі аднаму?! Чаму любімы сын навінен панаваць, быць багаты, адукаваны, а ўсе астатнія, нічым не горшыя, мусяць парабкаваць?

Алесь не перапыняў, слухаў споведзь маладога чалавека.

— Сам я, папе... Аляксандр Іванавіч, і на гэтыя, і на іншыя пытанні не мог адказаць. Тады асмеліўся запытацца пра ўсё, што не давала спакою, у рошганывы. Сказаў яму — а ён аж збялеў! «Маўчаць! — закрычаў. — Адумайся, нікчэмнік, і не задавай болей такіх пытанняў, не май сумнення ў тым, што святое! Скіроўвай свой розум на іншае, на тое, чаму мы цябе вучым! Дык і будзеш любімы ў бога, багаты, мудры, уладар, хоць ніколі і нікому гэтага няможна паказаваць...» Адным словам, супраць мяне настроілі ўсіх ешыботнікаў, судзілі і прысудзілі малкес, бізуны. Біў сам машгіях, інспектар, раменнай дзягай. А потым, як ведаеце, зусім выгналі...

— За новыя пытанні?

— Яшчэ і за іншае... — ніжэй апусціў галаву Фоля. — За дзяўчыну... Нехта данёс, што я знаюся з тамтэйшай дзяўчынай, што магу «змяшаць кроў»...

— Ёсць, на жаль, вось такія недарэчныя забароны і забабоны... — уздыхнуў Алесь.

— А ці настане, Аляксандр Іванавіч, той час, калі ўсе паразумеюцца, будуць жыць у міры, згодзе, роўнасці, братэрстве? — запытаў Фоля, падняў галаву. — Калі нішто: ні рэлігія, ні нацыянальнасць, ні светапогляд, ні мовы — не будуць замінаць!

— Можна, і настане, Фоля. Але трэба ўсім ісці туды шчыра, сумлезна, без кропелькі мапы, крывадушнасці, без фанабэрыстага адчування сваёй перавагі, без карыслівых мэт...

— Тады доўга яшчэ трэба чакаць той залатоў ча-сілы...

— Ты гэтага хочаш, я хачу — значыць, ужо такая ідэя жыве...

— Аляксандр Іванавіч, вы баіцеся суда, турмы ці не? — трывожна запытаў Фоля.

— Не вельмі баюся, але і не радуся, што туды траплю...

— А я вельмі баюся... — прызнаўся малады госць. — Ды што мне рабіць? Пакаяцца? Прыкінуцца паслухмяным? Уцячы ў свет?

— Не ведаю, што табе і параіць, Фоля, — развёў рукамі Алесь. — Адно адчуваю, і перад табою паўстаў жыццёвы выбар... А выбар, мусіць, трэба зрабіць найперш самому.

— Ці можна прыходзіць да вас і раіцца? Ці вы ўжо маеце да мяне перасцярогу пасля таго, што я вам сёння раскажаў?

— Не, Фоля, — усміхнуўся Алесь. — Я табе веру, рады. Мне прыемна, што ты шчыры. Не магу ж я з-за аднаго таго рош-гашывы кепска пра ўсіх думаць. Ва ўсіх ёсць шчырыя, сумленныя, ёсць і хціўцы, крывадушнікі, фанабэрыкі, цемрашалы... Пачакай, — схамянуўся, адгарнуў сшытак, спрабуючы ўбачыць у змроку напісанае. — А як ты цішаш? Калі пасвайму, дык я не прачытаю.

— Я прынёс вам беларускія вершы.

— Ну і Фоля! — здзівіўся Алесь. — Ашаламіў ты мяне сёння!

— Вось чаму я да вас імепна і прыйшоў, — той усміхнуўся, зірнуў на яго з надзеяю. — Вы адзіны тут, хто можа мне памагчы. Я ведаю старую нашу мову, але... Яе ведаюць тут добра толькі рабіп ды настаўпікі. А астатнія, лічы, ужо не знаюць: і тата, і мама не разумеюць. Самі ж бачыце і чуеце, яны гавораць так, як і ўсе тут, у Янкавінах. Дык я падумаў:

а чаму мне не пісаць вершы так, як і наш Змітрок Бядуля? Яго ж добра тут прымаюць!

— Што ж я магу параіць і тут табе, Фоля?! — паціснуў плячыма Алесь. — Пішы пра тое і на той мове, якую больш любіш, на якой можаш лепш сказаць, што думаеш. А мовы, па-моёму, усе прыгожыя. Бо яны — дар божы, вялікі файны букет з самых розных кветак.

— Я люблю наззію. Пушкіна, Лермантава, Цютчава, Фета, Багушэвіча, Купалу, Коласа, Багдановіча. Я хацеў бы вучыцца, вывучаць мовы і літаратуры, сам пісаць. Але тата ў горад мяне не пусціць. Кажы: не хацеў вучыцца на настаўніка, дык ідзі па маіх слядах. Я стары, скоро памру, дык будзеш трымаць маю крамку. А каб вы, пане Аляксандра, ведалі, як я не хачу быць крамнікам! Гандляваць, усякімі хітрыкамі вырываць капейкі. А не будзеш вырываць, абманваць — пойдзеш з торбаю па свеце...

— Яно так... — уздыхнуў Алесь. — Гэта закон уласнасці. Думай пра сябе, а не пра іншага. Абманвай, абірай, занявольвай, як можаш. Такі Свістунюў, Невядомскі, Гарбацэвіч, твой бацька і любы іншы ўласнік... Ад іх аднолькава пакутліва гаруюць усе бедныя людзі...

— Але вы можаце спачуваць беднаму, ганіць багатага, дабівацца справядлівасці. Я — не, — сказаў Фоля. — Багатыя баяцца, каб не аслабела іх моц. Жабцінскі, адзін з нашых правадыроў, сказаў: «Хто з нас прызнае класавую барацьбу, той — нацыянальны здраднік». Таму нават тата забараняе скардзіцца на багатага. Кажы: усе мы — бедныя, але павінны імкнуцца пабагацець. Але ж гэта не так, не ўсе бедныя. Ёсць нават і мільянеры. Дык як жыць з мапою? Ці не ўцячы, пане Аляксандра, у горад, да рэвалюцыянераў — сумленных людзей?

— Глядзі сам, Фоля. Кожны ж, відаць, павінен найперш сам выбраць сабе дарогу ў жыццё.

— А вы будзеце зноў п'ескі ставіць, хор ладзіць, вершыкі чытаць?

— Можна, і буду. Хай пост скончыцца. Ды ўлады дазваляць, людзі гэтага захочуць...

— Можна, вы і мяне ў свой гурток узялі б? — падняўся Фоля.— Я, можна, таму і вершы пісаць пачаў, што ўсё тое ваша мне ў душу запала...

— Калі ласка, Фоля,— падняўся і Алесь.— Давай разам будзем усё рабіць. Ні ад сумеснай работы, ні ад сяброўства я не адмаўляюся. Абы мы былі шчырыя, верылі, памагалі адно аднаму.

6

— От, разводзіце толькі сырасць у хаче...— з незадавальненнем сказаў Мішук, каторую ўжо хвіліну назіраючы, як старэйшая дачка, Галена, прысела і трэ рукамі камякі мелу, мяшае яго ў вялікай мядніцы з вадою. Вось падышла Зося, пачала ліць у мядніцу са збанка свежае малако.

Дочкі прамаўчалі; гаспадыня, тоўстая, як капа, усё яшчэ прыгожая кабеціна, не змаўчала, гэтаксама накінула на буркатлівага мужа:

— Па-твойму, цяхай і на вялікдзень будзе ў хаче чорна, як у пуні?

Мішук — тонкі, худы мужчына — не саступіў. Павёў тонкім носам, шморгнуў вусамі:

— Вам абы ваду ліць...

Яны, старыя Мішукі, усё жыццё вось так: Мішук крычыць на жонку, Мішучыха — на яго. Ніхто нікому не саступае.

— Вы не сварыліся б, тата, а лепш дубэльты дасталі б,— прамовіла Зося,— дык мы заадно і вокны намылі б.

— Пагрэлася надта! — забурчэў Мішук, пайшоў да печы, выкаціў чанялою з пода гарачы вуголь, прыналіў цыгарку. Пыхнуў дымам.— Яшчэ і стары снег ляжыць, і новы можа пападаць.

— Няўстойлівая сёлета вясна,— сказала старэйшая дачка, Галена, каб, мусіць, звесці на іншае гутарку.— То сонца, то хмурнасць. То мароз, то дождж...

Мішук змаўчаў; ён быў з тых мужчыш, што не любяць амаль усёй жаночай работы. Ён ведаў: трэба кабеце зварыць есці, спячы хлеб, заслаць ложка і падмесці ў хаце, памыць бялізну, замяшаць едзіва свіням і курам. Гэта спрадвеку жаночая работа. Але не мог цяпець, калі жонка ці дачкі праз дзень-другі мылі ўсё ў хаце, часта мазалі мелам стаяк і печ, часцей, чым трэба, мылі бялізну ці мыліся самі — разводзілі сырасць у хаце, як лічыў. Хоць пасля, калі сваязла, хараціла ў хаце, калі спаў чысты і ў чыстай пасцелі, бачыў, што так і трэба, але ўсё роўна век грызся з жонкаю, пасля са старэйшаю дачкою, а цяпер з Зосяю, што тыя без пары згнойць хату.

— Ідзі ў хлеў ці ў гумно, рабі сваё,— сказала яму цяпер жонка.— Не лезь да бабскай работы. Мы ж да цябе не чапляемся, калі ты што сваё робіш з сякераю ці з сахаром. Хоць каб не дыміў у хаце, дык напалавіну чысцей было б.

— Хваціць? — запытала Зося ў Галены.

— Лі, лі,— адказала тая.— Больш млека — менш мел потым будзе брацца за плечы,— і, паварочваючы галаву ў белай касышцы да бацькі, усміхнулася: — Сёлета, тата, мусова трэба хату пабяліць, прыбраць...

Зося — гэтаксама ў белай касышцы, завязанай на натыліцы, у старой белай блузцы з кароткімі рукавамі і ў спадпіцы, босая — з пасцярогаю зірпула на сястру: у той на свежых поўпых вуспах блукала гарэзная ўсмешка, а ў файных вялікіх чорных вачах паблісквалі вясёлыя агеньчыкі.

— А што ж сёлета за мус такі? — нібы перакрывіў Мішук.

— Тоіцесея ўсё... — хітра зірнула, нібы накрыўдзілася Галена. — І ад усёй вёскі, і ад мяне, дачкі... Ведама ж, я ўжо не ваша, у чужой сям'і жыву... Дык можна мне ўжо і не гаварыць...

І Мішук, і Мішучыха, знерухомеўшы, са здзіўленнем зірнулі на старэйшую дачку: якія сакрэты? А яна перавяла хітры позірк на Зосю — у той раптоўна зачырванелася вуха. І пайшла-пайшла чырвань па твары.

Зося падхапілася, бы яе ткнулі іголкаю, зірнула бездапаможна на маці, не вытрывала позірку той, напесла ў парог, да паліцы, пусты збанок.

— Чаго вы гэтак абое на мяне пазіраеце? — усмінулася Галена, далоцьмі абцерла з рук крапінкі мелу. — Як і не ведаеце нічога...

Мішук змаўчаў; даўно ўжо на Галену, замужнюю дачку, маці дваіх дзяцей, не гаманіў. Гаманіць на яе ёсць каму — мужу, свёкрам. Падвучваў некалі, калі быў яшчэ дома яе Аляксандра, гаманіць на яе, жонку, — калі пайшоў на вёсцы погалас, што Галена ўпотаі любіцца з Віццуком Драздовічам, калі сватам пачалі мазаць уночы вароты глінаю.

— Ды кажы ўжо, што ты ведаеш і што мы табе не гаворым... — азвалася Мішучыха, запыніўшыся каля печы.

Галена ўстала, лёгка, пагойдваючыся, іграючы клубамі, падышла да маці, нагнулася, сунула рукі ў бадню з цёплаю вадою і, усміхаючыся, абмылася. Потым усё з усмешкаю зірнула на Зосю — тая, збянтэжаная, як абмерла каля паліцы, хмурна пазірала на яе, напусціўшы на вялікія вочы чорныя броўкі. А тады паказала язык, паляпала на ім пальцам — брашы, сястрычка, брашы.

— Усе ў вёсцы кажуць, што вяселле ў вас сёлета будзе...

І бацька, і маці мігам зірнулі на Зося. Тая сцялася пад іхнімі позіркамі, яшчэ гусцей пачырванела. Здаецца, дакраніся да яе пчока — пырснуць, як са-спелы памідор.

— От брэша брэхні, а вы слухаеце... — урэшце Зося апамяталася. Нікому не пазіраючы ў вочы, апа-ласкала збанок і сіваю ваду з яго выліла ў мядніцу. У ёй ужо муць і бель пакрыху асядалі на дно, навер-се выстойвалася празрыстая вада.

— Не брашу, сястрычка, — адказала тая. — Ужо каторы час у вёсцы кажуць, што ты ходзіш з хлопцам.

— Казалі-гаварылі, ходзіць Базыль да Марылі! — незалюбіла Зося. — А ты выслухоўваеш і разносіш плёткі.

— Не, міленькая. Без агню дыму не бывае.

— Я такі і здагадвалася, што да нашай папенкі ўжо кавалер ходзіць, — разгублена прамовіла Мішучыха. — Усю ж зіму на Сяло бегала. І цяпер абы ве-чар — дык і шмыг з хаты... Пад вакном стаяла раз з некім, бубпіла...

— І добры хлопец ходзіць, — паважна сказала Галена.

— Хто ж? — зацікавілася маці.

— Ды сваяк мой, — усміхнулася Галена. — Янак Нямкевічаў. Кажуць, другі год ужо адно з аднаго ва-чэй не зводзяць. А сёлета ўжо і любяцца як галубы.

— Дурная! — абазвала Зося, не змогшы больш ні-чога крыўдлівага сказаць сястры. Адчула боязь: усё, яе тайны ўжо больш няма. Выходзіць, у вёсцы ўжо ведаюць, што яны спатыкаюцца з Янкам. І бацька, і маці ўжо знаць будуць. Расказала ж! Цінуі ёй на язык!

Ні Мішук, ні Мішучыха нічога кепскага на Янку не казалі: і бацьку яго паважалі, і пра самога яго

блага не думалі. Нават часта хвалілі, гаворачы між сабою: і працавіты, і скрытны, і разумны хлопец.

— Не слухайце яе... — лічы, усклікнула Зося, пазіраючы ўжо на маўклівых, разгубленых маці і бацьку.— Ілжэ яна, кешікі строіць. А па Сяло я так хадзіла... Вышываць... З дзяўчатамі нагаварыць...

— Ведаем,— усміхнулася Галена,— чаго не спіцца і ў хаце не сядзіцца!

— Яшчэ матчынае млека на губах не абсохла, а ўжо юр у галаве... — пезадаволена прамовіў Мішук, патаптаўся і найшоў у парог. Па кажух.— Зарапа ж, аднак, надта...

— Яна лжэ... — перабіла бацьку крыкам Зося. Усхліпнула.— Складае складанцы, а вы...

Мішук нічога не адказаў. Пасунуўся з хаты. Можна, і ў хлеў ці ў гумно — да сваёй работы. І заадно, капечне, падумаць пра гэтую навіну. Гэта яны, бацькі, лічылі: Зося яшчэ зусім маладая, мала думалі пра яе замужжа, а яна вылюдзела раптоўна, што і не агледзеліся.

— Не складаю я ніякія складанцы,— ужо без жартаў прамовіла Галена.— Што праўда — тое праўда. А праўды, як і агню, не схаваеш. І нашто хаваць? Янак — хлопец добры. І калі бярэ, дык гэта толькі радасць нам павінна быць. Хто б з вёскі не хацеў бы парадніцца з Нямкевічамі!

І потым, калі пачалі ўжо мазаць мелям хату,— Галена і Зося столь, а маці ўслед за імі сцяну,— гаварылі. Галена з маткаю. Зося маўчала. Думала. Трымала адною рукою глыбокую гліняную міску з разведзеным мелям, другой тыцкала ў яе квач са свіной шэрці, шоргала іх па задымленай і прапыленай столі і разважала. Пра Янку, пра сябе.

«Ведаюць ужо ўсе, што ён ходзіць да мяне... — думала.— Можна, няхай бы я гэты час не паказвалася на Сяле, яму на вочы. І не было б яшчэ ніякіх плё-

так... Але як было не паказацца, калі гэтак пешта цягнула выйсці з хаты... Дык і выйшла ўсё, як у сне».

Дзіва адно: як сыходзяцца хлопца і дзяўчына?! Некалі, калі былі зусім малыя, яна не толькі не бачыла яго, але здасца, і не ведала, што ён ёсць на свеце. Ён рос у сваіх Глінішчах, яна — каля Сяла. Выпадкова, можа, і спатыкаліся — на вячорках, на чым вяселлі, — але адно на аднаго не зважалі, не запомнілі. Пасля, калі надрасла ў падлетка, ёй падабаўся серадольшы сын Сцяпана Супрацэвіча, які ўжо жапаты і цяпер у заробках. А як пайшла ў школу, дык ёй прыцаў да яе дзіцячага сэрца малады настаўнік — высокі, светлы, з блакітнымі вачыма. Ён вельмі хораша іграў на гармоніку, спяваў. Але ён пабыў мала, гады з два ці тры. Пасля на яго месца заступіла Кацярына Сяргееўка, а ўслед за ёю заявіўся і Алесь Пямкевіч.

Ішлі гады, яна ішла ў юнацтва, а нешта светлае і далікатнае пра таго настаўніка заставалася ў яе душы, прыемна хвалявала і часта скіроўвала на прыемныя мары пра каханне.

А з Янкам завязалася ўсё пазалетась, калі яны, Мішукі, Грыгарцэвічы, Пямкевічы — іх палоскі на полі былі побач — жалі жыта.

Лета тое было спякотнае, грымотнае — сонца смаліла неміласэрна, аж вяла зеляніна і бялела зямля, і часта, найбольш з маленькіх сівых хмараў, бушавалі навальніцы. Тады забіла перупом дваіх янкавінцаў: маці Сцяпана Чорнага (яна ў адну з навальніц не пабегла з поля, а схавалася ў мэндлік, дык туды і ўцэліўся прырун) і малодшага сына Драздовіча (яго прырун забіў на возе са снапамі).

У адзін з сухіх дзён Зося жала з маці. Галена, ужо замужняя, насунуўшы на вочы хустку,гнула спіну на свёкравым полі. Спіна ў Зосі ныла — хоць работа жняя была для яе звычайная ўжо, аднак сагнуцца-раза-

гнуцца тысячы разоў, парэзаць сярном без адначып-ку, напячыся на сонцы — якая ні будзь здаровая, звыклая, усё роўна зморышся. Дык яна і патамілася, чакала, калі нарэжа сноп, каб звязаць яго і, калі ён будзе дзесяты, пачаць ставіць мэндлік. Вось тады, калі ставіла мэндлік, носячы з поля снапы, што ляжалі, як авечкі, і хітравала — выраўнівала спіну, адначывала, кідала позіркі на вялікае жытнёвае поле: хто з янкавінцаў колькі нажаў. Ганарылася, што яна з маці нажала столькі ж, колькі і Галена са свекрывёю ці Нямкевічы ўтраіх — маці, Кастуся і Янка. Лічы, пароўну ва ўсіх мэндлікаў. Пазіраючы на светлавало-сага, босага Янку, здзіўлялася: хлопец, а жне. І жне добра.

Як зноў жала, дык пачула крык. І яна, і ўсе кабеты на полі паднялі галовы: крычала на сваім полі Кастуся. Туды ўжо бегла Галена — суседка і заадно сваячка Нямкевічаў: яе муж, Аляксандра, быў родным пляменнікам Нямкевічу.

— Бяжым і мы, — сказала маці, — нешта ж блага з Анцяю.

Калі яны прыбеглі, дык убачылі: на ржышчы ляжыць дагары Нямкевічыха — доўгая і белая. Ля яе на коленах стаялі Кастуся і Янак. Кастуся галасіла.

— Мамачка, родненькая! — лямантавала яна. — Што ж з табою?

— Гэта ад сонца памрачэнне найшло... — сказала прыціхламу гурту кабет Галена. — Трэба даць цётцы Анці вады і занесці яе ў цень. Халодны камірэс на лоб палажыць. Бяжы, Янка, па ваду, — закамандавала, апусцілася каля пажылой кабеты, прыклала галаву да грудзіны і паслухала. — Сэрца, дзякуй богу, б'ецца...

Янка падхапіўся, пабег дадому — не ў хату, а да недалёкай дзікай грушы на сваім полі, дзе ўсе блізкія

жнеі паставілі свае збанкі з вадою ў цені. Прынёс, падаў Галене. Тая набрала ў рот вады, абырскала Анцін твар, лінула вады той на губы. Вада не трапіла ў рот, пацякла па худой маршчыністай шыі.

— Давайце ж, бабы, занясём яе ў цень пад грушу...

Але Янка, апамятаўшыся ўжо, не даў, падняў сам маці па рукі і лёгка панёс. Як маленькую. Яны, кабеты, рушылі следам. Цяпер ужо загамацілі. Хто — што.

— Можка, і сонца, а можка, і сэрца.

— Век у рабоце і ў рабоце...

— У яе ж век малакроўе і малакроўе...

— А глядзіце, бабы, які ўжо дужы яе меншы сын!

— Спраўны хлопец!

Зося, ідучы ўслед, зірнула на Янку: і праўда, высокі, шырокі ў плячах. І пасля, калі Янка данёс маці да грушы, паклаў у цень, калі кабеты пачалі то падкладаць свае фартухі Анці пад галаву, то мачыць у вадзе хусткі і класці той на лоб, Зося пазірала на Янку — засяроджанага, з апушчанымі светла-рыжымі бровамі, з цёмным шчаціннем пад носам і на падбародку.

«Як ён любіць маці! — падумала. — Ён, мусіць, цяпер падта пакутуе?»

Ён неяк адчуў гэты позірк і перавёў вочы на яе. І зірнуў так, нібы ўбачыў яе ўпершыню: абгледзеў і белую касынку на галаве, і яе твар, і невысокія яшчэ грудзі, аголеныя да плячэй, загарэлыя, з белымі крапінамі — ад ржышча — рукі, босыя ногі. Яна аж сцялася ад гэтага позірку, адчула: ён ужо не дзяціны — хлапечы. Збянтэжылася, схавалася за спіны.

І пасля, калі жала зноў, калі Анця паляжала крыху пад грушаю і зноў вярнулася на поле, яна не-не дыі кідала позірк на Пямкевічава поле, на Янку, і ён,

здаецца, часта пазіраў сюды, на яе, бянтэжачы яе і трывожачы.

Пасля гэтага дня адчула: Янка чагосьці пачаў пазіраць на яе незвычайна — нільна, учэпіста. Аж яе сэрца замірала. Ёй было брыдка, яна і сама баялася яго гэтых позіркаў, і асцерагалася, што пачнуць абышто гаварыць людзі. Але дзіва: на вячорках ці забавах, пры вышадковых сустрэчах пазірае нільна, а не загаворыць, не зачэпіць. З кожным годам хлонцы ўсё больш і больш ліплі да яе, нібы толькі яна адна была дзяўчына ў Янкавінах — жартавалі, спрабавалі абдымаць, — а ён не. І яна пачала баяцца яго: нешта ён носіць у душы на яе няладнае. Уцякала, хавалася, каб не трапіць яму на вочы. І дзіва: больш думала пра яго, хацела бачыцца і зноў адчуваць тыя магічныя позіркі. Можна, і яшчэ б доўга маўчалі, баяліся б адно аднаго, каб ён гэтак нядаўна не пасмялеў, сілаю не затрымаў яе, калі вярталіся ад Чорных. А як пацалаваў тады першы раз — пацалаваў без яе згоды, — дык усю ноч не спала. Адчула: любіць яе. Таму і пазіраў так дагэтуль, маўчаў. Збаялася, хадзіла з тыдзень як чужая. Праўда, цяпер ужо спіць. Не баіцца ні яго, ні сустрэч. Чакае іх з нецярпеннем...

— Зося! — паклікала яе раз-другі Галена. — Ты што? Не бачыш: і сама абліваешся, і ток мелям зліла? Намепей мачай.

Схамянулася. Задумалася і не заўважыла, што марнуе мел.

«Сёння ж падакляравала, што вышываную хустачку яму дам... — зноў думкі клікалі на сваё. — Прыгатавала, схавала пад сенніком. Хоць бы толькі мама ці Юзя не агледзелі...»

Назней, калі маці выйшла на двор, да Зосі загаварыла Галена:

— Ці не злуеш ты на мяне, Зоська?

— Маеш жа доўгі язык! — адказала.

— Ходзіш-такі з ім? — усміхнулася тая. — Не ма-
няць людзі?

— А вот не скажу!

— Дурненькая! — Галена лагодна зірнула на яе, апусціла, відаць, здранцвелыя рукі. — Не злуй! Я ж хачу, каб табе як найлепей было. Сама ты ні тату, ні маме ніколі не скажаш, каго любіш, за каго замуж выйсці хочаш. На сабе ведаю. Бо пейкая дурная брыдкасць вочы і душу выядае. А я цяпер магу сказаць. За цябе. Хай ведаюць старыя, раяцца, хай не будуць табе ворагамі...

«І праўда, — падумала Зося. — Можна, яно так будзе і лепей».

Усміхнулася ў адказ. І Галена лагодна ўсміхнулася. Файная яна. Высакаватая, поўненькая, з пышнымі грудзямі. Чарнявая. Як цыганка. Усе кажуць: Зося на ёй пайшла. Толькі яшчэ танейшая і не такая чарнявая.

— Хоць я табе, сястра, праўду горкую скажу: няма вялікага шчасця замужам... — уздыхнула Галена. — Работа і работа, клопаты, трывогі. Зусім не тое, як думаш пра замуж дзяўчынаю. Але ж, — і ўсміхнулася, — і без замужжа няможна. І людзі засмяюць, і сама грызці душу сваю будзеш... А ён табе надта да вока прыпаў?

Зося збянтэжылася. Апусціла позірк на міску з квачом.

— Ну, прызнайся. Я ж нікому не скажу.

— А табе? — усміхнулася.

— Наравіцца, — прызналася Галена. — Ён, відаць, хлопец добры, ласкавы, гарачы. Ён на Гіполю пайшоў. А Ядзя кажа: Гіполь гарачы...

— От кажаш! — сорам хлыпуў да Зосі. — Я не пра тое пыталася...

— Гэта не абы-што, сястра, — уздыхнула Галена. — Усё трэба адно да аднаго... Думаеш, мне лёгка,

што мой Аляксандра халодны? Яго не зачэпі — ён цябе і тыдзень, і месяц не зачэпіць. Не прылапчыцца, не прыгорнецца, ніколі не пацалуе. Спаць ляжам — адвернецца і храпе... Не тое, што Вішук... — усміхнулася, і нейкая цёпкая, лагодная хваля пайшла па яе твары, і твар яе засвяціўся чароўнай жаночай красою. — Той штодзень гарыць як агонь і цябе агнём паліць...

«Якая яна распусніца! — падумала Зося. — Не дзіва, што свёкру вароты глінаю мазалі...»

— Не пазірай на мяне так, сястра, — горка ўсміхнулася Галена, ужо сама ў зодуме круцячы квач у меле. — Цяпер ты мяне сяроўна не поймеш. Вот калі станеш кабетаю, тады сама ва ўсім разбярэшся. Не зусім праўду сказала мама: не самае важнае для чалавека — зямля... Ест і яшчэ нешта важнае... Каханне гэтаксама. Без яго жыць цяжка. Пусты ты колас. Камень. Не будзеш любіць мужа — другога палюбіш... Бо мусіш некага любіць... Ды не буду тлуміць табе галавы. Толькі адно параю табе... — не пазірала ў вочы, убок. — Толькі не паддавайся да шлюбу! Бо потым, калі і возьме цябе, усё жыццё папікаць будзе: ага, паддалася дзяўчынаю мне, дык, можа, паддавалася дзяўчынаю і некаму... Яны, мужчыны, дурныя. Няхай ён даўжэй пацерніць, папакутуе — потым ох які ласкавы, гарачы будзе...

— От гаворыш! — адварнулася Зося, злезла са столка, пайшла да мядніцы. Браць мел. — Абы-што!

— Вучу цябе, сястрычка... — прамовіла тая наўздагон. — У жыцці ўсё ведаць трэба. Сама ўсяго адразу не ўведаеш, дык можаш памыліцца. Дык і слухай старэйшых. Пажывеш, навучышся і сама, і ад людзей і салодкаму, і горкаму — другіх, маладзейшых, вучыць будзеш.

Увечар, калі ўжо Галена пабегла дадому, да свёкраў, калі ў хаце каторыя сцены — найбліжэй да печы — і столь амаль высахлі, бялеліся чысціцёй, а тая сцяна, што мазалі пайпазней, цьмяна яшчэ шарэла, пахла сырасцю, Зося памагла маці ўхадзіцца па гаспадарцы, намылася і пераапрадулася.

Ніяк сёння не магла дачакацца цемнаты. Здаецца, западта доўга заходзіла сёння сонца, што вызірнула і выясніла неба толькі пасля поўдня, западта доўга трымалася на дварэ светлата. І хоць сёння было клопатна, шмат работы ў хаце, надзіва рана ўхадзіліся, а пасля вярнуліся ў хату бацька ды маці.

Маці адразу ж скеміла, што яна навастрылася ісці на Сяло. Спачатку сачыла за ёю, як яна то садзілася, то падхоплівалася, ішла да куфра і глядзелася ў маленькае люстэрка, зазірала ў вулічнае акно.

— Ох, няўседна! — забурчала маці. — Патамілася ж, ляж, адпачні.

— Я не стамілася, — адказала Зося. — Мне трэба схадзіць на Сяло.

— Кавалер там чакаць будзе?

— Пажартавала Галена, а вы вот верыце, думаеце абы-што... — адказала. — Схаджу да Волькі, нітак чырвоных пазычу.

— Папрасі ў жабрака хлеба... — чагосьці злавала маці. — Пойдзе да Чорных у пазыкі!

Сёння бацька маўчаў. Сядзеў пры сталі і маўкліва курыў. Ці напрацаваўся, ці яго гэтак збянтэжыла Галеніна вестка, што іхняя Зося мае ўжо кавалера.

— Сыходнія тыдні вялікага поста, самая жалоба, дык трэба кінуць гэтае вышыванне, гэтыя гульбішчы, — сказала маці, дастаючы з печы гарнічок з астаткамі палуднёвай варанай капусты.

— Як пачнецца скоры ў полі работа — дык самі па сабе прападуць тыя гульбішчы, як вы кажаце.

— Вам і ўвесну ды ўлетку ўшынку няма...

Выйшла Зося з хаты, калі навячэралі, калі бацька запаліў на камінку лучыну, а маці, стогнучы, здаецца, ледзь посячы свой вялікі жывот, пачала парадкаваць насуду.

Вымкнуўшыся на цёмную ўжо вуліцу, сушынілася, агледзелася: ці не ідзе следам бацька ці маці? Ці не сунецца хто з Сяла ці з Глінішча? Дзякуй богу, ціха.

Янкавіны зноў, як і пазаўчора, учора, наважыліся снаць. Але не ўсе. Ёй вось не да сну. Азірнула на хату: праз не завешанае сёння фіранкаю акно ўбачыла: маці і бацька сышліся і стаяць каля печы. Здаецца, гамоняць. Ціха, спакойна, разважна. Можна, і пра яе.

Няхай гавораць. Яна пайшла. Па шарсткаватай — пасля дзённага прыгрэву і цяперашняга марозіку — вуліцы. Аж да Будніка — да павароткі на хутар, на сценку. Парадавалася: каля Буднікавай студні — высокага рышучага жураўля — нікога няма. Звычайна тут рапешка ці позна ўвечар сыходзяцца і стаяць гаспадыні. Прыйдучь на ваду, пабяруць вёдры, але не могуць разысціся, пакуль не перакажуць усе навіны ці каго не абгавораць.

З павароткі звярнула на сценку, са сценкі — да свайго гумна. Як і рапеш, зрабіла вялікі круг, каб трапіць да сваёй сядзібы. Трэба. Угледзелася: тут Янка ўжо ці яшчэ няма? Здаецца, няма. І што гэта з ім здарылася? Тыя разы першы прыходзіў, казаў, што німат чакаў.

Падышла да дзвярэй, што цяпер, на зіму, замкнёныя з сярэдзіны гумна. Яны адчыняюцца толькі летам — укідаць сена. Ля шула дзвярэй варухнуўся цень. Ён, Янка! Ужо тут!

— Во аж калі... — прамовіў з крыўдаю. — Я ўжо, лічы, скалеў чакаючы.

— Выйсці рацей не магла, — адказала падыходзячы.

Падышла зусім блізка. Абняў. Яна паслухмяна прыпала да яго грудзіны. Дала вусны — адчула яго халодныя, уладныя губы. І сёння не калючы. Штодзень цяпер голіцца.

Ад пацалунку закружылася галава. Аслаблі ногі. Пайшла-пабегла цяплынь па целе.

«Праўду казала Галена, — падумала, — пацалункі — агонь... Аж палымнее кроў...»

— Дык даўно ўжо чакаеш? — адарвалася, прашаптала.

Не адказаў. Зноў пачаў шукаць губамі яе вусны.
— Пачакай, — папрасіла, — дай перадыхнуць. Надта ж закружылася галава.

— І ў мяне, — прашаптаў. — Як у ш'янага.

— І чаму гэта так? — здзівілася.

— А бог яго ведае... — прызнаўся.

— Ва ўсіх так кружыцца ці толькі ў нас адных?

— А хто ж яго ведае...

— Ты ж, відаць, цалаваўся, дык ведаеш!

— Уга! Ні з кім я не цалаваўся! — сказаў і ўспомніў: маніць, цалаваўся аднойчы. З братаваю, Ядзяю. На сене. Не было больш грэшнага, але цалаваўся. Утаіў гэты свой грэх. Не асмеліўся прызнацца.

Стаялі абняўшыся. Памаўчалі.

— Раскажы што, — абазвалася.

— Што?

— Ну, што цікавае.

— Я нічога цікавага не ведаю.

— Дык раскажы тады што нецікавае...

— Што?

— Ну, што ты рабіў сёння?

— Работа звыклая... — адказаў. — Парадкавалі ў хляве і ў гумне. А ты? Памазалі хату?

— Памазалі. Дзякуй богу, мел добры трапіўся. Белелькі. Павіппа быць у хаце светла.

— Прыйду калі, зірну,— пажартаваў, ведаючы, што яна вельмі ж баіцца, каб ён не зайшоў у хату.

— Цяпер ужо не зойдзеш... — адказала для яго нечакана.

— Чаму?

— Папы ўжо ведаюць, што мы з табою ходзім.

— Адкуль? — здзівіўся.

— Галена папа сёння сказала.

— Ну і што? — запытаў з хваляваннем.— Крычалі на цябе?

— Не,— адказала.— Але і мама, і тата неяк спамурнелі...

— Можна, не хочучь, каб іменна я да цябе хадзіў?

— Не. Такого яны не гаварылі.

— Ну што ж. Ведаюць, дык і добра.

— Добра то добра, а мне цяпер няпроста і з хаты выйсці. Ведаюць жа, куды і чаго пайшла...

— Ну і пяхай! — мацней прытуліў.— Усё роўна рана ці позна трэба прызнавацца.

— Ваш Алесь з Кацярынаю не памірыўся? — нечакана для самой сябе запытала яна пра старонняе.

— Здаецца, не.

— Нейкі ён дзівак,— прамовіла.— Кажуць, і дзень, і вечар увесь у хаце сядзіць. Чытае, піша пашта. А Кацярына, можа, і наўмысна гэтыя дні на вуліцы і ўдзень, і ўвечар шпацыруе, можа, хоча яго спаткаць. Сустрэла ўчора мяне каля Буднікавай студні. Запыніла. Разгаварыліся. Дык, ведаеш, што яна мне сказала? Кажы: выходзь замуж толькі па каханні. Ніколі не ідзі за нялюбага. Я вот, кажы, некалі не зрабіла так, памылілася, дык цяпер пакутую...

— І Алесь наш, здаецца, пакутуе...

— Вот дзе чалавек! — пазаўздросціла. — Разумны, культурны! Відаць, многа-многа ўсяго ведае.

— Многа.

— Толькі ж падта ён спакойны і ціхі. Зусім не ганарлівы, як Гарбук ці Дзежка, просты.

Прамаўчаў. Што ён мог сказаць кепскага пра брата?

— Карова ваша ацялілася? — запытала яна.

— Ага.

Пагаварылі пра вясковыя павіны. Зноў пачалі ца-лавацца.

— Зоська, — прашаптаў, ціснучы колькі хапала сіл. — Я прышлю пасля вялікадня сватоў. Добра?

— Рана ж яшчэ. Колькі мы там хадзілі разам.

— Хіба я цябе не ведаю ці ты мяне не ведаш?

— Ну, сяроўна...

— Дык прыедуць другія. Нашы каторыя ці з Налібак. Альбо з Дзераўной.

— Я за нікога чужога не пайду.

— А калі багаты які прыедзе?

— І за багатага не пайду.

— А за мяне?

— Пайду, калі мяне любіць будзеш. Як ніколі-ніколі не крыкнеш на мяне, рукі не падымеш. Калі век увесь Зоськаю, як цяпер, будзеш пазываць.

— І не крыкну, і рукі не падыму, — падакляраваў. — Я пагавару са сваімі, каб адразу пасля вялікадня прыслалі сватоў да вас...

— Але ж тата добрага пасагу мне не дасць, — ціха сказала. — Самае вялікае — дзве дзесяціны зямлі.

— Я не пра пасаг, Зоська, думаю. А пра цябе.

Спадабалася ёй. Аддана прыпала, надоўга дала вусны. Цалаваліся датуль, накуль не задыхнуліся ў пацалушкі.

— Будзем жывыя — усё нажывём... — сказаў.

— А пра Анельку Гарбацэвічаву бацька твай ні-

чога больш не гаворыць? — запытала. Ён расказаў ёй ужо раней пра тую гутарку, што адбылася некалі на Шубіне між бацькам і суседам Гарбацэвічам.

— Не. А вашы пра Віцю нічога не гаварылі?

— Не, — адказала, — а хоць бы і гаварылі, думалі што, але я за яго ніколі не пайду. Можа, і неблагі ён хлопец, ціхі, спакойны, мухі не зачэпіць, але ж не-дарэка. Кажуць, ён не то баба, не то мужчына.

— Як уломіць бацьку і прышле сватоў, дык ва-шы, можа, і пагоняцца на яго зямлю?

— Можа, і пагоняцца. Але я не паганюся... Ні-колі!!!

— Ну, глядзі...

— Гляджу... Сам ты, можа, на Апельчыні пасаг пагонішся! А яна ў пасаг не дзве дзесяціны прынясе. Можа, і тры разы па дзве...

— Я-то не паганюся! Я толькі цябе адну хачу ўзяць, — сказаў. І гэтак запальчыва, ад усёй душы, як ніколі яшчэ ні ў чым не кляўся.

Зоя адчула гэта, паклала даверліва галаву на яго плячук і мела вялікую асалоду ад яго гэтых слоў, плывучы паволі думкамі ў нейкі новы, таямнічы свет. Свет новага — замужняга — жыцця.

— А як мы з табою, Янка, жыць будзем? — пра-шантала.

— Добра.

— Як — добра? Ты скажы.

— Будзем рава ўставаць, ісці на работу, рабіць цэлы дзень, — гаварыў, заадно і абдумваючы тое но-вае жыццё. — Увечар спаць разам ляжам...

— Балабон! — ажывілася, затуліла яму рот да-лошню. — Грэшнік!

Адарваў яе далонь. Усміхнуўся.

— Чаму? — пагарэзнічаў. — На тое ж усе і жэ-няцца. Каб працаваць, жыць разам, каб дзеці пай-шлі...

— Перастаць! — закамаандавала. — Не гавары абышто.

— А я не абышто гавару... — смялеў. — Сначатку ў нас будзе хлопчык, а потым дзяўчышка.

— Дурны! — зноў хацела затуліць яму рот далонню. Але ён не даўся. Павалтузіліся. Узгарачанья, зноў замёрлі ў пацалунку.

— Няўжо некалі і нашы бацькі гэтак во, як мы, спатыкаліся ўнотай? — адхіліўшыся ў стоме, здзівілася Зося. — Няўжо яны адно аднаму такое гаварылі?

— Можна, і так.

— А мне здасца, што не. У нас першых усё гэтак. Ва ўсіх або зусім гэтага не было, або было іначай.

— А ты ж не хацела гэтага, уцякала...

— Маўчы! — прамовіла. — Нічога ты не ведаеш...

— Скажы.

— Не. Некалі хіба.

— Цяпер скажы.

— Не-не. І не прасі.

— А калі ўсё ж добра папрашу?

— Дурны! — зразумела яго памёк, тыцнула ў грудзіну. — Калі будзеш такое гаварыць, дык не буду выходзіць.

— Не буду, — паспяшаўся заспакоіць. — А ці прынесла ты тое, што падакляравала?

— Прынесла, — адказала і дастала з кішэні кажушка згорнутую белую вышываную хустачку. На ёй былі вышыты тры знакі: «З» + «Я».

Узяў. Адчуў: хустачка пахне духамі. Цеплынёю аблілося сэрца: Зося ўжо напраўду толькі яго. Такая ў Янкавінах спрадвеку завядзёпка: калі дзяўчына дае хлопцу вышытую ёй самой хустачку, дзе вышывае першую літару свайго імя і імя хлопца, — дык яна аддае заадно яму і сваю душу, сваё сэрца. Яна пасля гэтага ўжо яго.

— Дзякую, — пращантаў. — Буду век не берагчы.
— Не клянися. Можна, яшчэ зменіш на фэйней-
шую, даражэйшую...

— Не. Піколі, — абняў, нацалаваў. — Мы з табою,
Зоська, самыя шчаслівыя будзем!

8

— Ну, вот бачыш, як пам добра... — шап-
таў Уладак Веры.

І сёння яны былі ў цёмнай, пахкай ільном восеці,
кахаліся.

Сёння Вера была ўжо зусім іншая, чым у тыя ве-
чары, сёння яна не плакала і не ўпарцілася, не пры-
мала яго спакойна і пакорліва, а адзывалася на ўсе
яго рухі, гарэла і яго паліла агнём.

— О, божачка! — шаптала, раз-пораз цалуючы
яго ў вусны і ў шчокі. — Як я цябе люблю! Я твая.
Чуеш, толькі твая.

— Чую, чую, — адказаў ён. — Бачыш, які я хло-
пец!

Яна моўчкі, гарэзна пляскала яго далонню па ба-
ку. А ён ад гэтага яшчэ больш гарэзаваў, шпурляў
яе, здаецца, у полымя ласак і пяшчоты. Вера стагна-
ла, гарнулася да яго, хацела зусім быць яго.

Пасля яны доўга ляжалі побач. У мінулы раз на-
ват і заснулі адно каля аднаго. І сёння іх ледзь не
агарнуў сон.

Як толькі адчула, што зліпаюцца вочы, Вера пад-
хапілася. Села па калені.

— Уладачак, — узяла далоньмі яго галаву, пры-
мусіла яго падняцца, прысесці гэтаксама па кале-
нях. — Ты не насмяешся? Не кіпеш мяне?

— Не, — прамовіў. Лянніва і пехаця, трывожачы-
ся, што Вера ўжо не на жарт прымішла да яго. Пра-

пусціў пару вечароў, не прыйшоў на спатканне, дык яна пазаўтра сама ўдзень яго шукала.

— Калі ж ты надманеш, я... Утаплюся!

— Чаго ж я буду кідаць цябе? — усміхнуўся. — Ты ж такая мякенькая!

— Бачыш! — пакрыўдзілася. — Пацяшаешся з мяне!

— Не.

— Уладак... — прашантала. Але тут жа і змаўчала. Ад хвалявання.

— Ну што?

— А калі ты ў сваты прыедзеш? Пасля вялікадня ці ўвосень?

«Во халера! — жахнуўся. — Ці не ўскочыў я ў вір? Прыстае як смала...»

— Можа, увосень...

— А чаму не пасля вялікадня?

— Ну... — замяўся. Зрабіў паўзу. Доўгую-доўгую. Абдумваў, як выкруціцца. — Яшчэ ж трэба з бацькамі пагаварыць, падшыкавацца...

— А можа, ты і не думаеш мяне браць?

— От, скажаш!

— Я сама вінаватая... — нечакана аслабла, апусцілася душою. — Не трэба было ўсё гэта да шлюбу...

— Вот дурніца! — незалюбіў. Падумаў: «Нічога, мусіць, няма страшней за бабскія споведзі ды слёзы...»

— Дык не праўда, Уладачак? — прыпала. — Ты ж кахаў і кахаць мяне будзеш?

— Хіба не бачыш? — хіхікнуў.

— Я не пра тое, — ціха прамовіла. — Я пра тое, што ў цябе на душы. Ты ж цяпер мне і ласкавага слова не кажаш...

«Ну і Чорная! — здзівіўся. — За жывое, за душу тую ж бярэ...»

— І на душы тое, — заспакоіў. — Ці ты думаеш: я

каменны ўжо нейкі?! Як той Гаснадар-камень? Калі мала гавару, дык ужо зчужэў, ці што? Не. Што было, тое і маю.

— Родзенькі! — Вера абхапіла за шыю рукамі, асыпала яго нацалункамі.— Дык ведай: я за табою і ў агонь, і ў ваду, і на край свету пайду...— пакорналася ў кішэні кажушка, дастала штосьці белас.— На...

— Што гэта? — нібы здзівіўся. Узяў у руку. Хустачка.— Нашто?

— Як нашто? — здзівілася і яна.— Хіба не ведаеш? Гэта знак такі, памяць, што я ўжо твая, а ты мой...

— А...— прамовіў расцягваючы, нехаця суцуў хустачку сабе ў кішэню, думаючы, што цяпер будзе шмат марокі. Трэба ж будзе хаваць яе і ад бацькоў, і ад меншых брата і сястры.

«Вар'ятка! — падумаў.— Вот і адчапіся ад такой!»

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ

1

— Дык, кажаце, інтэлігенцыя ў Вільні дыспутуе? — усміхнуўся Казлоў, папраўляючы на плячах кажух. Быў пасля нядаўняй хваробы зусім худы, бела-жоўты, а вусы і бародка-клінок усохліся ды ссівелі.— Пасля маніфеста «Аб удасканаленні дзяржаўнага парадку» у Думе і па-за Думаю пямала чарнасоценцаў, цемрашалаў, але і пямала лібералаў, звычайных гаваруноў. Апошнія, лібералы і гаваруны, заўсёды красамоўнічалі, але, бадай, і заўсёды не ішлі далей сваіх мудрых і прыгожых слоў... Ваш сябрук Муха — яркі прыклад... Ён дзея свайго дабрабыту

будзе да магілы службыць «веры, цару і Айчыне», палцям не варухне, каб пешта змяніць у затхлай сістэме... Зразумела, зусім зразумела, чаму ён пакінуўся рысем на вас, калі вы сказалі цёнлае слова пра нас, бальшавікоў, заклікалі ісці з намі... Ён звярыным нюхам адчувае, чаго мы хочам, і баіцца гэтага... Я такіх тыпаў добра ведаю: на словах ён — змагар за ўсё светлае, па справе — учэплівы прыстасаванец... Ці не так гавару?

— Бадай, так, — прамовіў Алесь.

— Іншыя вашы сябрукі мяне таксама пасцярожылі... — зморшчыўся Казлоў. — Васілевіч, як я зразумеў, шчыры, няўрымслівы, але ўсё ж у печым абмежаваны, катэгарычны, а Лідскі — спекулянт... Таму, даражэнькі Аляксандр Іванавіч, не буду таіцца: я вельмі рады, як вы з імі паводзіліся, што гаварылі. Вы выказвалі найбольш свядомыя думкі. І пра тое, што і цяпер, у цяжкі час, трэба быць разам з Расіяю, яе народам, і пра тое, што трэба дабівацца лепшай будучыні з рускімі перадавымі людзьмі, у прыватнасці з намі, бальшавікамі. Так што шчыра дзякую... — паклаў белую руку на яго, ружаватую і свежую.

— Да Расіі, яе народа ў мяне заўсёды, Юры Васільевіч, былі сімпатыя, павага, любоў, — усміхнуўся Алесь, — а вось увагу да бальшавікоў выхавалі ў мяне вы... Без вас я не разабраўся б у праграмах шматлікіх нашых партый.

— Рады, рады гэта чуць, Аляксандр Іванавіч, — Казлоў, як ніколі, быў сёння ўзрушаны. — Як і дакляраваў, дам вам сёння пачытаць работы Леніна. Наўмысна папрасіў у івянецкіх сяброў іменца для вас. — Дастаў з кішэні кажуха згорнутыя сашмараваныя лісткі, паклаў на стол. — Тут «Крытычныя заметкі па нацыянальнаму пытанняю» і яшчэ тое-сёе. Я вам ужо гаварыў: Ленін вымушаны жыць за мяжою, хавацца ад царызму, але сочыць за Расіяй, за

ваінай Беларуссю таксама. Пямала ніна пра вас, падтрымлівае ваш нацыянальны рух. Праўда, толькі яго дэмакратычны пласт. Супраць рэакцыйнага рашуча змагаецца.— Адгарнуў вокладку.— Глядзіце: якая дасведчанасць, вастрыва ўжо з першага сказа «Крытычных заматак»: «Что национальный вопрос выдвинулся в настоящее время на видное место среди вопросов общественной жизни России, это очевидно, ... все это безусловно обязывает нас уделить больше, чем прежде, внимания национальному вопросу». — Перагарнуў старонку.— Ці вось яшчэ: «Национальная программа рабочей демократии: никаких безусловно привилегий ни одной нации, ни одному языку; решение вопроса о политическом самоопределении наций, т. е. государственном отделении их, вполне свободным, демократическим путем; издание общегосударственного закона, в силу которого любое мероприятие (земское, городское, общинное и т. д. и т. п.), проводящее в чем бы то ни было привилегию одной из наций, нарушающее равноправие наций или права национального меньшинства, объявляется незаконным и недействительным — и любой гражданин государства вправе требовать отмены такого мероприятия, как противоконституционного, и уголовного наказания тех, кто стал бы проводить его в жизнь». Чулі? Клянуся вам: так сумленна і смела цяпер не кажа ні адна партыя, апрача нашай!

Казлоў аддаў яму гэтыя лісткі.

— Бярыце, чытайце,— прамовіў.— Нешта не зразумеете — гаварыце, будзем разбірацца разам.

Алесь з хваляваннем трымаў гэтыя лісткі, што, відаць, шмат дзе і ў шмат якіх руках набывалі ўжо. Яны былі для яго першаю надпольнаю марксісцкаю літаратураю.

— У канцы «Крытычных заматак» Ленін паведамляе, што будзе яшчэ яго работа аб праве нацый

на самавызначэнне, — дадаў Казлоў. — Атрымаем такую работу — дам і вам яе пачытаць... Толькі вы нікому вельмі не хваліцеся, што чытаеце такое, не наказвайце гэтых лісткоў. Уведае Лядзяш — данясе. А за чытанне марксісцкай літаратуры на галоўцы не гладзяць... Між іншым, пра суд свой нічога не пачулі?

— Не, — апусціў галаву Алесь. — Як і казаў, выгпалі з Вільні, але пра далейшы мой лёс ні слова не сказалі.

— Царызм жорсткі, — уздыхнуў Казлоў. — Умею напамучыць.

— Юры Васільевіч, хачу даўно ўжо ў вас запытацца, — сказаў Алесь, каб змяніць гамонку і каб Казлоў гэтак не шкадаваў яго. — Шмат хто вылучае праграмы перабудовы ўсяго свету, вы, бальшавікі, таксама думаеце пра ўвесь свет. Як вы хочаце перайначыць яго?

— Дазвольце патлумачыць... — адказаў той, і на яго ўпалых шчоках выступіла лёгкая чырвань. — Як я разумею, у маіх адказах павінен умясціцца, бадай, увесь сэнс нашай барацьбы.

Алесь уважліва слухаў; праўда, на міг зірнуўшы ў акно, заўважыў, што ўжо даволі позна, педзе за апоўнач; перавёўшы позірк, урэшце прыкмеціў, што і гаспадыня, Собаліха, таксама яшчэ не спіць, ціхенька сядзіць пры камірку і нячутна мяняе лучыну — каб ім было відна. На яе каленях амаль ужо гатовая шкарпэтка, што яна вяжа для свайго хваравітага кватаранта. Пачуўшы, што на хвіліну запанавала маўчанне, яна, здаецца, са здзіўленнем зірнула на іх: гавораць увесь вечар і гавораць спакойна, выслухоўваючы адзін аднаго, хоць часамі і спрачаючыся.

— А вы, Аляксандр Іванавіч, самі не задумваліся пра гэта? — спытаў Казлоў.

— Думаў, — адказаў Алесь. — Мне здаецца, што

ёсць мара памірыць народы, навучыць іх жыць у міры. Але... Але ў мяне ўзнікае нямала гэтых «але»...

— Вы блізка ля ісціны,— усміхнуўся Казлоў.— Хіба мала за доўгую гісторыю было войнаў? Шмат! Хіба мала прышеслі яны людскіх страт, разрух, хвароб, гора і слёз? Шмат! Хіба не страшнейшыя новыя войны? Страшнейшыя! Дык чаму, як вы, даражэнькі, кажаце, не памірыць народы, не навучыць іх жыць у міры?

— А як гэта зрабіць?

— Трэба забраць уладу ў эксплуатацараў, што вядуць войны для свайго ўзбагачэння, і аддаць яе працоўным. Калі ва ўсім свеце возьмуць уладу працоўныя, калі аб'яднаюцца ў адзін вялікі саюз, дык дзеся чаго ім тады будуць тыя войны?

— І вы, Юры Васільевіч, непахісна верыце, што, па-першае, працоўныя могуць перамагчы, а па-другое, што тады можна будзе навек запыніць войны, жыць у спакоі, еднасці?

— Веру! Паўтараю: гэта будзе толькі тады, калі ў адзін саюз аб'яднаецца не абы-хто, скажам, сялянін, рабочы і пан, а імяна тады, калі аб'яднаюцца толькі пралетарыі...

— А ці не зменіцца па сваёй прыродзе чалавецтва без войнаў?

— Можа, і зменіцца. Хоць дужацца, «ваяваць» людзі змогуць і ў працы, і ў спорце...— Казлоў заналіўся, пачаў гаварыць патхнёна, узнісла.— Па-другое, тады не будзе болей несправядлівасці, грабязу і гвалту. Хіба і ад гэтага не стогне чалавек, чалавецтва? Стогнуць! І не адно тысячагоддзе! Змучыў і змучвае гэты драпежны лозунг капіталу: «Раздзялі і властвуй!»

— Ну, а калі яшчэ доўга не будзе той нерамогі, Юры Васільевіч?

— Значыць, трэба яшчэ доўга змагацца за яе!

— Колькі?

— Калі трэба, дык і ўсё жыццё! — адказаў Казлоў.

Алесь задумаўся. Казлоў неўзабаве заўважыў гэта, усміхнуўся:

— Што — не ўсё зразумела?

— Можна, і не ўсё, — усміхнуўся і Алесь. — Цяжка ўявіць, які будзе свет, калі ўсё выйдзе па-вашаму?! Ці, скажам, якая ўлада будзе ў працоўных людзей? Ці здолеюць яны ўтрымаць яе?!

— Трэба ўмець, даражэнькі Аляксандр Іванавіч, і марыць... — адказаў Казлоў. — Але мы жывём і змагаемся не толькі марамі, але і навукаю... Калі буду жывы, дык пакрыху, лыжачкамі, як кажучь, пачну знаёміць вас з ёю... З марксізмам гэта значыць... Згода?

— Згода, — адказаў Алесь.

— Можна б, вы, людзі, гарбаты выпілі б? — скарыстаўшы перапынак у іхняй размове, сказала Собаліха. — Хай адначасуць вашы галовы. Божа мой, божа, колькі ў іх чаго разумнага! І як яны толькі трываюць!

— Позна ўжо, цётка Франя, — Алесь падняўся. — Я пайду дадому, а вы Юрыя Васільевіча папаіце цёпленым.

— Кашляюць ды кашляюць яны, Алеська, — пахітала галавою Собаліха, з крэткам падымаючыся і ідучы да печы, дзе стаяў саганок з гарбатаю, што яны пілі ўжо рацей, увечары. — Не паправіўся ён яшчэ. Я дык не пускаю на двор: не ідзіце, кажу, на холад, бо цяпер сама скразнякі, самы благі вецер на лёгкія. Але не слухаюцца, ідуць, кажучь: цяжка ўседзець у хаце...

— Цётка Франя, як маці, мяне шапус... — падыходзячы з брашурамі да Алеся, усміхнуўся Казлоў. — Каб не яна, дык я ўжо, мусіць, аддаў бы некаму ду-

шу, найшоў бы на суд божы... Хоць мінецца холад, стане цёпла — акрыяю. Толькі, як кажуць, да мая дажыць бы!

2

Калі на некалькі дзён запар расшчадрылася сонца, Янкавіны ажылі.

Алесь Нямкевіч гэтаксама быў, як і ўсе, узбуджаны вясною. Але ён спажываў вольны ад работы ў полі час, лічы, не выходзіў з хаты. Засеў за свае запісы — за слоўнікі.

У адзін з такіх дзён Алесья нечакана запрасілі ў Налібакі да былога калегі, Лямбовіча. Гэта запрашэнне — паперку ў закласеным блакітным канверце — прывёз Уладакаў бацька, стараста, які быў там на сваіх клопатах. Алесь здзівіўся, што пра яго яшчэ ўспомнілі, але паслухаў, паехаў.

У прыпушчанскія Налібакі (праўда, нішучь усюды Налібокі, Налібоцкая пушча, а тутэйшыя людзі ўпарта гавораць: Налібакі, Налібацкая пушча) ён падаўся пасля снядання.

У тутэйшых прыівянецкіх паўднёва-заходніх мясцінах было шмат невялікіх вёсак, хутароў, але былі і два вялікія мястэчкі: Налібакі і Дзераўная. Янкавіны былі якраз паміж імі — па стаўбцоўска-кляцішчанскай дарозе.

За вякі склалася так, што Янкавіны заўсёды цягнуліся да Налібак. Можна, і таму, што янкавінцы некалі былі прыгонныя налібацкага нана, былі з налібачанамі ў адной касцельнай парафіі, хадзілі туды ў касцёл і хавалі на налібацкіх магілках сваіх нябожчыкаў (праўда, цяпер, пры праваслаўі, мусілі завесці пры вёсцы свае могілкі), можна, яшчэ і таму, што ў Налібаках доўгі час была іхняя тутэйшая ўлада — гміна, воласць, паліцэйскі стан. Спрадвеку ян-

кавінцы хадзілі ў Налібакі і ў заробкі — да пана, арапдатары ці заможных гаспадароў, на жалезную фабрыку і тамтутэйшых яўрэяў, якія падпісвалі з уладамі каптракты і «вялі распрацоўку тутэйшых багаццяў». Янкавінцы памагалі ім абмяраць пушчу, секчы лесасекі, паляваць на ласёў, дзікоў, коз, лавіць у Кромані рыбу, рэзаць пушчанскі лес, і ўсё гэта дабро сплаўлялі па Нёмане ў Коўна, з Коўна — за мяжу, «аж у прусы».

Яшчэ гадоў пяцьдзесят таму назад людзі амаль усіх тутэйшых мястэчак, вёсак і хутароў былі некалькі стагоддзяў католікі, пільнаваліся «польскіх» свят, бралі шлюб і хрысцілі дзяцей у касцёле, мелі польскія імёны і лічылі сябе палякамі, хоць па-польску не гаварылі і, лічы, не ўмелі гаварыць. Каталіцкая вера, мусіць, пачала пускаць тут свае першыя караньчыкі пасля Крэўскай уніі, а першы касцёл у тутэйшым баку — у Дзераўной — заявіўся ў 1590 годзе. З янкавінцаў некалі толькі адны Чорныя, што прыйшлі сюды з-за Нёмана, былі праваслаўныя, спраўлялі «рускія» святы і давалі дзецям «рускія» імёны.

А цяпер Янкавіны — усе праваслаўныя, «рускія». Сталі з таго часу, калі адбылося паўстанне 1863—1864 гадоў, і царскі ўрад, перамогшы, пачаў не толькі ў самой Польшчы, але і тут душыць «дух польскі», паставіў у Янкавіпах цэркаўку, спадзеючыся выціснуць каталіцызм праваслаўем, прывіць «дух царскі». Як тады казалі, што не дарабіў штык, навін не дарабіць дзяк. Вось тады ўсе ўстановы з Налібак пераехалі ў Янкавіны; на службу ў тутэйшыя мясціны — у земскія ўстановы, воласці, у паліцыю — прысылаліся толькі праваслаўныя, выхадцы з пазамагілёўскіх губерняў.

Дзераўная і Налібакі адстоялі касцёлы, засталіся католікамі; янкавінцы здаліся — над прымусам бой-

кага папа і валаснога старшыні пачалі спраўляць толькі праваслаўныя святы, хадзілі толькі ў сваю цэркаўку, і іх людзі з тутэйшых вёсак пачалі называць «смагальямі» і «кацапамі».

Палібакі, хоць з іх і з'ехалі ўсе ўстановы і зачынілася жалезная фабрыка, не заняпалі. Былі паранейшаму буйныя, двароў за дзвесце, з касцёлам, маёнткам папа Невядомскага, са школаю, з ляспіцтвам, лесапільняю, карчмою, кірманом, бальніцаю, аптэкаю. Са шляхтаю. Як і ў Дзераўной, так і ў Палібаках было шмат заможных, паважаемых, гапарлівых гаспадароў, «старой» шляхты, і парадніца з імі для ўсіх павакольных вёсак быў вялікі гонар.

Прыехаўшы ў Палібакі, Алесь прыпыніў каня каля абламанага школьнага плота, завязаў лейцы за трухлявае шула. І тут, у Палібаках, блакітнелі азёрыцы вады. Вёска, здаецца, стаяла на астравах. Сямтам на ўзгорках, на санцапёку, між вады, чарпелася зямля. Толькі Алесь кінуў каню сена, як паблізу, у суседнім гаспадарскім садзе, свіснуў ішак. І не маркотна, здаецца, а весела, бадзёрыста.

Алесь аж устрапянуўся: сядзіць спывак на мокрай галіне яблыні і абуджае паваколле песняю! Малайчына! Яшчэ ж і корму амаль падзе няма піякага, апрача сметнікаў, а во не маркоціцца, вітае вясну і цяпло! Пахла адталаю зямлёю — ад плота, дзе ўзвышаліся чорна-жоўтыя намяклыя груды, што летась увосень нарыў крот. Там жа, каля плота, між шэрай гнілоў травы сямтам бледна зеляпеліся асобныя нарасці — лопуху і хрэну.

У школцы — даўгаватай, па дзве палавіны, накрытай старою драпкаю, з двума коміпамі будыніце — чуўся вясёлы, гуртавы дзяціны шум. Ад яго аж забілася Алесева настаўніцкае сэрца! Як ён даўно ўжо не чуў яго!

Спадзяваўся: вось-вось выбежыць па высокі каменны, а зверху выкладзены плітамі ганак Лямбовіч, схопіць у абдымкі. Але таго не было. Няўжо не бачыць?

І ток на верандзе, і надлога ў калідоры былі мокрыя — ведама, такая хлёпанка на дварэ. Цёпла дыхаў стаяк, хоць сюды, на калідор, выходзіла яго зусім крыху — краёк з дзверцамі, бо ўсё астатняе было ў класным пакоі. Між тыльным бокам стаяка і атынкаванаю глінаю сцяною ляжалі, сохнучы, бярозавыя дровы.

Алесь адчыніў дзверы класнага пакоя — дзеці-надлеткі пабеглі да сваіх сталоў, паселі, угнуліся, пасля той-сёй не вытрываў, азірнуўся. Мурзатыя адкрайды. У сукошых чорных фрэшчыках і даматкашых портках, у ланцях. Са стальмі не па гадах позіркамі.

— Дзень добры, налібачане! — павітаў, не пераходзячы парога.

— Здраўствуўця, — азірнуўшыся, усе адказалі нястройным хорам. Адно за адным пачалі падымацца.

— Дзе ж ваш настаўнік? — запытаў.

— Яго Анця паклікала... — адказаў высокі хлопчук з аношняй лаўкі.

Многіх хлопчукоў і дзяўчатак Алесь пазнаў. Па бацьках. Налібацкіх людзей ведаў няблага. І яго тут зналі.

Сказаў, каб дзеці садзіліся, а сам падаўся з калідора. Калі ішоў да другой палавіны, да настаўніцкага пакоя, угінаўся пад вокнамі: каб Лямбовіч не ўбачыў.

У гэтай, другой верандзе было суха і чыста. За парогам ляжала сухая ануча — кавал самаробнай дзяругі. У кутку стаяў цабэрчык з пасечанаю бульбаю, свіное вядро. Лямбовіч абжыўся ўжо, трымае і карову, падсвінаку, і курэй, і ўсё гэта, як і рацеі,

даглядае школьная прыбіральшчыца. Робіць за дзяржаўную плату і сваю і не сваю работу.

Пастукаў.

— Заходзьце, — пачуўся мяккі жаночы голас.

Зайшоў.

У невялікай, адгароджанай дошкамі і паклеенай сіне-белымі шпалерамі кухні было цемнавата, бо сёння і на дварэ гусцілася шэраць і вокны былі зацягнуты фіранкамі. Ля невялікай печы стаяла маладая кабета і крышыла абіраную бульбу ў гаршчок, дзе былі відаць кавалкі свініны. Гаспадарыла Анця Жаўнерчык, замужняя кабета гадоў дваццаці пяці. І ў наўзмроку было відаць: шчокі яе свежыя, ружаватыя. Можа, і ад печы, у якой дагараў, атухаў жар.

За сталом, што стаяў справа, над абразікам, сядзеў ён, Лямбовіч. У белай, расшпіленай на грудзіне кашулі. Дык відаць яго поўная, з падволічам шыя, белы крыжык на ланцужку. І Лямбовіч нупсовы. А цяпер яшчэ ў яго вузкаватых вачах застыў сполах. Трымаў на відэльцы надкусаны драпік — з яго, жоўценькага, печанага, канечне ж, на алсі, капаў на стол, на белы льняны настольнік цёнлы тлушч.

— Дзед! — усклікнуў Лямбовіч, называючы яго на семінарскай мянушцы. Падхапіўся.

— Стары ўжо, не адракаюся! — усміхнуўся Алесь. — А ты спачатку думаў: інспектар?

Агледзеў гаспадара: ён, невысокі, быў як гарбуз. Поўны і на твары, і з вялікім жыватом.

— Здароў, коце! — здушыў Лямбовіч яго ў абдымках. — Здароў, злачынец!

— Здароў, Кот! — залянаў яго на мяккай сніне Алесь, гэтаксама называючы на семінарскай мянушцы. — Не вучыш дзяцей, гультай, а ласуешся драпікамі!

— Дзеці пйдзе не дзенуцца! — адказаў той. — Абы было сала!

Таўсецюк, але здаровы, што мядзвездзь. Так цісне, што і дыхнуць няма чым. І яшчэ Алесь здзівіўся: той адлучыўся на колькі хвілін з урока, але во босы, у тапачках!

— Але ж і худы ты, братка, — здзівіўся Лямбовіч, адпускаючы з абдымкаў. — Адна скура ды косці! Во што значыць апала!

— Абы былі косці, мяса парасце... — усміхнуўся Алесь, ківаючы галавою Апці.

— Садзіся, коце, раскавай віленскія навішы, удыхні ў мой сумны побыт які новы струменьчык... — сказаў Лямбовіч, сеў на зэдліку і запрасіў рукою яго садзіцца. — А то я зачах тут зусім!

— Яно відаць... — паківаў галавою Алесь. — З-за шчок і вушэй не відно!

Сказаць шчыра, ён не здзівіўся, што Лямбовіч за апошнюю зіму яшчэ паправіўся. Бо ведаў: той любіць добра паесці, паспаць, амаль нічога не чытае і, маючы спакойны характар, ні за што ніколі не хвалюецца. Разумны, жартаўлівы, але гультай з гультаёў. Яго інтарэсы далей пляшкі гарэлкі, файнай кабеты і налявання ды рыбацтва не сягалі. Уся яго жыццёвая філасофія, пазіцыя была ў яго любімym выслоўі: «Абы было сала, астатняе ўсё будзе!» Ён змоладу, яшчэ не атрымаўшы ні ў чым пакут, асалоды, ужо расчараваўся ва ўсім; нешта яшчэ крыху жадаў, але ілюзій даўно не меў ніякіх. Ён, праўда, часамі скардзіўся, што хоча шмат чаго цудоўнага, але жорсткае, беднае жыццё душыць яго. Што ён ні ўкусіць, адразу ж да таго ўжо не чуе смаку.

— Анцечка, — павярнуўся Лямбовіч да сваёй прыбіральшчыцы. — Можна, скумекала б, даражэнькая, дзе пляшачку?

— А дзеці? — здзівіўся Алесь. — Ты ж яшчэ, відаць, павіпец адзіп урок даць!

— Абы сала, коце, — махнуў той рукою, — а дзеці

будуць. Хто хоча вучыцца, той і сам навучыцца, а хто не хоча, дык таго не навучыш!

— Ясна... — прамовіў Алесь. — Які ты быў, такі і застаўся! Сала, па-твойму, даражэй за ўсё! Дык не перабівай смаку, ласуйся драпікамі, а я давай найду да дзяцей. Хоць адзін урок правяду! Хоць адвяду душу!

— А ты лічыш: чалавек асуджаны на работу? — наздзекаваўся Лямбовіч. — Кім? Дзеля чаго? Дзеля справядлівасці? Высакароднасці? Хто ж даручыў мне такое? Кажуць, бога няма, але чаму яго наказы застаюцца? Я лічу: справядлівасць, высакароднасць — не прызвание, праца — не абавязак...

— Што там у цябе зараз павішна быць на раскладзе? — звёў гутарку на іншае Алесь.

— Родное слово... — пехаця адказаў Лямбовіч. — Дык, па-першае, ці варта табе зноў псаваць настрой? А па-другое, хіба табе гэтыя бараны яшчэ ў печані не сядзяць? Дурні, брат, дурні! Свавольнікі адпетыя... Лицечка, ідзі, коце, адпусці іх дадому. Скажы: у мяне зуб забалеў.

— Ну і працаўнік па піве асветы! — паківаў галавою Алесь.

— А! — махнуў той рукою. — Каму трэба гэтая асвета? Які з яе толк? Мужык наш тупы да навукі, як калуц. Яго занятак — плуг, каса, сякера...

— Ну, брат, і думкі! — зноў паківаў галавою Алесь. — З імі мы век не выведзем народ з цемры непісьменнасці, не паможам яму народам, людзьмі назвацца!

— А! — і той зноў махнуў рукою. — Праўда ёсць праўда. Ніколі не ўздымецца, не стане на ногі, не раскрасуецца духоўна гэты наш «народ»! Быць яму век у цемнаце, беднасці, пакоры і ў рабскай рабоце...

. Апця, як толькі дакрышыла бульбу, накрыла гаршчок патэльнію, паставіла яго ў печ, сама ўзяла ў

парозе кажушок, накінула на гладкія плечы і, зашумеўшы доўгаю спадніцаю, надалася на двор.

«Жыве як мядзведзь у бярлозе».

— Ну, як мая новая старожка? — запытаў Лямбовіч. Невялікія, лічы, заплытыя яго рудыя вочы заззялі, вялікі нос раздзьмуўся. Глыбокія залысіны пачырванелі.

— Кабета як кабета. Фаїная.

— Спраўная, коце, і гарачая як агонь! — прыплюшчыў вока Лямбовіч, пагладзіў сябе па грудзіце. — Хоць не са сваёй кіншэні даю тры рублі на месяц, але ёсць за што даць... Муж у Амерыцы каторы час, сама маладая, я халасцяк цяпер...

— Распуснік!

— А што рабіць тут, у глушы? Хоць гэта хай будзе за радасць!

Зашумелі, загаманілі на дварэ дзеці: недзе, мусіць, з радасцю пабеглі дадому. Да вады.

— А ты са сваёю Кацярынай не паладзіў?

— Не, — апусціў галаву Алесь. — У яе сваё, у мяне сваё.

— Ну і дурань! — сказаў Лямбовіч. — Не дзьміся, а спажывай, пакуль можна спажываць. Яна цяпер сама пагорнеца да цябе. Адчувае, што вінаватая, дык захоча надлагодзіцца. Я ж іх, баб, ведаю...

Сеў на свайго канька. Пагаварыць пра кабет, гарэлку, паляванне — любімая тэма для Лямбовіча. Астатняе яго мала што цікавіла.

— Ды баба — зямля... — сказаў яшчэ Лямбовіч. — А чананая зямля, коце, плуга патрабуе і патрабуе...

— Ну, што тут у вас, у Палібаках, змяпілася? — перавёў на іншае размову Алесь. — Ёсць якое абнаўленне?

— Якое тут табе абнаўленне! — зморшчыўся той. — Што было, тое і ёсць. І што змяніцца можа? Ды што трэба? Усё, — махнуў рукою, — дрэнь, аб-

ман, лухта, бруд! І як падумаць добра, дык жыццё — педарэчная рэч! Ды я не думаю надта пра гэта. Ды і ні пра што не думаю. Ад думак можна зайсці ў тупік, звар'янецць... Абы было сала, а астатняе ўсё... Нашто пакутаваць? Добраахвотна? Жыві як жывецца! Хто сам шмат, без дай прычыны думае, хто дакарае сябе, той атручвае сабе жыццё. І хто мітусіцца шмат, гарыць без пары. На свеце, канечне, шмат дарог, але ўсе яны вядуць да магілы...

«Вось і пагавары з гэтым барсуком! — падумаў Алесь, здзіўляючыся, як мог раней шмат гаварыць з Лямбовічам, спрачацца, клікаць таго да спачування. І не толькі да спачування, але і да нейкай работы.— А ён жа яшчэ малады! Што з ім будзе пад старасць?»

— Слухай, як тут жыве Невядомскі? — зноў перавёў гамонку на іншае Алесь, адчуваючы, што не бачыліся з гаспадаром больш трох месяцаў, а пагаварыць няма пра што. З Васілём Мухам было пра што. Бо той, калі не думаў пра тое, пра што думаў Алесь, дык хоць меў далёкія помыслы пра самога сябе, ясна і дакладна ацэньваў тое, што робіцца ў Расіі і ў тутэйшым краі, з улікам новых умоў выбіраў сабе новую дарогу. Яго ж, Лямбовіча, нічым не зварушыш.

— Як жыве?! — здзівіўся той.— А і чорт яго не бярэ! Палюе, балюе, за ўсімі спрытнымі тутэйшымі кабетамі бегас. У яго райскае жыццё! Не трэба, як нам, зарабляць на кавалак хлеба... Ён...

— Ты нісаў, што ён кліча мяне да сябе...— пераныйніў яго Алесь.— Не ведаеш чаго?

— Чаму не, знаю,— адказаў той.— Хоча запрасіць цябе ў свой маёнтак. Настаўнікам. І з большаю, чым у мяне, платаю.

— У якую школу? — здзівіўся Алесь.

— У прыватную. Хоча пачаць вучыць тутэйшых дзяцей на-польску.

— Дзеся чаго?

— У свеце, кажа, наспяваюць вялікія змепы. Можка, хутка будзе новы лёс і ў Польшчы. Дык вось ён на парадзе сваіх сяброў-нацоў хоча выхаваць тутэйшае маладое пакаленне ў патрэбным яму духу. На ўсякі вышадак. А вось спатрэбіцца. А вось і тут зноў ён будзе ва ўладзе... А па-другое, ён лічыў і лічыць, што нашы землі — гэта спрадвеку іхнія землі...

— Што ты кажаш?! — не паверыў Алесь. — Папгуляка стаў палітык!

— Які з яго палітык, не ведаю. Але з новаю сілаю пачаў верыць у адраджэнне Польшчы. Кажа, хутка і Аўстра-Венгрыя, і Прусія, і царская Расія змушаны будуць даць ім волю, каб самім не мець вялікіх перыемнасцей... Рухне, лічы, стопяцідзесяцігадовае рабства для яго і яго аднакрэвічаў... Дваццатае стагоддзе — стагоддзе імкнення заняволеных народаў да волі... А ў яго там, на радзіме, рыхтуюцца выбуховыя падзеі...

— А чаму іменна мяне ён запрашае? — запытаў Алесь.

— Ты вольны казак, добра ведаш польскую мову, продкі твае былі католікі... — усміхнуўся Лямбавіч. — Дык чаму і не зноўхацца?

— Я цябе напращу, — прамовіў Алесь, лічы, з мальбою, — перадай яму: я не магу згадзіцца... Скажы, што я захварэў... А цяпер, каб не трапляць яму на вочы, я папясуся дадому. Бывай!

— Пачакай, гульпём, пабуслуем крыху... — той аж падхапіўся і схапіў за локаць. — Колькі таго жыцця!

— Не-не! — адмовіўся Алесь. — Мне трэба даваць драла з вашых Налібак! І чым хутчэй!

Вясна дужэла, набірала моцы. Снегу на полі ўжо не было; зямля чарцела і рабела; вада з пагоркаў сцякла ў лагчыны. Надта ж шмат яе было на аселіцы. Лічы, мора. У ветраце надвор'е на ёй аж беглі хвалі. У ціхіх сонечных хвіліны, што зрэдзі надараліся сярод шэрых, мокрых дзён, вада на аселіцы мірна блакітцела, паволі сцякала ў Шуру. Шура, разліўшыся, затапіла ў Засценку не толькі прырэчныя падзелы і грады, але падышла і да падвалін хлявоў і гумнаў. Балазе, у Засценку ўсе гаспадары ставілі хаты, прыбудовы на высокіх каменных падмурках.

Калі хто пазіраў на Янкавіны збоку ці здалёку, дык яны былі абкружаныя вадою ды маўклівым лесам, папылыя, ціхія. Аднак гэта было ўжо не так. Янкавіны ўжо зусім абудзіліся, прыйшлі ў рух пасля доўгай зімы. Калі хто заходзіў з хаты, дык бачыў: павесялелі людзі, ажывіліся. Беляць сцены, столь і печы з плітамі, стаякі, дзяруць рыдлёўкамі гліняныя такі, шаруюць падлогу, мыюць бялізну, амаль усе паадзіралі ўжо ад акон дубэльты — ва ўсіх у думках блізкі вялікдзень. Кожны як пра новую вялікую радасць у сваім жыцці думае пра свята, гульбішчы, вяселлі, пра тое, што хутка выгавяць быдла на пашу ды пачыпаць веснавую работу ў полі.

Сёння, у сераду, прыбіралі хату і Нямкевічы — Анця, Кастуся, Ядзя. А мужчыны, каб не заміпаць кабетам, выйшлі ў гумно. Рэзалі сечку. На шмат дзёл наперад: у суботу будзе ж блэгавешчанне, адно з самых вялікіх «дванадцятні» — двапаццаці — праваслаўных свят, а ў нядзелю — вербніца. Меў стары Нямкевіч на ўвазе і тое, што ў нядзелю пачнецца каталіцкі вялікдзень. Хоць яго ў Янкавіпах не святкавалі, але стараліся на яго не працаваць. Каб не ма-

золіць вочы і не гпеваць каталіцкія Палібакі: з імі, як казалася ўжо, Янкавіны мелі цесную повязь, гарцуліся да іх, як ні да адной з тутэйшых вёсак.

Старая, агораная яшчэ дзедам сячкарыя стаяла пасярод току; Алесь круціў ручку з аднаго боку, Янка — з іншага. Бацька надаваў у скрынку, у нажы мешанку — сена, салому, канюшыну. Мешанка ішла ў зубчастыя валы высокім гарбом, уціскалася ў валах у тугі пласт — і тады яе спрытна чыкалі вострыя нажы. Сечка пырскалася, падала на адкосы жолаб і паўзла па ім долу. Мігам, здаецца, нападвала яе і мігам расла з яе горка, упіралася ў нажы. Тады яны запыняліся, Янка адгортваў сечку ад пажоў, браў яе ў абярэмак і адносіў у катушок, што быў пры самых дзвярах. Там ужо была ладная горка сечкі.

Алесь адначываў і пазіраў на бацьку: той у гэты міг, калі не трэба было надаваць у карытца, пералазіў праз застаронак, ішоў па сена, салому, канюшыну, перакідаў сюды на ток, пасля ператрасаў. І ўвесь час упіраў языком пад верхнюю губу, выпінаў пад ёю нібы гулу. Значыць, думаў.

Думаў ён усе гэтыя дні. Быў ціхі, маркотны. Нават, здаецца, панылы. Можна, віною гэтаму быў і ён, Алесь. Не так, праўда, ён сам, як яго расказ пра тое, што ён пачуў у Налібаках: у некаторых гаспадароў, што не змаглі вярнуць доўг, пазямельны банк адбраў зямлю.

— Рабаўнік гэты банк... — прамовіў бацька. — Я спачатку быў загарэўся звязацца з ім, а цяпер баюся... Усунешся ў багну — не выскачыш... Усе абманшчыкі! І Сталыпін-нябожчык, і... На словах усе за мужыка, а на самай справе гатовы садраць з яго астатнія порткі. Языкачосы! Брахуны!

— Ясь! — здзівілася, паўшчувала маці, якая была тады ў хаце. — Дзеці ж малыя ў хаце...

— Дык цярпення ж не хапае... — як апраўдаўся

бацька. Сядзеў за сталом і не ведаў, дзе дзець вочы.—
І ў тым, і ў гэтым веку ўсё гавораць і гавораць, сна-
чуваюць вясковаму чалавеку, дакляруюць кавалак
зямлі, а як дойдзе да якога дзела, дык хвігу над нос
гэтаму дуршному мужыку! А як ім, дык усё дай! І ў
войска ідзі, біся за іх, каб вас халера ўдушыла!

— Вось і вы, тата, загневаліся...— усміхнуўся
Алесь, седзячы пры стале насупраць бацькі.— Праў-
да, яшчэ глуха, ціха, але ўжо свядома. Бо бачыце не-
справядлівасць. Сацыяльную. А каб вы яшчэ, як і я,
адчулі несправядлівасць і іншую, дык... Ды каб усе
вясковыя гэта адчулі... Былі б, былі б мы вольныя
людзі, роўныя сярод роўных!

Бацька нічога не адказаў; напусціў на вочы
калматыя бровы, зморшчыў высокі лоб.

— Які ўжо з мяне бунтаўшчык! — неўзабаве ад-
казаў, паціраючы далонню стомлены твар.— Хваціць,
што ты бунтуеш! Я кажу пра тое, пра што душа ба-
ліць... Рэформа, рэформа ўсе крычаць! Новае, леп-
шае ўсё будзе! А дзе ж яно, тое лепшае? На словах?
Словы мне не трэба, я іх усякіх — горкіх, салодкіх,
як мёд — гэтулькі наслухаўся за свой век, што злосць
ужо ад іх бярэ! Меней ужо трэба гэтых слоў, абяца-
нак, а больш дзела. Трэба ж ужо хоць крыху даць
людю палёгка! Мы ўсё ж людзі, а не цяглавое быдла!
Хоць добры гаспадар быдла лепш глядзіць, чым ся-
бе... Паны гэтыя!.. Каб на панскую хітрасць ды не
мужыцкая мудрасць, то даўно прапалі б!

— Вы гаворыце, тата, горкую праўду...— сказаў
Алесь.

— Каб яшчэ мне ад гэтай праўды лягчэй было,
дык і добра было б...— прамовіў бацька і выйшаў на
двор. Вось і задумлівы ўсе гэтыя дні, ціхі ды папы-
лы. Страціў, відаць, усякую падзею на тое, каб пры-
дбаць яшчэ зямлю, зрабіць Гіполя, Янку і Кастусю
гаспадарамі,

Нешта так і пацігнула Алеся высунуцца з гумна на дворышча: у ім — а гумно было з хлявом над адною страхою — было мокра, гразка. Адтала леташняя перамяшаная свішнімі хлёнанка. Сухое дзірваністае дворышча было з таго боку гумна — кудою пад'язджалі да шырокіх дзвярэй з калясьмі, дзе ўлетку сушылі сена. Выйшаў і замёр: над іхнімі старымі раскідзістымі яблынямі ляцелі дзве птушкі. Вялікія, чорна-белыя, з нібы палінянымі чырвонымі дзюбамі і, здаецца, ратуючыся ад холаду, падкручвалі пад сябе, да пер'я і пуху, ланы.

— Буслы! — як дзіця ўзрадаваўся Алесь.

Выйшлі з гумна і бацька, Янка. Гэтаксама задралі галовы, пазіралі ў засмужанае, з няяркім, схаваным за шэрымі хмарамі сонцам неба. Буслы мільгнулі над гумном — пераляцелі іхні двор. Відаць, паляцелі за Шлёму, да высокай ліпы, дзе было старое гняздо. На тую ліпу, што была воддаль ад вёскі, яны, хлонцы, некалі гуртам завалаклі старую барану. Хацелі, каб буслы, што з ахвотаю жылі ў Янкавінах, гнездаваліся далей ад вёскі, каб не пасілі блізка ад хат усякага гадаўя ці галавешак з агнём. Праўда, Шлёма, як заявіўся тут, хацеў раскідаць буслянку, бо тое, чаго баялася вёска, было над яго прыбудовамі. Але разбураць гняздо яму не дазволілі: усе лічылі, гэта будзе вялікі грэх, і бог можа злосна пакараць вёску за такую крыўду святых птушак. Усе ў Янкавінах спрадвеку казалі: буслы — божыя, прарочыя птушкі. Як толькі некалі Янкавіны меліся гарэць, дык заўсёды перад гэтым буслы накідалі свае гнёзды, вёску, пераляталі ў Крычаты. А калі буслы ў вёсцы — значыць, спі спакойна.

— Усё, вясна зіму пераламала... — задуменна прамовіў бацька. — Хоць кажуць: калі вясна рапей звяставаця, дык яшчэ многа марозу будзе. А другія кажуць: на звяставаця мароз — гуркі добрыя будуць.

Мокрае звяставаня — на грыбіное лета. Звяставаня без ластавак — халодная вясна.

— Дык што? — занятаў Алесь.— Па сёлетніх прыкметах будзе халодная вясна, позна сеяць людзі начнуць?

— Хто ж яго ведае,— адказаў бацька.— Прыкметы гэтыя, як ты кажаш, не заўсюды і праўдзяць. І неба, бывае, дакляруе адно, а дзеіць зусім не тое... Але ж звяставаня, кажуць,— добрыя весткі. Навін, чутак сёлета то процьма, а вот ці добрыя яны ці не, дык яшчэ сказаць цяжка...

Вярнуліся ў гумно, зноў пачалі рэзаць сечку. Янка маўчаў. Увесь час, здаецца, пра пеніта думаў. Можна, і пра сваю Зосю. Як толькі вечарэ, дык і ідзе да яе. Жаніх, сталы ўжо хлопец. Бацьку трэба чухаць галаву, як зрабіць цяпер, увесну, ці ўвосень вяселле, як трымаць у злагадзе яшчэ адну сям'ю ў хаце. Ёсць, канечне, пра што думаць старому. На добры толк яму, Алесю, трэба было ўжо добра намагаць бацькам. А ён... сам сядзіць усё яшчэ на іхнім карку... Сорамна. Трэба шукаць пайкай працы. Калі не ў школе, дык дзе ў воласці, лясніцтве ці па пошце. Абы не есці дарма бацькоўскі хлеб, даць у хату якую капейку. А на вечарах, як надумаўся, адкрые сваю, прыватную школку. Будзе тутэйшых дзяцей вучыць беларускай грамаце. Колькі ні прыйдзе — столькіх будзе і вучыць. А вось тое семя хоць некалі ды ўздыдзе, дасць плод.

Пазней, у нерадышку, бацька не найшоў у загарадку на сена ды салому, а абанёрся грудзінай аб сячкарыню.

— А што...— здаецца, уголас прадоўжыў свае думкі.— Калі кліча пап Невядомскі ў сваю школу, дык ідзі. Пакуль усё ўсталяецца, дык заробіш на які акрывак.

— Можна, і ўсё за грошы купляецца, тата, але не

ўсё за грошы прадаецца... — аддыхваючыся, ціха прамовіў Алесь.

Бацька, бадай, не зразумеў яго слоў. Ці зразумеў, ды ўразіўся, разгубіўся.

— А чаму, тата, мне самому прыватную школу не адчыніць?

— А хто ж табе, хлопец, дазволіць такую школу адчыніць? — горка ўсміхнуўся бацька, кіўнуў галавою. — Хто ў яе пойдзе? Ды нашто яна?

— Вось і вы, бачыце, не разумееце... — адказаў Алесь. — А я хачу, каб маладыя ўсё зразумелі. Будуць вучыцца — зразумеюць...

— Шалёная ў цябе галава, хлопец! Вот што я табе скажу! — кашлянуў бацька. — Зноў лезеш на ражок. Сам!!! У святой кнізе напісана: разумны бачыць бяду і хаваецца, ціха жыве, а той, што без вялікага розуму, ідзе наперад, трапляе ў бяду ці палучае па карку. Гонар для чалавека, там нішацца, у час адыхаў ад бяды, бо ўсякі дурань толькі запалісты. Ну, пазалетась-летась усюды лез, не асцерагаўся, бо быў малады. А цяпер?! Правучаны, пабіты! Але зноў за сваё!

— Відаць, доля ў мяне такая, тата, — уздыхнуў Алесь. — Мне баліць тое, што іншым не баліць... Адмысловая мая хвароба, адмысловы мой боль...

— Ды ведаю, што ты хочаш сказаць... — зноў закашляўся бацька. — Але і я, стары, цёмны, табе скажу: не было таго і не будзе! Бо ні ад прадзеда, ні ад дзеда, ні ад бацькі, ні з кніг, урэшце, я не чуў, каб было тут тое, што ты хочаш... І мова наша ніколі, кажуць, пацскаю не была. Толькі мужыцкая.

— А вы хто, тата? — печакапа запытаў Алесь.

— Як хто? — здзівіўся бацька.

— Ну, як чалавек?

— Чалавек і ёсць. Тутэйшы.

— Але ж у чалавека павінны быць і род, імя...

— Вот не сяроўна хто...

— А можа, і не ўсё роўна! І чарвяк жыве. Нараджаецца, робіць і робіць, як самі ведаеце, шмат карыснага для зямлі. Але ён не ведае ні сваёй радзімы, ні свайго імя, ні таго, хто ён. Ён — чарвяк!!! Ён вегетуе!!! Значыць, усяго толькі заяўляецца на свет, расце, жыццёва дзейнічае і знікае... Але ж гэтага для чалавека мала! Чалавек — самая разумная на свеце істота! Чалавек жыве не толькі работаю, не толькі хлебам надзённым. Яму і яшчэ нешта трэба. І вялікае. Яму душа трэба!

Бацька замаўчаў. Відаць, ашаламіў яго Алесь, збіў думкі, растрывожыў душу.

— А калі чалавек адчуе, што ён чалавек, а не толькі быдла ці мужык, дык ён і захоча ўсяго чалавечага. А захацеўшы, усё сваё пайперш палічыць за чалавечае...

— Ох, сын! — уздыхнуў бацька, прыпадняўся і патупаў у загарадку.

4

Пасля вячэры Алесь запаліў свечку і сеў за стол у белай хаце, разгарнуў знаёмую сінюю папку. У ёй былі словы да слоўніка сінонімаў і блізказначных слоў. Ён усе гэтыя вечары сядзеў пад імі, дайшоў вась правіць, рэдагаваць да слоў на літару «у».

Але як і часта дагэтуль здаралася, напрацаваўшыся, і стаміўся, і страціў ахвоту. Нават больш — пачаў думаць, што яго гэтая праца марная, нікому не патрэбная. Ды каму яна можа прыдацца, калі нават свае, родныя абьякавыя да яе? І не толькі раўпадушныя. Але яшчэ нават і папікаюць за гэты занятак.

Ён баяўся такога настрою. Пасля яго заўсёды

прыходзілі адчай, апатыя, а часамі і не хацелася па-
ват жыць. Шейкі ўнутраны голас дакараў: чаго ты,
небарака, жывеш, мітусішся, пакутуеш сам і змуша-
еш пакутаваць іншых? Усё, што ні робіш, нібы мі-
тусця, памылкі, а то і дробязі, шкчэмшасць, лухта.
Трэба жыць і працаваць зусім іначай — шырока,
наўнакроўна, светла, на радасць, падзею і ўцеху лю-
дзям! І ён гадаў, думаў: а як жыць іначай, патрэб-
ней? Трывожыў-растрывожваў свой розум, сваю ду-
шу і не мог знайсці адказу, бо не мог перамагчы свой
боль, свае надзеі і памкненні. Відаць, сам лёс напра-
рочыў яму такую цялёгкую долю. Можна, і нейкую
новую сізіфаву працу, сізіфаў клопат — знясільваю-
чы, марны.

Жыццё расчароўвала яго, даводзіла да падзення
ці апошняга кроку, жыццё і вяртала яму сілы, веру,
цярплівасць і працавітасць. І ён жыў, каціў, як той
Сізіф, свой цяжкі камень на высачэзную гару. Але
цяпер, сёння, Алесю было яшчэ цяжка, і ён рашыў
выйсці з хаты, паблудаць на пачных Нікавіцах, па-
старацца калі не сунакоіцца, дык хоць знайсці ней-
кую маленечкую ўпэўненасць. Рух, пешая хада ча-
самі добра спрыяюць на гэта.

Апрапуўся і выйшаў з хаты. На дварэ пасля пе-
радвечаровай яснасці быў марозік. Гэта добра. Зна-
чыць, будзе сцягвацца вада і паволі сушэць зямля.
На вялікдзень, дасць бог, можна, і не будзе хлёпацкі.

Пайшоў на вуліцы. Сам таго не адчуваючы, па-
спяшаўся да дома Сяргеепкаў. Міжволі хацелася зір-
нуць хоць на знаёмы плот, дрэвы, вокны.

Калі наблізіўся, падняў галаву, павёў туды ва-
чыма. Адчуў: раптоўна займае дух. У пачатку плота,
каля тоўстай ліпы, здаецца, зачарцелася чалавечая
постаць. Пайшоў як не сваімі нагамі. Хто гэта? Вы-
сакаваты, ва ўсім цёмным. Здушыла дыханне: ці не
кабета? Ці не Кацярына? Яна ж носіць чорнае фут-

ра, бабровую шапку. Вясковыя кабеты шапкі не па-
чэняць. Ды ў іх і пяма тых шапак.

Постаць закраталася. Можка, і заасцерагалася яго,
нечаканага пачнога хадака. Што рабіць? Можка, па-
вярнуцца і закрочыць назад?

Падышоў. Япа, Кацярына. Пешта вось таксама
выгнала яе з цёплай хаты на халодны двор. Цяпер
не дасі драпака. Позна. Сам лёс звёў іх. Ён не бачыў
у цемні яе твару, але адчуваў: апушчаныя рукі ў
пальчатках сашчэмленыя. Яны, рукі, ціснулі, мялі
адна адну.

— Добры вечар... — прамовіў хвалюючыся. Да
хвалявання прымяшаўся яшчэ і сорам. Сядзеў увесь
апошні час дома, як барсук у нары, не хацеў сустра-
ца з ёю. Нават на запіску не пазважаў.

Яна не адказала. Расчাপіла рукі, выцягнула
адну — да яго плечука. Пасля раптоўна прыпала да
грудзіны. Адчуў знаёмы пах духоў, фўтра і шапкі.
Лёгка, як незнаёмага ці сяброўку, пацалавала яго
тры разы ў шчаку. Была і чужая, і зусім блізкая.

— Извини... — ціха прашаптала. Апусцілася. Каб
стаць, здаецца, на калені. — Извини, Сашенька.
Я очень дурная, плохая. Совсем противное создание...

— Што ты! — збянтэжыўся ён, зусім гэтага не
чакаўшы, падхапіў пад пахі і падняў яе, тонкую,
лёгкую.

Яна абняла яго за шыю, уткнулася яму ў твар.
Адчуў на шчаку яе цёплыя слёзы.

— Не трэба... — напрасіў. Адчуў: усю ранейшую
злосць, крыўду на яе як рукою зняло ў адзін гэ-
ты міг.

— Ты простишь меня? Простишь? — адхілілася,
стараючыся ўбачыць яго вочы.

— Я... — мармытаў, не знаходзячы патрэбных
слоў. — Разумееш... Мне вельмі... Але... Я...

— Мой хороший... — пацалавала. У губы. Ужо

іначай, чым раней. Некалі толькі адказвала на пацалункі, а цяпер пацалавала парывіста, моцна, з любоўю. І ён адказаў цёпла. Нібы ў падзяку яна загаварыла па-янкавінску: — Ты самы харошы. Ты самы добры. Я твая. Чуеш, я была і буду толькі твая. Я не зразумела ў свой час тваіх думак, пачуццяў, тваёй справы. Я зграшыла, здрадзіла табе, паслухаўшы бацьку. Але я пакутую, чакаю цябе... А ты... Дакарай, гань, пабі, калі хочаш, мяне, такую павярную! Ведаю: табе цяжка, вельмі цяжка!

Ён і не ведаў, і не мог што сказаць. Бо яна не дала і слова прамовіць. Цалавала і сама гаварыла.

— Я адчувала: ты выйдзеш. Прыйдзеш сюды. Не можа быць, каб ты ахаладнеў да мяне.

— Прабач,— прамовіў,— я не мог прыйсці... Бо лічыў...

— Ведаю, ведаю...— пераняніла.— Ты лічыш, што між намі ўсё ўжо скончана, што мы ўжо зусім чужыя людзі.

— А ты думаеш іначай?

— Іначай... Я думаю: нічога не скончана. Усё сама пачацца можа.

Алесь прамаўчаў. Здзівіўся: што яна надумала?

— Ты, Алеська, пачакай яшчэ месяц-другі,— прасіла,— скончыцца вучоба ў школе, я разлічуся, развядуся з Арнольдам... Хочаш, я развядуся з ім? Буду твая самая-самая верная жонка!

Зноў змаўчаў.

— Я зусім не люблю яго. Ён зусім мне чужы... Я не магу з ім жыць...

— Вёска асудзіць мяне, Кацярына. За тое, што я разбурыў сям'ю. Ды і бацькі твае ніколі не прымучь мяне.

— Што — вёска! Што — мае бацькі! Мы з'едзем адгэтуль. Нават калі цябе сашлюць у Сібір, я згодна ехаць за табою. Толькі ты згадзіся, пакліч. Я зусім,

Алеська, спакутавалася за гэтыя дні. Хоць бы дзе паказаўся! Колькі разоў сама збіралася зайсці да вас! Скажы: ты ж адчуваў, што пехта пра цябе думае? Адчуваў, што палаюць шчокі?

— Адчуваў.

— Бо не мог не адчуваць, Алеська. Не мог сваім чутым сэрцам не адчуць боль майго сэрца! — тулілася, шукала яго вуснаў. І ён здаўся. На хвіліну замерлі ў пацалунку.— Дык уцячом адгэтуль? Нават да твайго суда!

— Хіба я табе пара, Кацярына? — быў задаволены, але разам з тым і разгублены.— Я ж гол як сакол. Я магу паабяцаць табе толькі нягоды, нястачы, ліхія прыгоды, пакуты. Бо я нешчаслівы, няўдачлівы ў жыцці чалавек...

— А я хачу быць з табою побач,— не збаялася.— А пражыць — неяк пражывем. Мы ж абое маладыя, здаровыя. Дык як ты? Не разлюбіў мяне яшчэ? Можаш паклікаць? Кіўнуць хоць пальцам?

— Скажу шчыра, Кацярына: не ведаю. Каб адбыўся хоць мой суд, каб я ведаў пра свой далейшы лёс, дык... Не ведаю, што табе адказаць...

— Ты гаворыш ад імя розуму, а ты сказаў бы ад імя сэрца, пачуцця,— папкінула.— Няўжо тваё сэрца не хоча адчуваць маё сэрца?

Прамаўчаў.

— Прабач за настойлівасць,— прашаптала.— Няўжо мы цяпер не можам быць шчаслівыя?

Кацярына прачпулася позпа.

Расплюшчыла вочы — на дварэ светлы, сонечны дзень. Можна, бярэцца і пад полудзень ужо. Але не гэта яе адразу ж здзівіла — іншае: упершыню за апошні час яна спала моцна, не трызіла — а спыдагэтуль сніліся, лічы, кожную ноч. Як і ўразіла, што

яна сёння пасля моцнага спу нібы нейкая новая. Маладая, спакойная, лёгкая, шчаслівая і ахвочая да жыцця. Павярнулася, легла на тое, цяпер ужо халаднаватае, месца, дзе да раніцы ляжаў Алесь.

Варухнулася пешта сарамлівае на душы: ці тою платаю куціла сабе гэтую абнову? Здрадзіла ж свайму мужу, Арнольду!

Але адчуванне віны было неглыбокае. Хіба яна здрадзіла? Калі яна каму і здрадзіла, дык толькі Алесю. Тады, калі яго звольцілі з работы, а яна хуценька, як і раіў бацька, пайшла замуж за новага прыездага настаўніка, якога зусім не кахала. Дык чаго цяпер каяцца, пакутаваць? Яна належыць таму, каго кахае. Тым больш што ён дараваў ёй усё, гэтаксама кахае, як і кахаў.

Супакоіўшыся, Кацярына з асалодаю выцягнулася пад цёплаю коўдраю, адчуваючы бадзёрасць. З прыемнасцю ўявіла: цяпер часта будуць сустракацца, гарэць у адным агні, раскажуць адно аднаму пра свае цяшчасці, пакуты і цяпер ужо ніколі не разлучацца. Ён лёгка пайшоў за ёю і яшчэ пойдзе, калі і куды яна толькі захоча...

Рыпнулі дзверы. Цікнула сюды пакаёўка Стася — пажылая тоўстая кабеціна з роду Емельяповічаў, нейкая далёкая радня Нямкевічам. Паглядзела: ці спіць яна? Пасля зайшла, хітра стуліла вузкія вусны, не зводзячы позірку з яе адзення, што ляжала разбэрсанае на крэсле.

— Нешта сёння пані Кацярына падта разаспалася! — усміхнулася.

— Нешта сёння добра спалася, — Кацярына пацягнула коўдру па голы смуглы плячук, схавала і яго, і шыю.

— Упачы падсыпала сняжку, дык па дварэ падта светла, бела і чыста. І, ведаеце, — нібы з асцярогаю, а на самай справе, здаецца, з хітрасцю напізіла го-

лас,— пехта хадзіў перад рапіцаю па вашым двары...

— Што вы кажаце? — «спалохалася» Кацярына.

— Праўда, не скажу, што шмат натаптаў. Му-сіць, пастаяў на ганку, паслухаў ці і патурзаў за клямку. Як вы моцна спалі і не адчынілі, дык нава-локся дадому. Сляды роўнецькія як шпурочак.

— Ой-ёй-ёй! — паківала Кацярына галавою «ад страху».

— Вы вот пацяпаецца з мяне, старой, а пехта, можа, і ведаў, што вы адна дома, дык і прыходзіў ці абакрасці, ці напалохаць.

— І хто ж гэта мог быць? Можа, Арпальд?

— Хто ж яго ведае? А можа, які і кавалер. На вас тут усе кавалеры пазіраюць, як каты на кілбасу. Бо вы надта ж харошая. Дык вот я і надумала: больш я вас адну не пакіну. Не дай бог што якое — дык тады ваша мама і тата мяне з'ядуць! — Перажагналася.— Не дай божа!

— Не бойцеся,— усміхнулася Кацярына.— Пакі-дайце смела мяне і адну. Ніхто мяне не зачэпіць. Ні-кому я не трэба. Бачыце, муж сышоў ад мяне, такой добрай жонкі, і не вяртаецца.

— Не кажэце. Іменна да вас прыходзілі і доўга стаялі, калі яшчэ і снег не ішоў... Каб у снег прыхо-дзілі, дык два рады слядоў было б — і сюды, і адгэ-туль. А так адзін рад...

«Падглядзела хітрая лісіца ці толькі здагадвасца? — падумала сама сабе Кацярына.— Бо і ўчора ж не хацела ісці дадому, ледзьве я яе адправіла. І чаму такая цікаўнасць? Няўжо таму, што сама ніколі за-мухам не была, век жыве пакаёўкаю ў багатых лю-дзей?»

— Няма на вас, папі Кацярына, старасці! — здзі-вілася Стася, прытуляючыся да яшчэ цёплага, мусіць, стаяка.— Маладзенькая і харошая. Вот і цяпер як лялечка. Як царэўна.

— Соль вам у вочы, цётка, як тут кажучь,— сказала Кацярына.— Якая ж яшчэ павінна быць у мяне старасць? Мне яшчэ ж толькі дваццаць пяць гадоў! Я яшчэ, лічы, не жыла, нічога не бачыла, а вы...

— Надта ж маладая вы сёння! — прамовіла Стася.— Відаць, у вас на сэрцы лёгка. Калі ў чалавека на сэрцы лёгка, дык ён тады молада выглядзе і вясёлы.

«Лёгка, цётка, лёгка»,— падумала Кацярына і ўсміхнулася тою загадкаваю жаночаю ўсмішкаю, што, аднак, пра ўсё гаворыць іншай кабеце.

Пазней, калі паднялася і пацягнула па сябе халат, доўга стаяла каля трумо з вялікім люстэркам і выглядалася. І праўда ж, зніклі маршчынкi на лобі і ля вачэй, сышоў з твару цень, вялікія вочы паглыбелі, ажывіліся жыццём, радасцю. На целе адчувалася і слабасць, і моц, яно, здаецца, уваскрасілася.

Увесь дзень Кацярына адчувала: сёння яна іншая. Спакойная, але ўражлівая: рукі мацней адчувалі цяпло стаяка ці холад стала, акон, твар пяшчотней адчуваў паветра, вочы — святло, і ўсё вакол Янкавін — пацэлы лес, вольная пасля расталага новага снегу зямля, азёры блакітнай вады на аселіцы — здавалася адноўленае, свежае, пібы навава ўбачанае, быццам нехта ўсемагутны ва ўсё гэта ўдыхнуў чароўнае хараства. На бледнаватых шчоках зайграў гарэзны чырванец, скура на іх зрабілася мяккая і чыстая, гладкая. Вочы ззялі, у куточках вуснаў увесь дзень не знікала патаемная шчаслівая ўсмішка.

Кацярына не магла ні хадзіць па дварэ, ні ўседець у хаце. Спрабавала чытаць, але ні «Новая книга. Записки об ужасах полового безумия Парижа» ці «Мир половых страстей. Картина половой жизни женщины и мужчины. Брачные и безбрачные наслаждения», ні «Сапін» Арцыбашава і «Ключы шчасця» Вярбіцкай сёння яе не прывабілі. Наадварот,

адбівалі ахвоту ад чытання. Яна як узяла, так і гэтак хуценька збавілася ад дзвюх першых кніжак — захпінула іх далей ад сваіх і чужых вачэй, саромеючыся, што нядаўна паслухала нясвіжскай сяброўкі і ўзяла ад яе чытаць гэтыя кнігі. «Што ты! — зацікаўлівала тая. — Вось тут дык каханне!»

...Бацькі вярпуліся, калі пачыпала ўжо шарэць, халадзец.

Кацярына пакінула на плечы цёплы пуховы шалік, выбегла на двор спатыкаць; маці — яшчэ не старая, гадоў пад сорок пяць, фэйная (Кацярына ўдалася ў яе), толькі запаўнаватая ўжо — якраз злезла з калёс і выбірала з аблямоўкі кажушка саломінкі.

— Мамачка! — падбегла да яе Кацярына, абняла. — Як я чакала цябе!

— Ціха ты! Паваліш у грязь! — выпрасталася, прамовіла лагодна. Пасля са здзіўленнем зірнула ў вочы. — Ды што гэта з табою сёння? Тыя дні хадзіла як цень, а сёння цвіцеш проста? Можна, Арнольд вярнуўся?

— Не, мама, — адказала, зусім не смуткуючы на мужу-ўцекачу. — Благавешчанне ж, мама! Вось-вось і вялікдзень! Вяспа! Цяпло! Зеляніна!

— Весной все молодые женщины сходят с ума... — топчучыся каля хамута, пажартаваў бацька. Быў на добрым падпітку. Значыць, вясёлы. — Марац же, как здесь говорят!

— Тата! — не з крыўдаю, а з лёгкім папрокам паўшчувала Кацярына. — Як вам не сорамна такое гаварыць сваіму дзіцяці!

— Што ты хочаш, дачка, ад н'япага чалавска! — сказала маці, ужо беручы з калёс клуначак.

Маці не проста так гаварыла. Бацька яшчэ і цяпер быў памаўзлівец. Калі да яго ў воласць заходзіла вабная маладзіца, дык не выпускаў непашчыпаную. З нападзёю некалі падгульваў — маці з тою не-

калькі гадоў не гаварыла, не хадзіла ў наюўскі дом. Словам, нічога добрага за бацькам — чалавекам і легкадумшым, і заадно жорсткім ды разбэшчаным — не ўбачыла, кінуўшы дзеля яго калісьці родны дом, сваякоў, добры пасаг, без роздуму аддаўшы яму сваю маладосць, шчырасць, пяшчоту. Цяпер маці, можа, і каляся, што некалі звязала свой лёс з гэтым пахатлівым і зусім не разумшым ды смелым чалавекам, як ёй калісьці здавалася, але было ўжо ўсё згублена, і яна паціху старылася ў гэтай глушы, ужо не ўяўляючы лепшага жыцця. Яна ўжо ніколі, здаецца, і не ўспамінала свой горад, бацькаў вялікі дом, радыю, тэатр, бал, піяніна. Яна цяпер усё больш і больш цягнулася да вязковых кабет, гамапіла з імі пра тутэйшыя навіны, пра тое, што калі час сеяць, садзіць ці збіраць. Яна нават ужо выдатна навучылася гаварыць на-тутэйшаму.

Маці стамілася за гасцяванне і за дарогу, дык як толькі зайшла ў хату і распранулася, хацела прылегчы. Але Кацярыне хацелася папрытульвацца да пяшчотнай і добрай маці, дык яна не дала той заснуць, змусіла яе ўсё расказаць — пра гаспадароў, нарадзіху і дзіця, пра госці. І накуль маці расказвала пра сваіх сяброў, дзе яны былі ў адведках, наступілі прыцемкі. А ўвечар, як толькі запалілі лямпу, а бацька сеў піць любімы свой чай, прыйшлі госці. Тутэйшыя, пастаянныя. Поп з пападдзёю і дочкамі, пісар Дзяжко, пачальнік пошты Гарбуковіч, ураднік Петухоў. Усе бацькавы прыяцелі, напарнікі па вышніўках, картах. Тая кампанія, што трымала ў сваіх руках усю воласць.

— Прыпёс жа вас чорт! — відаць, як і думаў праўдзе, так і сказаў гасцям размяклы гаспадар. Ён ужо, седзячы каля стала з самаварам, піў ці не пяты кубак чаю. — Я сама думаў легчы ды...

— Адкладзіце ўжо, Юры Анапасавіч, справы на

«— Ну, а калі яшчэ доўга не будзе той перамогі, Юры Васільевіч? — запытай Алезь.

— Значыць, трэба яшчэ доўга змагацца за яе!

— Колькі?

— Калі трэба, дык і ўсё жыццё! — адказаў Казлоў».

заўтра, — мякепьяка ўсміхнуўся цісар Дзяжко, малады франтаваты халасцяк (Дзяжко, Гарбуковіч, Петухоў — усе былі халасцякамі, амаль аднаго веку — пад трыццаць).

— Ад каханця, друг мой, пйдзе няма спакою: ні ў касцёле, ні на дзеле, ні на пасцелі! — дапіваючы чай, адказаў бацька. Ён заўсёды з усімі быў смелы і грубаваты, хоць іншым вялікай смеласці, жартаў не дазваляў. У злосці і таму ж Дзяжко ды Гарбуковічу (пра простых вяскоўцаў няма чаго і гаварыць) мог заляпіць і аплявуху. — І адклад тут не ідзе на лад.

— Юры! — паўшчувала гаспадыня. Злезшы з ложка, абувала пакаёвыя цёплыя валёнкі. — Пасаромейся дзяўчат і нас, кабет.

— Гэтыя дзяўчаткі больш за нас усё ведаюць, Ганна Пятроўна...

Невысокая, поўненькая, у маці, «булачка», як гаварыў Уладак Дземідовіч, Маша хітра ўсміхнулася; доўгая і худая Валя пагардліва падціснула тонкія бяскроўныя вусны. Яна, Валя, была строгая, цнатлівая, канечне ж, і ў свае сталыя гады яшчэ ніколі і не цалавалася з хлопцам. З-за яе, кажучь, поп і паіў Дзяжко, Гарбуковіча, Петухова, спадзеючыся выпхнуць старэйшую дачку за каторага, але тыя, надта Дзяжко і Петухоў, спраўна жлукцілі папоўскую гарэлку, але на папоўскі кручок не траплялі.

Госці распрануліся, паселі; гаспадыня сама прыбрала са стала медны самавар і панесла яго на кухню. Каб, можа, Стася зноў пагрэла яго — для гасцей. Вярнулася.

Петухоў — пізкарослы таўсцяк — сёння быў без мупдзіра, дык, здаецца, быў іншы чалавек, хлапцаня; непаваротлівы, гэтаксама поўны Дзяжко старанна вычэсваў патыліцу, збіраў там доўгія рэдкія русавыя пасмы валасоў і хаваў імі бледную лысіну; тошкі і худы, як панадзянка Валя, рабаціністы Гар-

буковіч, наадварот, доўга драў грабенчыкам густую рыжую чупрыну, што, лічы, хавала лоб, абвісала за вушы бакенбардамі.

— Не падобен сам на сябе, Ерафей Іларыёнавіч, — паківаў галавой гаспадар, пазіраючы на Петухова. Любіў жартаваць. І сёння свае кепікі пачаў з Петухова. — У мундзіры мужчына, без мундзіра падшыванец. Ніякай саліднасці. Відаць, без мундзіра Маша і Валя не зважаюць на цябе, мой друг...

Пад вачыма ў Петухова былі цёмныя ўпадзішы, шчокі азызлыя. Ад гарэлкі. І, відаць, ад недасыпання ў апошнія дні.

— Мундзір — форменнае, аднастайнае адзенне, але кожнага ўпрыгожвае, — уставіў сваё слова айцец Феадор. — І рослага ды сталага чалавека, і салапяку...

— Не на кафтапе честь, а под кафтапом! — адказаў Петухоў, здаецца, умела абараняючыся.

— Честь добра, да сьесць нельзя... — не змаўчала, пацягнула Петухова з нябёс на зямлю Кацярына. — Паліцыя ў гэтае стагоддзе «выдатна» беражэ свой «гонар»!

— Гэта ўжо не жарт, Кацярына Юр'еўна, — незалюбіў Петухоў. — Гэта ўжо абраза, знявага! І не толькі паліцыі. Але і ўсёй нашай улады.

— Ды ведаем, што-што, а калечыць людзей вы ўмеце...

— Кацярына Юр'еўна! — затузаўся той, пакрыўджаны за гонар свайго мундзіра. — Я прашу не зневажаць сумленную службу маіх калег. Яны шчыра і сумленна ратуюць Айчыну ад зламысных бунтароў. Некаторая жорсткасць ад абставін...

— «Некаторая»! — перакрывіла Кацярына. — Ды гэтая жорсткасць будзе чорнаю плямаю ў гісторыі Расіі. Яна, гэтая жорсткасць, мінае ўжо ўсе межы. Народ жыве пад дуламі вінтовак, пад казацкімі бізунамі...

— Раней так вы не гаварылі...

— Бо не разумела шмат. Ці подленька маўчала, нібы не бачачы тое, што перад вачыма...

— А цяпер усё ўбачылі? Зразумелі?

— Убачыла! Зразумела! — задзірыста адказала Кацярына. — Расія наша захлынаецца ад мань, двурушша, насілля, разбэшчанаасці...

— Гэта не вашы словы, Кацярына Юр'еўна. Гэтую бязглуздзіцу вам убіў у галаву Аляксандр Нямкевіч, адшчапенец і закляты вораг. Вы зноў, відаць, падпалі пад яго шкодны ўплыў.

— Падпала... — гарэзна адказала яна, адчуваючы, што сёння будзе ўжо рашуча барацьба Алеся. Не дазволіць зневажаць яго, як дазваляла рапэй. — І магу галаву палажыць на калодку: ніякі ён не адшчапенец. Ён болей любіць, наважае Айчыну, яе народы, чым вы... Вы гледзіце і на свой родны, і на тутэйшы просты народ як на быдла, цяглавых валоў, трымаеце яго ў страху, цешыцеся сваёй уладаю, злоўжываеце ёю як можаце, а Пямкевіч робіць для народа ўсё толькі высакароднае...

Петухоў первова сціснуў тонкія рашучыя вусны; на поўных шчоках захадзілі злосныя жаўлаккі і выступілі чырвоныя пляміны; невысокі лоб пакрыўся потам.

— Дык ён, бунтар, зламыснік, — герой? А я, той, хто даваў прысягу цару на вернасць, хто ўсімі сіламі беражэ яго Айчыну? Злыдзень?

— А вы думаете, што люд вас за вочы іначай заве? Любіць? Наважае? Цэніць? — запытала Кацярына. — Намыляецца.

— Люд! Народ! Народны! — перакрывіў дачку Сяргееўка. — Усе цяпер навучыліся гаварыць красамоўна і пышна! І жук, і жаба! Усе не абы пра што думаюць, а пра народ! Я разумею, што хоча сказаць Ерафей Іларыёнавіч, калі гаворыць пра сваю верную

службу цару, Айчыне. Хіба можна раўняць «рэвалюцыянера» Аляксандра Нямкевіча і Ерафея Іларыёнавіча? Ерафей Іларыёнавіч сапраўды слуга Айчыны, не вялікім інтарэсам. Чакуль тут ён, я, айцец Федор — можна жыць спакойна. Усё будзе паша: зямля і тое, што ў зямлі і на зямлі, наветра, дух, людзі. У нас будзе засланка ад Захаду. Калі ж падымуць галовы і не дай бог прыйдуць да ўлады Нямкевічы, дык... — паківаў у небяспецы галавою. — Яшчэ трэба падумаць, ці будзе тады пам тут месца, трэба пагадаць, якое тут будзе наветра, дух які?

— Выганіць нас Нямкевіч, Юры Апанасавіч, — усныхвуў Петухоў, — ці падамне...

— Цяпер, канечне, мода лаяць цароў, — Сяргеечка яшчэ не замоўк. — Аднак цары не дурныя былі, калі землі і багацце збіралі да сумы, калі адмыслова пра насады тут думалі, аддаючы найперш пам перавагу, прывівалі надзейны дух...

— І вы думаеце, тата, стагоддзямі вам, айцу Федору, Петухову, мне і нашым дзецям ды ўнукам трэба быць тут толькі з такою місіяю?

— Стагоддзямі... — адказаў той.

— Дык чаму тады Афрыка пенавідзіць каланізатараў: англічан, французаў, немцаў, партугальцаў і іншых, што стагоддзямі ўжо рабуюць яе багацце, душаць яе дух? Няўжо вам ніколі не зачэпілі ні розуму, ні сэрца прызнанні свядомых нашых людзей: імператар наш — «душагуб», «турэмшчык пад пародамі»?!

— Дзяўчынка! — надзіва цвяроза разважаў п'яны бацька. — Што ты кеміш у палітыцы! У вялікай палітыцы! Ты разважася, як твой любімец Нямкевіч... «Душагубка», «турма народаў»... Усё гэта выдумкі «свядомых» бальшавікоў. Яны — нашы ворагі. Яны хочуць аслабіць краіну, зрабіць з яе для сябе вотчыну, дык і туманяць людзям галовы, дакляраюць

ім рай на зямлі, загульваюць з нацыянальнымі меншасцямі, абяцаючы ім усім волю, роўнасць... Краіна навінна быць адзіная і непадзельная! Магутная! Сярод славян! У свеце! А на астатняе ўсё напляваць... На ўсякіх Нямкевічаў і ім спачуваючых...

— Які вы эгаіст, шавініст, тата! — наківала галавою Кацярына. — Ні кроплі ў вас няма велікадушнасці. Здаровы, дужы, моцны павінен найперш спачуваць слабому і хвораму.

— Глупства! — абсек яе бацька. — Дужы павінен кіраваць, а слабы падпарадкоўвацца. І дурань вялікі будзе той дужы, хто пачне дзяліцца сваёй уладаю ды магутнасцю. Цяпер такая эпоха, што без сілы ты ніхто!

— Цяжка вам, тата, будзе цяпер з такімі думкамі... — паспачувала Кацярына. — Цяпер новы час. Цяпер пачынаецца не толькі новае стагоддзе — эпоха радыё, самалётаў, электрычнасці, — але і новая эпоха цягі ўсіх народаў свету да вызвалення ад усякіх петляў. Усе хочуць адчыніць у сваім пакоі хоць фортачку, дыхнуць свежым паветрам...

— Заварушылася, быдла! — сціснуў кулак Петухоў, гаварыў, нібы перцам сыпаў. — Мала, мала іх душылі! Не вырвалі разам з дрэўкам і карэне!

Дзяжко і Гарбуковіч, абодва з Янкавін, маўчалі, як наабіралі ў рот вады. Звычайна Дзяжко быў гаваркі, любіў жартачкі, пацешкі і з імі жыў, рабіў дабро і зло; Гарбуковіч быў ціхмань, сам сабе суддзя і дарадца, сарамлівы. Але сарамлівасць не замінала яму быць даносчыкам. І гэта ён употай адкрыў віленскі ліст Сямёна да Алеся Нямкевіча, прачытаў, перапісаў і занёс коню Петухову. Той паказаў яе Сяргеенку.

— Які вы, аднак, страшны, пане Петухоў! — здзівілася гаспадыня. Яна, як і пападдзя, стаяла каля

цёплага стаяка, грэла спіну.— Нецярымы, злы і крыважэрны!

— Мяне злуюць, Ганна Пятроўна, 1905 год, Дума, дэмакратыя...— пацішэў, апраўдаўся Петухоў.— Далі волю буштарам, парадзілі беспарадкі... Свабода слова, свабода друку! Не давядзе гэта да добра. Стагоддзі трэба былі, каб выбіць з памяці ўсякіх Нямкевічаў іхняе імя, а цяпер яны, асмялеўшы ад свабод, нічога і нікога не баючыся, гавораць пра сябе! Яны ж мігам зноў пасеюць шкоднага пасення!

— Вось бы вам, Ерафэй Іларыёнавіч, сядзець на царскім троне,— падкусіла Кацярына.— Дык бы вы запхнулі ўсіх у мяшок, дык вы не толькі Казлова, Нямкевіча, але і ўсіх бы сумленных людзей усёй вялікай Расіі патанілі б у крыві...

— Пачакайце, Кацярына Юр'еўна, пачакайце! — пастрашыў Петухоў.— Плакаць яшчэ будзеце вы ад новых змен, ад гэтых Нямкевічаў!

— Баіцеся? — парадавалася Кацярына.— Капсечне, баіцеся. За тое, што натварылі. А мяне не палохайце. Я не баюся. Я нічога, можа, добрага не зрабіла яшчэ, але і подласці, здзекаў, злачыннасці, жорсткасці не мела... Дык і не баюся новай Расіі, тутэйшага люду... І я рада, што разумею Аляксандра Нямкевіча, якога вы заўсёды за ішшамыспасць пенавідзелі, тапілі... Гадзімі сачылі за ім, пляткарылі, шкрэблі на яго даносы, пакуль не звольнілі з работы. Таму і баіцеся яго.

Усе змаўчалі; ніхто не мог сказаць ёй супраць: яе словы былі праўдзівыя.

— Непуцёвы інтэлігент...— уздыхнуў мажпы, з маленькімі вочкамі і мясістым носам айцец Феадор.— Гарэлкі п'е мала, у карты не гуляе, да кабет не ходзіць, да прыстойнай кампаніі не імкнецца. Ці з мужыкамі ўсякія багамерзкія і антыдзяржаўныя размовы вядзе, ці чытае, п'е атруту з урэдных пісаній...

Паслухаўся ўсялякіх Герцэнаў, Каліноўскіх, Горкіх, Ленінаў! «Воля!» «Чалавек — гучыць горда!» Бяда — калі чалавек смелы, не пакорлівы, не лагодны, не ціхі ды не рахманы, не баіцца бога! Бяда, калі чалавек лічыць, што яму ўсё дазволена! Людзі сталі злыя, гнеўныя. Не зважаюць, што гпеў ці сам рух гневу ёсць падзенне для чалавека. Людзі сталі гордыя. І слухаць не хочуць, што прыйдзе гордасць, прыйдзе і пасаромленне. Гордасць вядзе да пагібелі, пыха — да падзення.

— Цяпер, айцец Феадор, эпоха вызвалення чалавека. Ад ланцугоў царквы, забабонаў, тыраніі...

— Спакойны, ціхі адказ, Кацярына Юр'еўна, адхіляе гнеў, а зневажальнае слова павялічвае ярасць... А ваша гэтая «новая» эпоха, вы, цяперашнія «новыя», вызваляючыся ад «забабонаў», не слухаеце на рад, не прымаеце выкрывання, дык і не стапеце мудрыя, наробице смуты, бяды, падарвеце ўсе асновы самадзяржаўя. Успыльчывыя толькі ўзбуджаюць разлад, а цярплівыя суцішаюць сваркі, звады... Шчаслівыя ніколі не будзеце. Бо хто не беражэ вусны свае і язык свой, той не беражэ ад бед душу сваю... А прыстойная кампанія...

— Маўчалі б, айцец Феадор, пра прыстойную кампанію! — не саступіла і папу сёння Кацярына.— Хто — мы прыстойная кампанія? Чалавекацэнавіснікі, карцёжнікі, п'яніцы, плеткары, адарвашыя ад народа людзі!

Феадор з маркотаю ды са здзіўленнем паківаў вялікаю галавою з доўгімі густымі русявымі валасамі. Ён быў у гэтай кампаніі самы старэйшы, шмат пакруціўся ў свой час ля ўсякага начальства, як аблупленых ведаў усіх сваіх гэтых кампаньёнаў. Характар яго вызпачыць было і не так лёгка. У ім была і разважнасць, і памяркоўнасць, і ўвага. А разам з тым

было і шмат раўнадушна, іроніі, здзеку з усяго, святаго таксама. Часамі здавалася: ён не поц, а яры бязбожнік.

— І вы, айцец Феадор, думайце... — сказаў Петухоў. — Бо можа закалыхацца грунт і пад вамі. Цяпер, самі ведаеце, трасуць рэвалюцыянеры за бараду і бога! Хочуць свет перайначыць без яго. А з д'яблам, са змеем.

— Без бога нічога не будзе... — сказаў той. — Без бога ўсё само па сабе разбурыцца. Калі пячысты снакусіць, дык пячысты і загубіць.

— І па Нямкевічаў гэтых насылайце апафему, — наступаў Петухоў. — Што мы, а што і вы павінны ўсмірыць!

— Вось дзе героі! — сказаў Сяргееўка, паказаў рукою на Дзяжко і Гарбуковіча. — Калі вы хочаце ўбачыць душу сапраўднага, адукаванага, шчырага і адданага мясцовага інтэлігента, дык зірніце ў іхнія блакітныя вочы — і вы ўбачыце яе...

— Яшчэ б! Яны ж і ад мовы сваёй, і ад культуры, і ад імёнаў ды прозвішчаў сваіх сапраўдных адракліся... — дадала Кацярына са здзекам. — І ў іхніх славуных блакітных вачах якраз тое, што і хочацца бачыць: пакорлівасць, падхалімства перад дужымі, здзек з безабаронных. І яшчэ ў гэтых вачах процьма гарэлкі.

— Ты, дачка, яшчэ раз скажу: больш перажываеш за Нямкевіча, чым сам Нямкевіч! — наківаў галавою бацька. — Ты нібы і не Сяргееўкава. Быццам чужая нам... А папы Дзяжко і Гарбуковіч самі паскідалі лапці, шарачковыя світкі, абуліся і апрадуліся як сапраўдныя інтэлігенты, пайшлі на сумленную службу, адракліся ад кваснага вясковага патрыятызму! І хіба ім горш цяпер? Што добрыя пасады маюць? Што з намі ў адной кампаніі?

— Ды што казаць! — абазваўся Дзяжко. — Ням-

кевічавы званы даўно ўжо адзвінелі... Гэтага не ба-чыць толькі Пямкевіч ды во Кацярына Юр'еўна.

— Чула? — прыгнуў галаву бацька.— Вось дзе голас сапраўдных сыноў, мудрых людзей!

— Толькі мне здаецца, што люд глядзіць на сва-іх «сыноў», як на вырадкаў...

— Бо мужыкі нам зайздросцяць,— зноў азваўся Дзяжко.— Што мы, як кажа пап Сяргееўка, скіпулі лапці ды світкі, носім боты ды сюртукі, што не аром і не косім...

— Дык вы «ўзвысіліся» пад «мужыкамі»? — па-сміхнулася Кацярына.— І бачачы, што Дзяжко запшуўся, здэкавалася далей: — Няўжо вы не адчу-ваеце: вы ж смешныя?! Па-правішчыўшаму фанабэ-рыстыя, педарэчшыя! Каб вы былі сапраўдныя інтэ-лігенты, дык вы не ганарыліся б сваім «узвышэннем», а дбалі б пра іншае. Усюды ж, і тут, і там у нас, у Расіі, пенавідзяць гэтых «узвышэнцаў» з мужыкоў... Вы бярыце прыклад з Казлова ды Чарнова. Вось дзе інтэлігенты!

— Адзін палітычны злачынец, а другі п'яніца! — хмыкнуў Петухоў.

— Затое абодва сумленныя інтэлігенты,— адказа-ла Кацярына.— Вось кім павішчы ганарыцца!

— Нейкі юр сёння папаў на Кацярыну Юр'еў-ну...— жартам паспрабаваў выкруціцца з пяёмкага стапу Дзяжко.— Нікому слова не дае сказаць. Вясна па дварэ, трэба пра каханне гаварыць, а яна — пра палітыку!

— Я вот, папове, слухаю яе,— кіўнула на дачку гаспадыня,— і думаю: а праўду ж яна кажа. З ад-ной жа плоці мы, людзі, а памірыцца піяк не можам. Той вялікі, той «цікчэмны»! Той разумны, той «дур-ны»! Той павінен быць толькі панам, а гэты — па-рабкам! Нашто ж так дзяліць людзей? Усе ж людзі перад богам роўныя. І на Пямкевіча вы дарэмна па-

гаворваеце. Ён жа вельмі сціплы, шчыры і, як кажа Кацярына, больш пра людзей дбае, чым пра сябе. Ды, як відаць, цяжка жыць добраму чалавску...

— Так, так, — падтрымала і пападдзя. — З усіх Нямкевічаў Аляксандр самы талковы. І не толькі з Нямкевічаў, але і з усёй вёскі. Аж дзіва, чаму нашы мужчыны гэтак яго неўзлюбілі?! Калі ты добра да чалавека адносішся, дык і ён ласкавы да цябе. Цкуеш яго бесперастанку — дык рапа-позна агрызнецца...

— Вось так, хлопцы! — печакана памякчэў, паківаў галавою Сяргеевка. — Не вы, а Аляксандр Нямкевіч — любімец нашых кабет. Не вы, а ён заваяваў жапочыя сэрцы.

— Не мы, другі, не зрабілі сваёй місіі, а люд ёй не зусім паддаўся. Устоялі олухі... — уздыхнуў айцец Феадор, перасеў з канапы да стала, заклікаючы гэтым жэстам адысці ад такой цяжкай сёшня размовы (а яны, такія задзірыстыя спрэчкі, у апошні час пачалі ўзнікаць усё часцей, бо, хочаш ці не хочаш, трэба было гаварыць сваю думку пра новыя падзеі) і пачаць гульні ў карты. — Толькі вось дзіва дзіўнае: «Зачем мятутся народы и племена замышляют тщетное?» Нашто? Чаму?

Усе замаўчалі.

Айцец Феадор печакана павярнуўся, зірнуў у акно. Худецка схаваў калоду карт у кішэню.

— Усё, пацове! Гульня адмяняецца! — прамовіў. — Сатапа прэца!

Праз хвіліну ў хату ў звыклым шыпяльку, у ботах і ў фуражцы зайшоў Лядзяш.

Размова пры ім павялася спакойная, рахманая. Ды і кароткая. Бо раптам усе пачалі ўспамінаць, што ў іх яшчэ шмат клонатаў, і разыходзіцца.

Частка другая. ТУРМА

Стогне і ў цемрадзі почы злавеснай народ наш
Вобмацкам долі шукае.

Мікола Гусоўскі

Чем же виноваты люди, паявшыю боль
страждущих прееде их самих и указавшыю
им не только се, но и путь к выходу?

Аляксандр Герцэн

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

1

За гуменцам Сцяпана Супрацевіча, на
яшчэ не зусім тупкім грудзе, палала полымя. Гарэла
ламачча, на днях падгрэбленыя на нанадворку і вы-
петраныя, падсохлыя ўжо на сонцы і ветры трэскі
ды смецце, рыззё.

Языкi агню ўзвіваліся, здасца, вышэй гупна, бы-
лі відаць, канечне ж, на ўсю вёску, а тут высвечвалі
вымеценас, з купкамі старої зеленаватай травы за-
гумешне, хлонцаў і дзяўчат, што стаялі вакол цяпла,
адганялі цемру — яна гусцілася наблізу шчыльнаю
сцяпою, стараючыся глынуць і гэтае, не дзёнпае, а
зробленае людзьмі святло, ды апякалася, адступала.
Вакол агню парылася, сушэла зямля, кругамі шарэў,
сох пясок.

Сёння ў Янкавінах палілі зіму, збіраліся гукаць
вясну.

Кацярына заўсёды чакала гэтую часіну, што пры-
носіла пешта таямнічае, мабыць, язычніцкае і заадно
дакляроўвала ейкае абнаўленне ў свеце, на душы.
Не дарэмна ж людзі кажуць: як і з якім настроем бла-
гавешчанне сустрэнеш і правядзеш, такі будзеш і

ўвесь год. Ні Дзяжко, Гарбуковіч, ні Петухоў сюды, да «мужыкоў», не пайшлі, засталіся гуляць у карты, а яна з панадзянкамі прыйшла. Стаяла цяпер з імі і Кастусяю Пямкевіч і цяпер любіла няшчасную, але добрую душой дзяўчыну, як сястру. Непадалёку іх стаялі Зося Мішук, стрыечныя сёстры Волька і Верка Чорныя — усе сяброўкі, асобна, воддаль ад усіх, трымалася яшчэ адна жаночая кампанія: дзяўчаты-шляхцянкi з Засценка. Каля дзяўчат таўкліся вясёлыя цяпер хлопцы, дзеці.

Вось прыйшоў Уладак Дземідовіч. Валок над пахаю пляскаты шэры сянік. Хлопцы расступіліся, далі дарогу.

— Кідай, Уладак, і сянік у агонь! — пакніў Янка Пямкевіч. — Згарыць і ён, затое згараць і ўсе шляхецкія блохі!

Усе зарагаталі. Усім абы дай зачэнку — выбухнуць смехам.

— Ты не нільнуў мае сеникі, свае паналі! — агрызнуўся той, апусціў сянік долу, учаніўся за распораты верх, разадраў ніткі, а пасля начаў вытрацаць у агонь салому — суцэльны пласт.

— Ну і збіў! — зноў падкалоў Янка. — Відаць, варочаўся, круціўся на начах!

Зноў усе засмяліся, надкінулі на слову, на два.

Уладак агрызаўся, але няўдала.

Агонь накрыўся пластам, напоўз у бакі; нацямнела. Салома затрашчала.

— Во трашчаць блохі! — паківаў галавою Пятрусь Чорны.

Уладак не стрываў — заехаў таму поўху, збіў шапку. Пакуль Пятрусь сабраўся надымаць яе, дык Уладак падбіў яе нагою ў агонь. Той выхапіў сваю аблавушку, абдымленую ўжо. Зноў усе зарагаталі, ужо з Петруся. Уладак хлябнуў яшчэ раз-другі па ім сеником. У нос ударыў сухі пыл.

— Фу! — зафыркалі абедзве нападзянкі.

— Не пылі, Уладак,— сказала Маша.— Лыдзіся і добра вытрасі свой сянік.

Уладак выскаліўся, паказаў свае буйныя прыднія зубы, але Машы нічога не сказаў.

— Ды ў агонь яго трэба...— Пятрусь вярнуўся, ухапіўся за край сённіка і пацягнуў да полымя.— Ён прасмердзеў увесь. Шляхецкімі духамі.

— Я табе спалю! — Уладак ірвануў сянік, скруціў і ўзяў пад паху.— Сваё палі, багацей гэткі.

Кацярына смялася разам з усімі: яна прывыкла ўжо да гэтых жартаў. Каму, можа, яны і не падабаліся. А яна заўсёды здзіўлялася, што тутэйшыя старыя і маладыя, як ім ні цяжка, умеюць жартаваць, кніць з сябе і іншых. І іншых весялімі, і самі сунакойваліся, праганялі нудоту.

Яна слухала, як далей кідалі адзін аднаму рэплікі маладыя, валтузіліся, усміхаліся, і думкі яе зноў вярнуліся да Алеся. Няхай бы і ён быў сёння тут, з усімі, пасмяўся. Але ён апошні час, пасля звальнення са службы, нібы саромеянца выходзіць з хаты. Сустракаюцца яны толькі ўвечар. Хоць цяпер, можа, гэтаксама думае пра яе. Відаць, не можа апомніцца, уражаны, што яна завабіла ў свой дом. Можа, і асуджае, лічыць яе гулякаю. Спаткаліся, пацалаваліся — і ў пасцель. Нават не пагаварылі, не разказалі адно аднаму, як жылі дагэтуль. Ну і няхай! Як выйшла, так і добра! Будзе яшчэ час, пагавораць. Цяпер яны будуць толькі разам, будуць сустракацца кожны дзень. Ён ужо будзе яе. Толькі яе. Яна нікому яго не аддасць. І сама нікога іншага не хоча і мець не будзе. Можа, тут яны ўжо больш і не будуць — на вачах у людзей. Збяруцца і сапраўды паедуць куды ў іншае месца. Каб жыць і працаваць разам, каб ніхто ім не замінаў.

Кацярына, нават не адчуваючы, мацней пры-

ціскала да сябе Кастусіну руку, нібы то была не яе, а Алесева, а Кастуся, мабыць, пра ўсё здагадваючыся, зазірала з няшчотаю ў вочы і ўсміхалася аддана, радасна, ценячыся яе і Алесевай тайнай ды радуючыся, што яны зноў паладзілі.

Хлопцы пачалі паказваць свой срыт — скакаць праз агонь. А ён зноў быў высокі, шаматкі: угарэлася Уладакава салома. Павіліся, паплылі ў дрыготкім павстры яе чорныя агаркі. Вось разagnaўся, гоіснуў праз вогнішча Япка Пямкевіч. Агонь лізнуў яго ногі, спіну, але не паснеў зачапіць: Япка мігам прысеў аж за агнём, мігам падхапіўся і адбегся.

Вось разagnaўся Уладак — у кажушку, у ботах. Затупаў як мядзведзь, адпіхнуўся каля агню і гэтаксама пераскочыў. За ім панёсся яго сусед, Антон Емельяновіч, стрыечны брат Япкакавай братавай, Ядзі, але ён адпіхнуўся занадта далёка ад агню, дык не перагойснуў, шуснуў у полымя, узбіў ахапак гарачых чырвоных іскраў.

Усе выбухнулі рогатам.

— Няўмека!

— Не быў бы шляхцюк!

Над гул Уладак Дземідовіч падхапіў над нахі Віцю Гарбацэвіча. Той дагэтуль стаяў воддаль ад агню, горбіўся, не асмельваючыся скокнуць праз агонь, але зайздросцячы тым, хто гэтак спрытна перасільгае.

— Скачы! — закамандаваў Уладак, пацхнуў да агню. Віця спалохаўся, аж вырачыў вочы, упіраўся, вырываўся, але цяжка было яму, хірляваму, вырвацца ад такога бугая. Усе зноў засмяяліся — з Віцевага слолаху. Здаецца, ні ў адной з бліжэйшых вёсак так не пакеплівалі з сына багатага чалавека, як у Япкавінах з Віці.

І тут неспадзявана для ўсіх з таго гурту, дзе стаялі засцяпковыя пляхцяпкі, выскачыла Анелька Гар-

бацэвіч. Куляючыся на бакі, як качка, дабегла да хлопцаў і запусціла пазногці ва Уладакаў твар.

Той адразу ж адпусціў Віцю, са злосцю піхнуў Апельку. Яна навалілася долу.

— Чаго ты дзярэшся, каб цябе ястраб задраў! — як апраўдваўся Уладак, лэпаючы далонню па твары, што, відаць, засмылеў ад ранак.

— А не здзекуйся! — падпяўшыся, прамовіла Апелька. Патапырылася, як курыца-квахтуха перад катом. «Кураця», Віця, стаяў безабаронны, бездапаможны і асаромлены. — Папрывыкалі...

— Малайчына, Апелька! — прамовіла Кацярына. — Ніколі не думала, што яна такая храбрая. Не брат яе, а яна брата аберагае.

Уладак, як пабіты сабака, насунуўся ад агню. У паўзмрок.

— Кыш, курацяты! — накінуўся на малых дзяцей, што стаялі за сталымі цэлаю плоймаю. — Кыш на сэдала!

Тыя пырхнулі, як вераб'і, у цемь.

— Скалазубы! Скалазубы! — загукалі з цемры.

Уладак улёг за імі. Каб дагнаць хоць каго, хоць на кім выліць свой сорам і сваю злосць. Заўсёды ж нехта ёсць у вёсцы, хто любіць дзяцей і хто здзекуецца з іх, слабых і шчырых. Уладак — хлопец жорсткі і бессардэчны, пудзіла і пагроза для дзяцей.

— Якая дзікасць! — скрывілася Валя-пападзяпка.

— Што ёсць, тое ёсць, — прамовіла Кацярына.

— І ўвогуле гэтыя гулі варварскія... — хмыкнула Валя.

— Пароду, Валечка, трэба забавы, — зноў адказала ёй Кацярына. — І ён весяліцца, як можа. І не горш, чым мы, адукаваныя. Бо ў нас бывае яшчэ большае, адукаванае, хамства...

Валя з крыўдаю змаўчала. Надзьмулася. Сястра яе, Маша, хіхікнула. І зноў ды зноў зіркала па Янку

Пямкевіча. Але той не паварочваў сюды галавы. Часта кідаў позірк на Зосю Мішук. І тая, як бачыла Кацярына, адказвала закаханымі позіркамі.

Загуў Уладак. Усе абярнуліся: Уладак з-над гумна Чорных пёр перад сабою некага пераацранутага — над Дзеда Мароза. Той быў у валёнках, вывернутым белым кажуху, з вусамі і з барадою з доўгай мяккай кудзелі, у зімовай, з кавалкамі белаў ваты, шапцы. На твары былі прычэпленыя шырокія калматыя, з пакулля, бровы і вялікі, ці не з рэдзькі, нос. Дзед Мароз трымаў у руках доўгую жардзіну, а да жардзіны была прывязапа няўключная лялька-кабета — шапхнуты саломаю ці сенам мех, на мяху было старое, без дна вядро, на вядры вугалем былі намаляваныя вялікія вочы, нос, шырокі рот. Замест рук — голле. Гэта была «Зіма».

— Замарожу! — кінуўся Дзед Мароз да ўсіх, тыцнуў «Зімою» дзяўчат-шляхцянак.— Паадмарожваю насы і шчокі! — махнуў па доле лялькаю. Нехта быў з мужчын. Можна, хто і з Чорных. Міхайла ці Пятро.

Дзяўчаты завішчэлі, кінуліся прэч. Дзед Мароз — за імі. Не дагнаўшы, павярнуўся і прыстаў да ішых — да гурту, дзе была Зося, а пасля і да гурту, дзе стаяла Кацярына. І яны, смеючыся, адбегліся.

Дзед Мароз уволю папабегаў за ўсімі, пакуль не замарыў дзяўчат і не здаўся сам, а пасля закрычаў:

— Прасеце, каб я спаліў зіму! Каб не памарозіў!

— Просім, просім! — загалёкала Зося-весьлуха.

— Не ўсе просяць! — паскардзіўся Дзед Мароз.— Катэрына яшчэ не хочучь цяпла, вялікадня, вяселляў! Работы ў полі!

Тады ўсе закрычалі. Хорам.

— Вось цяпер бачу: усе гоніце зіму,— сказаў Дзед Мароз, запыхваючыся каля вогнішча.— Цяпер стапавецца ўсе ў круг вакол цяпла і клічце вясну.

Моладзь паслухала. Абступіла з усіх бакоў агонь, узялася за рукі.

— Пачынайце! — закамандаваў Дзед Мароз. Пачаў першы:

Ой, выйдзем мы на горку
Ды наклічам бога
Адамкнуць зямліцу,
Выпусціць расіцу.

— Ну, усе разам...

Тады заспявала Зося. Прыгожым меладычным голасам. За ёю падхапілі ўсе.

Вол бушуе — вясну чус,
Вол бушуе — вясну чус,
Воран крача — сыру хоча.

Ворап крача — сыру хоча,
Ворап крача — сыру хоча,
Дзеўка плача — замуж хоча.

Не бушуй, воле, — пойдзеш у поле
Ды і ў полі наарэшся!

Не плач, дзеўка, пойдзеш замуж,
Не плач, дзеўка, пойдзеш замуж
Дый замужам нажывешся!

Наараўся вол, улёгся.
Воран крача, сыру з'еўшы.
Дзеўка плача, сына меўшы.

— Падта ж невясёлая песня, — сказаў Дзед Мароз, адзіп тупаючы каля агню, пасярод круга. — Давайце весялейшую!

— А якая, Дзед Мароз, можа быць вясёлая песня? — запытала Зося. Зноў завяла першая:

Вол бушуе — вясну чус,
Дзеўка плача — замуж хоча.
Не бушуй, воле, наарэшся,
Не плач, дзеўка, — нажывешся:
Пойдзеш замуж за жаўнера.

Жаўпер будзе ваяваці,
А ты будзеш жабраваці.

«Не дай бог, калі будзе вайна! — падумала Кацярына. — На яе ж могуць забраць і Алеся...»

Загуў Янка Пямкевіч. Не зусім смела ды ўмела, але тут жа ўсе падхапілі, заспявалі на ўсё паваколле.

— Ах ты, вясна, ты красна,
А што ж ты нам прынясла?
— На зямельку травіцу,
На травіцу расіцу,
На лясочак лісточак,
На дзяўчатак вяночак,
На дзяўчатак красотку,
На хлопчыкаў сухотку.

— Ну што, Валя? — нагнулася, шапнула Кацярына суседцы злева. Валі-пападзянцы. — Дзікасць? Ці сімвалічнасць, мудрасць ды натуральнае хараство? Шчырасць, непасрэднасць?

Тая нічога не адказала. Толькі ўсміхнулася. З пасаромленасцю.

Зноў заспявала Зося. Файна, урачыста.

Блаславі, божа, зіму замыкаці,
Зіму замыкаці, вясну загукаці,
Дай, божа, на жытачка род,
На статачак плод,
Людзям на здароўе.

«Дай божа! — падумала Кацярына, сёння, як ніколі, адчуваючы еднасць з гэтымі янкавінскімі сялянскімі хлопцамі і дзяўчатамі. — Дай божа ўсім вам шчасця!»

— Гары, ліхая зіма! — сказаў Дзед Мароз і кінуў у агонь ляльку. — Прэч лютая і халодная!

Відаць, кожны гаспадар найбольш і найлепш думае, калі ён адзін і працуе. І пра тое, што на свеце робіцца, і пра тое, што яму найбліжэй і наймацней баліць.

«Хоць бы было і сёлета ціха. Хутчэй бы вярталіся ўжо дадому Кірыла і Андрэй з заробкаў, — думаў Сцяпан Чорны, мяшаючы карове сечку ў цэбры. — Хай бы ўжо самі гаспадарылі, глядзелі б сваіх жолак і дзяцей, а я намёр бы ўжо... Зусім падбіўся, зусім жыць не хачу... Хоць, таўчы яго камары, і лягчэй, калі няма дома сыноў. Калі дома, дык у хаце калатня. Не так задзіраюцца яны, браты, як іхнія жонкі. Нявесткі. Ненавідзяць адна адну, кожная хацела б другую выгнаць з хаты. Завядуцца — счэпліваюцца, як певуны, і мужы. А без іх нявесткі злуюць, сварацца, не гавораць адна з адной, але бойкі, крыві ў хаце, дзякуй богу, няма».

Панёс цэбар з сечкаю ў цёмную загарадку, дзе стаяла высокая чырвоная карова. Худая. Побач у катушку, пад курыным седалам, — бычок.

«Як не шанцуе, дык не шанцуе, таўчы яго камары. Каб была цялушачка, дык, глядзі, праз год-другі яшчэ адна карова была б! Хоць пад старасць, можа, смятаны з тварагом з'еў бы».

Выходзячы з хлява, са скрухай зірнуў на самую першую ад дзвярэй загарадку: тут яшчэ нядаўна стаяў іхні стары конь. Цяпер яго няма. Як звазіў на ім з Шубіна сабе і іншым за плату сена, дык той накенаў на ру дзён і паў.

«І што буду ўвесну рабіць? — зноў жахнуўся. — Як буду гной вазіць? Араць? Пазычыш каня — у такі хамут залезеш, што і не выцерабішся з яго. Па ўсё лета. За жыта, за картофлю, што ўзяў у Гарбацэвіча, — адрабі, за каня — адрабі, дык... Ці мне, старо-

му, адрабляць! Маладыя гаспадарылі б. Вот, таўчы яго камары, не шанцуе, дык не шанцуе. У Гарбацэвіча і кароў, і коней вунь колькі — і ніякая трасца іх не бярэ. А тут... Праўду кажуць: багатаму чорт і дзяцей калыша».

Выйшаў з хлява.

Убачыў: ідзе ў двор чалавек. Ага, Алесь Пямкевіч.

— Добры вечар, дзядзька Сцяпан, — усміхнуўся Алесь. Вясёлы, здаецца, намаладзелы.

— Добры вечар, Алеська, — адказаў ён, не могучы зірнуць шчыраму, перазлучнаму маладзейшаму сябру ў вочы. Той, кажуць, кахаецца з Кацярынаю Сяргееўкаваю: як толькі Алесь вярнуўся з Вільні, дык Сяргееўку вымазалі глінаю вароты. Але і ўчора, кажуць, Алесь і Кацярына сустракаліся. Дык вось неяк і няёмка назіраць у вочы таму, хто падходжвае да замужняй кабеты.

Парукаліся. Сталі каля нахіленага плота.

— Няма, дзядзька, сапраўднай вясны.

— Ды чорт яго ведае, што робіцца! І на свеце, і з прыродаю.

— Прачыталі газеты? — усміхнуўся Алесь.

— Чытаць-то начытаўся, — махнуў ён рукою. — Але хіба разбярэшся, што робіцца на свеце, у Пецярбурзе? Не разбярэшся. Тумапоў, таўчы яго камары, многа. Усе ж дакляруюць табе залатыя горы, а карысці ад іх даклярацый ні халеры...

— Перамелецца ўсё неўзабаве...

— Перамелецца, канечне, — згадзіўся Чорны. — Дык хадзем у хату, аддам газеты. Бо Міхайла і Пятро мае агледзелі, просяць даць. А ім дай — дык, лічы, і прапала. Скураць.

— Чытайце самі і ім дайце, — сказаў Алесь. — Я шмат газет навёз. Хопіць пам, хопіць і вам. Я да вас па другім дзеле, дзядзька Сцяпан. Хачу, як і

ўчора казаў, сваю школку ў Янкавінах адчыніць. Адразу пасля вялікадня. Собаліха надмелася ўпусціць у хату. Дык вот збіраю вучняў. Павучу, калі днём, калі ўвечар. Хай умеюць чытаць, пісаць і па-свойму.

— Яно так, Алеська, — згадзіўся Сцяпан Чорны. — Дзела гэта добрае. Я сваіх унукаў трымаць не буду. Хай ідуць, хай дакладаюцца. Як вы кажаце, хоць трохі навучацца, накуль пасвіць каровы. Але ж... Я вам цяпер не магу заплаціць... Ніж... Каторы ўжо час няма хлеба. Картофлі на пасенне не хваціць...

— Я ж не гавару пра плату, — прамовіў Алесь.

— Мала што не гаворыце. Я ж ведаю: чалавеку за працу трэба плаціць. Хіба ўжо ўвосень заплацім...

— Я ні ад кога нічога не вымагаю, дзядзька. Аддасце ўвосень — добра, не аддасце — такой бяды. Абы дзеці вучыліся, не раслі невукамі...

— Залатая ў вас душа, Алеська! — наківаў галавою Чорны. — Такіх людзей мала цяпер на свеце.

— Што пра гэта думаць, — сумеўся Алесь. — Іншае мне баліць: не ўсе хочучь пускаць дзяцей у маю школу. Нават і мае дзядзькі, Грыгарцэвічы і Касцюковічы. Ды што пра дзядзькоў гаварыць? І бацька супраць, каб я адчыняў школу. І ў Засценку мнуцца. То кажуць, настае час ячмень, авёс сеяць, кароў пасвіць, то... Вот увосень ужо могуць пусціць... Баяцца, словам, маёй школы. Бо і Сяргееўка, і Лядзяш адбіваюць, палюхаюць.

— Люд наш асцярожны... — уздыхнуў Чорны. — Але калі надумаліся, Алеська, дык адчыняйце. Я сваіх унукаў прышлю. І браты мае сваіх дзяцей пусцяць. Навука не зашкодзіць. Навука ест навука. Мы ні Сяргееўку, ні Лядзяша баяцца не будзем. Бо нічым не ўскураюць яны нас.

— Ну то дзякуй, дзядзька, — пацёр рукі Алесь,

зарадаваўся.— Пайду ў Засцэпак. Пастараюся і шляхцічоў уламаць. Уламлю тых, дык за імі ўсе сваіх дзяцей пусцяць...

Гарбацэвіч якраз сядзеў у хаце, падшываў хамут. Як зайшоў ён, Чорны, надняў галаву з рэдкімі ўскудлачанымі, злямчанымі русявымі валасамі, зірнуў праз акуляры, што віселі, лічы, на самым кончыку тоўстага носа. Акуляры былі зачэплены ніткамі за вушы. У адным вочку было трэснутае цьмянае шкло, у другім шкла зусім не мелася.

Гарбацэвіч тут жа апусціў галаву. Як і не заўважыў яго, гэткага госця.

Сцяпану такая ўвага была не ў навіну. Ён ведаў: ні ў Засценку шляхта, ні тут Гарбацэвіч не лічаць яго за чалавека. Ды яшчэ, можа, гаспадар быў і раззлаваны: у хаце, як ён чуў з двара, сварыліся. Праўда, як ён зайшоў, усе адразу ж змоўклі. Гаспадыня, Вікця, стаяла пры камінку, пры лучыпе, і выцірала далонню слёзы на шчоках, дзеці, Віця і Анелька, сядзелі абапал стала насупленыя, як маладыя совы. Можа, і ад таго насупіліся, што іх не пусцілі ў вёску на гулянку. Бо ўсе цяпер, на сходніх днях вялікага посту, не пускаюць сваіх маладых на гулі, змушаюць больш, чым калі, маліцца, чытаць святыя кнігі.

— Добры вечар у хату! — павітаўся Сцяпан ба-дзёра.

— Добры вечар, — адказала Вікця, кінула яшчэ і галавою, падсунула над хустку каля вушэй пасмысівых валасоў, абцягнула ўверх і саму хустку. Гаварыла шапялявчы: не было прэдніх зубоў. Казалі, іх яшчэ ў маладосці павыбіваў злы муж.

— Садзіся, калі зайшоў, — буркнуў. Сцяпан паслухмяна сеў. У парозе на лаве.

— Ой, макрэча! — уздыхнуў ён, пачынаючы гутарку здалёку. — І снег, і дождж па дварэ. А паслязаўтра ж вялікдзень.

Яму адказала Вікця. З ёю яны і гамацілі. І пра надвор'е, і пра вязковыя навіны, і пра вялікдзень, і пра перамены ў свеце.

— Хто ж ведае... — уздыхнуў Сцяпан. — Можка ж, і будучь якія перамены...

— Многа ты хочаш! — абарваў яго Гарбацэвіч.

— Каб жа многа, пане Гарбацэвіч, — зноў уздыхнуў. — Не многа. Хачу, каб Андрэй ды Кірыла мае вярнуліся, каб зямлі сваёй троху прыдбалі. Хоць каб па старасці хлеба ўволю пасці... З мякінай лёгка хадзіць, ды цяжка ногі цягаць.

— Зноў у пазыкі прыйшоў? — адразу зразумеў яго «заход» Гарбацэвіч, падняў узлачманую галаву.

— Ды хоць бы пуд які яшчэ жытняй мукі... — адказаў Сцяпан, а сам падумаў: «Загавару спачатку хоць пра пуд. Зачаплюся, дык папрашу, таўчы яго камары, і больш...» Сказаў: — Жыць весела, ды есці нечага...

— Падта ж скоро вы таго паўмяшка ўходалі...

— Якое ж, пане Гарбацэвіч, «скора»? Мы таго паўмяшка елі больш чым два месяцы! І анчаджалі! Але вялікая сям'я! Як кажучь, жывём: тры дні без хлеба, а два дні так!

— Усё роўна ясцё, як не ў сябе.

— Хлеб разы два спяклі. Не больш. Пераварылі ўсё па зацірку. Адным словам, не за тое згалелі, што соладка пілі і смачна елі, а за тое, што ліхадзеі тоўстае горла мелі...

— І як ты думаеш аддаць? Ці думаеш: па тваім пяску ўсё сёлета парасце?

— Што аддадзім увосень, пане Гарбацэвіч, што адробім...

— Хто адробіць? Ты?

— Што я, што Пятрусь і паны бабы...

— Якія работнікі з цябе і з твайго Петруся! — грабліва махнуў той рукою. — А па-другое, цяма і ў мяне ўжо лішняга жыта. Абы самому хваціла да цовага хлеба. Мы не ядзім на гэтулькі, як вы. Ашчаджаем. Хлеб з лупінамі, з шаройкамі пячом. Вот бабы ўзгарэліся на вялікдзень булкі, сухарыкі спячы. А я не даю пшанічнай мукі. Бо яе мала.

«Скупеча ты і жмінда несусветная! — падумаў Сцяпан. — І маеш усяго ўволю, і сам сабе ўсяго шкадуеш. Морыш сям'ю голадам».

— Яно ж ведама, пане Гарбацэвіч, і вам усё з неба не валіцца... — сказаў уголас. — Усё ж і вы з мазаля агоралі. Але вот пакрыху і выбіліся ў людзі, сталі на погі. Пан ужо, лічы... — паўмысла паліслівіў, каб размякчыць яго злую чэрствую душу. — І хто, калі не вы, паможа нам? Толькі вы. Хай вам ужо бог за гэта дасць здароўя і сілы... Гэта ж вялікдзень ідзе, а мы не тое што булак, але і хлеба чорнага не маем, заціркі цяма з чаго зварыць...

— Не магу памагчы, — прамовіў Гарбацэвіч. — Кажу ж, няма.

— Дзеці апухаць з голаду пачынаюць... — жаласна прамовіў Сцяпан, пазіраючы ўжо больш на гаспадыню. Ведаў: у яе душа іншая, чым у мужа, добрая. — Жываты як бубны... Ешчаць, душу грызуць: дай ды дай есці. Каб які хоць пуд мукі...

— Няма, — адрэзаў Гарбацэвіч.

Так ні з чым і пасунуўся Сцяпан з хаты. На душы было не тое што згрызотна, а смяртэльна пуста і прыкра. Жыць не хацелася. Кляў у думках сваё жыццё, Гарбацэвіча. Ведаў жа: той мае. Але не дае. Змушае прасіць, кланяцца, набівае большую цану.

Яно так і было. Як толькі Сцяпан выйшаў з хаты, Вікця сказала мужу:

— Грэх жа, Пётрык, гэтак здэкавацца з чалавека. Мы ж можам пазычыць. І не толькі пуд ці два...

— Пабяжы, вярші! Дай, калі такая добрая! — агрызнуўся той, зноў даючы волю свайму сварліваму характару. — Чорнага ўгнявіў! Гэткага папа! Упадзіліся, як зайцы ў капусту!

— Бога пабойся, Пётрык. Ці забыўся, як сам некалі жадзён быў кавалачку хлеба?

— Хай не распускаюць языкі, як пугі! — адказаў са злосцю, маючы на ўвазе тыя крыўды і зпявагі, што нядаўна меў ад братоў гэтага Чорнага ў Шлёмавай карчме. — Яшчэ брэшуць на мяне, а я павінеп ім у ногі кланяцца. Хай пагаладаюць, дык, можа, не такія языкатыя будуць! Дый калі пазычаць — вочы салаўіныя, аддаваць — савіныя!

— Нядобра так, Пётрык. Свае ж людзі...

— Сам ведаю, што добра, а што нядобра. Не сунься са сваім курыным розумам абы-куды без патрэбы. Не пап, прыйдзе і яшчэ, папросіць. Пйдзе не дзенецца! Маё дабро, дык што хачу, тое з ім і зраблю! Хачу пазычу, хачу — не!!! Ды па пазыкі знойдзецца ахвотнікаў... Паўвёскі просіць, каб пазычыў хоць пуд, хоць паўпуда... — і бубніў-бубніў сам сабе, распаляючыся: — Хай ведаюць, хай глядзяць як па чалавека, а не як па сабаку. Ты яму дай, выратуй ад смерці галоднай, а ён на цябе брэша, гаўкае, як на ваўка...

У хату Сцяпан Чорны вярнуўся позна.

За гэтыя дні пізкая хата пахарашэла. Не пусцілі больш вячорнікаў, і пявесткі з дачкою памазалі столь, сцены, печ мелям, надралі рыдлёўкаю гліняны дол. Але на душы всеялей не рабілася.

Жоцка шільна зірнула на яго з печы. Каторы ўжо

дзень ляжыць. Даядаюць яе сухоты — спадчынная іхняя хвароба.

— Не пазычыў? — ціха запытала.

— Не, — адказаў, скінуў і павесіў у парозе пявыдублены, некалі белы, а цяпер ужо чорны, укарэлы кажух, сеў пры сталае на лаве.

— От дзе чалавек! — застагнала жопка. — Ні душы, ні сэрца! Як каменны! Як той Гаспадар-камень!

Старэйшая нявестка, худая і хмурная, чорная, нібы цыганка, Аўдоля моўчкі стаяла ля палаючай печы, малодшая, тоўсценькая, зграбная Ганя — каля стала, рэзала ў вялізную місу, лічы, мядніцу, кіслыя гуркі. У мядніцы з палову было старога салёнага расолу.

Нявесткі між сабою каторую пару ўжо не гаварылі. На тапчане, на ложку дурэлі, енчылі, пішчэлі ўпукі. Як ніколі, сёння рвалі нервы.

— Ціха, таўчы вас камары! — крыкнуў на іх Сцяпан, хоць увогуле крычаў рэдка, а біць, лічы, ніколі не біў. Тыя — босыя, з бруднымі, аж чорнымі падэшвамі, чарнамазыя, як цыганяты, заціхлі, паселі, пасміхоўваючыся і штурхаючы адзін аднаго локцямі, зноў пад'юшчваючыся да дураслівых гуляў. Тут жа і адчуў: дарэмна злуе на дзяцей. Хіба яны вінаватыя? Яны па тое і дзеці, каб дурэць, гуляць. Але як ён можа іх пацешыць, што даць для іхняга дзяцінства? Адпо толькі яму па сіле — наплесці ім лапцэй.

Вочы запыніліся на малодшай нявестцы. Яна ўжо абірала цыбулю, плюшчылася ад слёз. Пешта завысока падняўся яе жывот, пешта над весну — пад бясхлебіцу — пачала яна надта правіцца.

«Пяўжо грубая? — жахнуўся. — Але ад каго? Андрэя ж яе ўжо каля двух гадоў няма дома. Пяўжо з вясковым якім падгуляла? Ці з нашым меншым? З Петрусём?»

Зірнуў на яго. Той воддаль сядзеў на лаве. Адвёў вочы.

«Можа, і з гэтым надшыванцам нагуляла. Пасміхоўваліся ж абое раней, разам ды разам рабілі ўсё на двары, часта былі адны ў гумне... Але ж смаркач яшчэ, восемнаццаці пяма. А яна ж баба, пад трыццаць...»

Лінула цяплынь да твару. Галава забалела, як на ёй ячмень змалацілі. І гэтак заўсёды: расхвалюецца — баліць галава.

Старэйшая нявестка дастала з печы чыгун з бульбаю, адцадзіла ваду і, трымаючы перад сабою, прынесла чыгун сюды і высыпала з яго бульбу проста на стол. Уверх узвілася пара.

Зноў завішчэлі ўнукі, адпіхваючы адзін аднаго, імтануліся да стала, абляпілі яго з усіх бакоў. Васёмёра бэйбусаў, будзь здароў едакоў. Пахапалі па самай вялікай бульбіне, адзіралі пазногцямі з яе лупіну.

«Добрыя людзі сёння будуць есці селядцы, грыбы суп, аладачкі з макам і цукрам, белы кісель... — падумаў Сцяпан са скрухаю, — а тут, таўчы яго камары, штодня бульба, вада ды вада... І Шлёма, паганец, не даў папавер ужо селядцоў і лёку...»

Малодшая нявестка адгарнула пасярод стала бульбу, паставіла туды мядніцу з расолам, пасля прынесла і шпурнула драўляныя лыжкі. Найбліжэй туды, дзе сядзела трое яе дзяцей, самыя меншыя тут.

— Матцы крыху адлі і падай, — сказаў малодшай нявестцы Сцяпан.

Таня паслухала, моўчкі сваёю лыжкаю зачарпнула з мядніцы расолу, наліла палову глінянай міскі, узяла пару бульбі і панесла да печы.

Селі каля стала і нявесткі, Пятрусь.

Тут жа ўнукі, сяк-так абабраўшы бульбіны, па-

чалі адзін перад адным чэрпаць з мядніцы і сёрбаць расол. Лілі ад мядніцы да сябе сцежачкі.

— Не разлівайце! — злосна сёння сказаў Сцяпан.— Куды вас халера гоіць! Памешы бярыце, агласды! — надакараў, аднак і сам завіхаўся абіраць бульбу, ведаў, калі надрэмлеш, дык і не снатолш голад. З восені і на пачатку зімы ён падта не гнаўся за дзецьмі, думаў, пяхай яны найперш пад'ядуць, але цяпер, пад весну, адчуў: трэба шанаваць сябе. Пад весну пачаў ён слабець. А слабець не трэба было: наперадзе шмат работы. І сваёй, і чужой. Дык цяпер, калі на дне мядніцы неўзабаве засталася зусім мала расолу, нешта дурное пад'юшчыла яго. Ён непрыкметна ўзяў са стала крыху лішніх лупін, патрымаў пад сталом, а потым падняўся, шчыбы з-пад сябе ўзяў іх, з грэблівасцю скрывіўся, патрос, а пасля сказаў: «Фу!» — і шпурпуў скамечаныя лупіны на дно мядніцы.

— Цьфу! — шпурнула на стол лыжку старэйшая нявестка, Аўдоля.— Старыя, а што цэп дурныя! А яшчэ кніжкі чытаеце!

Паклалі лыжкі і Ганя, Пятрусь. За імі адсупуліся з неахвотаю ад мядніцы і ўпукі.

— Вам гідліва, а мне, старому, усё роўна! — усміхнуўся ён, падсунуў да сябе мядніцу. Пачаў сёрбаць з яе. Ведаў: недаядуць дзеці сёння, даядуць праз дзень. На вялікдзень. Будуць разам са старэйшымі ў валачобніках, дык і ім перападзе ласункаў ад чужых людзей.

Высэрбаў усё, быў поўны жывот, але есці ўсё роўна хацелася. Падумаў: трэба схадзіць на вёску. Да Міхайлы ці Пятра. Можна, тыя якраз вячэраюць і запросаць за стол. І сабраўся, пайшоў. Але не нажывіўся. Тыя навячэралі ўжо, і Пятро, усміхаючыся, сказаў яму: «А мы якраз, брацец, думалі да цябе ісці...»

Як свёкар пацягнуўся з хаты, Гаця пачала рабіць знакі Петрусю, каб ён выйшаў на двор.

Ён патунаўся-патунаўся, апрапуўся і пад нільны ды, здаецца, зларадны позірк старэйшай нявесткі падаўся на двор. Да гумна. Праз колькі хвілін выскочыла за ім і Гаця.

Ён хацеў адчыніць дзверы — каб зайсці ў гумно. Як і раней. Але Гаця сёння не пайшла за ім, спыніла.

— Петрусёк! — прытулілася. — Што будзе? Паўнею ж не па днях, а па гадзінах! Бачыў, як бацька сёння пазіраў! Як ні ўціскай жывот, усё роўна ён паўнее і паўнее. Скора во пад самы нос падапрэ.

Петрусёк маўчаў. Ды што ён, шкоднік, мог сказаць? Цяпер ён стараўся як мага менш бачыцца з ёю. Як мог уцякаў з хаты, лічы, не стыкаўся дома. Але Гаця каторы ўжо дзень спрытна яго лавіла, скардзілася і плакала, разрываючы яму душу.

«Сама ж вінаватая... — падумаў. — Я ж першы не лез да яе. Я да яе ні з адной дзяўчынай не знаўся. Яна сама першая падкацілася. Ды гэтак лоўка, што і я не агледзеўся, як прыліп да яе...»

— Ну, чаго ты маўчыш? — папікнула, усхліпнула. — Скажы што.

— А што я скажу? — разгублена занятаў у адказ.

— Каб жа я ведала такое, дык ніколі-ніколі цябе не папусціла б! — заламала рукі. — Але ж я думала, што ты ўпільнуешся, не нашкодзіш... — І, ужо не саромеючыся яго, калялася, кляла сябе за тыя ночы, калі не магла спаць, чуючы, як ён варочасца наблізу, як хацела нават пры свёкрах прыйсці ўночы да яго на тапчан, як загульвала з ім і як наўмысна аднойчы, калі ведала, што ён адзін у гумне, зайшла туды...

— О, божачка! — пачала плацаць. — Другія бабы гуляюць з чужымі мужчынамі, з хлопцамі — і нічога... А гэта... Як я скоро ўсім у вочы зірну? Свёкрам? Вёсцы? Што Андрэю, калі вернецца, скажу? Адна наша змяя перагрызе мне путро...

«А што я Андрэю скажу? — жахнуўся і ён. — Заб'е ён мяне, як муху... ды ў вёсцы ўсе зубы скаліць будуць...»

На ўсяночную ў царкву сабралася шмат людзей. Высыналі, лічы, усе з Янкавін, прыйшлі людзі і з Прудоў, Крычатоў, Рудні, Пільніцы, з хутароў — з усіх тутэйшых праваслаўных вёсак. Кожны — ці ці то стары, ці то малады, ці зусім падлетак — прынёс з сабою клуначак: выфарбаваныя ў настоі ад лушпін з цыбулі яйкі, карабкі з соллю, хлеб. Каб усё гэта пасвяціць. І яшчэ кожны ўзяў з сабою бутэлечку. На свяцонную ваду. Хоць былі праваслаўныя, але шмат якія абрады спраўлялі як і католікі.

У царкве спачатку было вельмі холадна, стыла. Аж білі дрыжыкі. Пасля, калі паволі ўвагрэлі паветра, крыху пацяплела.

Янка заўсёды каля царквы ці ў царкве чуўся ніякавата. Ён не меў вялікай пабожнасці, але і на бога абы-чаго не гаварыў, шчыра верыў і ацерагаўся лішні раз успамінаць яго імя. Царква змушала яго да пакоры, маўклівасці і нейкай стоенай урачыстасці: і высозная столь, вялікія малюнкi на сценах, з якіх пазіралі строгія святыя, і поп за царскімі дзвярыма, і клірас з пеўчымі, свечкі. І яшчэ рэха, што кацілася па царкве, калі гаварыў поп ці спяваў хор. Што ні кажы, у царкве мяняешся, думаеш не пра свой двор, а пра нешта, што і ўцяміць не можаш.

І сёння Янка ціха стаяў на мужыцкай палове сярод сталых мужчын і хлопцаў у кажухах, з падстрыжанымі патыліцамі, выгаленымі шчокамі і набіраўся таямнічасці ды ўрачыстасці і, лічы, не пазі-

раў на другую палавіну, дзе сярод кабет і дзяўчат стаяла Зося і зусім не пазірала ў яго бок. Як і не бачыла яго, аддавалася толькі малітвам, богу. Певя-дома, як яна, а ён, амаль не пазіраючы, усё ж вельмі добра бачыў яе.

Жыццё ішло сваёю калейкаю і ў царкве. На-першае, наперадзе, перад царскімі дзвярыма, стаялі самыя шапоўныя людзі: Сяргеенка, Лядзяш, Чарноў, Дзяжко, Гарбуковіч, Гарбацэвіч, за імі — Дземідовічава радня, воддаль — іхняя, Янкава, а ўжо за імі стаялі Мішукі, за Мішукамі — Чорныя.

Адны стоепа маўчалі, аддаючы сэрца богу, іншыя кашлялі, перамаўляліся, а дзеці нават і хіхікалі, штурхаліся — па мужыцкай палове паходжваў раз ад разу дзяк і сыкаў на дзятву, ківаючы на пана, — каб таго больш слухалі. Дзяк быў родны брат старасты Дземідовіча.

Вось ён, певысокі, таўсматы, запыніўся за Янкам. — Ціха вы, жэўжыкі! — сыкнуў на дзяцей. — Знайшлі дзе шаптацца і шчынацца! Слухайце, ірады, бацюшку! Тут вам не вечарынка! — і, адыходзячы, зацягнуў басам: — Крэ-сці-і-це-ся-я-я!

Усе пачыналі жагнацца. Дзяк Дземідовіч ішоў да царскіх дзвярэй і цягнуў: «Во Хрыста аблекоцеся!» І калі ён замаўкаў, зноў пешта на зразумелай і ў той жа час на зусім незразумелай старой царкоўнай мове гаварыў поп, айцец Феадор, спяваў хор на клірасе ці падпяваў Дземідовіч — і здавалася: душа цяпер ляціць некуды далёка і высока.

Пеўзабаве пош і дзяк намкнуліся праз усю царкву на выхад. Народ рассоўваўся, даваў дарогу.

На двары — пасля крэснага ходу вакол царквы — айцец Феадор падышоў да загадзя раскладзенага, а цяпер амаль патухлага вогнішча, памаліўся каля яго, каля цэбра з вадою, апусціў у яе крыж.

І ледзь адышоўся, як да вогнішча і цэбра хлынуў люд. На святыя вугольчыкі, ваду.

Штурхаліся, сварыліся.

— Ды хваціць табе, — злаваў на некага Міхайла Чорны. — Зачэрпаў троху — адыходзься. Ты ж ніць яе не будзеш. Абы папырскаць троху было.

— Табе толькі адному трэба! — адказаў нехта з чужой вёскі.

— Ды не лезь ты, не тапчыся!

— Ой! — піснула нейкая дзяўчына.

— Што? — загуў нейкі мужчына. — Укралі нешта?

Калі набралі ўсе вады, вугольчыкаў, дык палічылі: усяночная скопчана. Усе павалілі дадому, несучы з сабою свянцопае, з чаго заўтра раніцай і пачнецца сытны снядацак.

4

Назаўтра раненька люд зноў пацягнуўся ў царкву. Але яго ўжо было не столькі шмат, як учора, і ён быў не такі расхваляваны, урачысты — вясёлы. Прышлі толькі «выбраныя» ад кожнай сям'і ці радні.

Поп і сёння чытаў малітвы. А пасля падаўся да амбона.

— Праваслаўныя! — падняўшыся, прамовіў. — Хрыстос уваскрэс!

— Ва ісціну ўваскрэс! — адказаў дзяк, а за ім сказалі хорам і веруючыя.

— Праваслаўныя! — выцягнуўшы белую руку, сказаў айцец Феадор. — І сёння гасподзь бог падказвае мне сказаць вам гасподняе слова. І сёлета, дзеці мае, рабы божыя, вялікдзень будзе ў смуце. Бо ў Расіі-матухне няма аднадумства, адной, моцнай веры і любові да веры, цара і айчыны. І сёлета шмат усякіх

«Ясь, як і кожны гаспадар, шанавай свайго каля».

антыхрыстаў бунтуюць праваслаўны люд, хочунь, каб наша святая Русь раздзіралася ад людскіх страцей. Рабы божыя маюць злосць на сваіх гаспод. З-за сквапнасці на зямлю і вы, хрысціяне, траціце часамі развагу. А ў дадатак яшчэ той-сёй пацкоўвае народы на народы, хоча адасаблення і аслаблення святой нашай Русі. У святым пісанні сказана, хрысціяне, што калі гасподзь бог працягвае руку з ласкаю, дык антыхрыст з кавярзою. Дык не паддавайцеся на кавярзу антыхрыста, не майце злосці на брата свайго, не ідзіце за бунтаўшчыкамі ці за тымі, хто кліча вас да нявернасці, глуму над хрысціянскімі парадкамі, як не ідзіце і за тымі, што клічуць вас у другую, меней верную каталіцкую, веру...

Кацярына слухала і раз-пораз кідала позіркі на мужчынскую налову: там побач з Янкам стаяў Алесь. Канечне, яму такія казані айца Феадора не надабаліся. Учора айцец Феадор быў у іх, і яны з бацькам дамаўляліся, што поц сёння з амбона ў сваёй казані асудзіць Алесья. За яго старанне адчыніць у Янкавінах прыватную школу.

— Паганы, праваслаўныя, прыклад вам падае ваш вучаны зямляк, сын Яся Пямкевіча, — сапраўды загаварыў пра Алесья айцец Феадор, — ён самы вучаны з вас, але ён кенскі хрысціянін. Ён будзіць у вас пепавагу да святыні, хоча адарваць вас ад сапраўднай веры. Не пасылайце сваіх дзяцей у яго антыхрыставу школу. Яна нічому іх не навучыць. Насе толькі зло...

Усе маўчлі. Слухалі. Гаварыць ужо будуць на двары.

«Пакутуе, бедны! — нашкадавала Кацярына Алесья, пазіраючы, як ён бяле на твары. — А бацюшка наш стаў ужо не поп, а палітык... Двуручна апаганьвае Алесья».

— Праваслаўныя! — сказаў айцец Феадор у заканчэнне сваёй казані.— Сёння доўгі пост канчаецца, сёння вы можаце з'есці ўволю сытнага. Але залішне не давайце волі сваіму апетыту. Помніце: вашы страўнікі адвыклі ад сытнага і могуць цяпер не вытрымаць сытнай ежы, і можа быць у вас заварот кішак... Як і ўвечары, на вечарышцы, не давайце волі сваёй злосці...

— Цаго баяцца! — парушыў маўчанне веруючых Пятро Чорны.— Калі няма ні мяса, ні сала...

— У каго няма, а ў каго і ест...— адказаў яму Міхайла.

— Дык той, моза, і не пасціў, увесь час сытное еў...— адказаў Пятро.

Як выходзілі з царквы, Кацярына запынілася: чакала Алеся. Ён ішоў разам са Сцяпанам Чорным.

— Не зважайце, Алеська, на гэткую казань,— гаварыў той яму.— Які гэта поп!..— але ўбачыў Кацярыну, асекся, адышоў.

Алесь ішоў ёй пасустрэч, усміхаўся. Але на душы ў яго было пагана. Яна ўжо добра магла разумець яго стан. Вывучыла.

— Хрыстос уваскрэс, Аляксандр Іванавіч! — прамовіла яна важна. Дзеля людзей, дзеля Янкі, што ішоў за братам. І калі ён падышоў, працягнула рукі, паклала яму на плечукі, тры разы пацалавала яго ў вусны.

Бачыла: выйшаў з царквы бацька з Дзяжко і Гарбуковічам. Згледзеў яе, нахмурыўся. Але нічога не прамовіў, пайшоў прэч. Затое маці зірнула са здзіўленнем і, здаецца, са спачуваннем.

— Прыходзь сёння да Собаліхі, пешта скажу вельмі важнае,— шапнула Алесю, а пасля гарэзна памкнулася да Янкі. Пахрыстосавацца.

Пацалаваліся. Але бедны збянтэжыўся, зазіраўся: ці не бачыць гэты пацалунак Зося?

...Дадому Алесь ішоў маўклівы. Маўчаў і Яшка. Гаварыла толькі Кастуся. Але яе, лічы, не падтрымлівалі і суседзі, Віця ды Анелька. Бо тыя ўвогуле былі негаваркія.

У хаце іх ужо чакалі. Вымытыя, убраныя на-святочнаму. Вясёлыя. Бацька трымаў у руцэ старую святую кніжачку без вокладак, старыя акуляры з ніткамі замест дужак. Ён быў чалавек набожны, заўсёды па вялікдзень змушаў усіх памаліцца, а тады ўжо садзіцца за стол. Алесь ніколі не адмаўляўся, прымаў усё гэта як нейкую ўрачыстую цырымопію. Адчуваў: добра, што людзі цяпер, пасля доўгага паста, адразу не накінуцца на сытную яду і пітво, а спачатку зрабяць святы рытуал. І сёння бацька чытаў нейкую далёкую ад сённяшняга дня гісторыю, лічачы яе вельмі патрэбнай, святой, а яны, родныя, уклечыўшы, слухалі ці паўтаралі за ім.

Пазней, падняўшыся, бацька з усменкаю акрапіў усіх вярбою. Святою вадою.

— Будзьце ўсе здаровыя, дужыя, — усміхаўся, — і шчаслівыя. Няхай збудзецца ўсё тое, пра што кожны думае.

Пасля падаўся ў хлеў акрапіць і быдла. А кабеты ў гэты час пачалі ставіць на стол прысмакі. Тушанае ўчора, а цяпер ужо астуджанае і парэзанае на скрылі сала ды мяса, бульбу, хлеб, гуркі, канус-ту, паліснікі, смятапу, булкі, сухарыкі.

Калі вярнуўся стары з двара, усе селі за стол. Пачалі са свяцёных яек і солі. А пасля гаспадар, усміхаючыся, паліў усім па кроплі гарэлкі.

5

Першыя па ўсіх Яшкавінах адышліся ад сталоў і выкуліліся на двор дзеці. Трэба ж, каб усе ў вёсцы ўбачылі, хто што мае новае з адзеньня і абут-

ку, трэба ж пабіцца ў біткі ды паспрабаваць сабраць набітых яек. Ды і хто, можа, пачастуе прысмакамі — булкаю, сухарыкам.

Сталыя патрошку выцілі, нетаропка над'елі. Да полудня ўсе з іх будуць дома, пасля, калі ўнолудзень уходзяцца, разыдуцца адны да адных у госці. Радня да радні.

У дзяцей на асціцы рэй вялі ўнукі, дзеці Чорных. Яны сабралі гурт з усіх Яшкавін тут, дзе, як і заўсёды на вялікдзень, гуляюць у «чыжыка», у «пемца», у «ножык» ці з мячыкам.

Балазе, пад вялікдзень пачалі ўжо добра несціся куры — амаль усе прыйшлі з фарбаванымі яйкамі.

— Ну давайце біцца, — першы параіў пачаць збор яек унук Сцяпана Чорнага Язэп. За яго старэйшы быў Кастусь (той, які пёс з дзедам вязанку дроў з лесу, калі Алесь Пямкевіч вярнуўся дадому з Вільні, які ўражліва слухаў, здзіўляўся, як гэта можа стагнаць зямля). Але Кастусь быў ціхмань, і ім лёгка камандаваў малодшы брат. — Падстаўляйце!

Сам трымаў у руцэ чырвонае яйка, паказваў толькі вяршок — чамусьці не зусім гладкі.

— А ты пакажы, пакажы сваё яйка! — усумніўся Мішукоў Казік, Зосін брат. Ведаў: Чорныя, гэты Язэп найперш вялікія майстры на ўсякія круцельствы.

— Пакажы, пакажы! — агрызнуўся Язэп, пасунуў на вочы брылёўку. Рухавы, дзёрзкі, як і стрыечны дзед, Пятро. — А не хочаш у казы! Давай, Казёл, падстаўляй яйка!

Казлом дражнілі Казіка.

Той падставіў. Язэп лузнуў у нос і спод — Казікава яйка набілася. Той зморшчыўся, але нічога не зробіш, яйка трэба аддаваць. Аддаў.

— У цябе драўлянае яйка! — панікнуў.

— Драўлянае, драўлянае! — нацягнуў таму аж

на нос брылёўку Язэп.— Сам ты, Казёл, драўляны!
Давай яшчэ раз біцца.

Але Казік новага яйка з кішэні кароткіх, перашы-
тых з бацькавых, портак не даставаў. Відаць, думаў
біцца з некім другім.

Язэп пабіўся яшчэ з некалькімі — і ўсе яйкі па-
біў. Выйграў ужо цэлую кішэню. Але пасля ўсе па-
чалі ўжо прыставаць, каб наказаў сваё яйка. Не па-
казаў. Дык адмовіліся з ім біцца.

Надышоў Юрась Дземідовіч — малодшы Улада-
каў брат. Гэткі самы скалазубы — выпнутыя ўперад
зубы ніяк не хавалі і вусны.

— Глядзіце, які чысценькі! — скрывіўся Язэп.—
Шляхцючок!

На Юрасю быў новенькі чорны, прыслапы дзядзь-
кам з Амерыкі, касцюмчык, белая кашулька і по-
выя чорныя чаравікі. Астатнія такіх абновак не мелі.
Калі хто што і меў, дык самае вялікае толькі ці ка-
шульку, ці брылёўку, ці порткі.

Язэп піхнуў Юрася. Той упаў на яшчэ вільготную
зямлю. Падхапіўся. Але не паспеў падняць брылёў-
кі. Язэп падбіў яе лапцём. Пагнаў па аселіцы. Гурт
рушыў за ім. Юрась — у слёзы. Бег за імі, плакаў,
а пасля завярнуўся, прыстрашыў:

— Я тату скажу! Ён вам дасць.

— Кажы, кажы! — не збаяўся Язэп.— Скора
твайго тату патураць са старасты! Бо ён сабака!

— Сам ты сабака! — асмялеў здалёку Юрась.—
Усе вы, Чорныя, галякі, зладзеі і бандзіты! Мужыкі!
Галадранцы!

Язэп, нічога не гаворачы, улёг за ім. Юрась — хо-
ду. Так уцякаў, што, здаецца, і ногі за галаву за-
кідваў.

Упершыню Янка за апошнія гады зайшоў да Мі-
нуковых у хату. Удзень. Зайшоў пасля полудня наў-
мысна: ён яшчэ дома ўбачыў, як прыйшлі да старэй-

шай дачкі, Галены, Мішукі і малодшыя дзеці. Дык ведаў: цяпер Зося ў хаце адна.

Зося сустрэла яго са збятэжаннем. Зірнула, як ён зачыніў дзверы і ступіў у хату — здаецца, усё яго мужчынскае патаемнае, пагрознае ўбачыла ў яго вачах і замітусілася. Не кінула ся насустрач, як кідалася ўвечар, калі сустракаліся за бацькавым гумном.

— Хрыстос уваскрэс! — прамовіў ён. Усміхнуўся. Але і ў самога застукала сэрца, сціснула ў горле.

— Во ўпадабаў хрыстосавацца! — адказала. Капечне, бачыла, як ён сёння цалаваўся з Кацярынаю.

Ён, бянтэжачыся, пазіраў і цешыўся: фэйная сёння як ніколі. У белай доўгай сукенцы і чорных, куплёных туфлях, з доўгаю касою. Румяная, нібы з падфарбаванымі вуснамі і бровамі. Падышоў.

— Трэба ж пахрыстосавацца... — усміхнуўся. Няёмка. І ад таго, што зайшоў сюды, і ад таго, што цяпер на-святочнаму апрапуты. У чорны суконны касцюм, у храмавыя — бацькавыя боты.

Прыгарнуў, падалаваў. Яна ж адказала з неахвотаю, тут жа круцілася, села на край ложка. Ён прымасціўся побач.

— Я ж казала: не ідзі ў хату! — папікнула. — Цяпер ужо ўсе ўбачаць. Як ужо бачылі і ў царкве, што ты ўсё пазіраў і пазіраў...

— А ты хіба бачыла? — здзівіўся. — Ты ж не падымала і галавы.

— Бачыла!

— Дык няхай і ўсе бачаць! — адказаў. — Колькі ж таіцца будзем?

— Колькі трэба...

— На... — дастаў з кішэні, падаў жменю дарагіх, закручаных у паперкі цукерак, што купіў на днях употай у Шлёмавай лаўцы. — З'еш і не будзь такая злосная.

— Калі ж ты нядобры... — не ўлагодзілася вельмі, але цукеркі ўзяла. — Не слухаеш...

— Ну, не злуй, — прытуліўся. — Што ж я зраблю, калі мяне сюды як магнэзам цягне?

— Увечар спаткаліся б. Там... за гумном.

— Далёка да вечара! Ды я ведаў: ты цяпер адна...

— Шу дык і што, калі адна? — зірнула з падзрэннем. — Дык ты паўмысна зайшоў?

— А як жа, — абняў. Пахіліў на горку падушак, накрытых пакідкаю, што яна вышывала на вячорках у Чорных усю зіму.

Выцерабілася. Ён зноў злавіў, пахіліў яе па падушкі. У валтузні і барацьбе ўзяў верх. Адчуў перад сабою яе грудзі, калені. Аж уздрыгнуўся. Цалаваў. У вусны і ў шчокі.

— Здурэў... — усміхнулася. Але болей не адштурхоўвала.

— Даўно ўжо... — прашаптаў, пусціў у ход рукі. Правёў далонню па каленях, па сцёгнах.

Яна ўстрапянулася, ірванулася. Нібы адчула: трапіла ў пастку. У небяспеку. Але не крычала, не прасілася.

Адплюшчыў вочы, што заплюшчыў чамусьці неяк нават і незаўважна для самога сябе. Зосіны вочы гэтаксама былі самкнутыя, шчокі яе нібы загарэліся, суха запалымпелі.

«Ці жывая? Чаму такая перухомая?»

Затрымаў руку, не даў ёй гарэзнай волі. І тут жа Зося нібы апамяталася.

— Пусці... — прашаптала.

Узрадаваўся: жывая. Не паслухаў. Зноў прыпаў да яе вуснаў, зноў даў волю сваёй рудэ. І ўжо большую, як рапей.

— Яначак, міленькі, не трэба... — прамовіла зу-

сім ціха.— Што хочаш, толькі не гэта... Прашу... Па-
шкадуў...

Ён маўчаў. Але дзёрзкія свае намеры запыніў.
Бачыш жа, не згаджаецца. Ці баіцца, ці не верыць
яму. Можна, і не кажае.

— Усё пасля шлюбу...— нібы супакоіла.

— А цяпер? — прашаптаў.

— Цяпер — не...

— Не бойся. Я не... Я... Ну...

— Яначак, міленькі, родненькі...— прасілася.—
Ну пусці.

Сабраў апошнія сілы, адпусціў яе. Лёг на спіну.
Пакутаваў. І ад таго, што не ўдаліся яго намеры, і
таму, што рабілася сорамна. Не мог зірнуць ёй у во-
чы. Які недарэчны быў яго прыход сюды!

— Не злуй, Яначак,— паднялася і яна, прыхілі-
лася.— Ты не думай абы-што. Не. Так трэба... Я та-
бе потым усё раскажу... Потым... А цяпер ідзём на
двор, сядзем на лаўку. Пяхай і бачаць нас разам лю-
дзі, няхай...

«Хлопец я ці не хлопец? — слухаючы яе, усё па-
кутаваў.— Ці памяло, апучка?»

6

Жонка і дзеці ў пядзелю ці на вялікія свя-
ты любілі выйсці на вёску, пасядзець з кім і пагама-
ніць, а ён, Гарбацэвіч, не меў вялікай звычкі хадзіць
да людзей, попусту мянціць языком, любіў прылегчы
і ўсмак паспаць. Узяць тое, чаго ніколі ўволю не меў.

Праўда, учора, а сёння найбольш доўга вагаўся:
ці легчы паспаць, ці запрасіць у госці суседа з су-
седкаю? Рапэй жа, калі той з сынам на Шубіне па-
магаў накладаць сена, падымаць перакуленыя сапі,
дакляраваў, што пакліча, добра пачастуе. Але сёння
ўрэшце наказаў сабе: не будзе клікаць. І гарэлка, і

сытнае яшчэ спатрэбяцца, пяхай падалей будуць. Ды адных старых цяёмка запрашаць, трэба заадно паклікаць і хлопцаў. Алеся ды Янку, нявестку Ядзю, дачку Кастусю. А гэта ўжо шмат людзей, вялікі гурт. Пямкевічы добра робяць, але добра і ядуць. Каб пачаставаць іх, трэба пямала наставіць на стол.

Паляжаў крыху, падумаў пра свае клопаты (неўзабаве араць, сеяць, а ён яшчэ толькі аднаго найміта апытаў), а пасля і заснуў. Але сёння адпачываў мала. Разбудзілі без пары. Тармасілі за плячо.

— Тата! — як прагнуўся, пачуў даччы голас. — Тата, уставайце!

— Ну што? — буркнуў. — Чаго?

Сеў на ложку, спусціў долу босыя ногі.

— Чорныя дзеляць зямлю!

Пахмурыўся, зірнуў на наналоханую Анельку: што яна пляце? Якую, чыю дзеляць зямлю? Як?

— Ды гавары ты толкам! — незалюбіў.

— Сабе забіраюць... — зноў няясна адказала тая. З-над хусткі ў яе выехалі валасы, твар уснацеў — відаць, спяшалася, бегла дадому адпекуль з вёскі, дык і задыхалася.

— Кажу ж, — паўтарыў, — гавары да толку!

— Мераюць за аселіцаю наша поле і адмерваюць сабе...

Ён аж падскочыў. Пібыта ткнулі яго іголкаю. Як гэта: Чорныя пасягнулі на яго дабро? На яго зямлю? Самачынна? Спачатку не спалохаўся, толькі здзівіўся: як яны могуць адабраць ад яго зямлю? Хто ім такое дазволіць? А пасля захваляваўся: там, за аселіцаю, найлепшая яго зямля. І ва ўсёй вёсцы самая лепшая.

— Зладзюгі! — падскочыў з ложка. — Бандзюгі! — усунуў босыя ногі ў валёнкі, пабег па кажух.

— Тата, вы ж у сподніках! — прыпыніла Анелька. — Порткі адзеньце.

Вярпуўся да ложка. Па штаны, што ляжалі на біле ложка, пачаў усцягваць іх, але ніяк не мог трапіць нагамі ў калашыны.

— А Віця дзе? — запытаў.

— У вёсцы.

— Скажы, хай ідзе туды, на поле...

— Ён баіцца...

— Баіцца, баіцца! — перакрывіў. — О то сын, о то гаспадар!.. — Бяжы да Пямкевічаў, ім скажы, яшчэ каму скажы...

Як апрануўся, выбег з хаты. Калі прыхапіў каля хлява пакалак (ім мяшаў сечку ў цэбры) і шыбаваў праз яшчэ шэрую пасля снегу аселіцу да свайго поля, дык успомніў: не замкнуў хаты. Адчуў: і дачка не замкне. Бо яго дзеці бесталковыя. Але не запыняўся і не вяртаўся, шыбаваў да поля. Задыхваўся.

Мінуў аселіцу, малады хваёвы гуртавы лясок, што самачынна заняў лапіну груды за аселіцаю. Убачыў: напраўду на яго полі таўкуцца мужчыны. Міхайла, Пятро Чорныя і іхнія сталейшыя сыны-падлеткі.

Пятро вось нагнуўся і пачаў забіваць у дол калок. Каменем. Згледзелі яго, паўставалі. За колькі крокаў бачыў: твары ва ўсіх чорныя, змрочныя, толькі вочы бліскаюць бялкамі. Пятро і Міхайла п'яныя. Дык дабра ад іх не чакай.

Зусім выбіўся з сіл, трусячы па мяккай зямлі, дзе ён летась садзіў бульбу. На галёшы мо па пуду набралася гразі.

Апошнія крокі ледзь ішоў.

— Якой трасцы вы тут топчацеся! — зазлаваў. Стаў за крокі тры, аддыхваўся. — У такі святы дзень!

— Святое і падумалі! — адказаў Пятро. Вочы яго аж гарэлі ад шалу. — Хваціц аднаму раскашавацца, а другому здыхаць ад голаду! Бацьце, ён нават паўпуда мукі галодным дзецям пазыцыць не хоца!

«Відаць, схібіў! — падумаў Гарбацэвіч.— Трэба было назычыць — дык не ўз'юшыліся б гэтак цяпер злыдні...»

— Вот бяром у цябе на дзесяціне! — сказаў Пятро.— Скацы ці не скацы, а бяром. Цатыры дзесяціны — на мяне, на яго,— кіўнуў на брата,— на Сцяпана і на Юзіка... Вот калэ... Адмералі... Зрушыш — на месцы накладзём...

— У цюрму засаджу! — закрычаў Гарбацэвіч.— У Сібір!

— Чаго ты разявіў рот, хоць з калёсамі ў яго заязджай!

— Панаалохаў! Выдраў лысаму валасэ! — глядзеў ваўком Пятро.

— Згнаю! — крыкнуў ён.

Гарбацэвіч бачыў: цяпер не згопіп сілаю. Саб'юць, скалечаць. Не папраўляй на п'яным шанку, бо ў морду дасць! А тут не шапку папраўляць... Адчуў страх: а што, калі і папраўдзе забяруць гэтае поле, пасеюць што ці пасадзяць? Паспрабуй абараніся ад такой плоймы. Але ж збойся, адсунься ты, дык адразу сядзе тры!

Убачыў: Чорныя зірнулі на вёску. Азірнуўся і ўсцешыўся: сняхваюцца адтуль людзі.

— Сыдзіце з майго поля,— сказаў смялей і ступіў, піхнуў нагою ўбіты ў зямлю кол.— Разявілі рот на чужое!

— Не на тваё! — бліснуў маланкаю Міхайла.

— А на чыё ж? Што — ты мне гэтую зямлю прыдбаў?

— І ты не за сваё прыдбаў!

— А за чыё ж?

— За жопку... Пав парабіў табе бесталковых бэйбусаў і заплаціў зямлёю... А ты ўжо героі! Хай бы сам стаў на ногі! Як мы!

Гарбацэвіч зморшчыўся: Міхайла балоюча пасыпаў яму солі на незагойныя раны.

— Не руш... — нібы і астыў, убачыўшы яго пакуту, нібы і не астываў Міхайла.

«Сяроўна ўжо...» — падумаў Гарбацэвіч і пакнуўся спіхнуць пагою пакалак.

— Сказапа: не руш! — падскочыў Пятро, піхнуў яго ў плячук. — А то во, — павагаў на рудэ каменем, — разаб'ю шухаўку!

— Паспрабуй! — прыгразіў Гарбацэвіч. — Згніеш у Сібіры! — І, зусім асмялеўшы, дарэшты наваліў кол.

— Ах, ты так! — уз'юшыўся Пятро, кінуў камень і замахнуўся, пляснуў яму поўху. Ён, аглушаны, наляцеў долу. Чуў: б'е той пагамі.

Падняўся. Стукнуў Пятра пакалкам па галаве. Той захістаўся.

— Заб'ю! — зашыпеў, кінуўся і пачаў душыць за шыю. Яны счаніліся, пачалі валтузіцца. Ён быў нізны, але больш таўсматы, учэністы. Збоку скакаў Міхайла, тоўк у бакі.

Валтузіліся, пакуль не дабеглі Нямкевічы. Сам Ясь і сыны.

Ясь стары, але мігам параскідаў іх.

— Ці не здурэлі вы, людзі! — не могучы аддыхацца, прысароміў. — Святы дзень, а вы бойкі заводзіце!

— Сам жа, Ясь, бачыш, — наскардзіўся Гарбацэвіч. — Не я, а яны... На маё поле ўзлезлі, бойку завялі.

— А вы, старыя ўжо людзі, што робіце?! — назіраючы на Чорных, паківаў галавою стары Нямкевіч.

— Калі ж цярпенне лопнула... — сказаў Пятро. — Вялікдзень, а ў нас ні хлеба, ні сала. Заціркі пяма з цаго зварыць. Дык колькі ж гэта будзе, га?! У яго валока, а ў мяне дзве дзесяціны пясочку!

— І я не багацей,— прамовіў Пямкевіч,— дык што, і мне сілаю забіраць у некага зямлю? Самаадумам? Не. Так зямлі не возьмеш. Трэба чакаць закону. Каб па законе ўсё...

— Закон! — усхліснуў Пятро.— Калі ж і ён не за нас!

Мацнуў рукою на лобе над шапкаю: рука стала чырвоная. Відаць, на галаве была рана ад Гарбацэвічавага пакалка. Неўзабаве па шчацэ яго пацёк струёк крыві.

Якраз у гэты час дапалі і кабеты — Міхайлава і Пятрова жонкі, дочки, Вікця з Анелькаю.

— Кроў! — заламала рукі Пятрова жонка, Франя.— Ой, забіў, ірад! — гэта ўжо на Гарбацэвіча.— Каб цябе нярун забіў! Каб цябе свінні лычамі варочалі! Каб ты дзень і поч па сцяну дзёрся!

— Ціха ты! — сыкнуў на яе Ясь Пямкевіч.— Чаго крычыш? Жывы твой Пятро! А кроў яму дурную спусцілі. Вот сабралася за доўгую зіму, за пост вялікі — дык і спусцілі... Сам вінаваты... Чаго лез на чужое?

Вікця і Анелька не кідаліся да Гарбацэвіча, не лікадавалі. Ці баяліся яго, ці саромеліся людзей. І гэта вельмі ўразіла сёння Гарбацэвіча.

«Як не муж, як не бацька я ім,— горка надумаў ён.— Бы чужаціца сяроўна...»

— Разыходзьцеся, людзі,— снакойна, але цвёрда сказаў усім Ясь.— Ніякага ні дзіва, ні бяды тут няма. Вынілі крыху людзі — дык затуманіла ім розум гарэлка...

— Не гарэлка, Ясь, вінаватая... — паспрабаваў ці агрызацца, ці апраўдвацца Пятро.— Не толькі гарэлка...

— Пайшлі, пайшлі дадому,— пастояў Ясь, і Гарбацэвіч паддаўся яго волі. За імі пакрочылі і кабе-

ты. Чорныя засталіся яшчэ на полі, але і іх жонкі ды дочки пачалі ўгаворваць ісці на Сялю.

— Божа мой, божа! — жахалася Нямкевічыха. — Надурэлі людзі! Адзіп на аднаго пайшлі! З каламі! Дабро чужое адбіраць!

— Яшчэ не тое будзе, мама... — прамовіў Алесь. — І ў горадзе, і ў вёсцы... Па ўсёй Расіі. Не такая бойка будзе за зямлю!

— І заступіцца няма каму... — упершыню падала свой голас Вікця. — Пабегла да Сяргесікі — не ідзе. Кажа: я святкую. Пабегла да Петухова — а ён схаваўся...

— Баяцца Чорных... — прамовіла Нямкевічыха. — А тыя пашалелі!

«Спаляць ці звядуць са свету мяне Чорныя... — ідучы разам з Нямкевічамі дадому, думаў Гарбацэвіч. — Адзіп жа тут, без радні, без апоры... Цяпер то іменна трэба радніцца з Нямкевічамі. Нямкевічы, калі што якое, абароняць. Калі папросяць і добры насаг, дык трэба будзе даць. Усё ж зямля будзе за дачкою, а не за чортам лысым...»

І ён цяпер паклікаў Нямкевічаў дадому. І, на яго радасць, маладыя, Алесь ды Янка, надзякавалі і не пайшлі, згадзіліся завітаць толькі старыя.

Па-сапраўднаму «дурную кроў» спусцілі ўжо ўвечар, на забаве.

Хлопцы «купілі» хату ў Сцяпана Чорнага, даўшы яму бутэльку гарэлкі, апольчык сала і бохан хлеба, прывялі з Крычатоў музыканта, гарбацэнькага баяніста Бліна. Сышлася, лічы, уся янкавінская моладзь, прысунуліся сталыя людзі.

Старыя — сярод іх сядзеў і падпіты, ружовы, здаецца, дабрадушны сёння Лядзяш — паселі на лавах, на тапчанах, сачылі за ўсімі і шэптам абгаворвалі

ўсіх; маладыя, хто ўмеў, танцавалі вальс, польку, падыспац, кракавяк, лявоніху, юрачку ці снявалі, дурэлі, выходзілі на двор астудзіць плечы і пакрыху плялі павуціну змоў, дзелячыся на варожыя групкі, зласпелі для бойкі.

Праўда, спрабаваў задзірацца Пятро Чорны. Падыходзіў то да аднаго, то да другога хлопца, прасіў: «Дайі закурыць. Даўно не курыў, аж вушы папухалі», — хто не даваў, хто даваў, але з гэтага прыставаўня бойка не ўзнікала.

Збоку цяжка было і ўбачыць завадатараў. Бо яны самі не высоўваліся на вочы, падбухторвалі да бойкі спадцішка, праз іншых. Таму і пільныя кабеты, і сталыя мужчыны не бачылі: сёння сярод хлопцаў хоча «спусціць дурную кроў» Уладак Дземідовіч. Яго даўно ўжо брала цяга адпомсціць Янку Нямкевічу. За тое, што Янка набіў яго летась на вялікдзень, сё лета колькі разоў бухаў яго ў сцяну ў Сцяпанавых сенцах. І яшчэ прычынаю была Зося. Уладак не мог выцерпець, што да яе ходзіць Янка.

У разгар новай полькі, калі Янкавы два стрыечныя браты, Грыгарцэвіч і Касцюкевіч, скакалі, стукалі ботамі і страсалі грывы з твару, упацелі, незаўважна для іншых — за печчу — паслужнік Уладака Антон Емельяновіч распусціў на лапці абору, без лішніх цырымоній узяў за руку Верку Чорную, што ўвесь вечар не зводзіла вачэй з Уладака і аж млела ад шчасця, калі ён разы са два ўзяў яе ў тапец, і пайшоў у круг. Закруціўся, скокнуў колькі разоў, пакуль да яго не падкружыўся Кастусь Грыгарцэвіч, а пасля нібы спатыкнуўся, упаў. І тут жа мігам падхапіўся, учапіўся Кастусю ў плечы.

— То што погі топчаш? — закрычаў.

— Абору во парваў... — «заступіўся» за Антона Уладак.

Тапцоры наляталі адны па адных, збіліся ў кучу. Кастусь толькі адштурхнуў Антопа — бойка адразу ж закіцела. Тут як тут варожыя гурты счাপіліся, пачалі дубасіць адзін аднаго кулакамі. У гэтую хвіліну Лядзяш надхانیўся з лаўкі і бокам-бокам вышмыгнуў з хаты. Бо ведаў: абзавецца цяпер хоць словам — дадуць па шапцы.

Уладак сачыў: дзе Янка? Ён трымаў пад пахаю груз ад бязмена з кароткаю, адламапаю ручкаю, дык цяпер чакаў той спрыяльнай хвіліны, калі можна будзе выхапіць груз і смалянуць на карку суперніка. Але і Янка, хоць вась трос беднага Антопа, пібы вытрасаў з яго душу, не спускаў з яго вачэй. Ніяк не даваўся, каб можна было зайсці за спіну.

— Бі свалачэй! — ускочыў з лаўкі і Пятро Чорны, шыбнуў у гурт.

— Куды ты! Стары чалавек! — закрычала Франця, кідаючыся за ім.

І ўжо нікога не чуваць было: кабеты, дзяўчаты паднялі ў хаце такі лямант, піск, што хата, здаецца, аж трэслася. Уладак згледзеў: Кастусь Грыгарцэвіч пад нагамі. Дык тоўк-тоўк паскамі ботаў, зганяючы злосць і пад'юшчваючыся. І ў шале выпусціў на хвіліну з-пад увагі Янку. Той скарыстаў гэта адразу ж: абрушыў кулак на яго шыю.

Уладак адчуў: шыя пібы хруснула, у галаве завіцела. І тут ужо не трэба было таіцца, саступаць ворагу. Ён выхапіў з-за пазухі груз ад бязмена і рынуўся на ворага. Але Янка, убачыўшы гірку, нечакана так смалянуў яму нагою пад жывот, што ён скурчыўся ад дзікага болю і ўжо не чуў: ці яго білі яшчэ, ці не білі. Здаецца, страціў прытомнасць.

— Забілі! — пібы камаровы піск, чуў Верчыні лямант. Ужо калі адплюшчыў вочы, убачыў: у хаце пяма дзербуноў. Стаяў крык і піск на двары. Тут толькі кабеты, жонкі братаў Чорных, трымалі за рукі

раскудлачанага і з расхрыстапай кашуляй Пятра, угаворвалі, каб ён не рваўся на двор, застаўся ў хаце.

— Што ж яны?! — не то скардзіўся, не то дураслівіў той. — Цас пайшоў: дасі ў морду — біцца лезе!

— Дык чаго ты, стары чалавек, лезеш да ма-
ладых?

— Каб жа я каму калі што якое, а то ж ніколі нікому піцога піякага...

— Напіўся! — папікалі кабеты. — Вочы засляпіў!
Рукам волю даў!

— Паціўся! — пацяшаўся Пятро. — Што папіваў,
папіваў, а што казлоў падзіраў, во так напіўся!

— Жывы! — узрадавалася Верка. Яна разам з
сястрою стаяла на калепях каля яго.

— Ну сто, братка? — зачапіў Пятро. — Адна ка-
лопа поўная, а другую як завязаць?

Уладак падняўся. Быў як ватны. Ubачыў: на ла-
ве ляжыць Кастусь Грыгарцэвіч. На спіне. Доўгі-
доўгі. Твар акрываўлены. Каля яго мітусіцца лва-
герка, Галена, Зосіна сястра.

— Божачка мой, божачка! — плакала Галена. —
І за што, за што гэтак збілі? Як не жывы во... Свята
гэта ці чортава паталочышча?!

Адчуваючы віну (можа, якраз і ён расквасіў Кас-
тусю пагамі нос), Уладак пасунуўся з хаты.

На дварэ не сціхаў лямант, трашчалі калы — ла-
малі чужыя платы, вырываючы частаколіны. Ад уда-
раў частаколін па спінах ішло рэха — нібы хто вы-
біваў аб плот мяхі.

Насцярожыўся: авось паблізу дзе сцеражэ яго
Янка. Яшчэ ўдубасіць калом па галаве — і канцы.
Шмыгнуў уздоўж плота — у свой канец вёскі. Не
глядзеў, дзе Антоп Емельяновіч і іншыя дружбакі.
Чэрці з імі. Дадуць ім — дык такой бяды. Учуў: не-
хта бяжыць за ім.

Кінуўся ўцякаць. Азіраўся: постаць гоніцца за

ім. Шалеў ад страху. Але пасля ўчуў: кліча яго жаночы голас. Пачакаў. Падбегла Вера Чорная.

— Чаго ты ўцякаеш? — запытала. Задыхапая. Прытулілася. — Як з багны выскачыў сяроўна!

— Чаму! Чаму! — зазлаваў. — І не ўцякаю я. Бягу па прэнт!

— Уладачак, не звязвайся! Заб'юць!

— Я ім заб'ю! — прыстрашыў, перад Вераю паказаў сваю смеласць. — Я яго недзе прыпільную! За ўсё адплачу! Быць не можа...

— Я баюся...

— Чаго?

— Заб'юць яшчэ цябе...

— Не заб'юць! — буркнуў. І зноў незалюбіў, што яна перажывае за яго, як сястра. А можа, яшчэ і больш чуліва. — Ну, хадзем. У восець.

— Не.

— Ну чаго ты? Пасядзім хоць, — буркнуў, бо цяпер яму было не да яе. Пяклі боль, злосць і сорам. Усе, усе ж бачылі, як яго, пляхціца, стараствага сына, пабілі.

— Уладак, — прашаптала, ужо ідучы. — Бяда.

— Якая?

— У мяне пяма...

— Чаго?

— Ну, на кашулі...

— Як гэта? — здзівіўся. Гэтага яшчэ не хапала!

— Ды, здаецца, я... — заплулася. — Ну, нібы грубая я...

— Ты што? — аж стаў, аж забіла яму дыханне. Што за дурны дзень сёння! Адны непрыемнасці! Адчуўся воўкам у пастцы. Зазлаваў. Ужо на Веру. Разява!

— Я не вінаваты, — прамовіў. — Не магло быць ад мяне.

— Уладачак! Пабойся бога! — узмалілася.

— Можка, ты яшчэ з кім гуляла?!

— Уладачак! — сказала ўсёю душою. — Што ты кажаш! Як у цябе язык на такое?.. Ні з кім, далібог жа. Толькі з табою... — прыгарнулася. — Дык што рабіць?

— Адкуль я ведаю!

— Нарай... Тваё ж гэта...

Маўчаў. Хацелася збегчы. І больш нікога не бачыць. Ні вёскі, ні сваёй радні, ні Веры. Збегчы ў які лес, на край свету.

— Можка, у Крычаты схадзі... — пасля адумаўся. — Там, Кажуць, ест баба, што...

— А ты не хочаш?

— Што?

— Каб яно было...

Каб бачыла яго твар у цемені, дык згледзела б: ён вылучіў вочы. Па яблыку.

— Ты што? — аж задыхнуўся. — Ты што надумала?

— Ты ж казаў: возьмеш мяне. Дык няхай і будзе... Наша ж...

«Бачыш ты яе, як разражавала ўсё!»

— А да бабы я баюся ісці...

— Баюся-баюся! — перакрывіў. — Мала што баішся. Трэба ісці. Бо яшчэ невядома, ці дазволіць мне бацька браць цябе...

— Як? — жахнулася.

— Вось так. Ён хоча, каб я браў багатую. Анельку Гарбацэвіч.

— Ты ж казаў: настоіш — і ўсё будзе на-твойму.

«Мала што казаў! Казаў, каб абдурыць цябе!»

— Настоіш! — прамовіў уголас. — Паспрабуй з маім бацькам настояць!

— А ты кляўся! Я ж паверыла табе.

Замаўчаў.

— Дык ты ашукваў? Скажы: ашукваў? — прыстала, трасянула за белую кашулю. — Ну? Дабіваўся толькі ўцехі, дурыў мяне?

— От прычапілася! — адкінуў яе рукі, адварнуў твар.

Закрыла твар далоньмі. Заплакала.

— О, божачка! — забедавала. Рэзала яго гэтым плачам нібы сярпом на сэрцы. — Якая я дурніца! Самая дурная на свеце! Вось плата за маю веру! За мой грэх!

Ён маўчаў, ні супакойваў, ні дакляроўваў нічога. Яна ў распачы кінулася прэч, да свайго дому. Ён не затрымліваў, не бег услед. Радаваўся, што ўцякла, збавіла яго ад згрызоты. Хоць гэтае збавенне было часовае, маласуцяшальнае: наперадзе былі яшчэ вялікія непрыемнасці. Не тыя Чорныя людзі, каб да раваць яму такі грэх. Ды і бацька, калі даведаецца пра ўсё, усыпле дык усыпле.

...На гэты вялікдзень Алесь добра падгуляў. Дома, нася дадаў яшчэ ў аднаго і другога дзядзькі. Адмаўляўся, але тыя змусілі пачаставацца. Грэх, казалі, не выніць на вялікдзень, не прывітаць вясну, работу ў полі, цёплыя, вясёлыя ды жыццярадасныя дні.

Увечар, калі скончылася гасцяванне на хатах, мужчыны нацягнуліся ў карчму. Хто хацеў тут яшчэ выніць, хто ішоў, каб паслухаць і нагаварыць пра жыццё-быццё — здаўна Янкавіны сыходзіліся ў карчме нібы на нейкае сваё, вясковае веча. Тут можна было пачуць усе навіны, разумныя парады, строгія ацэнкі і прысуды, справіць свае клопаты і, канечне, надвесьліцца — нажартаваць, пакніць, пасняваць песні, паслухаць музыку, паплакаць, даць некаму ці самому атрымаць па карку. Гаспадар карчмы, гарэлка добра выяўлялі: хто што варты і як трэба з кожным паводзіцца.

Карчмар найбольш пакручваўся каля гапаровых

людзей. А іх сёння было нямала. За сталом, што быў блізка каля перагародкі, у куце, сядзелі Дзяжко, Гарбуковіч, Чарноў (быў з імі і Лядзяш, але, калі аш'яшлы Чарноў аблаяў яго пры ўсіх, дык знік адгэтуль). За другім сталом размясціліся браты Дземідовічы, Гарбацэвіч, Алесь, бацька з братамі.

Ззаду, пасярод залы, сядзеў Мішук з Емельяновічамі, а далей, пры самым парозе, уселіся Чорныя (Пятро, калі карчмар перастаў даваць напавер гарэлку, нашыбаваў услед за Лядзяшом у вёску, на танцы, думаючы там чым-небудзь пажывіцца).

За Алесевым сталом нілі мала — узялі па чарцы, прыкусілі хлебам, скрылікам кілбасы і гурка ды гаманілі. Баяў байкі вясёлы сёння стараста, Дземідовіч; стары Нямкевіч слухаў, зрэдзь устаўляючы і сваё наважнае слова; Гарбацэвіч, пачырванелы і, бадай, упершыню сёлета не пудны, не хмурны, зусім маўчаў, чуючыся са сваімі шапоўнымі ў вёсцы суседзямі, як за сцяною. Здаецца, зусім не баяўся Чорных, што люта аш'якалі позіркамі яго сніну.

— Пры гэтай, як кажуць, сталынінскай рэформе можна нажыцца, калі маеш крыху ў кішэні і ў галаве... — гаварыў Дземідовіч. — Можна, і дарэмна мы баяліся зрывацца з месца, ісці на хутары. Хто не мае ніякага запасу, дык, канечне, прападзе там, а вось той, хто мае, не прападзе. Наадварот, набагацее. Каб іншы які хітрун, дык не баяўся б, а мы, кажу, асцерагаемся ўзяць тое, што нам даюць...

Крутуўшыся ад стала, дзе сядзелі Дзяжко і Гарбуковіч ды спаў ужо, апусціўшы галаву на рукі, Чарноў, ля іх нечакана наўстаў гаспадар — сёння таксама ў святочнай кашулі, у камізэльцы, вясёлы.

— Вазьміце яшчэ па чарачцы, панове, — ласкава загаварыў. — Сёння ж ваша свята, радасць. Не суньце галовы, а навесяліцеся. Гарэлачка ж весяліць душу.

— Ці не снаіць нас захацеў? — усміхнуўся Дземідовіч.

— Што вы, пане стараста! — той аж закрыўся рукамі. — Хіба я маю такія паганья намеры? Мне хочацца ўслужыць вам, каб вы адначылі.

— Дзякуй табе, але мы больш піць не будзем, — рашуча сказаў Дземідовіч. — Бо атрута гэтая да добра не давядзе.

— Гэй, Шлёма! — загукаў з далёкага стала Міхайла Чорны. — Нам нясі. Запішы і гэтую бутэльку на чорную кніжку. І селядзец яшчэ падай.

— Можна, паны хочуць паслухаць музыку? — нібы не чуючы Чорных, якія шмат п'юць, але не пляцяць, а толькі бяруць у пазыку, запытаў гаспадар. — Можна, жадаеце, каб вашу душу пацешыла скрыпка?

— Вось музыку паслухаем, — згадзіўся Дземідовіч. — А змеева зелле прыбярэ з вачэй. Хопіць. Яно вяселіць, калі яго вып'еш у меру. А калі перабярэш, дык яно абсвіньвае цябе...

— Чуеш ты, злыдзень, ці не? — зноў закрычаў Міхайла, грукнуў кулаком на стала. — Нясі яшчэ бутэльку! Не дасі — карчму тваю ўверх нагамі перавернем.

Гаспадар, прыгнуўшыся, пашыбаваў да Чорных, наставіў на іхні стол пляшку, кіўнуў дачцэ (яна стаяла пры дзвярах), каб падала сюды і селядзец ды паклікала Лейбу.

Неўзабаве той, высокі, з густымі чорнымі валасамі, вусамі ды барадой, у чорным касцюме, нейкі сумны, ды таямнічы, нібы дэман, і выйшаў са скрыпкаю (яе, адкраўшы ад сына, прадаў карчмару Гарбацэвіч). Прыклаў скрыпку да плечука, прыціснуў шчакою і пачаў вадзіць па струнах смыком. Па зале паплыла жаласная, нібы жалобны плач, музыка.

Усе гулякі замоўклі, з павагаю і ўзрушанасцю назіралі на скрыпача-чараўніка: той, заплюшчыўшы

вочы, вадзіў і вадзіў смыком, змушаючы, здавалася б, мёртвае дрэва, струны і смык плакаць, а людскія душы — развярэджвацца, адклікацца сэрцам на найтанчэйшыя музычныя выявы. Нават не верылася, што гаспадароў парабак у гэтыя хвіліны такі боскі, недаступны, а сяляне-слухачы — гэткія чуйныя, падатлівыя да чараў гукаў, мелодыі, што бралі ў палон больш, чым словы.

Сыграўшы, Лейба схіліў галаву. У адказ яму гучна запляскалі. Нават Чарноў прагнуўся, зірнуў па ўсіх няўцямна. З апошняга стала падняўся Сцяпан Чорны. З чаркаю гарэлкі.

— Выпі, братка, — сказаў падышоўшы. Падаў чарку. — Душу ж пераварочываеш. Чыстаю яе робіш.

Той памяркоўна ўсміхнуўся, узяў чарку і выпіў з яе адным махам. Не закусіўшы, зноў заіграў. Ужо не жалобна, але і не зусім весела — неспакойна-адчужана і запытальна.

Сцяпан пастаяў з хвіліну, пібы памыліў вуснамі, а пасля заспяваў. І трапна, не зусім гучна, але прыемна:

Все сверстники мои давно уж на покой,
И младшие давно сошли уж на покой,
Зачем же я один несу ярмо земное,
Забытый каторжник на каторге земной?
Не я ли некупил ценой страданий многих
Все, чем пред промыслом я быть виновным мог?
Иль только для меня своих законов строгих
Не властен отменить злопамятливый бог? ¹

Алесь шчыра запляскаў у ладкі. І за музыку, і за песню. Не вельмі хочучы, запляскалі Чорнаму і ўсе астатнія за яго сталом: ён, Чорны, пібы ўзвысіўся ў гэтую хвіліну над імі, што не мелі такога музычнага і песеннага дару.

Падхапіўся са свайго месца Чарноў; хістаючыся, пайшоў да скрыпача і спевака.

¹ Верш П. Вяземскага.

— Дзякую, — патрос кожпаму руку. Пакорпаўся ў кішэнях, мусіць, шукаючы грошай. Не знайшоўшы, махнуў рукою, абхапіў у абдымкі спачатку Сцяпана, пасля — скрыпача і кожпага пацалаваў у шчаку. Выціраючы над вачыма слёзы, вярнуўся да свайго стала.

Расчулены скрыпач не іграў. Чакаў, хто што папросіць сыграць. Канечне, за плату. Але ніхто не наспеў нічога напросіць: у залу ўбег расхрыстаны Лядзян, трымаючы ў руках фуражку. Быў сналатпелы, аж белы. Запыніўся каля стала, дзе сядзеў Алесь, зірнуў на старога Нямкевіча і на старасту, Дземідовіча.

— Уйміце сваіх галаварэзаў! — загадаў. Гнеўна, строга. — Яны там усіх перарэжуць ці пераб'юць... — Шлёму, які нібы з-пад зямлі паўстаў нобач, таксама загадаў: — Гарэлкі! Фужэр!

І бацька, і Дземідовіч сумеліся: адчулі, што на танцах завяліся біцца іхнія сыны. Можна, па-маладому і не саступілі недзе адно аднаму, можна, і ўспыхнуў сыр-бор з-за дзяўчыны. Бадай, на кожны вялікдзень хлопцы — і не толькі хлопцы, — падпіўшы, б'юцца, кулакамі дабіваюцца сваёй праўды.

Бацька і Дземідовіч, а за імі астатнія пакорпаліся ў кішэнях сукошных чорных фрэнчаў, дасталі капейкі (плату за гарэлку і за музыку), паклалі на стол і пайшлі з карчмы.

— Панове, — выбег ім паперад гаспадар, — пасядзіце яшчэ, выпіце, паслухайце музыку, паспявайце... Усё абыдзецца добра. Маладыя ж пеўнікі любяць падзяўбіцца... Спусцяць дурную кроў — сунакояцца...

Але мужчыны не паслухалі яго, усе гуртам надаліся, відаць, на вечарынку, каб уціхамірыць задзіракаў.

Тыя, што засталіся, сядзелі позна. Дзяжко і Гар-

буковіч уніліся; Чарноў, аблакаціўшыся на стол, зноў заснуў; Лядзяш, дадаўшы да фужэра яшчэ колькі чарак гарэлкі, як кажуць, акасеў і пачаў прыдзірацца да ўсіх. Чапляўся, надышоўшы, да Алеся (да яго падсеў Сцяпан Супраневіч), а пасля прыліп да Чорных, панікаючы іх за бязбожнасць. Слова за слова — і схапіліся за грудкі. Лядзяш і Міхайла. Відаць было: яны аднагодкі, але вёрткі, жылісты Чорны натаўчэ суперніка-таўстуна.

Сцяпан і Алесь кінуліся развесці запальчывых крыкуноў; бачачы, што могуць набіць ушывовага Лядзяша, а таксама памалаціць вокны, сталы дылаўкі, гаспадар пачаў выправаджваць позніх гуляк дадому.

— Пане Дзяжко, пане Гарбуковіч,— пачаў ён упрошваць то аднаго, то другога,— будзіце пана Чарнова і вядзіце яго ў цёнлую і мяккую пасцельку! Пане Аляксандра, пане Сцяпан, намажыце зайсці да свайго дому пана Лядзяшу.

— Ты што, вырываецц? — пачуўшы гэта, Лядзяш схапіў карчмара за камізэльку.— Ты за каго мяне лічыш? За п'яніцу?! — Гвануў безабароннага гаспадара за камізэльку, аж запырскалі з яе тузікі.— Не смей, нехрысць! Я афіцэр! Салдат яго вялікасці, Айчыны! Што захачу, тое і зраблю!

— Што вы, пане,— залепятаў той, не вырываючыся, а паслухмяна вытрымліваючы ўсе здзекі.— Хіба ж я слоўца кепскае сказаў на вас? Хіба не наважаю? Я хачу, каб пане Аляксандра і пане Сцяпан найшлі разам з вамі, каб вас ніхто не зачэпіў, каб вы здаровешкія і цэленькія былі, яшчэ многа паслужылі на карысць...

Лядзяш прыхінуў яго да сябе, пяўцымпа пазіраючы таму ў бегатлівыя вочы, а пасля, мусіць, зразумеў, што яму толькі што сказалі, задаволіўся.

— Ладна! — адштурхнуў ад сябе ахвяру.— Ты —

жулік, але патрэбны чалавек. Пясі гарэлку. За свой кошт.

Алесь міргнуў гаспадару: не трэба больш нікому даваць пітва, бачыце, якія ўсе ап'яшелыя. Той адказаў яму таксама падміргваючым: лепш даць, чым пашкадаваць. Не дасі — перавернуць усё тут дагары нагамі, дасі — вып'юць, зусім ап'янеюць і стануць болей рахманья, бязвольныя.

Сапраўды, пазней і Лядзяш, і Чорныя пацішэлі. Сцяпан павалок дадому братоў, а Алесю прыйшлося клапаціцца пра ненавіснага Ледзяша (Дзяжко, Гарбуковіч, каб не весці Ледзяша, неўзабаве шмыгнулі з карчмы).

Лядзяш, ацяжэлы, лічы, віснуў на Алесевым плячы і, як кажуць, ганяў гусей — хістаўся ў бакі, гроб нагамі зямлю, падаў. Каб кінуць яго, дык і не падняўся б, заснуў тут жа на дварэ.

Ішлі паблізу цёмных ужо платоў, часта абаніраючыся па іх. Адпачывалі з хвіліну, а пасля Алесь вёў Ледзяша далей. Усё бліжэй да Засценка.

— Куды ты мяне цягнеш? — нібы бараніўся, нібы бурчэў бязвольны «ісцінны абаронца веры, цара і Айчыны». — Ці не да Шуры? Ці не ўтапіць? — Спатыкаўся, падаў, і Алесь з цяжкасцю зноў ставіў яго на ногі, вёў. — Чаму не, Ледзяша можна ўжо і ўтапіць... Ледзяша, ісціннага патрыёта, можна праганяць як сабаку са службы, заганяць у гэты глухі кут... Але не, Лядзяш не прападзе. Ён дакажа, пада-трэ ўсім нас... Мемуары... — Прамовіў, ледзь не ўсклікнуў. — Нідзе, ні ў Вільні, ні ў Пецярбурзе, не бяруць... Як і мае праекты дзяржаўнай перабудовы... Не трэба ім. Ёсць, бачыце, большыя розумы, патрыёты, чым Лядзяш... Адпісачкі ўсякія з пасмешачкамі мне даюць. Насмяюцца! На сваю галаву!

Лядзяш то тупаў, то бег нібы не сваімі нагамі, бубніў і бубніў і, мусіць, зусім не цяміў, хто і куды

яго цяпер вядзе. Алесь жа цярпліва слухаў гэтыя п'япыя параканні, д'яблаву споведзь, сам сабе не верачы ў тое, што чуе. Няўжо чалавек не адчувае, што займаецца лухтою?

— Убачаць! Ацэняць хутка Лядзяша! — не сціхаў той. — Калі прачытаюць маю цыдулку пра казнакрада Сяргеенку, пра п'япіцу айца Феадора, пра гультая Дзяжко і доўбню Гарбуковіча, фанабэрыстага хвалько Петухова ды зламысніка Нямкевіча... Калі даведаюцца, што я пачаў хадзіць па вёсках і збіраць старыя кнігі, рукапісы, дакументы. Прыстрашу — аддаюць. Аддадуць — палю ўсё ўпотаі... Накідаю без памяці, гісторыі... Каб былі ніхто! Хай жывуць, каб толькі даваць мяса, малако, жыта, бульбу, лёп, садавіну і гародніну, рыбу, лес... З'едзена, выпіта — і ўсё забыта...

«Божа! — жахнуўся Алесь. — Ці не ўтапіць мяне сапраўды злыдня? Ці трэба ратаваць яго?»

— Я ўсё перайначу... — спавядаўся Лядзяш. — Даб'юся, каб Янкавіны назвалі якімі Глупікамі, Налібакі — Сабачым Сялом, Дзераўную — Балотам, Рудню — Жабракамі... З'ем гэтую школку, не дапушчу заразы... Бачыце, чаго захацеў! Не! Лядзяш зробіць сваё... Убачаць! Ацэняць! Самому цару-бацьку напішу, калі не ўбачаць і не ацэняць! Цар зразумее, узнагародзіць свайго вернага салдата... Даруе за тое, за што са службы прагналі... Бо выкупіў віну... Цалкам выкупіў... Вернаю службаю!

Лядзяш пагаманіў яшчэ крыху, пакуль меў пэйкія сілы. Пасля пачаў толькі мармытаць, зусім ацяжэў, што Алесь выбіўся з моцы, пакуль давалок яго дадому.

Іх сустрэла гаспадыня — невысокая, ціхая, інтэлігентная, састарэлая без пары бабулька. Яна, як відаць было, снаць яшчэ не клалася, чакала мужа-гуляку. У вялікіх яе вачах быў застылы сум, маркота.

Гаспадыня завойкала, застагнала, памагла, лічы, занесці абвялага мужа ў спальню, скінуць шыбель і разуць. Лядзяш як сноп кульнуўся на ложкак, падкурчыўшы ногі. Зірнуўшы на яго жоўтыя стунакі, старэчыя маршчыны, Алесь не адчуў болей злосці, а толькі шкадаванне. Пажылы чалавек, але па сваёй дурноце шкодзіць і сабе, і людзям.

— Дзякую, Алеська, — праводзячы яго на двор, сказала гаспадыня. — Выбачайце. За клопаты, за... Я ведаю: мой стары псаваў і псуе вам кроў. Я колькі разоў гаварыла: куды ты і чаго лезеш? Маеш песьню — жыві як чалавек, не грызіся з людзьмі, не зламывічай. Не слухае. Убіў сабе нешта ў галаву і па-свойму ўсё робіць... А ён жа з простаі, лічы, сям'і. Бацька яго быў вайсковы лекар, добры, спагадны чалавек. І ён, гаспадар мой, змоладу быў, здаецца, неблагі. А потым, як стаў афіцэр, як падмяцілі яго. Колькі я пагаравала, Алеська, за ім! Піў, гуляў, біўся... Прагналі са службы — думала: ну, адумаецца чалавек, па-людску жыць пачне. Не. Яшчэ болей здурнеў... Самі ж ведаеце, як выслужыцца хоча... Зненавідзелі ўсе. З-за яго на людзі выйсці не магу... Няма сілы людзям у вочы зірнуць... — Усхліпнула. — Іншы раз, няхай гасподзь даруе, прашу смерці... Ці яму, ці мне... Выбачайце, кажу, Алеська. На вечным судзе за ўсё адкажа... За вас таксама... За тое, што вам, можа, і жытачку сапсаваў...

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

1

Пасля вялікадня пачало цяплець. Павышла, пачысцела неба, намацнеў вецер-скразняк, выдзімаючы холад і наганяючы цяпло. Каб хоць адна

парная поч — пырснула б ужо зелянота. На зямлі, на дрэвах.

На трэці дзень вялікадня, увечар, Алесь сабраў дзяцей у Собалішыну хату (Казлоў якраз падаўся да сваіх сяброў у Івянец нібы святкаваць вялікдзень, а на самай справе пабыць на сходцы). Праўда, прыйшло толькі палову тых дзяцей, каго ён клікаў.

Цяпер вось яны сядзелі на лавах. Усе са стрыжанымі нажніцамі валасамі, з «паласатымі» галовамі.

Неўзабаве на дварэ пачуўся тупат. Алесь зірнуў у акно: ішоў дзяк-псаломшчык, Дземідовіч. Не хітры, не вельмі пагааны, але надакучлівы чалавек.

«Сам ідзе? Айцец Феадор падаслаў?»

Алесь сустраў нечакапага госця пры парозе, падаў руку. Той зняў шапку, са здзіўленнем зірнуў на ўсіх. Быў падпіты. Калі б не ўзяў чарку, дык, відаць, не асмеліўся б тут паказацца. Алесь запрасіў садзіцца на сваё месца — на крэсла каля стала.

Дзеці прымоўклі: не вельмі ладзілі з дзякам. Той заўсёды вёў з імі вайну. То за паноўскі сад, то за наводзіны ў царкве.

— Дык сабралася, як мышэй! — пахітаў галавою Дземідовіч.— А казалі, ніхто не пойдзе ў гэтую школу!

— Прыйшлі, як бачыце,— усміхнуўся Алесь.— Думаю, пазней і яшчэ болей прыйдзе...— А пасля, каб крыху надлагодзіцца, каб не насцярожваць госця, папрасіў:— Можна, пане Дземідовіч, скажаце што, як кажуць, на дарогу дзецям?

— Магу,— згадзіўся ўсцешаны госць.— Але толькі хрысціянскую казань.

— Калі ласка.

Госць устаў, прыгладзіў далонню русавыя валасы.

— Ну вот, вучапіке,— прамовіў папышліва.— Іванавіч хоча навучыць вас...— Запшуўся, падумаў і нечакана выпаліў ні з таго ні з сяго:— Але ж вы дурныя, як цапэ!..

Усе моўчкі паўгіналі галовы. Можна, былі ўжо і не радыя, што прыйшлі сюды — пачне зараз Дземідовіч саромець ды папікаць. Алесь адчуў вялікую пагрозу ад такой дзякавай «педагогікі», але маўчаў. Абы не ўгнавіць таго, абы той не наплявузгаў абычаго папу. Хай пагугніць ды сыходзіць.

— Пагляджу вот, якія вы кемныя,— ажывіўся дзяк.— Загадаю вам загадку. Слухайце. Што такое: корч выкінуў, а яму пацёс з сабою?

Усе маўчалі.

— Цапэ! Цапэ! — паківаў галавою «педагог». — Тады яшчэ дам задачку,— пацёр далонь аб далонь.— Вот. Пёс дзядзька за плячыма ў мяху капусту, у адной руцэ вёў казу, у другой — ваўка. Падышоў да рэчкі. Трэба пераправіцца на лодцы на той бок. А як пераправіцца? У лодку ж можна сесці толькі самому і яшчэ нешта толькі адно ўзяць. Каго?

— Казу,— падаў голас Язэп Чорны.

— Дурань! Як і ўсе Чорныя! — абсек яго Дземідовіч.— Перавязе дзядзька казу — воўк капусты есці не будзе,— падняў уверх закарэлы здаўна палец, прыплюшчыў шэрае вока.— Вернецца дзядзька, што цяпер возьме? Забярэ капусту — каза з'есць яе, забярэ ваўка, кіне яго і паедзе па капусту — воўк з'есць казу... Ну...— пастукаў пальцам у скроні.— Хто адкажа? У каго галава не дурная?

Усе маўчалі. І Ясік, Алесеў пляменнік, і пляменнікі Грыгарцэвічы ды Касцюкевічы, і Мішуковы дзеці, і пляменнік братавай Ядзі — адзін хлопчык, хто прыйшоў сюды з Засценка. Астатнія шляхцюкі-засцяпкоўцы дзяцей сюды не пусцілі.

— Ну што, нябесныя олухі? — ззіў вачыма дзяк.— Ніхто не цяміць?

— Я,— нясмела падняў руку Кастусь Чорны.— Дзядзька завязе казу, потым прыедзе на капусту. Капусту кіне, забярэ з сабою казу. Казу пакіне, забярэ ваўка. Воўк жа капусту не з'есць. А тады вернецца і забярэ казу...

— Ах; каб на цябе халера! — здзівіўся дзяк, пляснуў рукамі.— Расшалоніў! І хто, Іванавіч! — на-змоўніцку павярнуўся, зірнуў на Алеся.— Чорны! Галадранец!

— Тады задача па арыфметыцы,— падняў зноў брудны палец угору дзяк.— Вот. Слухайце. Тры рублі рублямі, рубель пятакамі, рубель і пятак, тры капейкі па капейцы і капейка так... Дык колькі гэта будзе?

Усе маўчалі.

Дзяк зноў паўтарыў сваю задачку.

— Баранэ! — пасля махнуў рукою.— Не вучыць іх трэба, Іванавіч, а дакладаць да работы. Праўду кажа Шлёма, мужыцкія галовы дурныя, не для навукі!

— Няпраўда, Пятровіч,— мякка не згадзіўся з ім Алеся.— І нашы, мужыцкія галовы здатныя для навукі. Калі будуць умовы, калі будуць добра вучыцца, дык і з іх,— кіўнуў на дзяцей,— могуць вялікія людзі быць. Вучоныя, пісьменнікі, артысты, генералы.

— З Чорных — генералы?! — ухмыльнуўся дзяк.— З іх парабкі ўсе. Ды кацакрады, бандзіты! Толькі адзін іхні дзед,— кіўнуў на Язэпа і Кастуся, Сцяпанавых упукаў,— не дурны. Але звар'яцеў ад чытанья. Бо што ні кажэце, мужыцкія галовы не могуць мець вялікі розум...

— А я, Пятровіч, думаю іначай.

— Ну што ж,— усміхнуўся дзяк.— Можна, вы,

Іванавіч, і зробіце з іх вучаных. Вучыце. Калі маеце ахвоту. А вы, баранэ,— павярнуўся да дзяцей,— шануйце бога і слова божае. Бо вам найперш з боскаю навучаю трэба жыць. Вот хто ты? — тыцнуў у грудзіну Язэна.

— Язэп,— адказаў той.

— Дурань. Ты раб божы!

Алесь зморшчыўся. Пакутліва слухаў, як дзяк начаў расказваць пра стварэнне свету, пра Адама і Еву, іхні грэх, пра патоп, пра Хрыста, яго пакуты, смерць і ўваскрэсненне. Пасля папырскаў святою вадой — з вярбы — хату, дзяцей, перажагнаўся і пасунаўся з хаты. Але паклікаў з сабою і Алесь.

— Іванавіч,— лісліва загаварыў у сенцах,— вот, лічы, на праступнасць пайшоў дзеля вас! Бацьку вашага і вас самога наважаючы. Айцец Феадор казаў сёння: не ідзі, не бласлаўляй, бо праступна. А я пайшоў. Дык...

Алесь дастаў з кішэні рубель. Даў.

— Благадаран,— усміхнуўся.— Чалавек не быдла: гарэлкі на вадку не мяняе...— сагнуўся ў наклоне дзяк. Шмыгнуў з сянец.

— Цяпер ён, Алеська, будзе драць і драць з вас,— сказала з печы гаснадыня, старая Собаліха, калі ён вярнуўся ў хату.— З ім звязацца — як у бруд выкачацца...

Алесь, усміхнуўшыся, падышоў да дзяцей. Стаў насярод пакоя.

— Дзеці,— прамовіў з хваляваннем,— не апускайце галовы. Няхай вы і забыліся шмат, чаму вучыліся, няхай вы яшчэ шмат чаго і не ведаеце, але верце: і вы здольныя да навукі. Няпраўда, што пехта іншы, «панскі», здольны, а вы, сялянскія дзеці, не! Няпраўда! Здольныя і мы да навукі ды культуры. Вы гэта рана ці позна самі ўбачыце. З месяц мы навучымся на некалькі гадзін вечарам, а потым, як

пойдзе работа ў полі, трэба будзе пасвіць каровы, будзем вучыцца і ў полі ці на пашы. Я не буду ні крычаць на вас, ні біць, ні ставіць у кут ці на каляні. Не. Я хачу, каб вы хадзілі сюды толькі па сваёй волі, каб вы самі ведалі: вы павінны ведаць і родную мову, культуру. Вот вам алоўкі, папера, — расшпіліў сумку і раздаў, што меў з ранейшых запасаў, што дала яму Кацярына. — А вучыцца мы будзем не па званку, а па вашым жадаанні. Я не буду ні ставіць ацэнкі, ні строга правяраць дамашняе заданне. Але спачатку я вось што хачу ў вас запытаць. Як вы думаеце, хто мы з вамі? Як народ?

Усе маўчалі.

— Не бойцеся, — усміхнуўся Алесь. — Гаварыце тое, што думаеце. Я не буду злавацца, караць.

— Мы рускія, — сказаў Язэп Чорны.

— Не, — запырэчыў Ядзін плямешнік. — Мы не рускія. Мы палякі...

— Не, — яму запырэчыў Язэп. — Мы не палякі. Мы ж не гаворым, як у Налібаках гаворыць пан Невадомскі.

— Але ж мы не гаворым, як тут гаворыць Сяргееўка і айцец Феадор, — стаяў на сваім Ядзін плямешнік.

— Ну-ну, дзеці, думайце, — усміхнуўся Алесь. — На пачатку ўжо дваццатага стагоддзя трэба ведаць, хто ты...

— Я ведаю, хто мы... — падняў руку Кастусь Чорны.

— Ну, хто ж мы? — усміхнуўся Алесь.

— Мы ліцвіны.

— Не, Кастусёк.

— Мы тутэйшыя...

— Але ж, Кастусёк, пйдзе на свеце няма такой пацы: тутэйшыя. Ёсць рускія, палякі, англічане, французы, немцы, украінцы, літоўцы, грузіны... Так,

мы тутэйшыя. Але не без роду і племені. Ты, Кастусёк, беларус...

Усміхнуўся. Пазіраў на дзяцей: яны пазіралі на яго са здзіўленнем. Ім жа ніхто дагэтуль пра гэта не гаварыў. Калі хто і ўспамінаў гэтае слова, дык з сорамам ці з пасмешкаю.

— Я, дзеці, хачу навучыць вас пісаць і чытаць так, як гаварылі вашы дзяды, як гавораць цяпер вашы бацькі і як гаворыце вы,— сказаў Алесь.— Пазней вы даведаецеся, што я нічога не выдумляю... Навучыўшыся пісаць і чытаць, шмат чаго даведаўшыся, вы перастанеце саромецца, адчуеце сябе людзьмі сярод людзей. Хоць гэта не значыць, што пасля вы можаце ўжо і не паважаць іншых. Не. Мы павінны заўсёды ўсіх паважаць, і тады ўсе нас будуць шанаваць... Некалі вялікі рускі пісьменнік Аляксандр Сяргеевіч Пушкін пісаў: «Два чувства дивно близки нам — в них обретает сердце пищу — любовь к родному пепелищу, любовь к отеческим гробам». Мы павінны прыслухацца да гэтых слоў і шанаваць памяць — гісторыю, продкаў, культуру. Чалавек без памяці — не чалавек, толькі нейкая паўразумная істота. Я раскажу вам на нашых уроках пра далёкіх прашчураў — крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, пра гісторыю, культуру, пра гарады. А гарады тут старажытныя: Полацк з 862 года, Віцебск з 974, Тураў з 980, Брэст з 1019, Мінск і Орша з 1067, Пінск з 1097, Гродна з 1128, Гомель з 1142... На жаль, сёння часамі не толькі дзеці, але і сталыя адукаваныя дзядзькі ўсё да драбніц ведаюць пра нейкі далёкі астравок у акіяне, а вось пра гарады, што я назваў, не знаюць амаль нічога... Здзіўляемся, не верым, калі нехта скажа, што, да слова, Полацкае княства з канца дзевятага стагоддзя было ў складзе Кіеўскай Русі, на пачатку адзінаццатага адасобілася, стала моцнаю суполкаю дзяр-

жаўпага тыпу. Праз Полацк ішоў славуты шлях «з варагаў у грэкі», сам Полацк гапдзяваў з краінамі Усходу, з Паўднёвай Руссю, з блізкімі суседзямі, меў магутныя фінансы, узброеныя сілы, высокаразвітую архітэктур, жываніс, прыкладное мастацтва, пісьменнасць...

Алесь зірнуў на дзяцей: тыя слухалі ўважліва, лічы, не міргаючы, пазіралі на яго. Яму хацелася заплакаць: здаецца, дзеці думалі, што ён расказвае ім не пра блізкі Полацк, а пра далёкі Марс.

— У 1044—1161 гадах быў пабудаваны славуты Полацкі Сафійскі сабор, у 1152—1161 — Полацкая Спаса-Ефрасіньскі царква, мясцовы таленавіты майстра Лазар Богша для асветніцы Ефрасінні Полацкай зрабіў славуты крыж — шэдэўр тагачаснага мастацтва. У 14 стагоддзі — дарэчы, як кажучь, у гэтую эпоху заявілася назва Белая Русь у дачыненні да нашых зямель — створапа вядомае Друцкае Евангелле. Продкі мелі высокі ўзровень яшчэ ў ліцейнай справе, апрацоўцы металаў, ганчарным і сталярным рамястве, вырабе адзення, у ювелірным мастацтве, мастацкай разьбе па касці, камені і дрэве... Калі яны на пэўных прычынах у 13—14 стагоддзях злучыліся з Літвой, дык займелі ў новай дзяржаве, Вялікім княстве Літоўскім, добрую павагу. Першая сталіца яе была ў Новагародку, тагачасная беларуская мова стала афіцыйнай у Вялікім княстве Літоўскім¹, на ёй вялося справаводства і судаводства, пісаліся статуты, граматы, сеймавыя пастановы, летапісы і хронікі, а таксама мастацкія і царкоўныя творы...² Былі вялікія бібліятэкі ў По-

¹ «Руская» (беларуская) мова абвешчана афіцыйнай мовай дзяржавы артыкулам Статута Вялікага княства Літоўскага 1588. БелСЭ. Кароткая энцыклапедыя, 1978, т. 1, с. 168.

² Там жа, с. 171.

лацку, Слуцку, Супраслі, Гродне, Навагародку, Брэсце, выдатнае выяўленчае мастацтва, свецкія хоры і капэлы, аркестры... І як узлёт, як лебядзіная песня культуры таго часу — кнігі палачаніца Францішка Скарыны. Ён першы з усходніх славян у 1517 годзе пачаў кнігадрукаванне, пры гэтым на роднай мове... Пасля былі яшчэ творы Гусоўскага, Полацкага, першы на Беларусі і на Украіне буквар Лаўрэнція Зізанія і яго ж слоўнік роднай мовы, кнігі Стэфана Зізанія, Буднага, Цяпіцкага, Собаля... Вялікае княства Літоўскае памагло запыніць нашэсце тэўтонаў і татара-манголаў... Пазней, пасля злучэння Вялікага княства Літоўскага з Польшчай, наша культура пачала занепадаць: у 1696 годзе Рэч Паспалітая забараніла ўжыванне беларускай мовы, і яна, гэтая забарона, на жаль, цягнулася аж да 1905 года... У 1772, 1793 і 1795 гадах нашы землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі...

Алесь схамянуўся. Адчуў: загаварыўся.

— Яшчэ мы, дзеці, будзем таксама вывучаць рускую мову і літаратуру, сувязі з нашай мовай і літаратурай, гісторыю, геаграфію і закон божы, — дадаў ён пазней. — Можа, яшчэ і тое-сёе з біялогіі?

2

У паштовым калідорчыку Алесь пачуў крык. Ёрычаў паштавік Гарбуковіч.

— Відзіш: я заняты! — чуўся яго пісклявы голас. — Не магу жа я аднаўрэменна іспалняць дзве работы!

Алесь зайшоў на пошту. Тут, у невяліччай прыёмнай, дзе былі толькі прыхінуты да набеленай мелама сцяны стол, дзве старыя табурэткі, стаяла засцяпкоўка Алена Драздовіч. Трымала ў руцэ клуначак — здаецца, з паўдзiesiąтка яек у старой хустцы.

Гарбуковіч, згледзеўшы гэткага непажаданага гасця, як ён, Алесь, угнуў галаву — тырчала толькі з-за перагародкі пасма яго рыжых валасоў.

Алесь навітаўся.

Гарбуковіч, не падымаючы галавы, буркнуў; Алена, невысокая, у доўгай шэрай снадзіцы і кажушку, перыгожая кабеціна, зірнула на яго нібы з нейкаю надзеяю: у яе глыбокіх зялёных вачах бліснула пільнасць.

— Вы маеце нейкі клопат, Алена? — запытаў Алесь.

Гарбуковіч маўчаў; Алена нібы засаромелася за свой клуначак і не ведала, што сказаць.

— У пана Гарбуковіча шмат работы, — пасля прамовіла як вінаватая, — а я хацела папрасіць, каб яны пісьмо напісалі...

— Вінцуку? — запытаў Алесь. — У Амерыку?

Алена кіўнула галавою, зачырванелася: і не старая яшчэ, і шляхцянка, а ні чытаць, ні пісаць не ўмее. Саромелася вось, прасіла начальніка пошты, каб ён напісаў, а той не спяшаўся, паганяў сабе цану.

— Здаецца, ваш жа свёкар умее пісаць, — прамовіў Алесь.

— Умее... — Алена хавала вочы. — Але ж ён зусім аслеп. Ды я хацела ад сябе напісаць...

— Ну што ж, — сказаў Алесь. — Давайце я папішу вам ліст. Калі верыце мне, канечне.

З яе мужам, Вінцуком, ён калісьці сябраваў, а вось яе мала ведаў: яна прыйшла ў Драздовічаву сям'ю з чужой вёскі.

— Чаму мне не верыць вам, пане Аляксандра... — спахапілася яна, каб крыў божа не падумалі пра яе кепскага.

Гарбуковіч моўчкі паклаў на перагародку пачеру, канверт, буркнуў пра плату.

Алесь узяў складзеную надвая сіпюю, у лінейку, паперышу — у левым кутку яе была намалёвана нейкая царква, — запрасіў Алену садзіцца, сам сеў, дастаў самапіску. Крышку засаромеўся: самапіска была падаравана яму на днях Кацярынаю. Дык, можа, яе, гэтую самапіску, і ведалі. Надта Гарбуковіч — пляткар і даносчык. Расказвае, пагаворвае пра цябе некаму, сустрэнецца з табою, разгаварыся — дык ён тут жа будзе пляткарыць табе пра іншага.

— Ну, з чаго пачнем? — усміхнуўся Алесь.

— Як і ўсе людзі... — адказала Алена, стараючыся на-ранейшаму не пазіраць у вочы. Сарамлівая, баязлівая была. Лічы, ніколі і не выходзіла на людзі. — Што жывыя і здаровыя, чаго і яму зычым...

— А можа, я папросту буду пісаць? — запытаў, а пасля, бачачы яе здзіўленне, патлумачыў: — Ну так, як гавораць тут, у Янкавінах?

-- Па мне, пане Аляксандра, пішыце як хочаце. Абы ён там прачытаў. Бо і ён жа не большы грамацей, як я...

— Не прапусціт цензура, — падаў тонкі, як у дзяўчынкi, голас Гарбуковіч. — Можа вярнуцца пісьмо абратна.

— Мы ж не будзем пісаць пра ваенныя тайны... — сказаў Алесь і пачаў пісаць.

— Напішыце, пане Аляксандра, што дзеці, Янка і Франак, здаровыя, дзякуй богу, добра мне намагаюць. А вот Ірка наша хварэе і хварэе. Бацька зусім слабы... Кажа, можа, і памру ўжо сёлета, не дачакаюся ні вясны, ні сына свайго, Вінцука... Ляжыць усю зіму. І яшчэ кажа, што чырвоныя літары на небе бачыў. На вайну... — і ўжо далей нібы пра сіла пісаць мужу, нібы скардзілася яму, Алесю. — Як свёкар быў здаровы, дужы, дык мне было лягчэй. Заступаўся за мяне. А цяпер жа, як злёг, не гаспа-

дарыць, дык яны...— заплюскала-заплюскала вейкамі, а пасля і ўскліпнула, на худыя рукі яе закапалі буйныя слёзы.— Дык яны, Марыся і Ясь, здэкуюцца і з мяне, і з дзяцей. Яны ж дзяцей сваіх не маюць, дык і маіх не любяць. Не ступі, не засмейся, не...— канцом вузялка выцерла слёзы на шчацэ.— Надта ж ужо Марыся грызе мяне. А цяпер свёкру есці даваць не хоча. Раней, як прыйшла ў хату, дык падлагоджвалася: тата ды тата ўсё казалы, хочучы, каб на іх больш зямлі адпісаў, а цяпер хоча, каб скарэй памёр... А калі памрэ свёкар, дык жыцця мне ўжо не будзе. Буду парабчачкаю ў іх...

— Невясёлы ліст пойдзе аж у Амерыку...— амаль усё напісаўшы, што гаварыла Алепа, пацмокаў Алесь.

— Я ж не выдумляю,— як апраўдалася Алепа.— Каб Вінцук быў дома, дык такога не было б. Ні Ясь, ні Марыся перад ім гэтак не шалелі б. Дык і трэба напісаць, хай кідае тыя заробкі ды едзе дадому. Неяк жыць будзем...

«Каб быў дома твой Вінцук, дык пекла было б у майго дзядзькі...» — падумаў Алесь: Вінцук і хлопцам і мужчынам падходжваў да жонкі яго стрыечнага брата, Галевы.

Напісаў ліст. Прачытаў.

— Ну вось аж у Амерыку, за акіян, няхай ляціць наша слова! — усміхнуўся Алесь.— А вы, Алепа, не маркоцьцеся ўжо гэтак. Нешта ж будзе. Не прападзіце.

— Дзякую, пане Аляксандра,— пачала кланяцца яму Алепа,— вот вам за фатыгу,— падала клуначак,—вазьміце. І няхай вам бог дасць здароўечка за ваша добрае сэрца.

— Не трэба. Што вы! — збянтэжыўся Алесь.— Нясіце яйкі дзецям.

Яна яшчэ доўга ўнрошвала ўзяць плату, але ён

адмовіўся наадрэз. Пайшла дадому, здаецца, аж павесялелая. Што сказала мужу сваё гора, што ёй паспачувалі.

— О, цёмны народ! — азваўся, як толькі япа выйшла, Гарбуковіч.— І не старая яшчэ, пад сорок педзе, а ні чытаць, ні пісаць не ўмее...

— Гэта не смех, а бяда наша! — адказаў Алесь. Стрымана. Яны з Гарбуковічам, як і з Дзяжко, былі непрыяцелі. Ды дагэтуль яны як маглі тапілі яго. Падаў лісты. У Вільню. Васілю і ў газету «Пашаніва», Васілевічу.— Заказнымі, калі ласка.

Гарбуковіч, не пазіраючы яму ў вочы, узяў лісты. Зірнуў і тут жа вярнуў назад, паклаў на прылавак.

— Не паложана,— прамовіў. Як і дагэтуль, як кажуць, корчыў з сябе інтэлігента, уплывовага чалавека. Пан — здорам боты вымазаў і скурку з'еў.

— Чаму? — здзівіўся Алесь.

— Паштовыя адпраўленні афармляюцца толькі афіцыйна,— адказаў.— А вы парушаеце інструкцыю.

— І вялікае вельмі злачынства раблю?

Гарбуковіч зразумеў здзек, змаўчаў.

— Няўжо ты такі чэрствы? — запытаў Алесь.— Ці так баіцёся кары?

— Не. Я не люблю тое, што любіце вы,— раптоўна шчыра прызнаўся той.— Я саромлюся, што мой бацька — мужык, што я з вёскі. Мужыкі — карайцы. І ўсё наша каравае, грубае...

— Вось якія мы! Самаеды! Самаадрачэнцы!

— А вы? — яхідна ўсміхнуўся Гарбуковіч.— Вы рады, што вы з вёскі? Заўсёды і ўсюды хваліцеся, што з мужыкоў? У горадзе? У лаўцы? У тэатры? У пажонднай кампаніі?

Алесь сумеўся: было, што і ён саромеўся і ў Нясвіжы, і ў Вільні, што ён з вёскі, з сялян, як кажа

гэты рыжы, не хацеў, каб падта бачылі, хто ён, ды насміхоўваліся.

— Вось...— пазлараднічаў, нібы ўзрадаваўся той.— І вы не такі ўжо непахісны вясковец! Бо і ў вас недзе ўсё ж б'ецца жылка: мужыкі мы, не раўня некаму... І дарэмна вы адчынілі школку! Якая з яе карысць? Каму яна трэба? Яна толькі прынясе шкоду. Найперш вам. Калі хочаце, дык магу сказаць па сакрэце: Лядзяш напісаў ужо на вас у губерню данос...

«Ён, агідзіна, не толькі мае лісты ўпотаі чытае, але і сваіх сяброў...» — з прыкрасцю падумаў Алесь. Не ведаў, што і сказаць. Не стрываў, абразіў са злосці і крыўды.

— Вырадак ты, пустазелле! — апаліў яшчэ, мусіць, і агнёвым позіткам.— Але перасцерагаю: я сам магу ставіцца да сябе, да сваіх пачуццяў і да сваёй душы з іроніяю, але разаб'ю рыла таму, хто ўздумае кпіць з мяне, з вёскі, з сялян. Я ўсякія хітрыя прыёмы ведаю. Са мною жарты кепскія. І забіць магу. Як муху! — гаварыў і бачыў, што Гарбуковіч аж палатнее ад страху.— Я ўжо траіх сёлета ў Стоўбцах і ў Вільні са свету звёў. Укакошыў — і рука не здрыганулася!

Гарбуковіч адступіўся, не мог, здаецца, ад перапалоку вымавіць і слова. Алесь павярнуўся і пайшоў з пошты. Не ўтрываў, усміхнуўся: сам не разумеў, нашто так гарэзнічаў і палохаў гэтага Гарбуковіча. Каб прыйшлося біцца ці барукацца, дык наўрад ці адолеў бы гэтага рыжага боўдзілу! Ды яго, Алесь, часта некалі і тут, у Янкавінах, і ў Нясвіжы дзеці і хлопцы білі, а ён не тое што ніколі нікога не біў, але нікому па-добраму і здачы не даў.

— Забудзься ты пра гэтага рыжага пса,— сказала Кацярына, тулячыся да яго плечука.— Ён не толькі даносчык, пляткар, баязлівец, але і самы сапраўдны дураць. Вось бачыш: ён збаяўся ўзяць ад цябе ліст, а ў Налібаках не збаяліся, адправілі. Дык і хопіць пра яго. Хопіць і пра тваю школу. Ясна: ты ва ўсіх цяпер тут на языку. Людзі цябе хваляць, паважаюць! Але ты не гапарыся, не ўпівайся славаю. Ты думай пра мяне, гавары мне добрыя словы...

Ляжалі ў пасцелі. У Собалішынай хаце. Уночы. Цяпер ужо стомленыя пасля каханья. І ўжо не саромеліся адно аднаго. Прывыклі за гэтыя дні — пасля Алесевага вяртання з Вільні. Кацярына заплаціла Собалісе — і за хату, і за маўчанне,— і яны ўжо кожны вечар спатыкаліся тут.

— Чуеш? — тулілася, лашчылася, як кацяня, Кацярына.— Кажы мне добрыя словы.

— А хіба яно ўсё не зразумела? — адгаворваўся ён.— Ці я табе ўжо не казаў?

— Што?

— Пра тое, што ў мяне на сэрцы да цябе...

— Мала, што відаць...— капрызіла.— Ты яшчэ і кажы. Ты можаш маўчаць са сваімі паперамі, з кнігамі, а са мною не маўчы. Скажы, як ты мяне кахаш...

— Я не мастак на высакапарныя словы.

— Будзь ім! — загадвала.— Каб ты раней быў мастак і на словы, і на смеласць, дык я была б толькі твая...— узнялася і ў цемені знайшла яго вусны, пацалавала. Не саромелася, што ў яе неакрытыя шыя, грудзі.— Чуеш, дарагі?

— Чую.

— «Чую! Чую!» — перакрывіла.— Ці кахаш?

— Канечне ж.

— Кажы як трэба! — зноў загадала. — Кахаеш?

— Крыху, — пажартаваў.

— А як крыху? — блазнавала. — Крыху «крыху» ці шмат «крыху»?

— Шмат.

— Ну, кажы! Кажы мне харошыя словы! Пра сваё каханне...

— А хіба трэба пра гэта шмат гаварыць? Пра тое, што на душы? Ці не абясцэняцца тады гэтыя словы?

— Не, не абясцэняцца! Яны заўсёды жаданыя для кабеты... — уздыхнула. Здаецца, гарэзна. — Эх вы, бульбянікі! Усё вы робіце моўчкі! І арацё, сееце, косіце, і кабету берацё, кахаеце... Самас вялікае, што можаце, дык гэта памармытаць сабе пад нос вясёлы матыў ды на галаве пагладзіць.

— Не важна, што ўсё робім моўчкі ці мармычуць сабе пад нос, — усміхнуўся Алесь, — важна, каб добра рабілі ўсё!

— Робіце, праўда, усё няблага...

Яна казалася так, а ён думаў: усё ж яны розныя людзі. Ён спакойны, ураўнаважаны, а яна страсная, бойкая. Ёй, можа, трэба не такі, як ён, цяльпук. Ёй трэба чалавек такі, як і яна. Але яму добра ад яе пачуцця і жадання, што яна абрушыла ў апошні час на яго з вялікаю сілаю.

За гэты час, зрэшты, яны абое змяніліся. Кацярына пахудзела, займела сіняватыя кругі пад вачыма, а самі вочы паглыбелі, яшчэ пабольшалі, свяціліся цяплом і ласкаю. І ён выветраў, аж пацямнеў, і з яго вачэй, як бачыў часамі з люстэрка, пазірала лагоднасць, дабрыня. І ён падзіва спакайнеў, мудрэў і ў той жа час быў часамі бяздумны, як дзіця, усё больш трапляючы ў Кацярынін палон.

У вёсцы ўжо, канечне, ведалі пра іхняе каханне.

Недарэмна ж у апошнія дні вымазвалі Сяргеепкавы вароты глінаю. Нейкі невядомы строгі суддзя не пашкадаваў нават і яго, Алеся. Ды ён не крыўдзіўся. Справядлівасць ёсць справядлівасць.

Яе словы, пацалупкі зноў узбудзілі Алеся. Зноў яны запалымнелі, гарэлі ў агні.

— Сыночка хачу, сыночка... — рыбінаю білася ў яго абдымках Кацярына. — Такого ж, як ты! Яшчэ аднаго Алеську! Чуеш? Чуеш, Алеська?

Ён лагоднае, задаволенае мармытаў у адказ.

— Я спалю, вып'ю цябе! — шаптала. — Да канца. Ты будзеш толькі мой. Ты не зірнеш ні на адну жанчыну. Ты забудзешся пра кнігі і свае паперы. Пра сваю школу. Барацьбу. Бо я табе пакажу тое, што ніхто табе такога не пакажа. Бо я ўся твая. Усё аддаю табе. Чуеш?

— Чую... — шаптаў, адчуваючы, што сапраўды забірае яго ўсяго.

Пасля, калі, знясіленыя, ляжалі побач, Кацярына зноў загаварыла. Але ўжо іначай — не парывіста, натхнёна, а неяк сцішана і трывожна.

— Ты не баішся мяне такой, Алеська?

— Не.

— І ты будзеш кахаць мяне такую?

— Буду.

— Не надакучу я табе?

— Не.

— Можна, і надакучу, Алеська, — прашаптала. — Мы ўсё ж розныя людзі. Я летуценніца, але баба. Эгаістка. І страшэнная. Я хачу мець мужа, сям'ю. Мае ідэалы не такія высокія і вялікія, як твае. Ты не толькі зямны чалавек. Ты... Табе бог даў адчуць місію: ты між небам і роднаю вёскаю. Я разумею гэта, спачуваю, але... Які я тут табе памочнік?! Амаль ніякі. Адно, што я магу рабіць, дык гэта не замінаць табе... Але ж не магу і не замінаць. Бо люб-

лю цябе. Бо хачу, каб ты быў толькі мой! Я ведаю: табе са мною будзе цяжка... А пра яго не думай,— прамовіла, маючы на ўвазе свайго мужа,— я яго не кахаю. Што б ні здарылася, жыць з ім я не буду. Мы зусім чужыя.

4

Зося і маці растрасалі гной у гародчыку. На грады.

За апошнія дні рэзка пацяплела. Пала парнасць, зямля задыхала жыватворна — адскочыла маладая зялёненькая крапіва каля платоў, пырснулі пупышкі на дрэвах, на яблынях сям-там пупышкі ўжо далікатна заружавеліся, збіраючыся неўзабаве распусціцца ў белыя кветкі.

— Сёння дзіўны мне сон прысніўся,— трасучы сахаром гной, сказала Зося.

— Які? — запытала маці. Яны размаўлялі на жаночаму даверліва. Як маці і сталая ўжо дачка.

— Сню: сяджу каля нашага кухоннага акна. Пазіраю ў двор. А там светла-светла. І вот прыляцелі два галубы. Селі на наш плот і вуркочуць. Вур-вур-вур... Аж, калі прыслухалася, дык яны гавораць пачалавечаму. Як людзі. Адзін пазірае на мяне і кажа: «А гэта во Зося...» Другі кажа: «Гавары цішэй, а то яна пачуе». І далей, пра што яны гаварылі, я ўжо не чула...

— Дык я табе пэўна магу сказаць, дзеўка, пра што яны гаварылі... — усміхнулася маці.

Зося разагнулася, зірнула на маці. Тая, ужо бо-сая, як і яна, дачка, трэсла гной рукамі і не то ўсміхалася, не то моршчылася ад перажывання.

— Адкуль вы ведаеце, мама, тое? — здзівілася Зося. Яна шчыра верыла: маці разгадвае сны так, як клубок нітак разматвае.

— А што ж тут не ведаць! — разагнулася і маці, рукавом шэрай сукенкі выцерла лоб.— Галубэ — на сватэ...

— На якія сватэ?

— На самыя сапраўдныя,— адказала маці.— Не сёння, дык заўтра чакай свата, маладога!

Кроў шугнула да Зосінага твару: будуць сваты! Да яе! Канечне ж, прыйдзе Яшка! Не раз ужо казаў: прыйду пасля вялікадня ў сваты з дзядзькам — хрышчоным бацькам!

— Рада я нябось? — як пасароміла маці.— Як каліна зачырванелася, загарэлася!

— От кажаце вы, мама,— схамяпулася, зноў узялася сахаром растрасаць загадзя папошаны сюды кончык гною і торфу.— Як я толькі пра гэта і думаю!

— Каб не думала, дык не сасніла б пра гэта...

— Можна, гэта і не на сватэ. Можна, госці якія будуць.

— На сватэ,— занэўніла маці.— І я некалі сніла галубоў. Першы раз сасніла — пасватаўся Гарбацэвіч. Як другі раз — дык хлопец з Палібак. А як трэці раз сасніла, дык пасватаўся твой бацька. А хто, па-твойму, прыйдзе да цябе?

— Ніхто не прыйдзе,— паспешна адказала яна.— Ды я і не хачу яшчэ замуж.

— Няма яшчэ дзяўчыны на свеце, каб не хацела замуж...— уздыхнула маці.— Гэта потым каюцца, што пайшлі... Я вот, дзеўка, не ведаю: казаць табе ці не?

Зося пасцярожылася. Адчула: нешта маці сапраўды ведае і педагаворвае. Бо і залішне сёння ўважлівая, гаварлівая.

— Калі спадзяешся, дачка, што прыйдзе ў сваты Яшка Нямкевіч, дык надта не спадзявайся...

Кроў адхлынула ад Зосінага твару: чаму не прый-

дзе? Няўжо яны, бацькі, супраць гэтакага добрага хлопца? Моўчкі трэсла гной і пакутавала — ад падазрэнняў і нядобрай здагадкі.

— Думала не казаць, але скажу... — загаварыла зноў маці. — Гэта была я сёння ў Глінінчы, бачыла Галену. Дык ёй сказала свякроў, а свекрыві сказала Ядзя, што яны свайго Янку будуць сватаць да Гарбацэвічавай Апелькі...

Пацямнела ў Зосіных вачах. Няўжо Янка пойдзе да той качкі ў сваты? Няўжо як сляпое кацяня будзе слухацца бацькі? Няўжо кіне яе, Зосю? Няўжо не кахае, падманвае?

— Апелька ж — багатая нявеста, — сказала маці. — Дзесяцін сем ці восем прыпясе ў пасаг. У нашай вёсцы багацейшай за яе і няма.

Лютая злосць заварушылася ў Зосіным сэрцы на Апельку. Не фэйная, не стройная, але вась багатая, дык пра яе больш думаюць, чым пра іншых. Дык і ёй іменна можа быць шчасце.

— Да Апелькі, чула я, і Дземідовіч хоча свайго Уладака пасватаць... — чуючы, што дачка маўчыць, відаць, пакутуе, сказала маці. Паразважыла са сваёй мудрасцю: — Апелька — неблагая дзяўчына. Працавітая, цэслухмяная. Праўда, брыдкая. Ні стану, ні твару, ні хады. Але багатая. А калі багатая, дык... і першая нявеста на ўсю вёску! Так здавён, спакон вякоў, было.

«Што ж гэта? — хацелася запытаць не толькі ў маці, але і ва ўсяго свету Зосі. Але яна маўчала. Толькі крычала нема яе душа. — Няўжо зямля, грошы даражэй людзям за сэрца, за душу?»

Маці, відаць, цяпер гэтаксама было не зусім лёгка. З-за дачкі-красуні. Як-піяк, а вась могуць абмінуць іх, даць ганьбу: хадзіў-хадзіў хлопец да іхняй дачкі, тлуміў ёй галаву, а як у сваты — дык да іншай. Што ж скажуць людзі? Будуць смяцца з іх.

Каб сватаўся Янка да Зосі, дык думалі б, аддаваць ці не аддаваць за яго дачку, а калі не сватаецца, абмінае, дык гэта — смех і плёткі, абгаворы для ўсёй вёскі.

Яна ж, Зося, думала іначай: яна, маладая, яшчэ не магла так думаць.

«Не! — супакойвала яна сама сябе.— Не пойдзе Янка да той качкі ў сваты. Ён жа сам казаў: хачу хадзіць толькі з табою. І ходзіць кожны дзень, і гэтак хораца лашчыць, добрыя словы гаворыць... Ён жа на вялікдзень...— успомніла тое, засаромелася.— А можа, няхай бы я не ўпарцілася? Тады б... Але не... Да шлюбу не...»

— Чуе, дачка, маё сэрца: паляціш хутка з дому! — не то супакойвала яе, не то шкадавала маці.— Гадавала-гадавала цябе, а дастапешся некаму. Мужу, свекрыві. А я з самымі меншымі застануся, зноў уся бабская работа будзе толькі на маіх руках...

Зося не адказала. Новыя думкі і трывогі апанавалі яе.

Сваты прыехалі праз колькі дзён. У суботу.

Пад самы вечар Зося падмяла двор, вуліцу каля свайго дома, пасыпала жоўтым пясочкам і вярнулася ў хату, каб прыбрацца і пайсці на Сяло. Цяпер, пацяплелаю парою, вёска ўжо доўга не спала. Маладзь збіралася на лаўцы паблізу хаты Сцяпана Чорнага, спявала, жартавала, не давала нікому рапа заснуць. Ды і старыя людзі пачалі ўжо даўжэй затрымлівацца на дварэ — корпацца ў градах, познім часам сядзець на прызбах.

Зося пераапрагнулася, як пачула вясёлы грук колаў па бруку.

Шыбнула да акна: хто едзе? Здзівілася: цемнаваты, а на самай справе, відаць, рыжы конь спыніў-

ся каля іхпяга плота, за ўжо зацемененым бэзавым кустом. На калёсах — два мужчыны.

— Мама, да нас людзі, — азірнуўшыся, перасце-рагла маці. Тая яшчэ тапталася каля печы.

«Няўжо сваякі з Дзераўной? — падумала. — Але чаму так позна?»

Маці, выціраючы фартухом рукі, прытупала да акна. Стала за ёю.

— Сватэ, дачка, — прыклала маці рукі да гру-дзей. — Дуга вунь увабраная.

Зося анямела: сваты! І з печаканага — з-пад За-сценка — боку. І праўда, у колцы на дуге — зялёная хваёвая галішка і белаватая папяровая кветка. Хто ж гэта?

— Дзежка! — здзівілася маці. — З Дземідовічам!

Дзяжко — у чорным галіфэ, у хромавых ботах і ў капелюшы — прывязаў лейцы да шула, а яго сват, Дземідовіч, гэтаксама ў галіфэ і ў ботах, у брылёўцы, пешта гаварыў яму і смяўся. Вось Дзе-мідовіч узяў з-пад дзяружкі на калёсах клуначак і пайшоў сюды, у двор.

— А я во... — замітусілася маці. — Як стаяла ля печы, дык гэтак і стаю. Брудная... І бацька ж недзе дзеўся...

«І чаго гэты Дзежка прышёрся? — здзівілася Зо-ся. — Ён жа не хадзіў да мяне, ніколі нічога не гаварыў такога. Толькі зыркаў неяк спадылба, калі пры-ходзіла чаго ў воласць».

— Мама, я ўцякаю, — сказала. — Схаваюся!

— Куды ты? — як спалохалася маці, папраўляючы на галаве хустку. — А што ж я адна?..

Але Зося, ужо не слухаючы яе, шыбнула ў сенцы. У сенцах хутчэй ката ўскочыла па драбіне па-верх, на гарышча. І, не задумваючыся, пават усцяг-нула за сабою наверх драбіну.

Прыклала руку да грудзіны: гэтак білася-трапя-

талася сэрца. Не на жарт спалохалася. Бач, Дзежка на яе замахнуўся! Лысы, фанабэрысты, п'яніца! Што ён важны чалавек, валасны пісар, дык гэта ёй не ішло і не ехала.

У хаце госці сядзелі досыць доўга. Але колькі Зося ні прыціскала вуха долу, да зляжалай кастрыцы, як ні прыслухоўвалася, нічога не пачула. Толькі ўчула, калі рыпнулі дзверы і нехта выйшаў з хаты.

— Зося! — пачуўся матчы голас. — Дзе ты там? Ідзі! Сама скажы што!

Маўчала. Як мыш пад вепікам.

Потым з аблэгкаю пачула: пасунуліся з хаты і нечаканья госці. Моўчкі.

— Канызяцца яшчэ! — ужо на двары сказаў Дземідовіч. — Красупя! Каралевіча чакаюць!

— Мужычка! Ніхто яе, апроч мужыкоў, не возьме! — адказаў Дзяжко.

Калі пачула, як ад'ехаліся, апусціла драбіну, злезла. Вярнулася ў хату.

Маці сядзела пры сталае. Узбуджаная, паружавелач.

— Туляешся! — прамовіла з незадавальненнем. — Ты, маці, адказвай!

— А што вы казалі? — падсела да яе Зося.

— Што ты аж прагнеш замуж...

— Ну, мама, скажэце... — папрасіла.

— Ну што я магла сказаць? Што ты маладая яшчэ, што рана яшчэ табе замуж. Малады, Дзежка, маўчаў, а Дземідовіч хваліў яго, казаў: лепшага жаніха і не знойдзеце. Вучапы, пры службе добрай. Паняю за ім будзеш.

— Дзякую, мамачка, — цмокнула яе ў шчаку Зося. — Добра, што выправадзілі! Калі ён пац, дык пяхай і едзе да якой папі!

— І ў Налібокi, і ў Пруды, і ў Дзераўную гойсаў

па багатых дзяўчатах, але нідзе во гэткага пана не прынялі,— сказала маці.— Але будзе ўжо заўтра языкоў. Усе ж будуць гаварыць пра гэтыя сватэ. Ды такой бяды... Дурны ж дык дурны гэты індык! Сядзіць, надзьмуўся, як не лопше, а тут скок яму на калені з печы наш кот. Дык Дзежка як скрывіцца, як марсяне з калень ката: «Прэч, псіна, з майго сукопнага галіфэ, бо як дам носцыкам хромавага бота, дык і мужыцкія лапы задзярэш!»

«Янка сказаў: ніколі не пайду ў сваты да Анелькі,— падумала Зося, не зважаючы на Дзежкавы дурноты.— І я яму сёння скажу: і я толькі твая...»

5

Красавік з кожным днём цяплеў. Пастаялі дзве-тры паршыя почвы — і наваколлі — зямля, дрэвы — пырснулі далікатнаю зеляцотаю. Сярод гэтай зеляцоты сям-там шышеліся белыя вэлюмы: цвілі яблыні.

Янкавінцы і радаваліся, што пасля вялікадня гэтак дружна ды смела пайшлася вясна, і непакоіліся: калі, крыў божа, мароз, дык не будзе сёлета садавіны.

Гарбацэвічы, усе ўзрушаныя, былі на двары. Сёння яны разам з суседзямі, Нямкевічамі, меліся, як казалі ў Янкавінах, запасваць статак. Змовіліся і панялі разам пастушка — унука Сцяпана Чорнага, Кастуся.

Першы ў хлеў пайшоў ён сам, гаспадар. Са свяцонаю вярбою. Адчыняў брамкі ў загарадках і выганяў быдла — каровы, авечкі. Лёгка махаў вярбою, мармытаў малітву. На двары, калі быдла стоўпілася, кінуў цераз яго загадзя прыгатаваныя тры каменьчыкі, каб статак за ўсю пашу ваўкі не зачапілі, а пасля выцягнуў са страхі колькі саломін і абнёс

быдла — каб тоо не адбівалася ад свайго хлява і двара.

Потым, махаючы вярбою, пагнаў быдла на выган, куды меўся прыгнаць сваю карову і авечак сусед. Неўзабаве паказаўся і той. І гэтаксама гнаў быдла з вярбою ў руках. Як і за ім, Гарбацэвічам, так і за суседам ішлі ўзбуджаныя жонка, дачка, нявестка з дзецьмі.

Каровы сышліся, пачалі хадзіць адна каля адной, крывячыся і настаўляючы рогі. Малодшая чорна-белая Гарбацэвічава адразу ж саступіла суседавай чырвонай карове, саступіла і серадольшая, а вось старэйшая, шэра-белая Зязюля, счাপілася. І яны, упёршыся рагамі ды лбамі, пачалі дужацца. Суседава сапхнула. Значыць, стала ў гэтай чарадзе глаўнісяю.

Каб тыя гады, дык Гарбацэвіч зазлаваў бы, што яго быдла зноў саступіла суседавай карове, а сёлета перажыў гэта досыць спакойна: сёлета яны памірыліся з суседам на вялікдзень і, падпіўшы, нават цалаваліся, дамовіліся, што звядуць разам сваіх дзяцей. Ды во нешта толькі сусед не прысылае сватоў! Няўжо брыкаецца Янка?

Яны, гаспадары, сышліся, наназіралі, як ходзяць адна каля адной каровы, абнюхваюцца і яшчэ не пагінаюць галоў да зямлі, бо, лічы, яшчэ няма той травы.

— Хай паходзяць, пратрасуцца. Увечар смачней з'ядуць, — сказаў Пямкевіч. — А табе, пастушок, каб не спаў раніцай, не травіў чужога поля, не губляў быдла, на гасцінец, — і даў паўрубля, а пасля гаспадыня падала яму клуначак, дзе, відаць, былі хлеб, сала, яйкі.

— Я ўвечар ужо дам, — сказаў Гарбацэвіч, чакаючы, што Ясь зараз, можа, загаворыць пра сваты. Але той не загаварыў. Дык і разышліся без яснасці.

— Не кажа ж нічога во...— ужо дома Гарбацэвіч паскардзіўся Вікці па суседаву стрыманасць.

— А ты што хочаш? Каб адразу ўсё!..

— Адразу! Адразу! — перакрывіў.— Зараз араць, сеяць будзе, дык хіба да сватоў і да вяселля мне будзе?!

Апелька, прыгнечаная, маўчала. Яна ведала: Янка ходзіць да Зосі, на яе не зважае. Але старыя хочуць прымусам злучыць іх. Яна-то з вялікай радасцю пайшла б за Янку, бо ён вельмі падабаўся ёй, яна нават употай кахала яго, але цяпер гэтай бацькоўскай волі была не зусім рада. Ведала: Янка яе не кахае. Маўчаў і Віця. Але той, наадварот, усцешваўся. Ён хацеў бы, каб Янку звялі з яго сястрою, каб Зося засталася вольнаю. Адно, што яго насцярожыла і не давала спакою, гэта тое, што да Зосі пачалі ўжо і іншыя ездзіць у сваты.

— Вы, тата, можа, першага Віцю жанілі б,— сказала Апелька, каб паспачуваць брату і заадно аддаліць ад сябе трывожныя падзеі бацькавай задумы.— Ён жа і старэйшы, ён жа і яшчэ адны рукі ў хату прывядзе, зямлі прынясе вам...

— А можа, і праўда, Пётрык, яна кажа,— седзячы каля стала, прамовіла Віця.— Апелька ж яшчэ зусім маладая. Ды няведама яшчэ, ці захоча яе Янка ўзяць...

— Захоча! Не захоча! — незалюбіў ён.— Што бацька скажа, тое і будзе! А сама ж чула, што Ясь сказаў: параднімся... Хлонца я калі захачу жапо, а вот дзеўку калі хочаш замуж не аддасі. Ды ў сваёй вёсцы, ды ў добрую сям'ю... Каб і ёй, і каб мне добра было. Аддадзім замуж яе, тады жэнім і яго.

Віця замаўчала, ведала: спрачацца з мужам — ваду ў ступе таўчы. Не перавярнеш на сваё.

— А я не хачу той прудскоў...— нечакана смела сказаў Віця, міргаючы-міргаючы вейкамі.

— А каго ж ты хочаш? — сеўшы ля стала, запытаў бацька. — Купчыху? Гарадскую? Царэўну?

Віця не адказаў.

— Ён Зосю Мішукову хоча, — падказала дачка.

— Зосю-Барбосю! — перакрывіў Гарбацэвіч. — А можа, Верку Чорную? Яшчэ ж багацейшая!

— Ён не з-за багаця яе хоча ўзяць...

— А з-за чаго ж? — рэзка запытаў Гарбацэвіч у дачкі.

Анелька не ведала, як сказаць тое, пра што думала.

— Ды не кіпі-сквірчы ты, як скварка на патэльні, — ціха папрасіла жонка. — Па-людску хоць раз з дзецьмі пагавары.

— Ні пра якую Зосю і думаць не трэба! — закрычаў Гарбацэвіч. — Я ж сказаў: у Прудах добрую дзяўчыну нагледзеў. Можа, дзесяцін і сем зямлі прынясе ў пасаг.

— Павешуся, але той не вазьму! — асмялеў Віця.

— Вешайся! — не збаяўся бацька. — Будзе на-мойму, а не па-вашаму! — і пачаў як разважаць сам з сабою. — Ён Зосю возьме! Дзве дзесяціны! Бачыце, ён не думае, каб дабро сабраць, гаспадаром быць. Ён хоча толькі на бацькавым дабры раскашавацца! Яму зямля не трэба! Яму краса трэба! Які толк з тваёй красы? Яна сёння ест, заўтра яе няма. А вот зямля была і будзе. Дык і трэба думаць найперш пра яе. Каб і табе было, каб і тваім дзецям яшчэ болей засталася. Бо іначай жа ў трэцім ці ў чацвёртым калене ты сваю радню ў парабкі завядзеш... Ды хіба тая, прудская дзеўка благая? Крывая? Сляная? Не. Дзеўка якраз круглая, гладкая, залаты зуб у роце... Пра яе, — зірнуў на Анельку, — няма чаго гаварыць. Яна дзяўчына. Яе трэба аддаць замуж. І без добрага пасагу не аддасі. А вот ты ж, — зірнуў на

Віцю,— хлопец. За цябе ўжо трэба і добра ўзяць...
Наша некалі возьмеш у свае рукі — дык мусіш яшчэ
багацейшы стаць, чым я... А калі ты так не думаеш,
дык які тады з цябе гаспадар?!

Маўчалі. Усе.

— Не ўмеце вы па-гаспадарску думаць, дык
буду я, пакуль жывы, гаспадаром у хаце! — сказаў
цвёрда.— Што скажу, тое і будзе. Памру — тады як
хочаце жывіце. Хоць і чорту лысаму аддайце маё
дабро, што я на кропельцы ўвесь свой век збіраў, а
самі ідзіце ў парабкі...

Зноў усе маўчалі. Гнятліва. Ён, хоць і задушыў
усіхнюю волю, аднак адчуваў: няма радасці. Не ра-
зумеюць жа яго. Як ён вораг ім — і жонцы, і дзецям.
Не вытрываў, пацягнуўся на двор. Падумаў: трэба
было б перасыпаць частакол у гародчыку. Але цяпер
жа нямажна: яшчэ не сеялі. Кажуць жа, зерне ўваб'-
ецца ў зямлю і не выб'ецца і дажджу ўсё лета не
будзе. Праклянуць тады людзі. Як летась клялі Чор-
ных. Казалі, што з-за іх недзе, можа, і з месяц стаяла
летась сухмень.

Гарбацэвіч не гаварыў ні з кім з родных да сама-
га вечара. І да яго не загаворвалі. Дзеці гаманілі
толькі з маці, хадзілі каля яе, як кураняты каля
квактухі.

Ён пыніў работу ў хляве і ў гумне моўчкі, думаў,
разважаў сам з сабою. Увечар, калі павячэралі, сеў
пры лучыне правіць конскую зброю. Бо ні хвіліны
не мог быць без работы.

Вікця тапталася каля печы, дзеці шмыгнулі з ха-
ты. На гулянку.

Але хвілін праз колькі дачка вярнулася. Нейкая
патапырапая, напалоханая.

— Мама,— запынілася ў парозе, сашчапіла ру-
кі.— У Віці абора... Ён пайшоў у гумно...

Ён рантоўна падняў галаву, зірнуў са здзіўлен-

нем, нічога не разумеючы. Вікця аж адкінулася спіною назад, трымаючы ў руках міску, і рантоўна пачала бялець-бялець. Хутка прыклала правую далонь пад грудзі.

— Чаго ты сядзіш? — выдыхнула, здаецца, з цянавісцю назіраючы на яго. — Бяжы! У гумно!

Цяпер і ён зразумеў: сукіян сын, задумаў пешта пяладнае. Падхапіўся, кінуў на табурэтку вобраць і намчаўся з хаты на двор. Там ужо было цёмна.

Дзверы ў гумно былі зашчэпленыя. Але не знадворку — не на замок, а з сярэдзіны.

— Віця! — крыкнуў. — Ты тут?

Следам прыбеглі і жонка з дачкою.

— Ну, што? — запытала Вікця.

— Во, замкнёныя...

— Віцечка! — ускрыкнула Вікця. — Ты тут, сыноч?

Маўчанне.

— Скажы ж хоць слоўца, дзіцятка!

— Тут, — пачуўся слабы сынаў голас.

— А чаго ж ты там?

— Адчыняй і выходзь! — не чакаючы, што адкажа сын, закрычаў Гарбацэвіч. — Смаркач! Няўдаліца! Ёлупень!

— Не выйду! — адказаў сын. — Калі будзеце сватаць да прудскоў, павешуся! Не хачу ні жаніцца, ні жыць!

— А божачка! — ускрыкнула Вікця. — Што ж ты надумаў, сыноч?

— Я яму зараз дам пятлю! — заскрыгатаў зубамі Гарбацэвіч. — Ён яшчэ палохаць бацькоў будзе! Вешацца! Ах ты, шыбенік! — турзаў за клямку, а пасля дрыготкімі рукамі дастаў з кішэні складанчык, адчыніў і прасунуў лязо між палавінкамі дзвярэй, каб скінуць крук. Але той, цяжкі, было нялёгка прыпадняць вузенькім лязом.

— Сынок! Міленькі! Родненькі! — галасіла Вікця.— Адчыні! Выйдзі! Што ж ты, дурненькі, падумаў?! Што ж ты набраў у галаву?

— Хай тата будзе толькі адзін багаты! — пачуўся адчайны сынаў голас.— А я не хачу быць багаты! Я вешаюся! Ма...— і раптоўна замычэў. Заціх.

Гарбацэвіч напружыўся, скінуў крук. Той ляснуў аб вушак. Разяхліў дзверы. І ў цемені ўбачыў: ківаюцца над праходам ногі. Павесіўся! Самагубец!

— О! — толькі віснула Вікця і аб'ехала долу. Залямантавала дачка.

Ён жа, гаспадар, абхапіў ногі, прытрымаў і зусім ужо дрыготкімі пальцамі павёў па адзенні, дабраўся да шыі: і праўда, на ёй абора. Трэба разрэзаць яе! Але як? Ён невысокага росту, не дастае вышэй сынавай галавы. Але няма чаго чакаць. Пачаў чыкаць пажом абору за Віцевым каркам. Можа, тыкаў лязом і ў шыю. Але не зважаў. Абы разрэзаць абору.

Чыкаў па аборы, здаецца, цэлую вечнасць. Урэшце разрэзаў, але не паспеў утрымаць сынава цела. Яно рухнула ўніз. На сячкарню. Не здагадаўся стары дурань, каб стаў на яе, дык і дастаў да аборы.

З сячкарні Віця скаціўся долу. Гарбацэвіч нагнуўся да яго, стукнуўся лобам аб кола. Абмацаў чамусьці сынаву шыю — на ёй пятлі не было. Але сын, здаецца, нежывы. Што рабіць? Трэба вынесці яго па двор. На свежае паветра. Ой, які дурны хлопец! Ой, што набраў у галаву! І хто б падумаў на яго такое!

Паспрабаваў падняць. Цяжкі. Не па яго ўжо сіле. Узяў пад пахі, павярнуў галавою да дзвярэй і пацягнуў. Там, за імі, ляжала Вікця, галасіла Анелька. Бог ведае да каго кідацца: ці да сына, ці да жонкі?

— Бяжы па ваду! — загадаў дачцэ, адчуваючы печакана дзіўную разважлівасць.

Пабегла. І калі ён выцягнуў сына з гумна, паклаў каля маці, Апелка вярнулася. З вядром. Ён зачэрпнуў з вядра прыгаршчы вады, лінуў на сына, а пасля — на жонку.

Першая апамяталася Вікця. Прыўзнялася, убачыла сына, што ляжаў нерухома побач, падпаўзла да яго, загаласіла:

— Сыноч! Родненькі! Міленькі!

— Ды ціха ты! — асек Гарбацэвіч. — Парабіла крыку на ўсю вёску! Панеслі ў хату.

Ён пад пахі, а яны, кабеты, за погі панеслі Віцю ў дом. Паклалі ў кухні на лаве.

Віця быў з заплюшчанымі вачыма, белы-белы, як снег. Ні крывінкі на ім. Нават на шыі, што была падрапана складаччыкам, няма крыві.

Няўжо памёр? Няўжо смерць у хаце? І такая гвалтоўная! З сорамам, з ганьбаю на ўсю воласць!

— З'еў, з'еў дзіця, ірад! — залямантавала Вікця, становячыся на калепі каля сына. — За пепажэрнасць сваю загубіў! Сыноч! Ці жывы ты? Адплюшч вочкі, Віцечка! Скажы слоўца! Нашто ж ты так пакараў нас?

Гарбацэвіч чуў недзе: топельнікам ці вісельнікам на хуткую часіну трэба падымаць і апускаць рукі, а гэтаксама старацца ўдыхнуць ім у рот са свайго рота. Дык ён пачаў падымаць і апускаць сынавыя рукі — а яны ўжо былі, здаецца, халодныя, як лёд, — а пасля нагнуўся, разамкнуў губы, але, не могучы разамкнуць зубы, задыхаў.

— З'еў, з'еў без пары дзіця! — не пераставала дакараць яго Вікця. Але ён маўчаў, не зважаў, стараўся даць Віцю нейкі ратунак.

І вось, здаецца, Віця ўздыхнуў, варухнуў галавою. Гарбацэвіч запыніўся: пабегла-пабегла на сынавым белым твары жывая хваля, варухнулася піжняя пашчэпка.

— Жывы! — радасна прашаптаў.

Вікця і Авелька перасталі лямантаваць, узняліся.

— Жывенькі! Сыночак! — усклікнула Вікця, пяшчотна гладзіла Віцеў высокі лоб, белыя ўпалыя шчокі, шыю. Вось цяпер на параненай шыі паказалася кроў, што пачала набухаць у буйныя кроплі.

— Нашто, нашто адратавалі? — калі апамятаўся, прашаптаў Віця.— Сяроўна, сяроўна навешуся!

— Сыночак, што ты кажаш! Гэта ж такі грэх! — цалавала яго Вікця.— Няма ж большага граху і сорама, калі хто вешаецца! Усім жа нам ганьба на ўсё жыццё! Вялікая пляма на наш род!

— Сяроўна, сяроўна... — шаптаў аслабелы, нямоглы Віця.— Скрышку забралі, Шлёму прадалі... Душу маю забралі, прадалі... Цяпер... увесь свет ад мяне забіраюць, прадаюць... Сяроўна...

— Не кажы так,— прасіла Вікця.— Праўся, становіся на ногі, і мы ўсе разам упросім бацьку, каб ён не сватаў цябе да той прудскоў, каб дазволіў сватацца да той, да якой ты сам хочаш. Няхай прападзе, згіне тая зямля, няхай сінім агнём гараць тыя грошы! Хіба ж яны даражэйшыя за жыццё? Хіба бацька — звер? Вораг? Непрыяцель свайму дзіцяці? Хіба ў яго каменнае сэрца, як у таго Гаспадара-каменя? Хіба пагоніць цябе з-за багацця без часу, без пары ў магілу?!

— О, даў бог сына! — калі небяспека Віцевай гвалтоўнай смерці прайшла, уздыхнуў Гарбацэвіч, сеў на табурэцік, адчуваючы, як у самога баліць, нібы вырываючыся з грудзей, сэрца, трасуцца рукі.— Няма ў мяне сына! Хіба гэта сын?! Хіба бацькава апора?

— Маўчы, Пётрык,— не баючыся, зноў асекла яго жонка.— Што ты плячэш? Што гневіш бога? Дзякаваў бы, што дзіця жывое засталася! Век жыву, а не ведаю: што ты за чалавек?! Дзіця рукі на

сябе пакладае, а ты... Адна сляза пагарнулася і тая назад вярнулася! Цахкае і цахкае, як воўк зубамі!

...Нямкевічы гэтыя дні таксама сварыліся. У іх хаце каторы ўжо дзень панавала непрыязь. Такога ў іх яшчэ ніколі не было.

— А я кажу: печага варажыць, калі над носам ляжыць! — вось і цяпер, седзячы каля стала, стукаў на сталае кулаком гаспадар, Ясь.— Падахвоціўся Пётрык парадніцца з намі — дык трэба богу дзякаваць за гэта! Мала-веля сем дзесяцін у пасаг дасць! Гэта ж які кавал! Гэта ж ужо гаспадарка большая за нашу цяперашнюю!

— Не хачу! — адмаўляўся Янка, стоячы ля камінка.— Ні зямлі яго, ні гаспадаркі!

— Бо дурань! — і са злосцю, і з горыччу, што сыны слухаюць яго ўсё менш і менш, не стрываў, крыкнуў бацька.— Самы дурны ёлуп і асталоп! Асёл! Бязмен! — Так разлаваўся, што аж разгубіўся. Пасля, перамогшы злосць, паскардзіўся, развёўшы рукі: — Гэта ж само шчасце ў рукі ідзе, а ён пос адварочвае. Будзе зямля, будзе сенакос, лес свой, адзелім, паставім хату — гаспадар будзеш! Чалавек!!! Дык не хоча! Давай яму красуню, хоць і голу! Ён сядзе, будзе любаватца на яе — і ў хаце, у хляве ды ў гумне ў яго ад гэтага любавання ўсяго поўна будзе!

Бацька быў з тых людзей, што любілі і ўмелі думаць, разважаць, абдумваць загадзя кожны свой крок і рабілі ўсё па задуме, ішлі да жаданага спакойна, без мітусні. Бывала, ён нешта значнае рабіў і спехам, па інтуіцыі, па нейкай важнай прычыне, дык тады, не маючы часу, раіўся з усімі, усіх слухаў і часамі, калі з ім не згаджаліся, разгубліваўся, нават крыўдаваў і злаваўся, асцерагаючыся, што яго не разумеюць, што не выйдзе так, як ён думае, будзе горш. Не толькі яму. Але і ўсёй сям'і. Вось і сёння ён быў выбіты з раўнавагі. І яшчэ таму, што адчу-

ваў: што ні кажы, а ўсё ж ён цяпер не зусім мае рацыю, печага хоча дабіцца гвалтам, супраць сынавай волі, і тое «нешта» калі не звычайнае, дык не зусім прыстойнае, чалавечае.

— Праўду ж, сыноч, бацька кажа... — мякка ўставіла сваё слова маці, стоячы каля печы. — Паслухаў бы ты. Так ужо заведзена на свеце: дзеці навішны бацькоў слухаць! Бацькі ж дзецям ліха не зычаць.

— А калі ён ненавідзіць гэтую Анельку! — улезла ў гамопку Кастуся. Яна сядзела на лаве ля акна. Зірнула чамусьці не на бацькоў, а на Алесья, які сядзеў пры сталі. — Калі ён любіць Зося!

— Любіць! Не любіць! — перакрывіў бацька. — Гэтыя бздыкі... гэты сверб... гэтая ўпартасць... Ад малядых гадоў! Ад дурноты!

— Гэта самае дарагое, тата, што мае чалавек... — ціха прамовіў Алесь. — Без гэтага ён тая ж жывёліна... Звялі — развялі... Зноў праз год звялі... Царква асуджае каханне без шлюбу, а народная мудрасць, народныя песні — шлюб без кахання...

— А ты маўчаў бы! — не выцерпеў, напад і на яго сёння бацька. Здаецца, даўно ўжо хацеў напасці, ды шукаў толькі зачэпку. — Са сваёю навукаю! Са сваімі бздыкамі! З Вільняю! Са школаю сваёю! І са сваёю любасцю... — уздыхнуў, а пасля паказаў пальцам: — Вунь сівыя валасэ на скропях, вучаны-правучаны, а вырабляеш, як і яны... — кіўнуў на малодшых, на Янку і Кастусю. — З замужняю сплёўся... Нашто? Дзяўчат хіба мала? З-за цябе брыдка цяпер на вёску выйсці, людзям у вочы зірнуць! Дзеці дык дзеці ў Нямкевіча! Адно мудрай выштукоўвае за другое! Во радасць мне па старасць! Во цешыце!

— Вы і Алесья не разумееце, тата... — заступілася Кастуся...

— Што — не разумею?! — выгукнуў бацька, наліваючыся крывёю. Здаецца, ніколі такі злосны не

быў. Нібы шалёная муха ўкусіла яго за вуха. — Што я — дураць? Вы ўсе разумныя, добра ўсё робіце, а я здурэў на старасць? Я смяшу людзей? — падхапіўся, скрывіўся ад болю. — Не-э! Я вас дабру вучу! Успомніце некалі гэта, за локаць сябе ўкусице... — і выйшаў з хаты, са злосцю лягнуў дзвярыма. Не вытрывалі, распусціліся первы і ў яго, снакойнага, разважлівага ды памяркоўнага чалавека. Мусіць, кожны чалавек не можа ўзяць на сэрца, вытрымаць без меры думак, згрызот, бяды і гора, бо сэрца рана ці позна стамляецца, хутчэй і памалей ганяе жыва-творную кроў, аслабляе, адбірае ад чалавека моц і трываласць.

6

Як і часта бывае, у Янкавіны ўвесну прыйшла смерць. Чалавек хварэў, марпеў, гібеў усю зіму, пазней, у цяпло, акрыяў і, здаецца, стаў на ногі, зноў зачапіўся за жыццё. Аж не. Тут, калі ён раслабіўся, паверыў у сваю моц, смерць падпільнавала яго ў ціхім закутку і гвалтоўна скасіла.

На першы погляд, гэтая смерць не павінна была вельмі ўзрушыць Янкавіны. Памёр не свой, не тутэйшы чалавек, а чужаніца. Дый той пражыў у вёсцы па выпадковай волі лёсу ўсяго некалькі месяцаў. Але гэтая смерць уразіла янкавінцаў: памёр усё ж малады чалавек, яму трэба было яшчэ жыць ды жыць, памёр чалавек шчыры, сумленны і, па-трэцяе, памёр чалавек адзінокі, як той выпадкам ацалелы колас на жніўі. Адышоў ён ціха, непрыкметна. Уночы позна, як распавядала Собаліха, сядзеў за сталом, пісаў, пасля лёг у пасцель, але доўга не спаў. Потым урэшце заснуў, спаў ціха, падняўся пазнавата, выйшаў на двор, памыўся і печакана паміж васьмію з паловаю і дзевяццю гадзінамі раніцы адчуў

сябе кенска. Прылёг — і не ўстаў. Пават слова не сказаў. Відаць, раптоўна спынілася сэрца. «Лёгка смерць у чалавека, — гаварылі ў Янкавінах. — Значыць, чалавек быў добры. Душа хутка, лёгка развіталася з цэлам».

Алеся смерць Казлова выбіла з раўнавагі. Хоць і мала яшчэ ведаў гэтага чалавека, хоць не зусім мог зразумець яго і цалкам згадзіцца з яго думкамі, з яго ідэямі, але меў ужо яго за добрага сябра. Лічыў: Сямён Васілевіч ды Казлоў і Чарноў на цяперашні час тыя людзі, з кім можа пагаварыць па шчырасці, хто заўсёды ўмее памагчы. І вось на табе, не стала гэтага высакароднага чалавека.

Алесь пастараўся, каб пахаваць добрага адзінокага чалавека пачэсна, даць нябожчыку прытулак на янкавінскай зямлі. Ён паклапаціўся, каб людзі (Міхайла і Пятро Чорныя) выкапалі магілу на грудку, каля адзінокай старой сасны — дрэва, што сам вельмі любіў, каб яны памылі нябожчыка і зрабілі яму дамавіну. За ўсё заплаціў свае грошы, бо ўвесь скарб, што застаўся ад Казлова, параіўшыся з івянецкімі знаёмымі, рашыў выслаць у Маскву, нябожчыкавай былой жонцы.

Айцец Феадор адмовіўся прыйсці на пахаванне «бязбожніка», але янкавінцы, не зважаючы на бацюшкаву пагарду, прыйшлі ў Собалішыну хату, развіталіся з Казловым. Старыя пасядзелі пры ім, адпелі, пагаварылі пра яго цяжкі чалавечы лёс, пра яго дабрыню, успамінаючы, калі і каму ён сказаў, парадзіў нешта добрае, маладыя і дзеці сцішана пастаялі ў парозе. Пазаўтра амаль уся вёска, апрача службоўцаў, выйшла праводзіць Казлова ў апошні шлях.

Дзень надзіва стаяў пагодны, сонечны. Неба было высокае, блакітнае, ні ветрыку; вакол, на аселіцы, наплавах, узбоч дарогі, што вяла на Пруды,

на дрэвах цнатліва ланчыла вочы маладая зеля-
пота.

Казлова везлі на іхнім, Пямкловічавым кані.
Алесь, калі сказаў бацьку, каб ён завёз нябожчы-
ка, не адмаўляўся, згадзіўся з аднаго слова.

Казлоў — у сваім навейшым чорным касцюме і ў
чорных туфлях, са скрыжаванымі на грудзіне рука-
мі — ляжаў у дамавіне спакойны. Алесь, як і астат-
нія, здзіўляўся: з нябожчыкавага твару зніклі паку-
ты, цень, стомленасць. Твар пават папаўнеў, пакруг-
леў, на ім заявіліся спакой, лёгкасць, і ён, твар, з ву-
сікамі ды сівой бародкай, стаў вельмі прыгожы, ма-
лады. Рапцей Казлоў здаваўся нашмат старэйшым,
пажылым ужо дзядзькам, а гэта ляжаў яшчэ мала-
ды чалавек.

Алесь ішоў з Чарновым услед за івянецкімі кале-
гамі Казлова. І тыя, і Чарноў, што ішоў побач з
Алесем, здаецца, раптоўна пастарэлі, былі як ста-
рыя дзядзькі. Чарноў і ўчора, і сёння не піў, нібы
шкадуючы земляка, нібы раптоўна сам збаяўшыся
смерці, але цяпер і ад гэтага, мусіць, быў яшчэ бо-
лей спакутаваны. Здаецца, і яго скроні за сённяш-
нюю ноч пакрыліся серабром.

Алесь пазіраў па спакойны, малады твар Казло-
ва і думаў, што той пажыў вельмі мала, не паспеў
зрабіць і дзесятай долі таго, што ведаў, што хацеў
ды мог. Яго ідэя была яшчэ высока ў аблоках, і, мо-
жа, яна ніколі і не спусціцца на зямлю. Дык як лі-
чыць: жыццё Казлова было ўдалае ці няўдалае? Трэ-
ба было яму ісці якраз па гэтай дарозе ці не? Ці ацэ-
няць яго як трэба? Будуць памятаць альбо забудуць?
У спісе герояў, што не пашкадавалі свайго жыцця за
светлую будучыню, будзе яго імя? Гэты ж Казлоў, не
вагаючыся, аддаў усе сілы, пачуцці не для сябе і
свайго дабрабыту, а для ўсёй Расіі і яе шматлікіх
народаў, для чалавецтва. Ён страціў сваё самае дара-

*«Сёння ў Янкавінах палілі зіму, збіраліся гу-
каць вясну».*

гос для печага шчасця. Праўду, канечне, пекалі казаў Чарноў: Казлоў — сапраўдны рускі інтэлігент, рэвалюцыянер. Знацца з ім, сябраваць было сапраўднае шчасце. І хто ведае, можа, каб ён жыў, дык яго і Алесевы дарогі неўзабаве і сышліся б. На ўсё жыццё. Бо пяможна было не верыць у шчырасць, сумленнасць, высакародныя намеры Казлова, у новую Расію, сапраўдным сынам якой ён быў. Праўда, гэтая, мікалаеўская Расія была і для яго, рускага, неміласэрная.

Няўжо будзе несправядлівасць і Казлоў трапіць у лік «і іншыя»? Ці забылася пра яго няверная жонка, забудуцца сябры, Янкавіны, і праз дзесятак гадоў, калі прыйдзе новае пакаленне, стане яго магілка безымяннаю? Хіба мала на свеце гэтых безымянных магілак?

Падумаў і пра сябе. Ці так ён жыве? Ці тое робіць? Ці не заблытваецца ён часамі ў жыццёвым клубку? Ці не бачыць ніякага выйсця? Колькі яму яшчэ засталася жыць? Як яго будуць хаваць? Будуць шкадаваць людзі ці збудуць з рук як гаротніка, няўдачніка? Ці застаецца ён у памяці людскоў? Ці трэба будзе калі ўся яго цяперашняя работа? Ці засвеціць каму агеньчык яго душы? Той агеньчык, што гарыць ад пакут!

На магілках — а яны яшчэ былі невялікія, толькі праваслаўныя — Чорныя, Алесь, Чарноў ды івянецкія высельныя знялі труну з калёс, паставілі яе каля глыбокай панылай ямы. Людзі абступілі яе з усіх бакоў, пазіраючы на малады нябожчыкаў твар. Кабеты заплакалі.

— Божа мой, божа! — выціраючы куточкам чорнай хусткі на шчацэ слёзы, пабедавала Нямкевічыха, Алесева маці. — Адзінокі чалавек! Як палец! Хоць бы адна родная душа была цяпер тут!

— А які паглядны! — сказала Мішучыха. — Жы-

вы быў, дык худы, белы, стары, а гэта такі малады, файны! Жыць ды жыць яшчэ трэба было чалавеку!

— Відаць, доля яго такая ўжо...

— Мусіць, лёгка цяпер на душы ў яго...

— Невядома, дзе ўжо тая душа...

— Хай бы прыйшоў хоць Дземідовіч. Як гэта так, каб без усяго царкоўнага хаваць чалавека? З хрысціянаў жа ўсё ж...

— Грамадзяне янкавінцы! — пачуўся ў гэтай гамане голас івянецкага высылнага, Кіеўскага, невысокага, поўнага чорнавалосага чалавека. — Мы аддадзім зараз на вечны супакой у вашай зямлі цудоўнага чалавека. Ён з новых, перадавых людзей, што прысвяцілі сваё жыццё светлай будучыні людзей усяго свету, Расіі, за вашы лепшыя новыя дні, грамадзяне янкавінцы! Гэта быў адукаваны, шчыры, сумленны чалавек, стойкі баец, што змагаўся з несправядлівасцю, умеў цярпець усе пакуты і нягоды, што, на жаль, наша вялікая Айчына шчодро адпускае сваім лепшым сынам, жорстка праследуе і карае...

— Спыніце атыдзяржаўныя прамовы! — педзе ззаду пачуўся голас Ледзяша, які, выходзіць, таксама прыйшоў сюды. — Аддаў чорту душу адшчэпенец — дык і зарывайце!

Прамоўца збянтэжыўся, паўзіраўся чорнымі вачыма ў натоўп, шукаючы позіркам таго, хто не толькі замінаў гаварыць, але і так непрыстойна кашчунстваваў. Сумеліся, пачалі азірацца з насцярогаю і янкавінцы.

Каб не разладзіць пахаваўне, Алесь знайшоў, дзе той Ледзяш, а пасля хутка праціснуўся цераз гурт і сутыкнуўся з ім твар у твар. Той, у мундзіры, у ботах, з фуражкаю ў руцэ, пазіраў насуплена. Шчокі былі падрапананыя — пасля нядаўніх, велікодных, прыгод.

— Перастаньце! — пягучна, але строга прамовіў Алесь.— Пяўжо не маеце ні кропелькі такту, розуму? Вы ж таксама смертны...

— Толькі без мітынгаў...— агрызнуўся той.— І не сыкай, павімаеш! Я хутка знайду ўправу! На цябе — таксама... Не доўга ўжо табе гуляць...

— Не дзеля нас, дзеля новай Расіі — памаўчыце, калі ласка!

— Не-э! Не будзе, не дачакаецеся вы ніякай «новай Расіі»...

— І праўда,— загаманіў Міхайла Чорны,— дайце пахаваць чалавека...

— От цалавек! — загневаўся і Пятро Чорны.— Нават і тут яго трасца дрэнцыць...

— Вот паглядзім, хто на яго пахаванне сюды прыйдзе...

— Ды ніхто!

— ...Барацьба, што вёў наш друг, не закончылася, не мае яшчэ перамогі,— адчуўшы падтрымку, загаварыў далей Кіеўскі,— мы, сябры, аднадумцы, будзем весці яе далей. І мы даб'емся свайго. І верце, грамадзяне янкавінцы, не вы, дык вашы дзеці будуць жыць у той светлы час, за які аддаў жыццё наш незабыўны Юры Васільевіч. Пухам табе зямля, дружа!

Замаўчаў, спахмурнеў у жалобе. Пасля пацалаваў у лоб, адышоўся. За ім развіталіся і яго калегі.

Пасля, калі Чорныя забілі цвікамі века труны і апусцілі яе вяроўкамі на дно ямы, калі засыпалі яе жоўтым пяском, выраўнялі магілку, калі той-сёй (Чорныя, Алесь, Чарноў, івянецкія высылныя) пайшлі да Собаліхі на вячэру. Чарноў падпіў, разжалобіўся і плакаў Алесю:

— Аляксандр Восіпавіч, якога чалавека мы сёння пахавалі! Якіх выдатных сыноў губляе Расія! З кім мы застапёмся? З кім будзем жыць?

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

1

Сцяпан Чорны зірнуў у акно: на дварэ светлата, ценшынь. Каторы ўжо дзень. Усё смялей зсяняе вакол. Абедзве нявесткі, дзеці ў гародчыку — капаюць грады, разбіваюць камякі зямлі, вытрасаюць пустазелле. Вось дзеці загулі, закрычалі, пабеглі да плота. Старэйшыя, Кастусь, Язэп, перасягнулі яго, паныбавалі ўздоўж старога плота і вуліцы. Сцяпан прыплюшчыў блізарукія вочы: насустрач ім на мыліцах, на адной назе чыльгікае чалавек. Адна нага ў чаравіку, другой няма. Замест яе пустая калашына, што падаткнута пад пояс. Паліто расхіпутае, дык гэта ўсё добра відаць. І як пабегла з гародчыка старэйшая нявестка, Аўдоля, абамлела сэрца: ды гэта ж старэйшы сын! Кірыла! Без нагі!

Аўдоля вась выбегла з двара, павісла на Кірылавай шыі; дзеці, Кірылавы і Андрэевы, абляпілі іх.

— Паўліна... — прашаптаў ён, падняўся. — Кірыла вярнуўся... Без нагі...

— О, божа! — спалохалася жонка, пагрэблася з лачы. Спаўзла, хістаючыся, патэпала да акна. Жакнулася, убачыўшы. — Без нагі! Калека!

Ён адчуў, чаму бегла з лямантам Аўдоля, чаму так жахнулася яна, маці. Ён і сам у першую хвіліну тое ж падумаў: які цяпер з Кірылы работнік! Будзе ўжо век гараваць сам, будзе жыць у галечы сям'я!

— Дзякуй богу, што жывы... — прамовіў уголас... — Колькі вунь нашых і чужых мужчын нагінула і ў Сібіры, і ў Амерыцы!

Аўдоля і дзеці адпусцілі Кірылу; ён, падскакаючы на адной назе, спрытна пакіраваў сюды, да хаты. Ідучы па двары, спачатку намахаў рукою бра-

тавай, Гані, тая, чамусьці прыкрываючы абедзвюма рукамі жывот, усё яшчэ стаяла ў гародчыку і сіратліва пазірала на яго, а пасля, з няёмкасцю ўсміхаючыся, памахаў рукою і ім, бацькам.

— Божачка! — прашантала Паўліна. — А сівы сівы ўжо! Як і ты!

— Што ж ты хочаш, — прамовіў ён, — не на гулянцы, не ля мора цёплага быў. У шахце...

Кірыла пераставіў мыліцы цераз парог — дзверы яму адчынілі сыны, — пераскочыў.

— Кірылка! Сыночак ты мой! — падалася да яго маці. Той зморшчыўся. Ад болю. І свайго, і ад таго, што такая слабая, нямоглая маці. Не жывы чалавек, а лічы, цень ужо ад яго. — Што ж яны з табою зрабілі? Нашто ж яны так цябе скалечылі?

Зайшоўшы ў хату і закрыўшы бруднымі — ад чорнай, перагноенай зямлі — рукамі твар, галасіла і Аўдоля.

— Ціха вы, бабы! — сыкнуў на іх Сцяпан. — Галосіце як на нябожчыку. Жывы — дык і добра!

Падышоў павітацца з сынам. Ныла душа, але трымаўся. Не плакаць жа яшчэ і яму. Бачыў: у сынавых стомленых вачах слёзы. Канечне, быў блізка каля смерці і не надта рады цяпер, што ўцалеў. Моцна парукаліся, прыпалі, цягнулі адзін аднаго калючымі шчокамі.

— Дык прымаеце інваліда, калеку? — горка ўсміхнуўся Кірыла. Высокі, гэткі чарнявы, з вялікімі вачыма і з гарбаватым ды прыгнутым да губы носам, як і бацька. Адмысловы Чорны. Характарам удаўся, праўда, не ў ціхманага бацьку, а ў гарэзнага дзядзьку Міхайлу. — Не выганіце з хаты?

— Што ты кажаш, сыночак?! — сашчапіла белыя, з тоўстымі сінімі жыламі рукі маці.

— Выганім... — знайшоў сілы пажартаваць Сцяпан. — Хіба ты нам трэба такі?

— От! — незалюбіла жонка.— Жарты яму!

Праз хвілін колькі, абласкашы і аплакашы маткаю ды жонкаю, Кірыла сядзеў ужо за сталом, трымаў на каленях малодшага, чатырохгадовага Ігара, які ўжо не помніў яго і ўцякаў з калень, сёрбаў рэдкую капусту, даваў есці са сваёй лыжкі і сышу, а заадно і расказваў па просьбе кабет, як яго заваліла ў сібірскай шахце пародаю. Большыя сыны, Кастусь і Язэп, ужо валтузіліся, змагаліся за бацькаву чорную, з бліскучым брылём фуражку. Урэшце баявейшы Язэп вырваў яе і кінуўся з ёю на двор. Відаць, каб пахваліцца ёю перад усёй вуліцай. Астатнія дзеці шыбанулі за ім. Уцёк ад бацькі і Ігар.

— Зчужэў я дзецям...— пасміхнуўся Кірыла.— А Кастусь, Язэп ужо вялікія! Пад кавалераў! А дзе Пятрусь? Чаму Гапя ў хату не ідзе?

Ніхто яму толкам нічога не адказаў (пасля, уночы, усё пра Гаю і Петруся пашэпча Кірылу на вуха Лўдоля), звялі гамонку на іншае.

— А як наш Андрэй? — дапытваўся Кірыла пра серадольшага сына.— Ці жывы хоць у той Амэрыцы?

— Жывы,— адказаў бацька,— хоць заробкі, піша, не дужа вялікія.— Тамтутэйшыя паны стараюцца сілы ўсе высмактаць, а заплаціць як мага меней. Скура паварочаюцца ўжо. І ён, і Гіполь Нямкевічаў, і Вінцук Драздовічаў... Праўда, Гіполь і Вінцук пішучь, што Андрэй наш там паліцікуе, што амэрыканская паліцыя страшыць, што выганіць.

— Праўды нідзе не любяць,— паківаў галавою Кірыла.— Ні ў нас, ні на свеце... Відаць жа, чулі пра расстрэл, што быў на Ленскім рудніку?

— Чулі,— адказаў Сцяпан.

— І бацька, і сын — палітыканы,— уздыхнула маці.— Каму, каму, а ім трэба як пайболей усюды свой язык усоўваць.

Пасля, калі Кірыла расказаў усё пра сябе, дык пачалі бацькі распытваць у яго пра астатніх мужчын і хлопцаў з вёскі, што былі ў Сібіры. Кірыла расказаў і пра япкавінцаў і не япкавінцаў, людзей з бліжэйшых вёсак, з якімі быў паблізу. Паўздыхаў, што не ўсе добра зарабілі. Хоць той-сёй думае выклікаць сям'ю і навек застацца там, у Сібіры.

2

Янка пайшоў у хату папіць вады, а яны, бацька і Алесь, засталіся тут, у хляве, удвух. Прыпыніліся, абперліся аб загарадкі — адпачывалі.

— Не пазнаць Янака... — пачаў здалёку Алесь тую гамонку, якую абдумваў усе апошнія дні. — Змарцеў. Як сам не свой.

Бацька прамаўчаў. Можна, і не было што сказаць.

— Камень на сэрцы...

— Ох, бяда дык бяда! — ухмыльнуўся стары. — Маці ці бацька памерлі!

— Душа памірае... Усё харошае... Хай бы вы, тата, уважылі яго — паслалі б сватоў да Мішукоў. Хай бы браў, каго хоча. Жыў па любові.

— Зацірку поспую едучы і босы ходзячы... — зноў пакпіў стары.

— Можна, ужо і занадта слепіць нам вочы гэтак багацце! — уздыхнуў Алесь. — Ніхто супраць яго не ўстоіць. Ні адзін чалавек! Нават, здавалася, і самы шчыры, сумленны, разумны. Любога яно купіць і прадасць. Скалечыць.

— Ну і без зямлі ды капейкі чалавек не чалавек. Галяк! Чарвяк! Хто пі наступіць, той і раздушыць... Ці век пазірай як сабака на свайго гаспадара... Кленчы, прасі... Недаядай...

— Зломіць — і чалавек ужо не чалавек. Усё добрае ў яго стаптапа, закіпута ў нейкія закуткі душы...

— Дык што ж рабіць? — уздыхнуў бацька. — Як іначай жыць? Я ж хачу, каб усё як найлепей было!

— На першы погляд, яно найлепей, а на самай справе яно ж век каменем у печаях будзе сядзець.

— Тлуміш ты мне, хлопец, галаву. Я і сам думаю — і так, і гэтак... І апраўдваю сябе, і гаю. А ты... і ён... Адво дзеўбяцё! Можа, ніхто і не жыве так на свеце, як ты хочаш.

— А вы не замінайце. Няхай ён жыве, як сам хоча. Няхай сам сябе пасля хваліць ці лае.

— Ды знаю: будзе не раз хацець локаць укусіць, — здасца, здаючыся, прамовіў бацька.

— А можа, і не! Уступіце, тата, дазвольце Янку пасватацца да той, да якой ён сам хоча. Не нявольце. Вы ж разумны, мудры чалавек!

— Разумны, мудры! Каб быў разумны, дык, можа, не прастарэкаваў бы столькі з вамі!

— Дык дазваляеце? — усміхнуўся Алесь. — Каб на яго ўсё было?

— Рабіце, што хочаце...

— Дык давайце пашлем да Мішukoў сватоў!

— На пакровах толькі.

— Дзякую, тата. Я ведаў: вы чулы чалавек. Можа, і самы, кажу, высакародны ў вёсцы.

— Родны, блagarодны! — перакрывіў стары, зноў узяўся выкідаць гной з хлява. — Якая каму карысць ад гэтага! Нікому! Я ўжо, каб бог забраў, дык і паміраць гатоў... Адны згрызоты век ды згрызоты!

3

Зося парадкавала грады — жалезнымі драпкамi разбівала цвёрдыя камякі, барапавала зямлю і выгрэбвала пустазелле. Калі разагнулася, каб узяць наблізу, каля шула, рыдлёўку і пракапаць барозепкі-сцежкі, міжволі зірнула на вуліцу і зне-

рухомела: у іхні двор праз адчыпеную брамку заходзілі два мужчыны. Адполькавага, сярэдняга, росту. Толькі адзін быў малады, тонкі і худы, другі — ста-лы, каржакаваты. Абодва былі ў святочных касцю-мах, белых кашулях. Яна заміргала, збянтэжыла-ся — не то ад яркага веснавога сонца, што няшчот-на азалочвала маладое блакітнае неба ды кволую маладую зеляноту, не то ад мужчышскіх позіркаў. Малады зірнуў на яе і тут жа красамоўна апусціў вочы, засаромеўся, а сталы не зводзіў з яе гарэзнага позірку, насміхаўся.

Сталы звярнуў да плота — а ён быў са старога яловага частаколу, — расхінуў старое колме і зірнуў на яе, здаецца, з захапленнем.

— Ну, добры дзень табе, — прамовіў і, калі яна кіўнула галавою ў адказ, агледзеў грады, тады зноў абмацаў вачыма яе. — І праўда, паненка ўжо! Кра-суня! — кіўнуў на грады. — Сама ўсё зрабіла?

Зосі не вельмі спадабаліся госцевы паводзіны, і яна не адказала, адвяла вочы. Заўважыла: малады на яе не пазірае, хаваецца за сталым.

— Во, хрэспік, — прамовіў сталы. — Людзі доб-ра кажучь: шукай жонку не ў карагодзе, а ў агаро-дзе... Ну... Пайшлі, можа, каралеўна, у хату. Бо ін-тэрас да цябе маем...

Яна ўспыхнула: здаецца, да твару хлынула кроў, гарачыня. Апусціла вочы, адчула: у грудзіне ўстра-пянулася сэрца, забілася, як б'ецца сэрца ў злоўле-нага чалавекам птушаняці.

— Заходзьце ж у хату! Салвэська! Віця! — па-чуўся з ганка бацькаў радасны голас. — Чаго ж вы стаіце на дварэ? Як ужо і баіцеся зайсці!

— Ну, дык хадзі ў хату і ты, дзяўчына, — ужо без усмешкі ды жарту, а сур'ёзна прамовіў Салвэсь Гарбацэвіч і падаўся насустрач гаспадару.

Яна бачыла: парукаліся. Потым бацька — па-

хатняму ў старым чорным галіфэ, у галёнах, у папошанай кужэльнай кашулі з белым, крамным, каўнерыкам — падаў руку і Віцю, заклаўся, запрашаў і запрашаў зайсці ў хату. Ля ганка саступіў, і госці выцерлі, пашмараваўшы, на падножцы падэшвы бліскучых хромавых ботаў, падаліся ў сэнцы: спераду стары, з клуначкам пад пахаю, за ім малады, а за імі ўжо — бацька. Узышоўшы на ганак і зачыняючы за сабою дзверы, махнуў ёй рукою: хадзі і ты сюды!

Зося не адчула ні страху, ні трывогі. Толькі здзівілася ці нават знедаўмелася. Чаму ён, Віця, як і Дзяжко, прыйшоў у сваты? Яны і не хадзілі разам і, лічы, ніколі не сустракаліся сам-насам, не перамовіліся па-добраму ні адным словам. Але калі ўбачыла, што ідзе з пустым вядром да Буднікавай студні суседка, Чорная, за ёю спяшаецца яшчэ адна кабета, здаецца, кідаючы цікаўныя позіркі то ў іхні двор, то на яе, дык аж пахаладнела на душы. Зноў сваты! І зноў неспадзяваныя, нежаданыя!

«Не пайду ў хату! — рашыла. — Схаваюся».

Не ведаючы, дзе будзе хавацца, падалася між старых з набухлымі пупышкамі, а то нават і з бела-чырвонымі кветкамі яблынь у канец гародчыка, пералезла цераз дзірку ў плоце і пайшла па разорыне.

Стаілася за старым, накрытым саломаяю гумном, каля маленькага гародчыка, дзе бацька садзіў тытуць, а гэтаксама гадаваў саджанцы яблынь, сліў, груш, вішань. Цяпер гэтыя дубчыкі рыхтаваліся пырсуць зелянотаю — наверсе забухмаціліся пупышкі. Заўважыла: прынесла з сабою рыдлёўку. І калі яна яе ўзяла? Дзеся чаго?

«І што ён надумаў сабе? — не магла апамятацца. — Чаму іменна да мяне прыйшоў сватацца? Ведае ж, што я з Янакам хаджу...»

— Зося! — пачуўся з двара матчын вокліч.

Сцішылася, не адказвала. Але маці знайшла яе. Прышла сюды. Зірнуўшы на яе поўную постаць, Зося яшчэ не меней здзівілася: маці была ўжо не босая, не ў шэрым фартуху, а ў святочнай сукенцы і белай хустцы.

— Сватэ ж да цябе, Зосечка... — мякка і лагодна прамовіла яна, усхваляваная і радая. — Ідзі ж памыйся, пераадзенься. Я табе вынесла з хаты апратку, у кладоўцы на скрыню паклала.

— Нікуды я, мама, не пайду, — адказала яна.

Маці зірнула на рыдлёўку, што яна ўсё яшчэ трымала, і, здаецца, завагалася: настойваць на сваім ці не?

— Надакучылі мне ўжо сватэ...

— Гэтыя сватэ, дачушка, не тыя, — спахапілася і ажывілася маці. — Ад гэтых сватоў няможна хавацца, уцякаць.

— Сяроўна я ў хату не пайду, за стол не сяду! — рэзка абарвала маці Зося. — Вам, можа, гэтыя сватэ і дарагія, а мне — не.

— Не гняві, Зосечка, бацьку, — перасцерагла маці. — Ён не будзе ўгаворваць, пераліваць з пустога ў парожняе, як я.

— Няхай і заб'е! — не збаялася Зося, тулячыся да старога, падгнілага знізу і рудога шульца. — Я і тату тое скажу, што вам сказала.

— Ён-то, Пётрык, ліхі чалавек, — паразважала маці, тручы памытыя пядаўна, але не белыя, а парэпаныя, чарнаватыя ля пазногцяў рукі. — Віцця — кабета добрая, спагадлівая. І сам Віцця — хлопец ціхі, спакойны... Ды што казаць, багатырэ ж! Першыя на Янкавіны людзі! І не толькі на пашы Янкавіны. Усяго ж — і зямлі, і лесу, і сенакосу — удосталь. Ды на двое! Падзеліць стары абоім папалавіне — дык і то кожнае самае багатае ў вёсцы стане. Ніколі не будзе жаднае кавалку хлеба, не будзе голас...

— Ну, мама, самі падумайце! — спыпіла матчыны развагі-мары Зося.— Хіба ён мужчына? Ён жа, Кажуць, не то хлопец, не то дзяўчына! І без вусоў, і голас пісклявы.

— От плятуць абы-што людзі, дачушка,— зноў мякка, не павышаючы голасу, сказала маці.— З-за зайздрасці. Абы нагаварыць на хлопца. Чаму ж ён не мужчына? Хлопец як хлопец. Бяда вялікая, што вусы слаба растуць, голас тонкі... Ну, а што ціхі, памяркоўны, маўклівы, дрэмны, як Кажуць, дык хіба гэта ўжо так і блага? Хіба ўсе могуць быць рухавыя, агністыя? Хіба надта добра, калі каторы гарачы, як агонь, але злы, крыклівы, рукі без даў прычыны ў ход пускае? Лепш жа, калі маўчыць і не б'ецца... А так, можа, усё мірпенька, дружненька будзе... Ды чаго сварыцца, біцца ў дабры жывучы? Як сыр у масле плаваючы!

— Дабро дабром, мама. Бывае, што і дабро тое не мілае...

— Хто ж ведае, дачушка. Бывае, як ты кажаш, не мілае і дабро, але яшчэ найгарчэйшая, мусіць, беднасць, нястача...

— Лепш, мама, не даесці, чым пераплакаць...— адказала Зося.

— Бяда без дзяцей, але бяда і з дзецьмі...— зноў уздыхнула маці, відаць, ад таго, што не змагла яе ўтаварыць. Як маці дачку.

Абедзве пачулі хуткія крокі, азірнуліся: сюды пыбаваў бацька. Па-ранейшаму без нішкака, без брылёўкі. Не пераапрапуўся. Але гэта Зося не супакоіла, наадварот, яшчэ больш узрушыла: у руцэ бацька трымаў дубец ад вепіка. Яна не дзіця ўжо, каб збаяцца гневу ці пакарання за непаслухмянасць, але ёй зрабілася не па сабе ад таго, што іменна змусіла бацьку выцягнуць з дзеркача дубец.

— Ідзі ў хату. Адны ж там людзі... Кінуліся-

рынуліся ўсе з двара! — буркнуў жонцы. Тая раней любіла з ім, сварлівым, агрызацца, а сёння надзіва была пакорлівая. Пашыбавала адгэтуль.

— Тата... — прамовіла, зірнула на бацьку з мальбою. — Ну, чаму вы хочаце выгнаць мяне з хаты? Хіба я вам ужо лішняя? Аб'ела вас, абпіла?

Ён, канечне ж, не чакаў яе такога спакойнага, вельмі чулівага паступу. Штосьці сціснула, змякчыла яго бацькоўскае сэрца: апусціў руку з дубцом.

— Не мы з маткаю, дачка, а гора, бяда змушае ісці цябе не ў надта шануюную, але багатую хату... — адказаў спакойна, раздумна. — Ды рана ці позна трэба аддаць цябе замуж.

Адварнулася ў адчаі. Адчула: бацька загарэўся — і яго цяпер лёгка не пераломіш.

— Увойдзеш у Гарбацэвічаву сям'ю — гаспадыняю над гаспадынямі будзеш! — пачаў яшчэ ўгаворваць, расталкоўваць. — Не будзеш, дзякуй богу, гэтак гараваць, як мы з маткаю гаравалі і гаруем. Не было і няма шчасця нам, дык хоць ты будзеш шчаслівая! Калі масш розум, дык не адварочвай нос, не клянні нас, бацькоў, а ідзі ў хату, пакланіся такім паважаным людзям...

Маўчала. Зразумела: трапіла ў тупік. І за Віцю ісці як на смерць, і паўставаць супраць бацькоў не хапае ні сілы, ні волі, ні рашучасці.

— Ідзі ў хату і не дуры, — сказаў ужо цвёрда. — Чуеш?! Бо... Бо ў другі раз Гарбацэвіч сватоў не прышле. Адвернецца і плюне на нас. І не назычыць нам ніколі нічога за тое, што мы яго абразілі. Ты ж не толькі пра сябе адну думай, але і пра нас з маткай не забывай... — гаварыў і заадно паддаваў сабе злосці. — Нам жа з маткаю гэтаксама жыць яшчэ трэба, меншых трэба на ногі падняць. А ты... Ідзі, кажу! Не злуй! Бо не пагляджу, што і паненка! Высільгаю во дубцом!

— Біце!!! — закрычала, нібы хацела заадно з крыкам выдыхнуць з сябе ўвесь боль, енк пра несправядлівасць на свеце.— Але не пайду, не пакланюся.

— Не пойдзеш? — закрычаў. Відаць, яе ўпартасць паддала яму злосці.— Не, міленькая! Пойдзеш! Што я скажу, тое і будзе! Бо я яшчэ гаспадар у хаце. Дык і кажу: ідзі туды, бяры ад ганаровых людзей хлеб, кланяйся да самай зямелькі!

Зося не абзыўнулася. Стулілася, нервова кусала пазногці.

Бацька размахнуўся, свіснуў дубцом. Раз-другі. Па клубах і сцягне. Яна сціснулася нібы ў камячок, уздрыгвала і ціхенька завыла. Здаецца, перасільваючы сябе, бацька хлістаў і, каб апраўдацца, прыгаворваў:

— Дык не пойдзеш? Зганьбіш людзей? Зганьбіш бацьку і матку? Род наш?

Ад яго рэзкіх удараў запяклі агнём клубы, сцёгны. Яна не ўцякала, бездапаможна ціснулася да плота і цярпіва перамагала боль.

— От яшчэ! — бацька кінуў дубец, уханіў яе за касу, аж на галаве яе нацягнуліся валасы, папіхнуў перад сабою.

Зося ўжо не з трывогаю, а з адчайнасцю адчула: не ўмеє супрацьстаяць ні бацькавай сіле, ні яго волі. І гэта ўміг зламала яе. Не толькі яе кволую дзявочую сілу, але і такую ж незагартаваную волю, дух. Разгубілася: хто ж яна? Сталы ўжо, сам па сабе чалавек ці маленькая кузюрка, лёс якой у нечых іншых, уладных сіл? Божых альбо бацькавых. Мала, бачыш, што яна думае і хоча! Выходзіць не па ёй, а так, як цехта хоча, як загадзя рашыў. І той не зважае на яе самыя патаемныя ды заповітныя думкі, ні на яе чулую душу, ён робіць з цвярозасцю і разлікам тое, што сам лічыць самым правільным, сваёю

ўвагаю, ласкаю, сваім клопатам і дабром. Калі ж яна была б дужаю, моцнаю духам, дык ёй трэба было б паўстаць. Цяпер — супраць сваіх бацькоў, супраць усёй вёскі і яе старых жорсткіх законаў. Вось што нарабіла яе краса! Вось якую падрыхтавала ёй долю! Педарэмна ж людзі кажуць: «Не радзіся красівай — радзіся шчаслівай!»

— Тата! Татачка роднецькі! — пачала прасіцца яна.— Пашкадуйце! Не губіце мяне! Не хачу я за яго ісці. Чуеце, не хачу!

Бацька не слухаў, пёр яе перад сабою ў хату. Нават і не загадаў пераапрацуца ў сенцах; якая была, такую і ўвапхнуў у хату.

За сталом сядзелі сват і малады. Перад імі ляжаў вялікі бохан хлеба і стаяла паўтаралітровая бутэлька гарэлкі. Сват, Віцеў хрышчопы бацька, што жыў у Прудах, сумеўся. Быў ён гэткі ж невысокі, жылісты, заядлы да работы, як і янкавінскі брат Пётрык, але меў болей памяркоўны, спаважаны характар. Відаць, па ім, дзядзьку, удаўся і Віця. Цяпер Віця быў белы-белы, як мярцвяк. Здаецца, нават рэдкая шчэць на шчоках і пад носам не залацілася пушком, як звычайна, а таксама бялелася нездароўчасцю. Ён зірнуў на міг на яе і сарамліва апусціў вочы.

Зося ж запынілася ў памялешніку, закрыла твар рукамі і галасіла.

— Выбачайце, людзі добрыя, госцейкі дарагія,— заліслівіў бацька.— Не зважайце надта на дзявочыя слёзы... Маладая яшчэ... Дурная...

— Ды дзела маладое — вядомае... — згадзіўся Салвэсь Гарбацэвіч, хоць, здаецца, быў вельмі ўражаны і збіты з панталыку.

Зося, чуючы, як ліслівіць бацька, зпечавідзела яго цяпер больш, чым чужога чалавека, адпетага ворага. І маці сваю знелюбіла: сядзіць вуць на табу-

рэціку каля пліты, выцірае ўпотаі слёзы пад вачыма, а не заступіцца за яе.

— Дык, можа, папца маладая, ну, перастала б ужо плакаць? — прамовіў Салвэсь.— Няхай нас, ну, паслухае...

— Ціха! — сыкнуў на яе бацька.— Не раві.

— Мы вот, ну... Я, стары купец, ён, малады, многа ўжо дзе ездзілі па свеце, многа чаго бачылі, але вот...— Салвэсь гаварыў, бянтэжыўся, яму, відаць, гэтыя ўмоўныя, але патрэбныя казанні былі пакутлівыя, горш, чым касіць ці калоць дровы.— Словам, ездзячы па свеце вялікім, мы, кажу, ну, многа чаго бачылі, але нагледзелі: самы лепшы купецкі тавар у вашай хаце. І мы хацелі б, каб больш ужо нідзе не ездзіць, каб мы змовіліся, вы прадалі, а мы купілі гэты тавар. Купец наш, ну, малады...

— Ды што казаць, пане Салвэсь...— памагаючы, перапыніў надзіва гутарлівы сёння Мішук.— Не толькі яны, маладыя, але і мы, бацькі, адно аднаго з маленства ведаем. Дзядоў, прадзедаў знаем. Гарбацэвічы — людзі паважаныя...— прымоўк, нібы ўспомніў, што між сабою браты Гарбацэвічы надта не ладзяць, бо Пётрык некалі жорстка пакрыўдзіў Салвэся.— Словам, няма патрэбы многа гаварыць. Мы рады, што такія купцы якраз у нашай хаце нагледзелі сабе тавар...

— Дык маладая возьме паш хлеб, гарэлку? — запытаў Салвэсь пра галоўнае, рады ўжо, што не трэба шмат перастарэкаваць.

— Возьме, капечне, возьме,— запэўніў Мішук.— Уга, пане Салвэсь, каб адцурацца ад такіх купцоў!— Павярнуўся да яе, загаварыў таксама лісліва:— Вазьмі, Зосечка, пачастунак. Вазьмі, дачушка! — Тут жа павысіў голас. Зірнуўшы на міг, Зося заўважыла, што яго шчокі гараць чырвонымі плямінамі.— Чуеш? Ну, каму кажу!

— Відаць, панна маладая нас зусім не чакала? — зноў запытаў Салвэсь.— Можна, чакала ішага кунца? Ну...

— Рады, рады, пане Салвэсь! — залепятаў бацька.— Хто такіх кунцоў не хоча?! Толькі во саромецца... Самі ведаеце, пане Салвэнь, самі ж жаніліся: малады стыдзіцца ў сваты ехаць, а маладая стыдзіцца прынімаць сватоў... Але...— Усміхнуўся.— Сорам хутка пройдзе. Зпюхаюцца! Яшчэ як! Бывае, жэняць, зводзяць тых, хто ніколі не бачыў і не чуў адзін пра аднаго! І жывуць! А тут, кажу ж, і мы, і яны з маленства адзін аднаго ведаем. Свае людзі. Злюбяцца. І вадою потым не разальеш... Зося! — змяніў, узмацніў голас.— Ідзі бяры хлеб! Ну, каму кажу! Скарэй!

4

На дварэ пачуўся шматлюдны тупат. Спачатку Алесь не зважаў на яго: часта ў апошнія дні прыходзяць увечар людзі. Пасядзець, паглядзець ды паслухаць, як ён вучыць дзяцей, а пасля застануцца пагаманіць пра жыццё-быццё, пра падзеі ў свеце. Калі ж ля самага акна бліснуў на міг у святле афіцэрскі пагон, па Алесевым сэрцы паласнула трывога. Ідучь цяпер сюды не вяскоўцы! Ідучь іншыя людзі! З іншымі намерамі!

Здзівіўся, як раптоўна перасекся, змяніўся яго голас. Дык не мог далей чытаць аповяданне з «Другога чытання для дзяцей беларусаў» Якуба Коласа, загарнуў і прыціснуў да сэрца кнігу, нібы абарончы, шчыт. Дзеці, што сядзелі на лавах абапал сцены і не зводзілі з яго заварожапых позіркаў, здзівіліся ад такой яго перамены, перазірнуліся; Кацярына — а яна была з гаспадыняй, Собаліхай, на печы — хуценька спаўзла з печы і падбегла да акна.

Але там, па цёмным двары, бадай, нічога яна ўжо не згледзела. Бо амаль у гэтую ж хвіліну пехта пазнаёмаму хутка адчыніў у хату дзверы.

Там, у сенцах, стоўпіліся напраўдзе незвычайныя, няпрошаныя госці. З іх гурту першы паважна зайшоў у асветленую Кацярынінаю лямпаю хату высокі, худы пажылы мужчына ў доўгім шэрым плашчы, пры лёгкім квятастым шаліку і пад гэткім, шэрым, капелюшом. Алесь спачатку не пазнаў гэтага чалавека. Калі ж абгледзеў калматыя бровы, востры нос і тонкія, бяскроўныя вусны, пазнаў: ды гэта ж сам пан Свістуноў з Хатавы!

Услед за Свістунвым зайшлі камлюкаваты, здаецца, п'яны Сяргеенка, узбуджаны тоўсты, як і заўсёды, у афіцэрскім мундзіры Лядзяш, ураднік Петухоў, у форме. За імі ўсунуўся пісар Дзяжко.

— Вось, калі ласка, ваша сіяцельства! — зайшоў наперад, тыцнуў у Алеся і па дзяцей пальцам Лядзяш. — Вось вячэрняя школа, вось яе навучыцель! Усё на месцы. З усімі доказамі.

Князь Свістуноў, убачыўшы тут і знаёмую Кацярыну, нібы разгубіўся, зняў капялюш. Сяргеенка, сустрэўшыся з доччыным позіркам, збянтэжыўся. Дарма, што быў нецвярозы.

— Праходзьце, госці дарагія, — першая апамяталася Кацярына, прамовіла спаважна, але і з іроніяю. — Дзеткі, пасуньцеся, дайце месца панам.

Дзеці паслухалі, збіліся ў кучку, як авечкі. Тойсёй увогуле ўстаў з лавы. Усе спалохаліся. Бачачы гэта, Алесь адчуваў: трэба падбадзёрыць дзятву. Але як? Не выганяць жа тутэйшае «высшее общество» з хаты! Як і не ліслівіць жа перад ім!

— Прабачайце, канечне... — падыходзячы бліжэй, прамармытаў Свістуноў. Запытаў, здаецца, у Кацярыны: — Што гэта? Вячэрнія дадатковыя заняткі з вучнямі ці... сапраўды падпольная школа?

Кацярына, папраўляючы на сабе пуховы шалік ды ўхутваючы ім плечы, перавяла позірк на Алесь: што адказаць? Можна, выратаваць цябе і зманіць: ага, ідуць цяпер дадатковыя заняткі?!

— Тут, пане, ідуць заняткі прыватнай школы...— прамовіў Алесь.

— Вашай? — запытаў той.

— Маёй.

— Чуеце?! Чуеце?! — падскочыў да Свістунова Лядзяш.

— А вы маеце дазвол на адкрыццё прыватнай школы? — не зважаючы на Лядзяша, запытаў Свістуноў.

— Я адчыніў па дазволе сумлення, пане. Па-другое, праграма не антыўрадавая... Розніца толькі ў тым, што ёсць яшчэ і ўрокі роднай мовы.

— Скажыце, князь, шчыра, — умяшалася ў гамонку Кацярына, каб памагчы яму, Алесю. — Няўжо горш, калі дзеці па вечарах не распуснічаюць, а вучацца? Па-другое, хіба няма ў нас прыватных школ?

— Але як і чаму тут вучацца? — пераняўшы яе Лядзяш. — І дазвольце вас, шаноўная, запытаць: што, і вы тут настаўніца?

— Не, я тут не настаўніца, міласцівы пан, — рэзка адказала тая, — але я памагаю Аляксандру Іванавічу, бо яго школа спрыяе і маёй.

— Чуеце, князь?! — аж затросся Лядзяш. — Хіба не мярзотнікі?

— Няма на свеце больш мярзотнага Навухаданосара, чым вы! — не выцерпела, загарэлася і Кацярына. — Як толькі і зямля вас трымае!

— Прабачце, панове, — прамовіў Алесь. — Дазвольце адпусціць дзяцей... — І, бачачы, што ніхто не замінае, павярнуўся да малечы. — Ідзіце, дзеткі, дадому. Заўтра зноў прыходзьце...

— Я... — прамовіў Лядзяш, але заўважыў сярдзіты позірк Свістунова, сцяўся.

Дзеці, амаль усе босыя, у кароткіх штоніках, кашульках, падстрыжаныя нажпіцамі, хуценька, штурхаючыся, паспяшаліся шыгнуць з хаты.

— Не смейце больш прыходзіць сюды! — не стрываў, сыкнуў ім услед Лядзяш.

Свістуноў зморшчыўся. Можа, і ад прыкрай недалікатнасці Лядзяша. А той, выпучваючы грудзіну, пайшоў па хаце.

— Палюбуйцеся, князь, на «агітацыю»! — наказваў леваю рукою на сцены, дзе віселі аформленыя Алесем і Кацярынаю стэнды па беларускай гісторыі, культуры, педагогіцы. Лядзяш, як казалі Собаліха, быў тут аднойчы, абгледзеў усё. — Зірніце на гэтыя «экспанаты»! Адкуль што і ўзялося?

Свістуноў пільна пазіраў на прыбітыя да сцяны вялікія аркушы паперы, здаецца, нават і чытаў тое, што было на іх напісана.

— Заўважце! — тыцнуў пальцам у стэнд Лядзяш, нібы ніхто не мог прыкмеціць гэтага сам. — Скарына — першадрукар... Які Скарына? Што ён выдумляе? Я такога не чуў!

— Канечне ж, вы не ведаеце яго ні ў твар, ні яго звання! — пацвелілася, мякка, але з ухмылкаю, Кацярына. — Я, прызнацца, нават доўга сумнявалася, што вы чытаць умеете.

— Вы... — ашчэрыўся Лядзяш, пасля рэзка наварнуўся да Сяргееўкі. — Юры Апацасавіч! Уйміце сваю дачку! Я не пацярплю... Я пра ўсе яе мярзоцтвы дакладу дырэкцыі народных вучылішчаў...

— Вось на гэта вы мастак... — не збаялася Кацярына; Свістуноў употай усміхнуўся, а Сяргееўка ды яго янкавінскія сябрукі ледзьве здушылі смех.

— Безабраззе! — пакрыўдзіўся на ўсіх Лядзяш. — Гэта, панове, не жарты. Зірніце! — Перакры-

віў яго, Алесевым, голасам далей напісанае: — «Цяпер у нас, лічы, піводнай вышэйшай навучальнай установы, ні аднаго народнага тэатра, сапраўды народнай школы, а 3 тысячы цэркваў, 704 сінагогі, 113 касцёлаў, 5 тысяч шинкоў...» Ты што вернеш у адну кучу — святое і д'ябальскае?

— Пан Лядзяш, па-першае, я нічога не выдумляю, даю прыклады з нашай, афіцыйнай, статыстыкі, — адказаў Алесь. — А па-другое, чаму не казаць такія «рассаднікі культуры»? Яны вунь як памагаюць стаць цывілізаванымі! Якая там бяда, што спойваюць, абіраюць і выроджваюць?!

Лядзяш стрэльнуў па ім лютым позіркам і не здагадаўся, што і як адказаць. Зірнуў з мальбою на Свістунова: памажыце, князь, спыніце гэтага зламысніка!

— Займаецца вы, малады чалавек, Сізіфавай працаю! — урэшце падаў стражэйшы голас і Свістунуў, азірнуўся: печакана сюды зайшлі новыя людзі. Чорныя — Сцяпан, Міхайла, Пятро і Алесеў бацька.

Мусіць, дзеці дома расказалі пра візіт нечаканых гасцей, і старыя рашылі прыйсці сюды, паглядзець ды паслухаць, што будзе. А можа, падумалі, што візіцёры прыйшлі Алеся арыштоўваць. Стоўпіліся цяпер у парозе, паздымалі шапкі. Свістунуў толькі на міг азірнуўся, тут жа, не адказаўшы на прывітанне, адварнуўся.

— ...мардуеце сябе і іншых... — дадаў яшчэ.

Алесь не паспеў нічога адказаць: дарогу яму, як кажуць, перабег Лядзяш.

— Я не ведаю, што было, што будзе, але я ўсё пенавіджу! — выпаліў ён. — Усё жывучае трэба выполваць!

— А што ж, выбачайце, выпішчаць? — печакана пачуўся ад дзвярэй голас Сцяпана Супрацевіча. Усе

азірпуліся. На іх, вясковых мужчыні.— Што ж наш Іванавіч робіць благое? Чаму яно так коле вочы? Чаму так хочацца вам усё стаўчы? Няўжо ўсё гэта не людскае? Няўжо мы не людзі?

Лядзяш заміргаў-заміргаў, а пасля перавёў запытальна-абураючы позірк на Свіступова.

— Чуеце? — усклікнуў.— Дажка мужыкі пана-глелі!

— А што? — падаў голас Алесеў бацька, камечачы ў руках старую чорную брылёўку.— А колькі ж ужо так будзе: рабі, як вол, і не пікні?! Вол і той рана ці позна замычыць ці ўбрыкне ад ценжару ды ад панукі!

— Вось панове!..— затросся Лядзяш.

— Ды і надакуцыла ўжо быдлярцае жыце...— падаў голас і Пятро Чорны.— Цас ужо нешта і мяняць...

— А што ж хочаце «новае»? — ціха запытаў Свіступоў. Збялеў. Прыклаў руку да грудзіны, падышоў і сеў на лаву.

— А можа, ужо трэба і цара скідаць...— адказаў Пятро.— Нарадкі мяняць...

Лядзяш залыпаў вейкамі, хацеў абарваць, але ад абурэння не знаходзіў патрэбных слоў.

— А што вы ўсё ж хочаце? — запытаў Свіступоў.— Рэспублікі? Волі? Багацця? Зямлі? Каб мы ўсе нараўняліся?

— Можа, і так...— не збаяўшыся, адказаў Пятро.

— А што далей? — са знявагаю і з грэблівасцю зірнуў на яго Свіступоў.— Захочаце пераўтварэння каменяў у хлеб ды вады ў віно? Жар-птушкі? Дывана-самалёта? Ботаў-скараходаў? Жывой вады? Ну, а што далей?

— Нешта будзе і далей! — Пятро паціснуў плячыма.

— «Нешта!» — перакрывіў Свіступоў.— Не ве-

даеце, а бударажыце розум і душу. Далей будучь спакусы, скваннасць, распуста, эгаізм, выраджанне, як і ў Рымскай імперыі... А вы,— павярнуўся да Алесь,— паддаліся на хітрыкі Варшавы, пешта, можа, і выдумляеце... Я ж маю звесткі: вас клікаў нядаўна пан Невядомскі, прасіў, каб вы адчынілі ў Налібаках прыватную польскую школу, тэатр. Ён, можа, вас і на гэтую школку падбіў. Можа, вялікія грошы вам за гэта плаціць...

— Вельмі вялікія! — усміхнуўся, перамагаючы гнеў і крыўду, Алесь.— Сто рублёў за адзін урок!

— Жарты жартамі,— зірнуў спадымба Свістуноў.— Я незадаволены вамі, але не лічу вас прапашчым чалавекам. Выкіньце дурное з галавы — я выратую вас ад суда, уладжу зноў у школу...

— Дзякую, князь,— адказаў Алесь.— Я, відаць, як і тое цяля: парадзіўся з лысінкай, з лысінкай і памру... А пана Невядомскага не варта перахвальваць: ён лічыць, што я паддаўся на хітрыкі Пецярбурга... — Усміхнуўся.— Так што мая работа — «плён» хітрыкаў паноў Свістунова і Невядомскага...

— Падумайце. Даю вам тыдзень на развагу. Не згодзіцеся — пашкадуеце. А цяпер мы мусім забраць усю гэтую вашу агітацыю, паслаць яе ў губерню.

Пазней, калі ўжо ішлі ў цемнаце дадому, Алесь першы загаварыў:

— Дзякую, тата.

— За што? — здзівіўся той.

— За тое, што прыйшлі, за тое, што так сказалі... Я сёння, бадай, упершыню паверыў: будзем мы яшчэ доўга жыць! Будзем людзьмі! Рана ці позна!

— Ой, хлопец! — уздыхнуў стары, тупаючы збоку.— Не паслухаў мяне, не паасцерагаўся — чакай вялікай бяды. Душа мая чуе: цяпер-то не размінешся з турмою...

Янка мінуў амаль апусцелую за зіму дры-
вотню, загуменне і ішоў-ішоў на старой разорыне —
у канец іхняга леташняга бульбянішча. Як згледзеў,
што на сценцы, угнуўшыся, ідзе чалавек (спачатку
нават не пазнаў, хто гэта), апамятаўся: куды ён сам
ідзе? Чаго? З сякераю ў руках? Ішоў жа ў дрыво-
тню — накалоць смалякоў.

Павярнуў назад. Падумаў: не трэба гэтак задум-
вацца, траціць развагу. Як сам не свой. Ні сну ўно-
чы, ні спакою ўдзень. З-за яе, з-за Зосі.

Што так паверцецца ўсё ў іх, што такое яна ўчы-
ніць, ніколі не чакаў. Хадзілі колькі разам, дакля-
равалі адно аднаму сваё сяброўства, каханне, мары-
лі пажаніцца, яна адмовіла нядаўна Дзежку — і на
табе: узяла хлеб і гарэлку ад Гарбацэвічаў! Няўжо
хадзіла з ім, мілавалася, а думала пра багацея, пра
Віцю? Не, не можа быць. Яна ж смяялася з таго, за
хлопца не лічыла. Ці бацькі змусілі?

Вярнуўся ў дрывотню — цемнаватую, з апошняю
складвёю сухіх хваёвых і бярозавых дроў, з горкаю
смаляных круглячкоў. Запыніўся і зноў забыўся:
а чаго ён сюды зайшоў? Ага, насекчы смалякоў.

Раскалоў смаляны круглячок папалавіне, пасля
пачаў дзяўбаць адну з палавінак на дробныя трэскі.

Рыпнулі дзверы ў дрывотню — зайшла Кастуся.

— Нашто ты столькі сячэш? — здзівілася.

І праўда, не заўважыў, шмат перасек ужо на
трэскі і другую палавіну кругляка. Але сястры ні-
чога не адказаў. Пачаў накладаць карчажку на ру-
ку — несці ў хату.

— Я занясу, — сказала Кастуся. — А табе тата
сказаў напайць каця.

Ён скінуў карчажку долу, пайшоў да хлява. Ка-
стуся праводзіла яго здзіўленым позіркам.

Калі вёў за аброць каця да рачулкі, убачыў за Гарбацэвічавым гумном Віцю. Той мёў загуменне. Згледзеў яго — шмыгнуў у гумно.

Баіцца ці саромеецца. Ведае ж: абкрадае яго, Янку. І песпадзявана, бессардэчна.

Конь сам спусціўся па тупкім беразе ля мастка да рачулкі, піў ваду, піў, здаецца, сонца, што кружочкам гайдалася каля яго губ, піў блакітнае неба, падымаў галаву — тады нібы жаваў, і з яго рота падалі ў рэчку буйныя кроплі вады, разбівалі вадзяное сонца, мружылі вадзяное неба, — пазіраў убок, на вёску. Бессвядома азірнуўся і Янка: конь, выходзіць, пазіраў не так на вёску, як на чалавека, што ішоў сюды. На кабету. На Зосю. Яна несла пад пахаю мядніцу з бялізнаю — паласкаць.

Сысці? Уцячы? Ён жа два вечары пазбягае ўжо яе — не прыходзіў у дамоўленае месца на спатканне. Нават не ведаў: яна прыходзіць ці не? Але вось цяпер, удзень яшчэ, могуць сустрэцца. І, можа, не зусім выпадкова.

Але пра што яны будуць гаварыць? Ужо ж без патрэбы ўсякія апраўдальныя ці суцяшальныя словы. Тады ж, калі былі сваты, не адмовілася ўзяць хлеб! Не адмовілася ісці за Віцю, не зберагла іхняе каханне, пакрыўдзіла яго, Янку.

Конь напіўся, выйшаў на бераг. Стаў і нібы наўмысна пазіраў на Зосю, як хваліўся: а мы цябе бачым, чакаем! Нешта пад'юшчыла — і Янка тузнуў каця за вобраць і павёў яго ад рэчкі. Прыкінуўся, што яе, Зосі, не заўважыў. Ішоў і вагаўся: адыходзіцца, крыўдаваць, караць Зосю няўвагаю ды суровасцю ці ўсё ж запыніцца, пагаварыць, паслухаць, што яму скажа? І чым далей адыходзіўся, тым больш вагаўся. Але не запыняўся, не паварочваў назад. Толькі дакараў сябе: не, не па-людску ён робіць. Яна ж не набаялася нават удзень прыйсці да яго,

можа, і спадзявалася, што ён паможа, а тут такі паварот! Янка ўявіў, пра што яны маглі б гаварыць.

«Два вечары чакала — не прыйшоў...» — пасля некаторага маўчання, мусіць, не то з папрокам, не то са скаргаю сказала б Зося.

«Чаго ісці? — адказаў бы ён. — Сяроўна...»

«Можа, яшчэ і не сяроўна... Няўжо ўжо нічога не перайначыць?»

Ён, відаць, упершыню падняў бы галаву, зазірнуў бы ёй у вочы. Можа, яго позірк і нядобра бліснуў бы. Можа, яна не вытрымала б гэтай пранізлівасці, зніякавала б.

«Мама і тата населі, сілаю пручь...» — не то паскардзілася б, не то апраўдалася б.

Такое апраўданне ён не палічыў бы за апраўданне. Бацькі маглі і сілаю перці, але ці трэба было самой здавацца? Ён жа, як бацька ні гнаў у сваты да Анелькі, не пайшоў! Дзеся яе, Зосі!

«Яначак... — бадай, ступіла б, зірнула, здаецца, не ў вочы, а ў душу. — Давай уцячом з Янкавін! Удваіх! Хоць куды!»

«Куды?» — не зарадаваўся б, а толькі здзівіўся.

«Хоць куды! Куды вочы глядзяць!»

«Як жа ты ўцячэш ужо?! Ты ж хлеб узяла! Клятву, зарок дала!»

«Я не брала хлеб, клятвы не давала! Я толькі надышла да стала, усё за мяне ўзяў тата».

«Сяроўна. Не адмовіла ж».

«Давай уцячом! Жывуць жа людзі і на чужыне...»

«Без хаты? Без зямлі? Без нічога?»

«Пайшлі ў парабкі! Да пана Свістунова! — магла б ажывіцца, і ў яе вачах заблішчэў бы яе чароўны агеньчык. — Ну і што, калі нашы бацькі — не парабкі, а гаспадары! Такой бяды з гонарам! Скажы, пакліч — і я ўцяку з дому, пайду за табою хоць на край свету! Мама і тата пазлуюць, сплацяць тым за

хлеб і гарэлку, але на тым і сядуць... Адпусцяцца потым... Дык і вернемся пасля...»

Адчуў: не асмеліўся б на такі рашучы ўчынак. І не з-за бацькоўскай волі, не з-за страху пачынаць жыццё без кала ды двара, а — з-за ганьбы: гаспадарскі сын ідзе ў парабкі!

«Пап, кажуць, прадае лес, зямлю — збіраецца на зусім уцячы адгэтуль... — мусіць, адказаў бы вось так. Не зусім шчыра ды цвёрда. — Дык і не бярэ парабкаў...»

«Што ж рабіць, Яначак? — страціўшы гэтую, можа, і апошнюю надзею на іхняе шчасце, запыталася б Зося. Толькі цяпер, бадай, апусціла б мядзіцу долу, бо, канечне, забалелі б рукі. — Падкажы! Я ж не хачу за яго замуж! І жыць не хачу!»

Схамянуўся ці, лепш сказаць, разгубіўся: а Зося магла так і не гаварыць.

«Чаму ж ты, такі смелы, першы не прыехаў у сваты? — магла б запытаць і ашаламіць яго гэтым запытаннем. — Чаму толькі я вінаватая, а ты святы?»

«Казаў жа: бацька не пусціў... — папыла мармытнуў бы. — Упёрся: не, да сваёй Зосі-Мангосі не паедзеш! На пакровы пойдзеш сватацца да Апелькі».

«Не пусціў цябе бацька? — ухапілася б за яго адказ, як за нітку збавення ад дакораў. — Дык ты добры, харошы, што паслухаў бацьку? Хочаш, каб і вёска цябе хваліла: малайчына Янка, паважае старыя закопы, бацькоў! А я павінна была не паслухаць, абняславіцца? Я кепская, благая, што, як і ты, не дамаглася свайго? Адна я толькі вінаватая?»

Замаўчаў бы. Як мыла з'еўшы. І, бадай, зайшоўся б ад болю, як вось душыць боль цяпер: ён, ён, ён вінаваты, што разладзілася іхняе каханне, што не будуць мужам і жонкаю, што ёй трэба ісці ў паганую сям'ю за нялюбага! Божа, чаму ты не навучыў, не памог быць рашучым, смелым?

Ураднік Петухоў падаў Алесю паперыну і ручку. Хаваючы мітуслівыя вочы, буркнуў:

— Распішыцеся, што атрымалі, і аддайце мне...

— Пачакайце, — прамовіў Алесь са здрадлівым хваляваннем (ужо сам прыход Петухова не дакляраваў нічога добрага). — Дайце хоць зірнуць, што тут і да чаго.

— Прыемнага мала, — адказаў той. Ямчэй усеўся на лаве каля акна, насуніўся важна, хоць і стараўся быць ветлівы. — Позва на суд.

Сюды, да стала, падышлі ўсе, хто быў цяпер у хаце, — маці, Кастуся, Ядзя. Пасталі, пазіралі з утрапеннем. У хаце стала ціха. Чуваць былі з двара далёкія дзяціныя галасы, а таксама і піск мухі ў куце над сталом, за абразікам. Яе, канечне ж, злавіў сваім павуціннем павук. Вось Петухоў зірнуў туды, у кут, і, здаецца, у яго зеленаватых вачах, на тонкіх вуснах заблудзіла зларадная ўсмешка, нібы ён хацеў сказаць: «Ну што, папаліся?!»

Уголас, аднак, прамовіў іншае, стрыманае:

— Была б позва беллага колеру, дык ішлі б на судзе як сведка, а раз чырвоная...

— «Повестка Виленской судебной палаты, — пачаў чытаць Алесь, каб і ўсе чулі, і каб супакоіцца самому (у позве было шмат скарачэнняў, але ён чытаў усё цалкам). — Кр. Александр Іванов Немкевич, жит. в селе Янковины 3-го стана Ошмянского уезда, на основании 581 ст. Уст. угол. суд. вызывается в судебное заседание Виленской судебной палаты в гор. Минске, в здании окружного суда, в качестве обвиняемого на 21 апреля 1914 г. к 12 часам дня, по делу о нем и другом, обвиняемых по 51 и 129 ст. Угол. улож.».

Усе родзічы на-ранейшаму анямела маўчалі;

Алесь прабег позіркам па бланку: далей, пасля самой позы, было: «Сведения о расстояниях», «Повестку получил...», «Повестку вручил...», «Порядок вручения повестки», на адвароце — «Последствия неявки в суд», «Закононыя прычыны неявки в суд».

— Божачка мілы, за што ж будуць судзіць?! — пляснула рукамі маці.— Ці ж ён украў нешта, ці чалавека забіў?

Петухоў зноў апусціў вочы, напамніў:

— Распішыцеся, Аляксандр Іванавіч, і аддайце позову мне. Мы аддадзім яе прыставу, а той верне судовай палаце.

Алесю стала ўжо пяёмка, што Петухоў бачыць разгубленасць і адчай у іхняй сям'і. Каб не даць яму вельмі пацешыцца, ён наўмысна загаварыў да таго:

— Вы не можаце, пан ураднік,— пры гэтым наўмысна не пазваў таго па імені і па бацьку, а толькі як службовую асобу,— растлумачыць, што значаць 51-шы і 129-ты артыкулы?

— Чаму не, магу,— ахвотна згадзіўся той, дастаў з сумачкі «Уголовное уложение».— Артыкул 129 мае на ўвазе асоб, вінаватых «в произнесении или чтении публично речи или сочинения или в распространении или публичном выставлении сочинения или изображения, возбуждающих: 1) к учинению бунтовщического или изменнического деяния; 2) к неисповеданию существующего в государстве общественного строя; 3) к неповиновению или противодействию закону... 6) вражду между отдельными частями или классами населения, между сословиями или между хозяевами и рабочими». За гэта можа быць высылка на пасяленне, зняволенне ў «исправительном доме» альбо ў турмо да 3 гадоў (пры абцяжарваючых акалічнасцях да 8 гадоў катаргі).— І далей, не падымаючы галавы, дадаў: —

У артыкуле 51 гаворыцца аб «преступном деянии, учиненном несколькими лицами»...

Маці заламала рукі, глуха застагнала; заміргалі-заміргалі вейкамі Кастуся і Ядзя, плаксіва зморшчыліся.

— Так што наракаць вам не варта... — складваючы паперы ў сумку, прамовіў Петухоў. — Злачыныя дзеянні Аляксандра Іванавіча яўныя, відавочныя. Гэта: і яго прамовы перад капцэртамі, і падбухторванне сялян да змены існуючага ладу, і яго часопісы, і злачынная групаўшчына...

Петухоў зноў стрымана, нібы ветліва развітаўся і пашыбаваў з хаты, важна несучы пад пахаю рудую сумачку.

Маці загаласіла. Зірнуўшы, Алесь убачыў у яе невялікіх, шараватых, нават, бадай, ужо выцвілых вачах страх. Боль за яго, як яна думала, разумнага, добрага, але нешчаслівага сына.

— Пасадзяць цябе, сыноч, — прыгарнула да грудзей худыя рукі. — Змарнуюць твае маладыя гады.

Ён і сам цяпер разгубіўся: праўду маці кажа, пасадзяць. Ну што ж, турма дык турма. Урэшце перасталі катаваць душу, рашылі вызначыць яго лёс. Лепш ведаць, што будзе, чым жыць з няясным чаканнем і з няведаннем, што будзе нават заўтра. Перасіліў разгубленасць, адчай, усміхнуўся:

— Не спяшайцеся аплакваць мяце... Я ж не нябожчык. І да пакарання смерцю не прысудзяць...

Але пазней, калі расхваляваныя кабеты пайшлі на двор, у грады, а ён застаўся адзін у цеснай цяпер, здасца, і няўтульнай хаце, не мог супакоіцца. Нешта зрушылася ў яго души. Ён стаў сам не свой. Ці можа хто быць спакойны, абьякавы да пагрозы кары, турмы? Ды за што? Калі судзілі б за хітрасць, крадзеж, забойства ці прыстасавальніцтва, дык было б нашмат лягчэй.

«Якія трэба даваць паказанні? — думаў.— Па якой «дзеінасці, што падрывае асновы нашага самадзяржаўя»? Хіба ўсё тое, што я рабіў, можна назваць толькі так? Хіба ніхто не заступіцца?»

Не знаходзіў сёння прытулку ні каля сваіх кніг, ні на ціхім, сонечным двары. Адчуў: трэба сысці некуды, пабыць аднаму. І ён сцежкаю падаўся да Могліц, да лесу.

З загумення згледзеў: у сваім двары стаіць, абাপёршыся на плот, Шлёма і пазірае на ўсход, удалячынь. Відаць, думае пра сына, які печакана, тыдзень таму, збег з дому. Ні ім, бацькам, ні яму, Алесю, нічога не сказаў. Учора Шлёма прыходзіў да іх, распытваўся, можа, ён, Алесь, што ведае пра Фолю. Не пачуўшы нічога, змаркотнеў, хітаў галавою, скардзіўся, што бог кепскага сына яму даў.

Малады лес цяпер, яснаю, цёплаю часіпаю, быў павесялелы. Свежы, зялёны, абмыты вясеннімі дажджамі. Пад шмат якімі хвоечкамі былі новыя жаўтаватыя ямкі — нехта драў маладое карэпне на кошыкі. Сям-там былі зрэзаныя, зламаныя верхавічкі, замест іх жаўцеліся аголеныя канцы — дзеці скручвалі верхавічкі на стралялкі ці, можа, і на калатушкі. Па хвойніку зелянелася высокая трава, купкі шчаўя; недзе блізка зачэкала сарока; у небе заліваўся жаваранак: паблізу зарыпеў воз, заляскалі колы — відаць, нехта з гаспадароў вёз дровы. Усё знаёмае, звыклае, як і кожны дзень. Ды толькі нязвыкла было, калі не пуста, дык крыўдна, пакутліва, самотна на яго душы.

Алесь сышоў з тупкай дарогі і пайшоў маладняком. Цяпер адчуў: ён павінен не толькі пабыць сам-насам, але мусіць схадзіць да Гаспадара-каменя.

Мінуўшы Могліцы, перасек падсохлае ўжо, з маленькім зялёным пустазеллем арацае ўвосень поле,

гладкую і тупкую стаўбцоўска-кляцішчанскую да-рогу-сыпанку і па яе ўзбочыне, дзе было шмат раўчукоў пасля паводкі, змытых з дарогі жоўтых каменьчыкаў і пяску, пайшоў да блізкага маладога бору, да Палосак, як тут казалі. Пазней, каля таго лесу, каля межавых слупоў і табліцы з назваю лесу, павярнуў палева і па іншай, ужо вузейшай і няроўнай дарозе, што вяла ў Сухі Мох, куды людзі ездзілі па бярэнік, па сена, падаўся да валуна.

Гаспадар-камень быў відаць здалёк. Ён, зверху белаваты, пасярэдзіне нібы ружовы, здаецца, выветраны да шкляной празрыстасці і цвёрдасці, спадыспаду нібы не зусім ужо моцны, шэры, аброслы тоўстым цвёрдым мохам, патрэсканы, быў вышэйшы за чалавека і ёмісты. Цяжка было зразумець, як і калі заявілася тут такая вялізная глыба. Каля валуна ўжо і сёлета нехта быў: на гладкім доле былі відаць сляды ад лапцей, а гэтаксама чарпелася невялікае патухлае цяпельца.

Алесь, падышоўшы, прытуліўся грудзінай, прыклаў далоні да Гаспадара-каменя — паверхня яго з гэтага, паўночнага боку пеканула халадком, бо, выходзіць, намёрзлы за зіму камень не паспеў яшчэ сагрэцца, а адтуль, з сярэдзіны, душою адчувалася спрадвечная стынь, морак, адчувалася магутная нямая цішыня. Гавары, што і як ні крычы, як ні кайся, ні спавядайся, ні прасі памагчы — Гаспадар-камень не пачуе, не паможа. Але чаму ён, пямы і глухі, халодны, так вабіць да сябе людзей?

«Чаго ты тут ляжыш, камень? Дзеся чаго ты тут усяму сведкаю? — падумаў Алесь. — Стагоддзямі ўсё чуеш, бачыш, але маўчыш! Ні душы, ні сэрца ў цябе... Няўжо ты і вабіш толькі таму, каб і пас, людзей, зрабіць пямымі, халоднымі, каменнымі, пазбавіць нас агню, душы і сэрца? Няўжо за гэта ты, Гаспадар-камень, паважаны?»

«Вось цяпер я разумею, чаму ты, Гаспадар-камень, вабіш, што хочаш сказаць... Цяпер я ведаю ясна, што мне рабіць... Трэба выкрасаць у сабе і ў людскіх сэрцах іскры! Ёсць жа, ёсць яны і ў самым-самым каменным сэрцы!»

Мільганулі ў вачах, як зорачкі, і патухлі. І яшчэ ў гэты міг заўважыў: ад гэтага ўдару на цэле Гаспа-дара-каменя засталася ранка-выбоіпка. І іх, такіх ранак-выбоінак, вакол было вельмі шмат...

— Жыві!!! — прашаптаў уражаны, анямелы.—
Боль, агоць у камені!!! А што ж я, дурань, раблю?..
Даруй, любы! — прыткнуў лоб да цёплага ўжо, зда-
ецца, валуна.— Вось цяпер я разумею, чаму ты сю-
ды вабіш... што ты хочаш сказаць... Даруй! Цяпер я
ведаю ясна, што мне рабіць... Сёння, заўтра, пасля-
заўтра, заўсёды. Трэба выкрасаць у сабе і ў люд-
скіх сэрцах іскры! Ёсць жа, ёсць яны нават і ў са-
мым-самым каменным сэрцы!

7

Мінск сустрэў Алеся не зусім прыхільна.
Неба хмурылася, крапаў дробны халаднаваты
дождж. Драўляны Брэцкі вакзал, будышкі, брук
былі мокрыя, зіхоткія, адлюстроўвалі бліскучы ха-
лодны водсвет.

Паблізу вакзала якраз стаяў вагон — Алець толь-
кі зірнуў на мокрыя, бліскучыя спіны тройкі коней,
на адзінокага на пярэдняй адкрытай пляцоўцы фур-
мана пад набрынялым капюшонам, на багата апра-
путых мужчын і кабет у сярэдзіне вагона і пайшоў
уздоўж конкі.

Угнуўшы галаву, крочыў то па дашчатым, цагля-
ным слізкім, то па няроўным, патрэскавым асфаль-
тавым тратуары, пераходзіў брукаваная вуліцы —
шлях яго быў па Маскоўскай, Захараўскай і Губер-
натарскай вуліцах да Саборнай плошчы. Нікуды не
збочваючы, ні да чаго асабліва не прыгледжваючы-
ся, ішоў да акруговага суда.

Людзі — у вагонах альбо пешакі-сустрэчныя са-
стасямітысячнага гурту мішчукоў — не зважалі на

яго. Ды якую ўвагу маглі яны мець да пабочнага чалавека? Адкуль яны ведалі, чаго ён прысхаў у іхні горад: у госці, на пошукі шчасця ці на суд? Каб зналі, куды і чаго шыбуе, дык, можа, пільней прыгледзеліся б. Хто як на дзівака, хто як на злачынецца. Хто паспачуваў бы, а хто і падакараў бы.

«Снакойна, — суцішваў сам сябе. — Толькі не траць дух. Ты ўжо не падлетак, добра ведаеш: прыболі кожшы адзін. Колькі б табе ні гаварылі, што і як баліць, але боль можаш адчуць толькі сам».

...Калі выйшаў з акруговага суда, дык аж зажмурыўся: хмары сплылі, неба павышэла, выблакітнілася, і ярка, на ўсю маладую вясновую моц лашчыла зямлю сонца. Будынкi, брук, блізкі гарадскі сквер выпраменьвалі нябачную пару, сушэлі, і ад гэтага прыпарвання было хмельна, крыху млосна, як бывае заўсёды ўвесну, калі яшчэ мала зелені ды беднае паветра на жыватворны, лёгкі і спрыяльны для здароўя водар. З бляшанай белаў трубы, што вісела за парадным уваходам, цурчала вада на цьмяны, сям-там з сухімі плямінамі тратуар.

Алесю стала млосна не ад змены надвор'я, нечаканага цяпла. Ад таго, што нядаўна расказаў яго адвакат, Дайлідчык, якога параіў яму Васіль Муха.

Дайлідчык, яшчэ малады, недзе ля сарака гадоў, здаецца, разумны і сначувальны чалавек, сказаў, што «по составу преступления» віна яго невялікая, па добры толк яго маглі б толькі «прыстрашыць» альбо пакараць не зусім строга, але пракурор Севярнёў будзе патрабаваць судзіць яго па 129 артыкуле і дабівацца, каб яму далі не меней трох гадоў турмы. Пракурор — вядомы рэтраград і цемрашал, вельмі непрымірымы да такіх, як Алесь, і да таго, чым яны займаюцца. А школка, якую Алесь адчыніў у сваіх Япкавінах (пра яе ў судовых паперах нямала звестак), толькі паддасць злосці ды помсты.

«Не даруюць, Аляксандр Іванавіч, пасадзяць, — са спачуваннем сказаў Дайлідчык. — Калі пакаецца, як ваш калега Кірыковіч, дык, можа, мне ўдасца для вас збіць які год альбо і два...»

Дык вось ні зменшае надвор'е, ні пагроза яго волі, а вестка пра Кірыковіча засмуціла Алеся. Пават больш — разгубіла, азмрочыла. Кірыковіч, выходзіць, цяпер і каецца за свае «грахі», і ўскладае ўсю віну толькі на Алеся. Яго, Кірыковіча, бачыце, «падманулі», «спакусілі пайсці злачыннаю сцежкай», ён жа сам і не хацеў і не хоча «зламыснічаць, шкодзіць веры, цару і Айчыне месніцкімі падбухторваннямі». Гэта, канечне, была здрада. І не толькі аднаму Алесю. Здрада ёсць здрада; як бы ні апраўдваўся, у імя чаго здрадзіў, але ўсялякае апраўданне не можа быць дабрачынасцю. Балюча: нашто ж так адмаўляцца ад таго, што лічыў сумленнем, светлым? Нашто ж апаганьваць сяброў, справу? Для выратавання свайго гонару? Але ці такім чынам трэба ратавацца? Ці ўсё ж можна апраўдаць і паганяны ўчышкі?

Алесь мінуў будынак акруговага суда — былы базыліянскі мужчынскі кляштар, у адчайнасці ды абурэнні падаўся ўздоўж конкі да Верхняга рынку — гандлёвых радоў. Там, а таксама і ў ажыўленых гандлёвых радах на Ніжнім рынку — адной з самых старажытных мясцін, раёне Міпскага замчышча — ён любіў паблукаць. Да печага прыгледзецца, штосьці купіць, людзей паслухаць.

Калі лягчэй панеслі з горкі ногі, схамянуўся: куды і чаго ідзе? Калі што прыдбае, дык усё роўна на судзе альбо ў турме адбяруць. Вярнуўся і ўздоўж краўтага зелянотай, з невысокай агароджай сквера вымкнуўся на Саборную плошчу — да трохпавярховага будынка Азоўска-Дапскога камерцыйнага банка і купецкага клуба. Тут на першым паверсе, апрача

крам, была і аптэка, куды ён раней не раз зазіраў: аптэку трымаў знаёмы на Стоўбцах чалавек, Штэйман. Але цяпер Алесь не пайшоў да аптэкара, без уважна зірнуў на вывеску «Аптека Штейманна» ды на вузкую і доўгую шыльду «В. М. Бермаць», што была пасярод будынка пасля апошняга наверху на вастраватым паўкруглым узвышэнні. Раней Штэйман любіў з ім пагаварыць, падказваў, дзе і ў каго можна пешта купіць, даваў усялякія парады, але цяпер ісці да таго не хацелася: і не было чым хваліцца, і той яму нічога не паможа.

«Пахаджу па горадзе, пасля пайду да знаёмых прасіцца нанач. А заўтра... пачлег дасць ужо ўлада...»

Запыніўся, акінуў позіркам Саборную плошчу.

«А фэйны Мінск! — здзівіўся.— Раней я гэта чамусьці не зусім бачыў, больш захапляўся Вільняю...»

Перад ім як на далоні была старажытная, упарадкаваная мясціна Мінска — яе цэнтр, Верхні горад, Саборная плошча і вуліцы, што адыходзіліся ад яе. Нібы развітваючыся, акінуў усё-ўсё прагным позіркам: просты, але зручны губернатарскі дом, ля яго — высокі белы, з чырвонай чарапіцаю на стрэхах езуіцкі касцёл з некалькімі калонамі, купаламі і нібы пікамі, Казённую палату з вежаю-ўзвышэннем, на якой былі гадзіннікі, а за скверам, насупраць, на рагу Саборнай плошчы і Губернатарскай вуліцы — самы высокі на сённяшні дзень у Мінску гмах, шасціпавярховую, з мноствам акон, балкончыкаў, з мансардамі наверху гасцініцу «Европа». Над шостым паверхам, на правільным паўкрузе здалёку відаць назва гасцініцы, а над першым паверхам, над крамамі, скрозь яшчэ не густое лісце добра бачыцца вывеска «А. М. Левінь».

У яго аж забалела сэрца: хутка ён убачыць зусім

іншы краявід — не даўнія і вабіныя архітэктурныя ансамблі, вуліцы, скверы, а суровыя мураваныя сцены ды закрочаныя вокны.

Самотна перайшоў выбрукаваную Саборную плошчу і падаўся да Захараўскай вуліцы, зпоў безудзельна пазіраючы на шматлікія снакуслівыя вывескі на Губернатарскай, што заклікалі зайсці то ў «Фруктовую торговлю», у «Меховую», то ў «Табачный магазинъ А. Рудермана, то да «Мышалова», які мог прадаць капялюш, адным словам, горад жыў сваім жыццём, не зважаючы ні на нішто, пехта хацеў штосьці купіць, пехта хацеў штосьці збыць.

На скрыжаванні Алесь запыніўся, з хвіліну павагаўшыся: куды далей ісці? Можна, зайсці ў блізкі «Электро-театръ «Эдёнъ», паглядзець кіно, крыху развесяліцца? Ды не, не вабіць пазіраць на чалавечкаў, якія то бегаюць безупынку, то хітруюць, абмапваюць, крадуць, распуснічаюць, лупцююць адзін аднаго і ўсё гэта вытвараюць пад шалёпа-вясёлую музыку. Да кіно ён быў абыякавы, нават больш — лічыў, што яно адцягвае ад сур'ёзнага мастацтва, небяспечнае сваімі пацешкамі-хохмачкамі, здзіўляўся і нават баяўся той цягі, якую мела да яго гарадская моладзь.

Захаваўшы і цяпер сваю непрыязнь да кіно, падаўся па Захараўскай вуліцы да кнігарні, куды заўсёды заходзіў і з ахвотаю, і са святам у душы, як у госці да самага разумнага і добрага сябра. Тым больш у гэтай кнігарні заўсёды былі і старыя рэдкія кнігі.

Яшчэ з парога абмацаў вачыма высокія стэлажы з кнігамі, старога рыжага прадаўца, рэдкіх пакупнікоў. У куце, дзе звычайна стаялі самыя даўнія кнігі, згледзеў знаёмую постаць — невысокага, у папашаным касцюмчыку мужчыну.

Алесь падышоў, узяў ззаду таго за локці.

— Грамадзянін! — строга прамовіў.— Вы арыштаваны!

Сямён Васілевіч уздрыгануў, азірнуўся.

— А! Ты! — псяк квола, нярадасна ўсміхнуўся. У яго вачах быў застаялы смутак.— Чаго ты тут?

— А ты?

— Доўгая гісторыя...— Сямён загарнуў кнігу, паставіў яе ў выемку сярод тоўстых старадаўніх кніг. Яны адышліся ад стэлажа, да блізкага акна. За шыбінаю яго (для тых, хто ідзе тратуарам) ляжалі на падаконніку рэкламныя кнігі.— А ты сёння, бачу,— кіўнуў Сямён на пляцак,— сюды прыехаў?

— Сёння. Заўтра мой суд.

Васілевіч нявесела зірнуў на яго, здзівіўся, здаецца, што Алесь гаворыць без засмучэння.

«Што з ім? — здзівіўся і Алесь.— Ніколі не бачыў яго такога сумнага! Пастрашней, пастарэй раптоўна. Як дзядок ужо».

— А ўсё ж чаго ты тут? — запытаў.

— Выперлі з Вільні...— хмурна адказаў той.— Шукаю шчасця тут, у Мінску. Каля «Сахі»¹ ці каля новага часопіса «Лучышка»².

— А за што змусілі пакінуць Вільню?

— Усё за тое ж... Ды яшчэ і нашы з табой сябручкі паспрыялі...

Алесь не зразумеў: як нашкодзілі «сябручкі»?

— Давай не будзем пра маё...— зморшчыўся Васілевіч.— У цябе і свайго гора хапас. Давай выйдзем, сходзім у Аляксандраўскі сад. Пасядзім, пагаворым, як табе трымацца на судзе.

¹ «Саха» — с.-г. часопіс. Выдаваўся з красавіка 1912 года да кастрычніка 1913 г. у Вільні, з лістапада 1913 года да студзеня 1915 у Мінску на беларускай мове штомесячна.

² «Лучышка» — юнацкі краязнаўчы ілюстраваны часопіс. Выдаваўся ў 1914 годзе ў Мінску на беларускай мове. Выйшла 6 нумароў.

Падаліся з кнігарні.

— Не, ты ўсё ж раскажы, што здарылася, — адгпаўшы свае думы, сказаў Алесь. Бо не мог быць абыякавы да сябравай бяды. Душою адчуваў: той засмуціўся пездарма. — Паспрачаўся з Юрыем?

— Разышоўся навек...

— З-за вёскі і сялян? — усміхнуўся Алесь.

— Не. На гэты раз па іншай прычыне... — паныла прамовіў той, з адчаем апусціў рукі. — Канцы, Алесь. Мы — адзіночкі... Нас мала хто падтрымлівае... Мы ці згарым самі, ці нас з'ядуць па аднаму...

— Ды скажы ты толкам, што здарылася?

— Што? — Сямён прыпыніўся, у парыве эмоцый даволі недалікатна адпіхнуў яго з тратуара да сцяны недалёкага цаглянага дома. Далей ад людзей. — Юры — забойца, Васіль — памагаты!

Алесь, мусіць, аж вырачыў вочы: што ты, Сямён?

— Не пазірай на мяне як на вар'ята, — сказаў Сямён. — Юры — сапраўды забойца, а Васіль — памагаты! Я ім так і сказаў. У вочы.

— Прашу: растлумач усё, — зноў напрасіў Алесь.

— Разумееш, Юры-крытык мае цікавую метад: любіць браць у пісьменнікаў інтэрв'ю, адказы на пытанні, выказванні і думкі па пэўныя тэмы, аўтабіяграфіі... — запаліста загаварыў Сямён. — Вось ён пядаўна падкаціўся булачкаю і да Янкі Купалы: выкажце, Іван Дамінікавіч, свае погляды да рэгіянальнага ў літаратуры. Дзядзька Янка даў яму прачытаць тэзісы свайго новага, яшчэ рукапіснага, артыкула. Тыдзень таму Муха, Юры і я выступаем на адным літаратурным вечары перад вілешскімі настаўнікамі. Юры доўга расхвальваў тэорыі Шапегуэра, Ніцшэ, стыль мадэрні у мастацтве, творчасць рускіх сімвалістаў Бальмонта, Меражкоўскага, Гіпіус, Салагуба, Белага і іншых. Вось, маўляў, што

нам цяпер трэба, вось чым жыве сапраўдная літаратура! А што тут у нас робіцца? У нас, панове, нашы Купала і Колас усё ніяк не вырвуцца з «мужыкоўскага» асяроддзя, свету. Пасля кажа са здзекам: «Заўважце, панове: нашы дамарошчанья «класікі» — не толькі творцы, але і тэарэтыкі. Паслухайце, як шчыра, але найўна тлумачыць сваё кредо Янка Купала». І прачытаў тыя тэзісы Купалавага артыкула. Ды як чытаў! Са здзекам, з пагардаю, з крыўляннем! Добра, што Муха даў мне слова апошняму. І тут жа і ўрэзаў Юрыю. Па-першае, сказаў, не табе, жаўтаротаму, раўняцца з Купалам, а па-другое, як ты мог палемізаваць, маючы на ўвазе яшчэ не надрукаваны артыкул? Гэта ж пэтычна, нават перыстойна! Па-трэцяе, чаму Купала, ужо такая значная асоба, не можа мець свой погляд на жыццё, літаратуру?! Думаеш, Юры ацвярэзіўся? Дудкі! Праз некалькі дзён у «Віленскім вестніку» ён надрукаваў адкрыты ліст Янку Купалу, дзе стараўся ўшчэнт апаганіць яго артыкул, абвінавачваючы ў розных «ізмах», абсмяяць, прынізіць яго паэзію і паэзію іншых паэтаў заадно... Ну, дык хто Юры? Не забойца з вялікай дарогі?

Сямён выхапіў з унутранай кішэні пішжака два белыя лісткі.

— Вось копія таго Купалавага артыкула «А ўсё ж такі мы жывём!..»¹ На, пачытай у вольны час. Артыкул вельмі надзённы і здаровы, — адгарнуў ліст, пачаў сам чытаць: «Але ўсё ж такі жыццё ідзе іначай: яго законы сільнейшыя ад якіх бы то ні было законаў чалавецкіх. Старое, струхлеўшае, аджыўшае свой век ідзе проч, на пагібель, а новае, святое, радаснае занімае сваё пачэснае месца і вядзе наро-

¹ Надрукаваны ў «Нашай ніве», 1914, № 21—22 пад подпісам: І. Л., а таксама — у Зборы твораў, 1976, т. 7, с. 207.

ды і аддзельных людзей к добраму, вечнаму... І паша Бацькаўшчына перажывала і перажывае тое самае... Будзіцца самапачуццё народнае, падымае старонка наша свае вочы к сонцу і распрастоўвае свае магучыя плечы...» Адным словам, пачытай сам. На, пачытай і той адкрыты ліст «Літаратура настоящая и мнимая».

— Аж не верыцца, што Юры мог так зрабіць... — пахітаў галавою Алесь, беручы лісткі.

— Я табе ўжо не адзіл раз казаў, хто такі Юры. Толькі ты не заўсёды мне верыў, — пап'іквуў Сямён. — А Муха ні слоўца не сказаў ні пра Юрава, ні пра маё выступленне, але з таго вечара пайшоў не са мною, а разам з Юрам. Назаўтра я бягом да Мухі. Чаму, змей, змаўчаў, не заступіўся за Купалу? А ён ухмыляецца: «Што — паказытаў Юры самалюбства?» Кінь, кажу, дурныя жарцікі. Козыт той мне ці Купалу страшны, як ваўку сабачая звяга. Па ім будзем жыць. Страшней іншае. Хіба не бачыш, куды цэліцца, у што пасылае стралу злыдзень?! Муха зноў непарушны: «А ты не гарачыся. Не бяда, што нападае. Горш, калі тоіцца і шкодзіць спадцішка. Я наўмысна змаўчаў. Няхай усе самі бачаць, хто ён. Хай пераканаюцца: хоць і цяпер забрахаў, але сабакам быў заўсёды! І не трэба крыўдзіцца (варта быць вышэй), падымаць лямант. Лепш змаўчаць, каб не пасцярожыць лішне Пецярбург...»

Сямён расхваляваўся: твар яго пабіла чырвань. Відаць, забалела не вельмі здаровае сэрца.

— Нават і тут, па болі, Муха выгаду сабе знайшоў! І ўсім добры ды харшы! — занегадаваў Сямён. — А дзядзька Янка кажа: не бяда, калі нападае злыдзень, бяда, калі зняверваешся, топчаш сваё сам. І напамніў некалішнія свае словы, з артыкула «Думкі з пабыцця на Іматры»: «Дзіўна і несправядліва звініць наша бесперапыннае: «Край наш бедны, зям-

лі мала!» Мне здаецца, што не край наш бедны, а толькі мы яго абяднілі ды наша мачыха-доля...»¹

— А як публіка, чытачы ацанілі адкрыты ліст Юрыя? — запытаў Алесь.

— Па-рознаму. Адны заходзілі ў рэдакцыю і ціснулі Купалу руку ці прысылалі спачувальныя лісты, іншыя прамаўчалі, а той-сёй пры сустрэчы, азіраючыся, казаў: «Я за вас, хлопцы. Толькі вы пра гэта нікому ні кажэце: той паганец можа спрытна падвесці пад палітыку...» Зрэшты, ён, «дабрадзея», цяпер у Мінску. У маці. Зайдзі — пагавары, зірні ў вочы. Не чорцікі, а чорта там убачыш...

— З-за згрызот сумлення пакінуў Вільню ці прыехаў адпачыць?

— Будзе перабірацца ў Пецярбург, ва універсітэт. Ён, бачыце, даўно «перарос» губерню, правінцыю, нас, мужыкоў. Яму трэба прастор! Слава! Дзе ля яе ён што хочаш кіне! Куды хочаш паедзе! Ды не хачу больш гаварыць пра мярзотніка. Едзе — няхай з'язджае к чорту. Абыдземся і без яго. Не прападзём. Давай пагаворым пра твой суд. Як думаш на ім паводзіцца?

— Ды, відаць, трэба трымацца.

— Бог яго ведае, Алесь, — уздыхнуў Сямён. — Можа, мы з табою — дзівакі, дон-кіхоты. Можа, наш мудры Васіль Іванавіч і талковае раіць, калі вучыць не лезці на ражоп, а дабівацца свайго ўпотаі і спахваля... Сапраўды, ці не брыкаем мы безнадзейна і марна? Няма ж ні сілы, ні падтрымкі. Зашмат абыякавасці, угодлівасці, хітранькага маўчацця, пакоры. І, чорт пабяры, у гонах усё гэта...

— Скажу табе шчыра, — прызнаўся Алесь. — Не хочацца ні ісці на суд, ні садзіцца ў турму. Якая

¹ Упершыню — у «Нашай ліве», 1910, № 29—30, а таксама — і ў Зборы твораў, т. 7, с. 174.

тут уцеха? Які пабытак? Але я ўжо гэтага не баюся. Перажыў. Мне цяпер баліць мацней інае. Малады, здаровы, тое-сёе ведасш, умееш, можаш, а талковага робіш зусім мала...

— Не толькі ты адзіп вінаваты за гэта, — перапыніў, але прамовіў ціха, нават тужліва Сямён. — Нехта ўладны паўмысна падстройвае, каб такія, як мы, не жылі па законах сумлення, шмат не рабілі. Яны падбіваюць, каб ты хітрыў, прыліпаў, быў халуём альбо чах, калі памагася жыць іначай. Уладныя гэтага свету заўсёды ведалі і ведаюць, як спакушаць, разбураць светлыя розумы і сумленныя душы...

— Я таксама думаў часта пра гэта, — сказаў Алесь, — нават задаваў сабе пытанне: як жыць? Сумленна, са светлымі парывамі — не ўдаецца, з хітрыкаю, з разлікам — не хочацца, прыкра... Дык дзе выйсце? Няўжо няма здаровай сілы, смеласці? Няўжо іскры не могуць перарасці ў полымя? Няўжо не жывучая наша ідэя? Няўжо нам толькі адно і застаецца — гамонкі, гамонкі, гамонкі? Дык колькі ж ужо мы будзем толькі варушыць мазгамі, малоць языкамі, вясчаць, заклікаць і... нічога не рабіць?!

— А датуль, пакуль будуць у моцы ўладныя гэтага свету, — паныла адказаў Сямён. — Але вяхай і яны надта не радуецца за сваю моц. Хоць і перамаглі ў нядаўнюю рэвалюцыю, але сядзяць на бочцы з порахам. Цяпер, пасля перамогі, наш цар-бядуюшка ўсё больш і больш усталёўвае не лад ды гармонію, а аднастайныя звычкі. Папяцці добра і зла — тое, за што самыя светлыя розумы ваявалі стагоддзямі — усё больш і больш змешваюцца з папяццямі «трэба» і «не трэба». А што дае звычка? Яна не толькі прытупляе, але яна і размывае думку, пачуццё, топча чалавечую душу, мізэрніць асобу. Яна, урэшце, запышае барацьбу, цягу да сапраўднага,

лепшага. Уся ж гісторыя з гэтай барацьбы, цягі! І калі шмат якія народы не маюць гісторыі, дык таму, што не мелі барацьбы, жылі ў спакоі, па разліку, па звычцы... Ці не так?

Алесь зноў прамаўчаў.

— Вось цяпер 1914 год,— горка спавядаўся Сямён.— Як кажуць, пайвышэйшая вяршыня для чалавека. Для яго павукі, эканомікі, ваеннай тэхнікі, думкі. Але свет, наша імперыя, як ніколі, шырокімі крокамі ідуць і да пасрэднасці. Бо яна ўсё больш і больш афармляецца. І не абы-якая. А гуртавая. Яна пенавідзіць усё рэзкае, адметнае, яна хоча быць агульнаю. Яна засмоктвае асоб, што глыбока разумеюць, шмат адчуваюць ды хочуць нешта змяніць, і заадно ўжо выходзіць пакаленні ў духу пасрэднасці... Як у нас кажуць пра асобу адметную, неспакойную? «Ён робіць тое, што ніхто не робіць!» ці «Ён не робіць тое, што ўсе робяць!». Для такой маралі вялікага розуму, пачуцця не трэба. Шчыры, сумленны, неспакойны змагаецца супраць зла, звычай — значыць, ты дзівак альбо адшчапенец, экстрэміст, а то і вораг «веры, цара і Айчыны». Будзь, як і ўсе,— ты малайчына, разумны чалавек! Воля перад царом, урадам — адно, воля перад грамадою, звычкамі, нормамамі, мёртвай сілаю раўнадушнасці, дзурніцтвам, прыстасавальніцтвам, пасрэднасцю — іншае. Можна змусіць і цара, і яго ўрад раскілзаць, папусціць лейцы, як ужо і змусілі тое-сёе аблегчыць пасля 1905-га, але вось паадолець звычку амаль немажна. Бо тая акаменьвае. Як валун. Хочаш ці не хочаш, але трэба ёй падпарадкоўвацца. А гэта яшчэ болей дробніць, мізэрыць густы, іштарэсы, марпуе людскую энэргію, зацягвае ціпаю «добрапорядочности». Розумы, душы бяднеюць. Заяўляюцца падобныя статкавыя тыпы... Таму ты, іншы, не трэба!

— Няўжо немажна пераадолець звычку?

— Бадай, не. Цяпер. Ты зірні, што цяпер робіцца. Карупцыя, крадзеж, ашатыя, разбэшчанасць. Падзенне культуры. Паэзія адарвалася ад зямлі, ад чалавека, захліснулася ў віне, дыме, у дэкадэнцкіх выкрутасях, проза таксама разгубілася, тэатр з Чэхавым трымаўся, а цяпер размываецца. А якая цяпер музыка, танцы, мода! А кіно! Усюды высмейваецца жывое, самабытнае, вылучаецца пешта безаблічнае. Здаровы голас высміхоўваецца, цкуецца...

— Ці не перабольшваеш ты, Сямён? — усміхнуўся Алесь. — Ці не згушчаеш фарбы?

— Не ведаю, — уздыхнуў той. — Я, Саша, разгубіўся... Бачу: свет быў доўга і ёсць неўладкавапы. Было шмат падзей, перамен, але толку, здаецца, мала. Усё марна, самападман і самасуцяшэнне. Адно расчараванне за адным...

...Увечар, развітаўшыся з Сямёнам, Алесь падаўся да Юрыя. Пакуль ён быў на волі, а Юры — тут, у Мінску, дык варта было сустрэцца.

Патрэбную хату ён знайшоў хутка — адразу за рэчкаю, паблізу Трасцкай гары. Гэты певысокі і не вельмі прасторны драўляны домік абкружалі плот з высокаю, як і ў некаторых вёсках, брамаю, старыя вішні, бэз — зялёныя, пахкія. Падышоўшы да сянец, убачыў: гэтая, ад вуліцы, палавіна хаты цёмная, а другая, ад гародчыка, асветленая.

«Два гады ўжо не бачыліся, — падумаў. — Які ён цяпер? Па-ранейшаму шустры, хударлявы ці папаўнеў, пасаліднеў?»

Па Алесеў званок ніхто доўга не адклікаўся. Толькі праз колькі хвілін дзверы хаты прачыніліся. Але не насцеж — былі ўзяты на ланцужок.

— Хто там? — пачуўся дзявочы голас.

— Гэта — Пямкевіч, — адказаў ён. — Выбачайце, а Юры дома?

— Дома, — пачуўся адказ. Тут жа дзверы адчы-

ніліся зусім, і ён у сешцах-верацдзе ўбачыў маладую дзяўчыну. Ці тутэйшую пакаёўку, ці кватараптку — Юры быў у бацькоў (маці — настаўніца, бацька пры жыцці — ювелір) адзіц.— Заходзьце. Распранайцеся. Я найду далажку Юрыю Барысавічу.

— Выбачайце,— зноў перапрасіў дзяўчыну (здаецца, пакаёўку).— Калі ласка, не дакладвайце. Я хачу зайсці зняпацку. Можна?

Тая паціснула плечыкамі, павагалася. Дазволіла. Пачала намагаць яму распранацца. І праз колькі хвілін паказала, куды ісці. Мінулі цёмны пакой — відаць, гасціную (тут стаяла канапа, шафка на пасуду, стол), пасля — залу (тут таксама была канапа, стол, а на падлозе ляжаў яшчэ дыван ды абапал сцен стаялі шафы з кнігамі). У залу скупа, праз няшчыльна зачыненыя дзверы, падала святло з супрацьлеглага пакоя. З яго чулася ляпанне машынкi. Там, мусіць, быў Юраў кабiнет.

Алесь, падзякаваўшы дзяўчыне за прывод, пастукаў. Тут жа ляпанне машынкi супынілася.

— Зараз. Хвіліначку! — пачуўся Юраў голас.

Алесь пацягнуў на сябе дзверы, адчыніў — сюды хлынула святло ад лямпы, што чамусьці стаяла на падлозе. Авямеў. Запыніўся і з жахам пазіраў у маленькі пакой: лічы, пасярод яго вісеў уверх нагамі Юры. На складзеных адна да адной босых нагах быў мяккі — відаць, скураны і абшыты шэрцю — ашыінік, да вўшак ашыініка былі прывязаны пастропкі. Яны ж былі зачэплены аж на столі — да жалезных крукоў. Паласатыя піжамныя штаны аб'ехалі Юру па худыя, топкія калені, агаліўшы непрывабныя галёнкі. Пальцы ног, здаецца, аж пасізелі. У іх, канечне ж, цяпер было мала крыві.

«Што з ім? — жахнуўся Алесь.— Сабраўся вешацца? Нагамі ўгору?! Але не, толькі што ж ляпаў на машынцы...»

Юры гаїдапуўся, навярнуўся. Алесь зірнуў на яго твар. Шчокі, лоб былі чырвоныя, нібы аплылі ад патугі. Юравы рукі ўсё яшчэ абвісалі, даставалі амаль да надлогі. А на ёй, справа ад лямпы, стаяла нішучая машынка.

Калі Алесь перавёў дыханне — дзякуй богу, жывы! — Юры адчопіў каля сцяны ад пятлі ручку (а ручка была ад лябёдка, што стаяла пры сцяне) і пакруціў. Лябёдка пачала круціцца, нагортаць пастронкі — Юравы ногі апусціліся ўніз. Вось ён лёг на спіну, сеў, расшпіліў на ашыіпіку моцныя галлікі і зняў ашыінік з ног. Стаў. Хіснуўся. Узяў з блізкага стала акуллары з назалочанымі дужкамі, пачопіў на таўставаты і крышку кірпаты нос. Пазіраў і, здаецца, яшчэ не толькі не мог пазнаць, але і ўбачыць; цёмныя зрэнка ў карычневых кругах былі пашыраныя. Цела яго за гэтыя два гады прыкметна папаўцела, позірк паглыбоў, на скронях заявілася сівізна.

— Ну і Юры! — паківаў галавою. — Ну напалохаў!

— А, гэта ты, Дзед! — усміхнуўся той. — Здароў.

Даволі ж даўно не бачыліся, але не кінуўся насустрач, не абняў, а толькі падаў руку.

— Ты што — рыхтуешся ў цыркачы? — запытаў Алесь, азіраючы лябёдку. — Ці гэта такая пачпая гімнастыка?

— Найноўшая метода... — здасцца, крышку збянтэжыўся гаспадар, хоць збянтэжыць яго ўвогуле было цяжка. — Калі падвесішся за ногі, дык уся кроў прылівае да галавы, добра «харчуе» мозг. Тады іначай бачыш свет. Больш ярка і эмацыянальна...

— Заўсёды ты, Юра, у палоне нейкіх метод, тэорый і канцэпцый... — усміхнуўся Алесь. — А што, калі раптам сальцеца ўся кроў у галаву і не адхлыне? Раней, як помню, ты, каб больш пісаць, не браў

ні кроплі гарэлкі, піў шмат моцнай кавы, перад сном — прастаквашу.

— Тое — не тое... — усміхнуўся і Юры. — Кава ўзбуджае, псуе сэрца, прастакваша — кішэчнік... А ты не змяніўся! Як быў юнак, так і застаўся ім. Толькі яшчэ схудзеў. Відаць, трапіў ужо ў печыя сеці, дзетак плойму завёў, аддаўся сям'і...

Юры — жартаўнік. «Шустрячок», як кажа Сямён, ці «цынік», як думае Васіль. Вось пацешыўся. Сам не жаніўся, бо бярог сябе для навукі і крытыкі, і заўсёды пакепліваў з жапатых.

— Я не жыву ні на якой мстодзе, але яшчэ не жаніўся...

— Калі суд?

— Паслязаўтра.

— Даскакаўся! Па-дурному!

— Ну чаму «па-дурному»? — пезалюбіў Алесь.

— Па-дурному, малец, — паблажліва паўтарыў Юры, стараючыся не пазіраць у вочы. — Ты мог бы са сваёю працавітасцю горы перавярнуць, а так змарнуеш попусту свой дар. З турмы выйдзеш з пакалецапаю душою. Неўрастэнікам альбо самаадрачэпцам.

— Пераначуем — тады новае і пачуем...

— Бач, не баіцца! Не каецца!

— Я ж не флюгер, Юры. Ды ў нашы гады трэба ўжо мець яспую і перакапаную веру...

— О! — кпліва ўсклікнуў той. — Басц! Рэдкі экземпляр сярод вас, вясковых пастаўнікаў... А я, малец, лічыў: пужанулі крыху — ты ў шчыліну. Як клоп. Як і іншыя.

Пазней, калі селі за стол і лілі пададзеную пакаёўкаю гарбату, елі нячэпце, Алесь запытаў:

— Чаму ты, Юры, едзеш у Пецярбург?

— Ты адкуль ведаеш? — здзівіўся той. — Бачыўся тут з Сямёнам?

— Ды сустрэліся нядаўна вынадкова ў кнігарні.

— Які ёп? — усміхнуўся гаспадар. — Разгублены? Ашалелы? Кляў і шальмаваў мяне на чым свет стаіць?

— Не, — прамовіў Алесь, стараючыся як мага больш назіраць у вочы, але Юры іх хаваў, адводзіў. — Пры развазе.

— Ды кінь ты жартаваць, малец, — перапыціў яго Юры. — Не было, пяма і не будзе ў яго развагі... Ён — хворы чалавек. Псіх, а то яшчэ і горш.

— Сямён — не хворы. Ён шчыры, непасрэдны, захоплены ідэямі.

— Расказаў пра нашу пераналку? Пра мой адкрыты ліст?

— Расказаў.

— Ну і як ты ацаніў усё тое?

— Выбачай, Юры, але ты паводзішся, мякка кажучы, дзіўна...

— У чым? — той прыплюшчыў вочы.

— Ва ўсім.

— Не, малец. Гэта вы з Сямёнам паводзіцеся, мякка кажучы, дзіўна, а не я... — неспадзявана ўзгарэўся Юры. — Аслеплі, пашалелі ад любові да вёскі, сялян ды веры ў іхнія «вялікія сілы»! Набралі сабе ў галаву: сялянскія вершаскладальнікі Купала і Колас — класікі ўжо!

— Хіба грэх — любіць вёску, сялян? Хіба не захаваны там багаты і цудоўны скарб? Няўжо Купала, Колас — усяго толькі вершаскладальнікі, як ты кажаш са знявагаю?

— Пратрыце вочы, прачысціце вушы: вёска наша — закіданы сметнік, сяляне — дурныя куры, а іхнія песняры-самародкі — агародныя пудзілы...

Пачуўшы гэта, Алесь аж закруціў галавою.

— Вось гэта дык цянавісць! — прамовіў. — Як ты толькі і ясі сялянскія бульбу, мяса, хлеб, мёд, п'еш малако?!

— Ладна, не лаві на слова... — незалюбіў ужо Юры. — Я не зневажаю, я хачу, каб вы менш замілоўваліся ды расчульваліся, а больш разважалі, дбалі пра будучыню... Няўжо не бачыш: паэзія тая — прымітыўная?

— Прабач, але я лічу: чалавека, справу губіць не толькі фанабэрыя, але і зпявага ды самазнявага. Ты яўна не толькі педаацэньваеш вёску, сялян, фальклор, паэзію Купалы і Коласа, але ўжо і шкодзіш такою ацэнкаю. Ты забіваеш дух, ахвоту, творчыя сілы...

— Ну, дзякуй! — хмыкнуў Юры. — Дзякуй за маю горкую праўду, за мае парады, за жаданне бачыць нашу літаратуру развітай і багатай...

— Я не зусім разумею тваю «зычлівасць»...

— Уцямце вы, мужыччо: каравы лапаць — чыстаму хромаваму боту не таварыш! — уз'юшыўся Юры. — Не намаўляйце, не тлуміце галовы Купалу, Коласу і іншым, што яны «ідуць па плённай дарозе», «адлюстроўваюць пародныя думы і пачуцці», адным словам, ужо класікі! Не спяшайцеся з захлёбам хваліцца, што ёсць ужо «сапраўдная літаратура».

— Усё ж ясна патлумач, чаму паш чалавек, па-твойму, быў, ёсць і будзе толькі лапатнік? Чаму ён не мае права на боты?!

— Цяпер — не мае!

— А некалі?

— Думаю, будучыні ў яго няма. Люд наш, як кажуць, «примечательный отдельными личностями, но жалок в целом»...

— Скажу шчыра, — уздыхнуў Алесь, — не хочацца з табою нават гаварыць...

— А ты слухай, слухай! Праўду! Дык, можа, будзеш болей дбаць пра духоўнасць, назіраць не пад ногі сабе, а ўдалячынь! — рэзка адказаў Юры. — Вось на такім, як піша твой землячок, «Мой родны

кут, як ты мне мілы!.. Забыць цябе не маю сілы! Не раз, утомлены дарогай, жыццём вясны мае ўбогай, к табе я ў думках залятаю і там душою спачываю»¹ ў людзі не выйдзеш...

— Можа, Юры, я печага і не разумею. Але мне здаецца, што якраз з гэтым, з любоўю, трэба ісці ў людзі. Без любові ўсё будзе не роднас, не мілас і не дарагое.

— Дык любіце свае лучыны, лапці, мужыкоў! — хмыкнуў той.— Выйдзеце ў людзі! Узрасціце! Аж да нябёс...— Зірнуў у вочы. Бадай, упершыню за вечар доўга, хоць не зусім смела.— Ды зразумейце вы, олухі: вам трэба яшчэ выйсці з пячэры, набыць чалавечы выгляд, а пасля ўжо імкнуцца да цывілізаваных людзей. Зірніце, што і як робяць Бальмонт, Меражкоўскі, Гіпіус, Белы, Салагуб! Вось гэта новае, важнае слова ў літаратуры! Упоравень з новым стагоддзем, з новым часам! Страснае імкненне ў будучыню!

— А мне здаецца, Юры, што ёсць нямала ў сімвалістаў вартага, але і нямала вытанчанай, але непатрэбнай пены, пустазелля,— спакойна прамовіў Алесь.— Трэба яшчэ падумаць добра: яны будуюць новы гмах ці разбураюць той, што быў ужо? Ці чаго ў іх больш — удалых пошукаў альбо блытаніны?

— Во мужыцкая натура! — пазлараднічаў гаспадар.— Старасвецкая, першабытная боязь усяго новага! І рукамі, і нагамі ўхапіўся за свой плоцік і больш нічога не бачу, не хачу!

— Не змешвай, калі ласка, усё ў адзін кош: і новае, і бесталковае...— незалюбіў, але не павысіў голасу Алесь.— Я амаль усё сваё жыццё пражыў у вёсцы, сярод сялян, бачу многія іхнія хібы, перажы-

¹ Раздзел «Леспікова насада» з паэмы Якуба Коласа «Новая зямля». адкуль вышэйзгаданыя радкі, упершыню друкаваўся ў «Нашай піве», 1912, № 28—29.

ваю за іх, але... Я не магу мець да іх нянавісьць, адракацца, шукаць сабе нейкае іншае, певядомае мне апірышча... А ты... Я цябе не зусім разумею...

— Зразумейце, нам трэба іншая літаратура, — сказаў Юры, ужо з запалам. — Так, усе мы, лічы, сяляне. Дык давайце і выведзем сапраўдны яго вобраз! А хто наш селянін? Працавіты, цярылівы, памяркоўны, гасцінны, але супярэчлівы, паслужлівы, двудушны, цёмны і дзікі, карыслівы, схільны да п'янства і зладзейства, абьякавы да свайго ж болю... Дык чаму не адлюстравіць усімі фарбамі такога нягодніка?! Можна, прыпячэ яму, хоць крыху заварушыцца?! Можна, такою горкаю праўдай станем цікавыя ўсяму свету?!

— Не ведаю... — разгубіўся Алесь. — Нешта ёсць у тваіх словах слушнае, але шмат і страшнага... Ты хочаш стаць настаўнікам, лідэрам ці нават прарокам, але не ўсе за табою пойдучь...

— Твае ж куміры, Купала і Колас, шмат пішучь пра «сонца», пра «волю»... — павесялеў, нібы беручы над ім верх Юры. — Але хіба не бачыце: наш мужык абьякавы да гэтых поклічаў, ён не дабіваецца ні «сонца», ні «волі». Ён любіць лад, цвёрдую руку. Стогне і ў сваіх стогнах чуе асалоду. Волю любяць дзёрзкія, гордыя... А вы, кажу, паслепілі ад любові да вёскі і селяніна... Ён жа ў любы час адрачэцца ад вас...

— Усё ж ты супярэчны, Юры, — прамовіў Алесь. — Адно без меры ганіш, перад іншым без меры ліслівіш...

— Хочаш, скажу папраўдзе? — прыплюшчыў той вочы.

— Ну, скажы.

— А я экзаменую... — ухмыльнуўся. Хітра, з наміткам. — Хачу ўбачыць, хто чаго варты? Хто ўстоіць, а хто не?

— Змей ты, Юры. І, можа, шматгаловы.

— Малайчына! Прашкікнёны! — печакана той зарагатаў, ляпнуў на плечуку.— Я, малец, іншы, чым вы. Вы служыце Творцу, яго ідэям, а я сапраўды прадаў душу Д'яблу.

Творца стварыў свет, прыроду, людзей, усё жывое і нежывое, але не дабіўся гармоніі, ладу,— насміхаючыся, гаварыў Юры.— Ад гэтага колькі ўжо часу адны беды ды пяшчасці. Д'ябал хоча пераманіць людзей да сябе і перабудаваць свет. Па сваёй задуме. І ён перамапьевае, перабудоўвае. Поўная яго перамога ўжо блізка.

— Калі ты загаварыў сімваламі, дык дазволь і табе адказаць гэтак жа,— не без ухмылкі, а сур'ёзна сказаў Алесь.— Народная мудрасць засведчыла гэтка спробы Д'ябла, усякіх змеяў. Помніш, шматлікія казкі расказваюць, як па нашы землі прыляталі шматгаловыя Цуды-юдэ, спакушалі ці заваёўвалі люд, запалоньвалі, пілі кроў, але перамагчы ўсё ж не маглі. Рана ці позна знаходзіўся асілак — нейкі галодны, бедны, босы, маўклівы, але дужы цэлам і душою Удовін сын — і біў Цуду-юдэ. Яму памагалі купецкі і царскі сыны, хоць і без вялікай ахвоты ды карысці... Дык няўжо, думаеш, цяпер не знойдзецца па твайго ідала Удовін сын?

— Можа, і знойдзецца,— ухмыльнуўся Юры.— Але ж і новы Цуда-юдэ будзе хітрэйшы. Ён, можа, ужо не пачне адразу біцца з новым Удовіным сынам, а спачатку гарэлкаю ці іншымі спакусамі абясціліць, зробіць сляпым служкаю...

— Дык ты...

— Не набірай абы-чаго ў галаву, малец! — перапыніў, не даў гаварыць яму Юры.— Я жартую!

Алесь сумеўся: як і перасцерагаў Сямён, у Юравых вачах гарэзавалі не чорцікі, а скакаў, шалёна гарцаваў сам Д'ябал.

Як і ўгадаў адвакат, суд апраўдаў Кірыковіча за «чистосердечное раскаяние», Алеся ж прызнаў «виновным» па 129 артыкуле і даў тры гады турмы.

Адразу ж, пасля прысуду, варта прывяла Алеся да мінскага астрога і аддала яго турэмнай адміністрацыі.

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЁРТЫ

1

На змовіны разам з Віцём і Салвэсем-сватам прыйшоў і сам Пётрык Гарбацэвіч.

Зося, здаецца, упершыню ўбачыла старога Гарбацэвіча ўвабранага. Звычайна ён і ў святыя, і ў будні дні не скідаў палатаных штаноў, лапцей, вышмальцаванай шэрай світкі, а тут зайшоў у хромавых ботах, чорным не новым, але мала папошаным, чыстым галіфэ, у белай кашулі, выгалены. Дык нібы чужы. Заадно і страшны. Бо ў яго глыбакаватых вялікіх вачах было штосьці нядобрае. Нейкая злосць ці то пагарда, незадавальненне.

І бацька, і маці засакаталі перад ім, залабегалі. Аж брыдка было пазіраць, як яны ліслівяць.

— Ну то садзіся разам за стол і ты, дзеўка, — зірнуў на яе спадылба Гарбацэвіч. — Разам жа будзем гаманіць, калі па тое ідзе...

— Садзіся, дачушка, — прамовіла маці, пасуцлася, даючы паміж Галенаю і сабою па ўслопе месца.

Зося ўстала са свайго ложка і падышла да стала,

села. Якраз насупраць Віці. Ён упурыў галаву, не пазіраў. І сёння белы, як снег, з упалымі паголенымі, сям-там з чырвонымі падрэзамі шчокамі і бляклымі вачыма.

«Хворы ён...— жахнулася Зося.— Чужы...»

Сват, Салвэсь, як зайшоў, навітаўся, дык больш і не разяўляў рота. Шчоўкаў падсмажаныя на алеі семкі, збіраючы ў левую далонь шалупінне. Насыпаў жмені са дзве і на стол, але пакуль што да іх ніхто не дакрапаўся.

— Давайце спачатку пагаворым пра пасаг,— сказаў Гарбацэвіч, стараючыся не пазіраць на гаспадыню, і яна не надымала вачэй на яго, нібы ўсё яшчэ саромелася, што некалі адмовілася выйсці за яго замуж.— Не мы першыя, не мы астатнія заводзім такі закон. Усе бацькі маладой даюць, дык і вы... Словам, кажэце, што вы самі думаеце даць.

Зося ўбачыла: у бацькі задрыжэла правая рука, дробна затрымцела на сталі. Ведала: і няма надта чаго даць, і шкода. Вось і баіцца стары: а раптам Гарбацэвіч паслухае, паслухае, не згодзіцца парадніцца з імі такімі і пойдзе прэч. Асароміць, зганьбіць на ўсе Янкавіны.

— Конь, Пётрык, у мяне адзін...— хвалюючыся, прамовіў бацька.— Ні капя, ні жарабя, значыць, не магу даць. Ды і яна ж кабета. Ёй не так конь трэба, як карова, свінні, куры, серп... Конь ужо для мужчынскай работы. За гаспадаром, значыць...

Зірнуў, што адкажа Гарбацэвіч.

— Цялушачка ест,— спавядаўся бацька.— Дык цялушачку магу аддаць. Ці цяпер, ці падгадованую. Потым, як свіння апаросіцца, магу парасят даць.

Гарбацэвіч усё маўчаў. Яму, відаць, не так гэта было ў галаве, як іншае. Зямля, лес.

— Зямлі ж у мяне, як ведаеш, пяць дзесяцін. Дзяцей трос...

Зося адчувала: бацька наўмысна жаліцца, тое-сёе вытаргоўвае. Каб Гарбацэвіч паспачуваў, папрасіў меншы пасаг. Знала: той не паспачувае. Не той чалавек. Бо ў яго і леташняга снегу не дапросішся.

— Дзесяціну якую...— бацькаў голас затрымцеў.— Тую, што на палосках... Каля вас...

— Пасаг дык пасаг! — нядобра ажывіўся, заківаў галавою Гарбацэвіч, чамусьці ў гэтую хвіліну пазіраючы толькі на сына. І з дакорам.— З такім пасагам станеш дык станеш на ногі!

— Потым, Пётрык, можа, і больш паможам...

— Потым! Потым! — перакрывіў Гарбацэвіч.— Потым можна і хвастом накрыцца. Сышчы потым! Усё сказаў? Тады я сваё скажу. Дасі цяля сваё,— загнуў палец,— трое парасят. Некалі лесу дасі па хлеў, бо на хату ў цябе лес абы-які, і не адну, а чатыры дзесяціны зямлі. І не той, што на палосках каля хвойніку, пясочку, а той, што каля вашай лагчышкі... Музыкаптаў поўнем на дваіх. Па лалавіне заплацім,— прамовіў і, здаецца, зларадна ўсміхнуўся. Ніхто не ведаў, чаму ён усміхнуўся. А ўсміхнуўся ён ад таго, што «загнуў» такі пасаг. Наўмысна. Гэта была яго апошняя спроба разладзіць вяселле, дабіцца, каб самі Мішукі адмовіліся аддаваць дачку.

Бацька збялеў: о, божа, колькі той просіць!

— Што ты, Пётрык! — прашаптаў.— Як жа я з дваімі дзецьмі буду жыць на дзесяціне пяску?!

— Канечне, дзядзька Пётрык залішне хоча ўжо,— падтрымала бацьку Галена.— Зусім абірае свата.

— Я ж гэтаксама павінен думаць пра сына,— стараючыся не спрачацца, прамовіў Гарбацэвіч.

Маці сядзела як укопаная, уражаная ад таго, што іх чакае. Абдзярэ іх Гарбацэвіч як ліпку. З аднаго боку ўсё ж гэта пойдзе не каму чужому, а іх дачце, а з другога боку — гэта ж загошці іх у галоту.

— Збаў, Пётрык, крыху...— папрасіў бацька.— Сам жа ведаш, і мы не абы-каго даём. Дзяўчына наша і працавітая, і варухлівая, і паглядная. Абое з рукамі будуць, дык не прападуць. А добрыя рукі не раз лепей за поўныя скрыні...

— Дык і пра обоіх думаю...

— Збаў, Пётрык. Вазьмі дзве дзесяціны...

Той зірнуў на брата. Салвэсь не пераставаў шчоўкаць семкі.

— Скажы ты! — загпеваўся на яго Пётрык.— Ты ж за свата прыехаў, а не семачкі грызці!

І тут не вытрывала, падхапілася Зося.

— Таргуюцца, як за цялушку! — закрычала.

— Сціхі, Зоська! — засыкала на яе маці.— Што ты пляцеш?

— Тата...— упершыню падняў галаву і азваўся Віця.— У нас жа і свайго ўсяго хватае.

Гарбацэвіч скрывіўся, як раскусіў у роце дробку перцу. І дзіва: пічога не адказаў, хоць усе чакалі, што зараз нарбіць на сына крыку. Гэта ж нікому ў Янкавіцах не ў навіну. Але не закрычаў. Апусціў галаву. І, канечне, ніхто не зразумеў, чаму сёння меў над бацькам моц Віця.

— Давайце думаць, калі зрабіць вяселле...— толькі прамовіў той, даючы ўжо сваю згоду на такі пасаг, які надумаў даць Зосін бацька.

Пасля, калі змовіліся і запілі, пайшлі дадому, Зося жахнулася: ці яна жыве, як і жыла дагэтуль, ці спіць? Пра яе гавораць у хаце, у вёсцы, усе здзіўляюцца, за каго яна ідзе замуж, а яна сама не можа разабрацца, што робіцца, пібы яе падхапіла пейкае магутнае цячэнне і некуды імчыць-нясе — да пейкага глыбознага, крутлівага віру.

«Вяселле... Праз месяц вяселле...— вось зпоў пешта гэтае, зямное, пачало даходзіць да яе. Стаяла каля акна, пазірала на зялёнецкі ўжо двор, на лю-

дзеі, па нечага каця і калёсы на вуліцы і, здаецца, не разумела, нашто ўсё гэта і дзеся чаго.— Трэба будзе ісці замуж, быць жоўкаю яму, хірляваму, беламу, як снег, баязліваму і цяўдаламу...»

Значыць, ужо напраўду бывай, Янка! Навек бывай! Не будзе ўжо такіх цёмных почак, калі спатыкаліся, жартавалі, цалаваліся, шапталі адно аднаму такія цёплыя словы... Цяпер Янка ёй ужо чужы, а блізкі, дарагі, самы мілы павінен быць Віця... О, божа! Як жа яна будзе жыць з ім, калі пі кропелечкі яго не кахае, не паважае?! І трэба ж будзе жыць не дзень, не год, а ўсё жыццё! І як яна пакіне гэты родны дом? Свой ложкак, печ, маці, бацьку, брата і сястру?.. Не будзе больш хадзіць па сваім двары, у хлеў ды ў гумно, у грады, бо будуць у яе новыя сцежкі ў чужой гаспадарцы, якая ёй такая пямілая... Бо дома і маці, і бацька пагамоняць, накрываць, але пашкадуюць, бо яна ж ім дачка, а там яе, чужой, не прылашчаць... І чаму яе такая доля? Ці не толькі адна яна пешчаслівая? Ці ва ўсіх дзяўчат такая доля? А што каб на вялікі дзень яна далася Янку, каб стала ад яго грубая? Расказала б пазней пра ўсё маці, тая — бацьку, абое накрывалі б на яе, можа, і набілі б пават, але пасля гэтага, відаць, не перлі б ужо толькі за Віцю, а былі б згодныя аддаць і за Янку... І Янкавы бацькі тады, можа, не ўпіраліся б... Бо ніхто ж, як гавораць, не хоча, каб іхняя кроў набок ішла, гаравала... Грэх — давацца да шлюбубу? Які ж гэта грэх, калі вась пабаялася яго, паслухала матчыных і царкоўных наказаў, а яно ўсё яшчэ горш выйшла?! Быў бы грэх, дык было б тады і шчасце! А так ні граху, ні шчасця... Але пачакай... А што было б, каб саграшыла, далася Янку, а ён не ўзяў бы яе... Ці сам адумаўся б, пабег да іншай, ці бацькі ўсё роўна не дазволілі? І што яна тады рабіла б з дзіцем? Уся вёска парола б у вочы: прынесла

ў прыполе байструка! На людзі пяможна было б вый-сці... Як вось цяпер баіцца выйсці Верка... Волька Супраневіч сказала ёй, Зосі, па сакрэту, што Уладак Дзямідовіч падмануў Верку, надакляраваў узяць за муж, спаў не раз з ёю, вось яна цяпер і грубая. А Уладак цяпер адвярнуўся, уцякае ад яе. Верка плача і баіцца прызнацца бацькам, бо яе ж бацька, Міхайла, падта ж злы. Дык што? Не разабрацца, дзе добра, а дзе блага! І так кепска, і так кепска? Няўжо і не так, і не сяк няма і не будзе шчасця? Галена выйшла замуж за пялюбага гэтаксама, але потым любіла другога, Вінцука, таго, за каго хацела выйсці... Употаі кахала, грашыла... Сінякі пасіла, была абгавораная, але была і шчаслівая... Няўжо можна любіць употаі? Хто забароніць? Ніхто! Нават і бог! Бо і бог не дабрадзей, калі шкадуе шчасця...

— Дачушка! Зоська! — паклікала маці.

Зося азірнулася: маці стаяла за ёю сапчачы ў рукі. У вялікіх вачах яе быў страх.

— Дзіцятка! — зірнула з жалю. — Ды не бяры ты гэтак усяго да галавы. Можна, усё і добра будзе. Лепш, чым ты думаеш.

Прамовіла і, здаецца, зусім утрупела: яна, відаць, чакала, што Зося пачне спрачацца, наракаць ці нервова плакаць, а Зося печакана нават для самой сябе ўсміхнулася з нейкаю хітрыкаю. Дык маці, відаць, і напужалася, ці не звар'яцела дачка ад распачы? Колькі ж вунь у песнях пецца ды людзі расказваюць пра такіх дзяўчат, што вар'яцуюць, сохнуць па сваім любым!

2

Як і наказвалі пекалі дзед і бацька, Ясь Пямкевіч выехаў на поле араць над ярыцу ў загадзя вызначаны дзень. Тыя заўсёды першае ворыва пачы-

палі толькі ці ў аўторак, ці ў чацвер, а сеялі ўвесну ўсякую ярыну ў той дзень, у які ўвосень выпадаў першы іней ці снег — каб усё добра ўрадзіла. Часамі гэта праўдзіла, часамі і не, але Нямкевіч шапаваў старыя звычаі, помніў, ведаў на ўсе работы свой календар. Гной вазіў толькі на поўню, бо, лічыў, вывезеш на сыходніх днях — не абярэшыся потым ад пустазелля. Каб добра ўрадзіла, стараўся не пачынаць сеяць першы, чакаў, калі пасее сусед. Пакуль увесну не пасеюць ярыны, дык не забіваў у зямлю і кала, каб зерне не забілася, узышло. Калі араў каля хлява, дык асцерагаўся зацапіць плугам будыніны — каб не кадолася быдла, не грызліся свінні... Словам, меў сотні вась такіх прыкмет, не вельмі, праўда, гаварыў пра іх уголас, але людзі ўсё роўна адчувалі, што ён робіць усё «на павуцы», дык пільнаваліся за ім.

І сёння, глядзячы на яго, шмат хто высхаў араць. Сусед, Гарбацэвіч, гэтаксама. Падсохлае ўжо, выветранае шэрае поле ажыло; на ім тужыліся і коні, і людзі, адчуваючы хваляванне і радасць ад работы, якой даўно ўжо чакалі. Хто-хто, а вясковы чалавек такі: стамляецца, падрываецца, старэе ад работы, а ўсё роўна нічога больш на свеце не любіць, як яе.

Ясь Нямкевіч лёгка ішоў за плугам, убіраючы ў сябе цёплы і хмельны пах свежай зямлі, адчуваючы ў руках, здаецца, яшчэ маладую сілу. Ён добра ведаў сваё поле. Знаў, дзе можна заглыбіць плуг, бо там і чорная зямля глыбока, і няма каменняў, знаў, дзе трэба прыпадняць парог, бо там жоўты пясок і вялікія, якія не зрушыш з месца, камяні.

Даараў да самай мяжы — да Касцюкевічавага шпура. Завярнуў каня, пусціў плуг у зямлю і прыпыніўся. Не, не адпачыць. Пачакаць сына, Япку. Той хадзіў па ворыве і збіраў у кошык каменне, пасіў яго пад ігрушу. Ясь любіў, каб поле было чыстае, каб на ім не было ні вялікага, ні малога камення. Хоць коль-

кі ты ні збірай, таго ўсё роўна хапае. Адзіп бог ведае, адкуль яно бярэцца. Нібы расце, як грыбы.

— Можна, ты паарэш? — сказаў, калі сын падышоў да яго. Той хацеў прайсці і не падняць нават галавы. Сярдуе, што ў свой час не дазволіў паехаць у сваты да Зосі Мішуковай, перажывае, што тая ідзе замуж за Гарбацэвічавага Віцю.

Ясь адчуваў сваю віну. Праўда, апраўдваў сябе, сваю задуму ажаніць Янку з Гарбацэвічавай Анелькаю, бо той будзе пасля гэтага гаспадар на ўсю вёску, але ўсё роўна адчуваў і няёмкасць: як-ніяк, а пакрыўдзіў, не ўважыў, быў жорсткі. Адно, што сучышала яго, дык гэта тое, што Гарбацэвіч апырэдзіў, паслаў сватоў да Зосі. Ён колькі разоў апраўдваўся гэтым, але не апраўдаўся, бо і сыны, Янка ды Алесь, і дачка ды жопка ўпотаі зацяліся на яго. Нібы ён непрыяцель Янку. І ў хаце іх запапавала маўклівая няшчырасць, непрыязнь.

— Паары, а я пазбіраю... — сказаў.

Янка моўчкі паставіў долу кошык і пайшоў на яго месца. А ён падаўся да каця, нібы перавязаць пастройкі. На самай справе хацеў пагаварыць.

— Ары як трэба, не толькі абы чорным дагары. Рабі ўсякую работу як след, з душою. Зямля як і кабета, лашчыш, любіш, трэшся, мацаеш — падатная, падзяклівая. Не глядзіш, абы-як паводзішся — злая... Дык зямлю трэба любіць і шанаваць. Яна ж карміцелька наша. І корміць, і поіць, і адзяе. Не любіш зямлі, не аддаеш ёй душы — не гаспадар ты...

Янка слухаў бацьку і маўчаў. Сёння ён не вельмі браў да душы, да розуму бацькаву навуку, бо чуў яе ўжо і раней часта, згаджаўся з ёю і ведаў, што якраз на ёй і будзе жыць. Цяпер жа, калі зірнуў на высокую старую грушу, успомніў адно лета, жніво. Тады маці зрабілася кепска, япа ўпала, страціла прытомнасць. Ён прынёс яе да грушы, у цень, куды неў-

забаве збегліся і ўсе кабеты з поля. Сярод іх была і Зося. І яна тады неяк вельмі ж незвычайна, са шчырасцю, са спачуваннем, нават з нейкаю любасцю пазірала на яго, і той яе позірк узварушыў яго душу, помніцца і цяпер і, мусіць, ніколі ўжо не забудзецца...

Бацька перасуноніў хамут, адышоўся. Янка, так нічога і не прамовіўшы, цмокнуў па капя і павёў плуг. Роўна. Не запускаў яго глыбока і не падымаў. Талковы хлопец. Не прападзе, будзе жыць. Але во змяніўся на вачах. Які працавіты, дзёрзкі, такі ж і заціплівы. Не па ім выйшла — дык буштаваў, аж, здаецца, хату ледзь не перавярнуў, зацяўся. Калі яшчэ і малы быў, дык меў свой характар. Ужо ў два гады не дала маці грудзей, дык ён не роў і не выў, а так зацяўся, што аж на галаве вошы заявіліся ад жалобы.

«Адпусціцца, пйдзе не дзенецца... — падумаў, беручыся за кошык.— Перагарыць, стане ў аглоблі — пасватаем да Анелькі... Пётрык-то цяпер падбівае, каб прысылаў сватоў. Хоча заадно два вяселлі зрабіць. Але цяпер нам цяжка зрабіць вяселле, ды і якое будзе вяселле, калі Янку будзе яно нямілае, калі, можа, ён з другой маладой вачэй не будзе зводзіць... Увосень, па новым хлебе, усё зробім».

3

За Буднікаваю хатаю сварыліся кабеты.

— А каб яны прапалі! — лямантавала старая Буднічыха, стоячы ў сваім гародчыку і падпёршы бокі рукамі.— Яны ўжо мне ўсе грады павыграбалі, каб яны падохлі і ты падохлых загрэбла!

— Каб цябе самую калі не сёння, дык заўтра як здыхату загрэблі! — адказала ёй суседка, Ваўчыха, са свайго гародчыка.— Барсучыха ты мардатая.

— Я мардатая? — ускіпела Буднічыха.— А ты якая? Красуня? Ты... Пудзіла ты! Караўка!

— А ты чысцёха? — не ўступала Ваўчыха.— У цябе самой лыжкі ніколі не мытыя, каб цябе на той свет мылі! У хаце ніколі не мецена, ложка не засланья! Пад ложкам як наваліў летась кот, дык і цяпер тое ляжыць!

— Павыглядала, каб табе лупы вылезлі! А ў цябе ўсё мецена і заслана?! Ты меней бы бегала па хатах ды выглядала б усё, а сказала б свайму лупавокаму, каб плот загарадзіў!

— А твой не лупавокі?! Зубы як у каця! Дай бог, каб яго зубамі дзеці грушы абівалі!

— Каб...

Але болей лаянкі не пачулася: абедзве кабеты ўбачылі Зося. Угледзеліся ў яе, праводзілі цікаўнымі позірамі, хоць ты ім хвігу пакажы.

Якраз пасустрэч ёй ішоў Сцяпан Чорны.

— За курыцу во так сварацца! — усміхнуўся.— Брэшучь адна на адшу, як сучкі, а я вот думаю: вот усё ў людзей баліць, а язык не забаліць ні разу...

— Вы, Чорныя, без'языкія! — незалюбіла, адказала яму Буднічыха.— У вас саміх языкі як мётлы!

— Каб не мы з дзяўчынаю гэтаю, дык ужо скоро адна перад адной загаліліся б і дупы паказвалі б...

— Цьфу! Брахуп! — незалюбіла і Ваўчыха, пакідаючы свой «бастыён» і імкнучыся ў хату.

Зося моўчкі падалася далей, адчуваючы, што і кабеты, і ўсе з акон пільна пазіраюць ёй услед. Яна ішла ў краму, купіць тое-сёе да вяселля, зайсці да Галены, што шыла ёй белую вясельную сукенку, вэлюм, а заадно мела патайное жаданне — убачыць Нямкевічаву Кастусю.

На пчасце, Кастусю згледзела ў двары — тая стаяла ў акружэнні мноства маленькіх белых і рабых парсят, дражнілася з імі.

Зося запаволіла ход, махнула рукою: хадзі сюды. Тая наслухала, затупала да яе.

Сустрэліся каля брамкі.

— Да мілага свайго ідзеш? — усміхнулася Кастуся.

Зося не адказала. Не ўзлавалася і не пакрыўдзілася.

— Янак дома? — запытала, не саромеючыся і не зводзячы позірку.

— Не-э... — наадварот, збянтэжылася тая. — У полі з татам. Аруць.

— Кастуська, міленькая... — Зося паклала далопь на маленькую Кастусіну руку. — Прашу цябе, ад усяго сэрца. Скажы яму, хай ён прыйдзе ўвечар. Туды... Ён ведае куды.

Кастуся анямела. Не чакала такой гамонкі.

— Толькі ты нікому не кажы, — шаптала ёй Зося. — Толькі яму аднаму. Я цябе прашу, як сястру. Скажаш?

— Скажу, — мармытнула Кастуся.

— О то і дзякуй табе, — прамовіла і, засаромеўшыся, усміхнулася. Але ў гэтай усмешцы Кастуся ўбачыла пейкую хітраватую задуму.

Пазней, калі адышла, была ў Шлёмы на сваіх клопатах, вярталася, ішла да старэйшай сястры, Галены, дык адумалася. Адчувала няёмкасць, сорам: а ці трэба было самой ісці, шукаць і клікаць Янку? Яна ўсё ж дзяўчына, а ён хлопец. Што ён падумае пра яе? І ці прыйдзе? Дык ужо і хацелася ёй: няхай не заявіўся б! Ёй, можа, лягчэй нават было б.

— На, прыверай, — калі вытурыла з хаты свёкра і дзяцей, сказала Галепа і падала стапкі. — Мне ён ужо цесны, а маёй дачцэ да яго яшчэ доўга расці. Калі падыдзе, дык насі на здароўе.

— Ды ў мяне ест свае два стапкі, — прамовіла Зося.

— Твае старыя, адзін яшчэ мамін, а гэты зусім новенькі.

— Ды не магу я стапik пасіць. Цісне, як абцугамі, грудзі. Я гарсэт пашу.

— Гарсэт гарсэтам,— не адступалася Галена.— А стапik станікам. Бяры, бяры. Начэпіш, дык грудзі будуць высокенькія! У горадзе дзяўчаты і кабеты кожны дзень у станіках ходзяць. Не зашпіляюць верхнія гузікі блюзак і сукенак, а то вялікія выразы робяць, каб шыя, вяршкі грудзей былі відаць...

— Нашто?

— Каб файна было! Каб мужчыны вачэй не зводзілі.

— Ото распуста! — не ўтрывала свякроў. Яна запынілася тут, у «чыстай хаце», каб паглядзець, як будзе выглядаць на Зосі вясельная сукенка.

Зося скіпула блюзку, абсунула па рукі шлейкі кашулі, саромеючыся, схавала аголеныя белыя невялікія тугія грудзі рукою. Галена падала ёй стапik, памагла прасунуць яе адну-другую рукі між шлейкамі, накрыла яе грудзі ядвабнымі кружочкамі, сціснула яе цела, зашпільваючы на спіне шлейкі аплікамі.

Грудзіну Зосіну сціснула пібы абцугамі.

— Бачыш! — прамовіла Галена.— Як падняліся! Якія файныя!

— Цісне ж! — паскардзілася Зося, трымаючы кашулю, каб яна не аб'язджала ніжэй гэтага станіка, не агаляла яе беллага, што снег, цела.

— Цярпі,— сказала Галена.— От пабачыш зараз, як сукенка добра будзе на гэтым станіку...

Сукенка была яшчэ не пашытая, толькі састрыгаваная. Галена ўссунула яе Зосі праз галаву, абцягнула.

— Бачыш,— правяла па Зосіных грудзях далонню, аж Зося ўздрыгнула ад гэтага дотыку.— Каралеўна! Вот тут падбяром па жываце, тут, пад пахамі, напусцім крыху, як улітая будзе!

— Што файная, то файная дзеўка! — пахваліла Галеніна свякроў.

Дома сёння Зося была паслухмяная, рабіла ўсё, што ні казала маці, і як толькі павячэралі, шмыгнула з хаты. За гумно. Сэрца яе білася часта і дробна, нібы трапяталася, дыханне перасякалася. Здаецца, нават, пазвоньваючы, ляскалі зубы.

Заўважыла: Янка ўжо там, за вушаком дзвярэй.

— Прыйшоў! — прашаптала і адразу прытулілася да яго. Але ён не прамовіў ні слова, не варухнуў рукою. Стаяў, як той сноп.

Яна ж абхапіла яго за шыю, абсыпала яго шчокі пацалункамі.

— Родненькі мой! — прыгаворвала. — Адзіны! А я баялася: не прыйдзеш! Не захочаш мяне нават убачыць. Як і не ведаеш мяне. Аж ты не такі. Ты лепшы...

Цяжка ўздыхнуў. Здаецца, у яго гэтаксама часта і дробна білася, трапяталася сэрца.

— Абдымі мяне, — папрасіла. — Моцненька. Як і некалі...

— То некалі... — скупа працадзіў, па-ранейшаму не падымаючы апушчаныя рукі.

— Прыхілі! — зпоў папрасіла. Ён нібы з неахвотаю прыклаў да яе спіны далоні. — Я ж люблю толькі цябе.

Маўчаў. Здаецца, расхваляваўся, аж падрыгвалі калені і первова затрымцелі рукі. Яна адарвалася ад яго, падняла галаву і зірнула яму ў вочы. Добра не бачыла ў цемені іх, бо яшчэ заміналі і слёзы, што былі і ад чулівасці ды хвалявання. Яна прыпаднялася на дыбачкі, ён адчуў гэты рух, прыгнуўся, і яны пацалаваліся. Замёрлі ў пацалунку. Бадай, упершыню за ўсе іхнія рапейшыя пацалункі сёння

іх вусны былі не стрымапыя, не стуленыя, але растуленыя і соладка цёплыя, нават гарачыя — вусны маладых, што кахаюць адно аднаго, сумуюць без пацалункаў, баяцца, што больш не будзе вась такіх хвілін. Ад шчырага пацалунку Зося адчула полымя ва ўсім целе, сэрца забілася, здаецца, уся кроў хлынула да твару. Яна бліжэй прытулілася, больш авалодала яго паслухмянымі вуснамі, і Япка перастаў супраціўляцца, моцна сціснуў яе, запалымнеў. Відань, адчуў, зразумеў, што яна хацела сказаць, калі клялася, што толькі яго, бо толькі яго кахае. Можна, ён здолеў забыцца ў гэтую хвіліну, што яна пойдзе замуж за іншага, трымаў яе ў сваіх абдымках, адчуваў праз тонкую сукенку гарэст, трапяткое яе цела, сэрцабіццё, жар і не думаў ні пра што іншае, бо цяпер розум магло заслапіць пачуццё.

— Хадзем... — прашаптала яна, прачыніла дзверы, першая пайшла ў гумно. Ён як сам не свой ступіў за ёю. Не выпускаючы яго рукі (а іхнія рукі былі гарачыя, дрыготкія), зашчапілася і павяла яго далей да цёмнай загародкі, дзе ляжала крыху сена.

Як толькі яны пералезлі цераз застаронак і падышлі да сена, яна, адпусціўшы яго руку, хуценька знайшла загадзя схаваную тут дзяружку, разаслала яе, а пасля нават нечакана для самой сябе пачала расшпільваць перад ім гарэст, скінула з сябе сукенку. Надзіва, не адчувала ніякага сораму. Наадварот, ёй здавалася, што робіць усё высакародна, чынна, як і трэба, аддзяквае Янку за яго каханне.

— Ляж... — прашаптала разгубленаму Янку, і ён паслухаў, лёг побач з ёю. — Абдымі мяне моцненька.

Ён прытуліўся, але ўжо не парывіста, як пятаўна, а абняў нібы сястру. Нібы шкадуючы. Яна, канечне, не ведала, на маладосці яшчэ не здагадвалася, што цяпер на яго душы. А ён збаяўся ўжо гэтага яе намеру, бо не зусім разумеў яго і не быў у думках

падрыхтаваны. Яна адчула, што якраз ёй трэба падбадзёрыць яго.

— Яначак, — прашаптала, тулячыся. — Я ж табе праўду кажу: я толькі цябе аднаго люблю. І толькі цябе аднаго хачу любіць. Ён жа ведаў гэта і гвалтам змусіў бацькоў, каб насваталі яго да мяне... А я і бацьчыць яго не хачу. Дык і не хачу даставацца яму дзяўчынаю... Бо ён разбіў наша шчасце... Дык няхай... Я хачу быць тваёю...

Прамовіла і пачала шукаць яго вуснаў. А ён, дзівак, стрымана адказаў на яе пацалунак.

— А грэх? — прашаптаў. — На вялікдзень жа ты баялася граху...

— То тады... А цяпер не баюся...

4

Апошні тыдзень перад вяселлем Зося ледзьве трывала. Яна не была ні хворая ці слабая. Яна спраўлялася і з мужчынскаю, і з жаночаю работаю — можна сказаць, лепш ды спрытней рабіла за якога хлопца. А тут вось нямелі рукі і ногі, ныла спіна, трымцела, здаецца, усё ўсярэдзіне, прапаў моцны сон, і яна хадзіла, працавала, збіраючы апошнія сілы. Працуе-працуе, а пасля, калі ад болю, ад стомы аж пацямнее ў вачах, не вытрывае, стане, прыхіліцца да сцяны ці да печы і стаіць заплюшчыўшы вочы ды думаючы сабе: «Нашто, нашто мне ўсё гэта трэба?» Адпачывае, а думкі нібы бягуць-бягуць і ўрэшце вернуцца да таго, пра што яна апошнія дні найбольш думала.

«А што, калі будзе ў мяне ад Янкі дзіця? — трывожылася. — Кажуць, абый паспала дзяўчына з хлопцам, дык і заявіцца дзіця... Ну што ж. Будзе дык будзе. Лепш ад любага дзіця мець, чым ад нялюбага...»

Маці, бачачы яе пакуты, шкадавала, вінавата гаварыла: «Прысядзь, дачушка. Адначні. І не бяры гэтак усяго да галавы...»

Шмат што выбіла Зосю з моцы і раўнавагі. І напружанне, з якім яна цяпер жыла, і праца. Бацька закалоў свінню (яе яны рацеі думалі адсадзіць, карміць на зіму, цяпер жа прыйдзецца замест яе пакінуць на кормніка падсвінаку), дык яны з маці рэзалі мяса, прыпраўлялі яго часнаком, кменам, соллю, рабілі кілбасы, варылі печань, лёгкія, сала і рабілі сальцісон; заадно пачалі пячы хлеб, булкі, сухарыкі, варыць свінныя ногі і вушы на квашаніну — лічы, увесь светлы дзень, вечар да цёмнай ночы не адыходзілі ад печы, задыхаючыся ад дыму, чаду і гарачыні, млеючы ад мноства ўсякіх смачных пахаў. І яшчэ было адно, што знядужыла Зосю. Пра тое сорам быў нават думаць. Яна занемагла пасля той ночы, калі спаткалася з Янкам у сваім гумне, сама па сваёй волі аддалася яму. Ён спачатку нібы разгубіўся, а пасля ўзяў яе, узяў з болем, з пакутаю. Назаўтра яна не магла пі нагнуцца, пі разагнуцца, была нібы скалечаная. Але таілася. Як таіла ад маці і тую кашулю, у якой была тады ў тую сустрэчу. Здзіўлялася: чаму ж, калі збліжэнне так баліць, да яго ўсё роўна імкнуцца не толькі дзяўчаты, але і кабеты? Ці ім, кабетам, яно даецца без болю?

Бацька маўкліва і пакорліва памагаў ім, кабетам; меншыя брат і сястра крыху памагалі, але больш таўкліся пад рукамі ў вясёлым настроі (ім хуткае вяселле было вялікай уцехай, і яны загадзя ўжо ўсяго патроху пасмакавалі з яды) ці бегалі па суседзях і пазычалі ў людзей міскі, талеркі, відэльцы, чаркі.

Прыбягала памагчы ім і Галена. З ёю ж яны ў пятніцу, каб не адкладаць шмат работы на апошні дзень, спяклі вялікі каравай, торт.

У суботу бацька напрыносіў ад суседзяў сталоў,

выкінуў з хаты ў паднавець ложка, расставіў у хаце сталы, падправіў, падмазаў калёсы. Снакутаваўся за гэтыя тыдні і ён. Запалі вочы і шчокі. У Зосі нечакана аж паменшала да яго злосці, крыўды, з'явілася спачуванне. Ні для чужога ж, для яе вось так стараецца!

— Колькі ўсяго пагатавілі! — бачачы, што яны зрабілі з маці за тыдзень, здзіўлялася Зося.

— Ох, дачка! — уздыхала маці. — Вот паглядзіш: яшчэ і не хваціць. Людзі цяпер, пасля зімы, пасля работы ў полі, згаладалыя. Будуць есці як не ў сябе... Можа ж, помніш, мы Галену ўвосень, калі ўжо, лічы, усе пачалі калоць свіней, аддавалі, гэтаксама многа пагатавілі, а сяроўна не хваціла. Свяцілі вачыма. А цяпер жа яшчэ лепей трэба старацца... Не можам жа гасцей горш, чым Пётрык, прыняць... Абгавораць людзі... І так у нас вясельных меней будзе...

— Вяселле зробіце — а самі потым зубы на паліцу пакладзіце... — паспачувала Зося.

— Абы табе добра было. Абы цябе ніхто ніколі не папікаў... — адказвала маці. — А мы неяк ужо выжывем, абы здаровыя былі.

Увечар у суботу прыйшлі дружкі — Волька і Верка Чорныя, іншыя дзяўчаты. Спачатку памаглі прыбраць у хаце — выдраць рыдлёўкамі гліняны ток, пашкрэбці нажамі і вымыць сталы, лавы, падаконнікі, а пасля пачалі плесці з травы і лясных кветак для яе вянок, часаць ёй валасы, прыбіралі яе ў вясельную сукенку і ў вэлюм, словам, прыйшлі на «вянок», ці на «дзявочпik», як казалі ў Лукавінах.

Апошнія два гады Зося запрапалі ўжо ў дружкі, дык яна хадзіла на такія «вянкі», і тыя часіны для яе былі ўрачыстыя, вясёлыя. Яна з нейкаю таямнічай радасцю пляла вянкi, памагала ўбіраць маладую, снявала песні. Але сёння і яна, і адна з дружак, Міхаілава Верка, былі певясёлыя, дык вечар быў сумны.

Гэта адчувалі яны і самі, дзяўчаты, адчувала і маці — паходзіць-паходзіць, паглядзіць на іх ды паслухае, а потым складзе на грудзях рукі і замаркоціцца. Маўклівы быў і бацька. Сядзеў моўчкі каля стала і курыў піпку за піпкаю, пазіраючы долу.

— Паспявалі б вы, дзяўчаткі, — папрасіла маці, — некалі ж, калі мы яшчэ хадзілі па «вянок», дык весела было. Паўвёскі прыходзіла пад вокны, каб паслухаць.

Заспявала Волька Сцяпапава, першая Зосіца сяброўка, а цяпер дружка:

Выйшла Зосечка
За вароцейкі,
Стала сабе
Над каліпаю.
Каліпку ломіць,
Слёзачкі роніць.
Слоўна не прамовіць.
За ёю, ёю
Мамачка яе.
Стала ў яе пытаціся:
— Дзіцятка маё
Маладзенькае,
Да чаго ж так плачаш?
— Мамачка мая
Родненькая,
Ды як жа мне не плакаць:
Гавораць людзі,
Нашы суседзі,
Што ў вас доўга мне не быць.
— Дзіцятка маё
Маладзенькае,
Не давай людзям веры,
Пайдзі ў садочак,
Нарві красачак,
Сядзь сабе між дзявочак,
Зві сабе, маладзенькая,
Вяпочак.
— Не мне ў садочак,
Не мне вяпочак,
Не мне між дзявочак.

Прыйдзе Віцечка
У белым цвеце
Ды завяжа мне сведік.

— А мне ж, Зосечка, Уладак так свет завязаў! — прытулілася да яе і ўсхліснула Верка. — Я й не ведаю, што буду далей рабіць. Наверыла яму, а ён гэтак пацешыўся...

— А мне, думаш, свет не завязаны? — прашаптала Зося ёй у адказ. — Сама ж ведаеш...

І явы, абняўшыся, пачалі плакаць.

Слухаючы песню ды назіраючы за дачкою і Веркаю, пачала хліпаць і маці.

— О то бабы! — злаваў бацька. — Рвядцё сэрца...

Узяўшы вянок, Волька заспявала ўжо новую песню — «Ой, звілі дый вяночак...». Калі праспявала, аддала вянок гаспадыні. Яна падзякавала і запрасіла дружак садзіцца за стол. Тыя адмаўляліся, маўляў, «ой, не трэба, цёця», але ўсё ж селі. Мішукі хацелі захаваць стары звычай — частаваць дружак, каб не гаварылі, што гаспадары скупыя. Праўда, дзяўчаты вышлі толькі на кроплі, не шмат і з'елі, бо саромеліся тых, што стаялі на двары пад вокнамі. Баяліся папроку ў сквапнасці. Канечне, стаяць цяпер пад вокнамі і ў Гарбацэвіча. У таго сёння, казалі, будуць гуляць не толькі асістэнты, але і сваякі, важныя янкавінскія людзі — Лядзяш, поп з пападдзёю, Сяргеецкавы, пісар Дзяжко, стараста, Чарноў, паштавік Гарбуковіч, суседзі Нямкевічы.

У пядзелю ўсе ўсхапіліся раненька. Трэба было ўхадзіцца, прыбраць сталы.

Калі кабеты — а да іх зранку прыбегла і Галена — накрывалі стол, Мішук корпаўся ля калёс. Накрываў іх сенам, пасля схадзіў да Міхайлы Чорнага і, як і дамаўляўся, прывалок і ад яго калёсы. Калі выкладаў мурагом, да яго выйшла жопка.

— Я вот што думаю... — сказала. — Усё ж схадзі

ў Засценак, пазыч у Драздовічаў боты. Пётрык будзе ў ботах, а ты не, дык... Як парабак перад напам...

— Ведаюць жа ўсе, хто ён, а хто я! Ды не хачу я пазычанага. Лепш горшае, ды сваё, чым добрае, але чужое...

— Сяроўна... Схадзі... Калі сам не саромеешся, дык падумаі пра дзіця! Як яму будзе назіраць? Бачыш жа сам: як нежывое ходзіць і так...

Паслухаў. Калі вярнуўся ад Драздовічаў з ботамі, дык ужо прыбеглі дружкі. Прыбралі стужкамі вобраць, намандрыкі, прывязалі звапочкі і хваёвыя ды бярозавыя галінкі да дуг. Пасля прывалілі і хлопцы-дружбакі. Выгаленыя, святочныя, як і не янкавінскія: хто з іх смялейшы, палез у хату, да дзяўчат, хто тоўкся каля яго, Мішука, курыў, жартаваў, радуючыся ў прадчуванні вышпўкі, закусі і вясёлых уцех. Раз за разам зіркалі з двара ў той капец, у Глінішча: ці не едзе малады?

А ў хаце тоўпіліся дружкі і кабеты. Каторых кабет і не прасілі, каб яны прыйшлі так рапа. Дык самі прыбеглі, ірваліся памагаць то накрываць стол, то лезлі да печы ці ў кладоўку — хацелі ўсё, канечне, выглядзець і выслухаць.

— Багаты стол! — зыркаючы па талерках з салам, з мясам, сальцісонам, ацапіла Будпічыха.

— Ага, Аршулька, добры. Лепшы, чым летась у Касцюкевічаў быў. Тыя ганарацца-ганарацца, а стол бедны зрабілі...— падтакнула ёй Ваўчыха, ужо не зважаючы, што на днях сварылася з Будпічыхаю па смерць. Дадала да гаспадыні: — Але годзе вам, людзі, кешкацца. Усяго ж хватае ўжо. Вуць якая часіна! Няхай прыбіраюць ужо дзеўкі маладую...

Зося стаяла неяк беспрытульна за стаяком каля печы, што цяпер, цёплаю парою, дыхала гарачынёю, і нібы не ведала, дзеля каго яны нагатавалі столькі пітва і яды, дзеля каго састаўлены гэтыя сталы, ідзе-

шуміць такая бязладная гамана. Яна нават не адчувала ўсяго сэнсу ў тым, што ёй цяпер дружкі запляталі валасы ўжо не ў адну касу, а ў дзве касы — як замужняй кабеце.

— Малады едзе! Малады едзе! — загулі па двары, і ўсе там кінуліся да варот, на вуліцу. — Затрымалі каля Будніка! Перагарадзілі дарогу! Стол вышеслі. Таргуюцца...

— Прыбірайся, Зоська, — сказала маці. Яна гэтаксама ўжо вымылася, тут жа, пры кабетах і дзяўчатах, скінула з сябе старую спадніцу, блузку і, дастаўшы з куфра, усцягнула на сваё поўнае цела сінюю, лічы, дзявочую, сукенку, абула туфлі і пачала прычэсваць разбэрсаныя, мокрыя на лобе ад поту валасы палавінкаю старога грэбеня.

Зося саромелася ўбірацца тут жа, пры чужых людзях. Ёй здавалася: тыя толькі кінуць на яе позірк і адразу ж здагадаюцца, што яна ўжо не дзяўчына. Учора ўвечар, як пайшлі дружкі дадому, яна пры маці мылася ў начоўках і ўвесь час сядзела пібы на іголках: здавалася, на яе сцёгнах захаваліся сляды парушанай цнатлівасці.

Рашыла цяпер спажыць даўні звычай, што быў у Янкавіпах: убірацца перад вяселлем, перад прыездам маладога, у чужой хаце. Дык цяпер шапнула Верцы, узяла з сабою белую сукенку, вэлюм і белыя туфлі, і яны з Веркаю пабеглі сценкаю ў хату Міхайлы Супраневіча.

Пастуля і Міхайла, нявесткі былі дома.

Схаваўшыся за стаяк, Зося пачала ўбірацца.

— Адкупіліся ўжо! — сказаў Міхайла, пазіраючы ў акно. — Прыехаў малады!

Неўзабаве і тут пачулася музыка: гармошкі, скрыпка, цымбалы, бубен. Жаласна гэтая музыка рэзнула па Зосіным сэрцы. Без радасці, з якой яна слухала такую музыку па чужых вяселлях.

Праз колькі хвілін сюды ўжо шыбавалі асістэнты і дружкі — па маладую. З імі былі і Зосіны брат і сястра, Казік і Юзя.

— Дзе тут схавалі маладую? — уваліўшыся ў хату, загукаў Антоп Емельяновіч.— Аддавайце! Япа ўжо нам трэба!

Верка выпесла з-за стаяка і надала яму вялікую, скручаную з падушачкі, дзяругі ды хустак ляльку:

— Вот маладая! На!

— Хіба гэта маладая! Гэта старая баба. Нам трэба жывая, маладзенькая і фэйная.

— За маладзенькую і фэйную, братка, трэба многа заплаціць! — улез у гаману Міхайла.— Выкупі...

Патаргаваўшыся, Антоп мусіў і гаспадарам, і Зосіным меншым брату і сястры даць цукерак. У гэты час Зосіны дружкі прышпілілі да пінжакоў сваіх асістэнтаў, па левы бок грудзін, белыя стужачкі з зялёнаю рутаю. Хлопцы давалі ім за гэта цукеркі, спрабавалі абдымаць — у хаце, як і заўсёды па вяселлі, стаяла вясёлая тузапіпа і гамана.

І толькі яны збіраліся выйсці з хаты, як іх запыніла гаспадыня.

— Пачакайце,— сказала япа.— Надта скоро забываецца па старыя звычаі. Няхай во маладая пасядзіць на пасадзе,— і паднесла да Зосі дзежку, накрытую вывернутым кажухом.

Зосі няможна было ўжо садзіцца па дзяжу. Але як не сядзеш? Ад языкоў тады не абярэшыся.

«Ці ведае што? — зірнула на Настулю, здаецца, чырванеючы.— Можна, падгледзела?»

Тая хітра ўсміхалася. Зося павагалася і села.

— Вот так, дзеўкі, каб усе замуж выходзілі! — сказала Настуля.— Цэлыя і печапаныя!

— Не заўсёды так і бывае... — усміхнуўся Міхайла.

Пасля ўжо, калі вялі пад руку асістэнты, а за імі

парамі, дружка са сваім асістэнтам, ішлі па вуліцы, твар у Зосі гарэў.

Каля хаты скўпіліся калёсы з копымі. Дугі, аглоблі, драбіны былі ўтыканья бярозавымі галіпкамі, дзе-разой. Як копні трэслі галовамі, дык звінелі шаламкі. Люду-люду было каля двара.

Маладога тут ужо не было. Яго, відаць, ужо сустрэлі бацька і маці, запрасілі ў хату. На дворэ толькі тоўкся Уладак. Трэба было, каб і ён, як першы Віцеў асістэнт, ішоў па яе, але во не пайшоў. Пэўна ж, збаяўся Міхайлы. Як убачылі працэсію, музыканты зайгралі, ашаламляючы сваёю музыкаю. У Зосінай галаве нібы ўсё паплыло-паплыло.

— Якая фэйненькая! — хтосьці з кабет прашаптаў ёй услед, калі яна, апусціўшы вочы, ішла па двары ў хату. — Даўно ўжо ў нас не было такой пагляднай маладой!

— Як галубка!

— Але вароне дастаецца...

— Сама ж захацела... На багацце пагналася...

«Соль вам у вочы, дзяркач у зубы!» — як і вучылі ўчора маці ды Галена, падумала яна сама сабе, крыўдзячыся, чаму ўсё ж такія злыя людзі. Хай бы хто і паспачуваў бы. Пазірала, цікавала, ці ёсць у Віцевай дружыне Янка і Кастуся? Кастуся ёсць, а Янкі пяма. Значыць, адмовіўся. І добра. А то ні ёй, ні яму не было б як падняць вочы.

— За каго пайшла!.. — дагнаўшы, зашаптаў па вуха Уладак. — Я цябе ўзяў бы...

— Дык чаму ж не ўзяў? — залавала.

— Дык ты ж з гэтым блыталася... Каб не ён, дык я... Але ж і хітрая: з адным буські, а за другога замуж...

— А хіба блага? Хіба Віця за вас горшы?

— Дык ты што, на сваёй ахвоце ідзеш? — здзівіўся. — Кажуць жа, бацька сілком цябе прэ...

— Сама іду. Ніхто мяне не гоніць. І толькі за яго. Ні за кога больш не хачу. І за цябе — такога красуна таксама. А ты не выскаляйся вот, а глядзі: не возьмеш замуж Верку — заб'юць Чорныя...

Уладак звяў, адстаў. Яна ж, як аблітая халоднаю вадою, увайшла ў хату. Там людзей было мала: бацька стаяў каля Віці — і сёння беллага як снег. Той зірнуў на яе і апусціў вочы. І яна перавяла позірк, не ведаючы, дзе запыніцца. Не вітаючыся з Віцем, падалася да маці, што замыкала куфар. Можна, нядаўна схавала туды зяцеў падарунак.

— Не пазірай, як кот на кілбасы! — паляцеў Уладак, ківаючы галавою Віцю.— Табе яшчэ рапа да маладой падыходзіць. Цяпер мы каля яе будзем круціцца.

Памкнуўся да Зосі, убачыў Верку і... асекся. Ужо, здаецца, быў і не рады, што прыскочыў. А ў хату ўжо заходзілі яе і маладога дружкі, асістэнты, запаўнялі, што вось-вось у ёй, малой, і не будзе ўжо дзе навярнуцца. Лезлі і запрошаныя на вяселле і не запрошаныя кабеты.

— Садзіцеся, госцейкі дарагія, — запрашала, не дзе ўжо зашчэмленая ў гурце, маці.— Дзе ж тут сват, малады? Хай першыя садзяцца.

— Ага, садзіцеся, людцы, — запрасіў і бацька. Госці патапталіся дзеля прыліку, а пасля палезлі за сталы на кут. Зося са сваімі дружкамі і асістэнтамі села насупраць. Ні яна, ні Віця адно на аднаго не пазіралі.

Ззаду па-ранейшаму тоўніліся кабеты, дзеці, пазіраючы на іх, на сватоў і на маладых, як на дзіва. На яе, на Зося, здаецца, — пайбольш.

Вось зірнулі на Салвэся Гарбацэвіча: цяпер падыходзіў час яго каманды. Бянтэжачыся, ён устаў, пачаў наліваць у чарку гарэлку. Недаліў, хацеў капнуць яшчэ, каб была поўная, ды не разлічыў, лінуў

цераз край чаркі, сабе на руку і на стол.

— Няўмека! — пап'кнула ціха жонка.

— Будзе ўсяго ў сям'і цераз край...— прашаптаў пехта ззаду.

Салвэсь паставіў чарку на талерку і падаў ёй, Зося. Яна, ведаючы добра, што рабіць, але бянтэжачыся ад позіркаў, накрыла чарку загадзя прыгатаванай хустачкай. Тады Салвэсь падаў талерку, чарку і хустачку Віцю; той, устаўшы, здаецца, крышку заружавеўшыся, узяў хустачку і паклаў на талерку, мусіць, прыпацелыя ад поту далоні грошы.

— Аж дзесяць залатых рублёў! — зашаптаў, зянуўшы, пехта з кабет ззаду.

— А хіба няма?..

— Не кажы. У Гарбацэвіча грошай процьма...

Зося, калі Салвэсь зноў падніс да яе талерку, абьякава ўзяла грошы. Абы захаваць заведзены звычай. Пасля ўзяла чарку і крыху адпіла.

— Гапарлівая! — сказаў хтосьці ззаду.

— Ну, а цяпер просім бацьку і маці паблаславіць, каб малады з маладою павіталіся! — сказаў Салвэсь.

— Просім,— адказала за яе спіною маці.

Зося і Віця ўсталі, падалі адно аднаму рукі ў хустачках.

— Дык выпіце і закусіце, госцікі дарагія,— пачалі запрашаць Мішукі.

Сваты, хлопцы выпілі. Дзяўчаты памачылі толькі губы.

Калі прыкусілі (Зося заўважыла, што маці пазірае на сталы нібы з жахам: здаецца, усе на кавалачку-два ўзялі, а талеркі амаль апусцелі. А яшчэ ж усё вяселле наперадзе, яшчэ вунь колькі гасцей прыйдзе), Салвэсь падаў каманду, усе ўсталі і абышлі вакол сталоў тры разы. Прыселі зноў, але не пілі ўжо і не елі, хоць і Мішук і Мішучыха дзеля прыліку прасілі яшчэ «хоць крыху пасядзець за сталом».

Пасядзеўшы, вылезлі з-за сталоў, стоўпіліся ў хаце. Усім было яшчэ адно відовішча: Зося падышла да маці і бацькі, што селі побач на ўслопе спіпамі да сталоў. Бацька трымаў у руках абразік. Каля іх пог ляжала дзяружка. Зося ўкленчыла і ўтупіла галаву між бацькоўскіх калянаў. Не чула, як маці і бацька благаславілі яе да шлюбу, што зычылі: усе яе пакуты, боль вырваліся ў роспач, у плач.

Яна нават не ведала, што сваім плачам вельмі здзівіла яшчэ аднаго аднаго: Звычайна дзяўчаты, калі выходзяць замуж, плачуць — канечне ж, не так горка, — дзеля звычаю, а яна плакала наўзрыд.

Калі ішла да калёс, яе зноў сустрэлі музыканты музыкай. Бацька і маці з хлебам і соллю і чаркамі гарэлкі абышлі тры разы ўсе калёсы. Пасля маці сыпала кругом жыта, а бацька, выціўшы крыху з чаркі, лінуў астатнюю гарэлку ўверх. Як села на свае калёсы, Зося праз слёзы пазірала на ўсіх і нічога не бачыла як праз туман, бязвольна скубла і кідала сена на дзяўчат — каб тыя хутка выходзілі замуж. Не кінь — пасля не абярэшыся ад папрокаў: сама выйшла і пашкадавала, не пазычыла, каб і астатнія дзяўчаты выходзілі.

5

У царкве быў таямнічы паўзмрок, холад, таемна было і ад падсвечаных святлом са свечак нізкіх скляпенняў і кратаў на акенцах.

Зося стаяла побач з Віцем на подсцілцы, трымаючы свечкі, і адчувала: не ўстоіць, паваліцца. Ад напружання. Ды яшчэ ад непрыемных пахаў айца Федора. Той стаяў блізка, прыгнуўшыся над кнігаю, закапанай воскам, трымаў свечку, гаварыў і дыхаў цяжкім пахам гарэлкі — відаць, учора добра нажлукціўся ў Гарбацэвічаў.

— Божа пречістый і всея тварі содстелю... — ка-
заў ён не то зразумела, не то незразумела, і гэта на-
большвала загадку таго, што адбываецца. — Іже ра-
ба твоего Авраама благословівый і разверзый ложе-
сна Сарріна... іже Ісаака Ревеце даровавый... Подаждь
рабом твоім сім Вікенцію і Соф'і жівот мірца...

«Здаецца, пра пас ужо кажа... — устрапянулася
Зося. — Відаць, злучае нашы сэрцы...»

— ...долгоденствіе, — гаварыў далей, нахіляючы-
ся і зазіраючы ім у вочы. Здаецца, з хітрыкаю, нібы
ўсё ведаў, што на яе душы, — целомудріе... сподобі я
відеть чада чадов...

«Здаецца, пра дзяцей кажа!.. — анякло пранізли-
ваю здагадкаю. — Можа, па споведзі мне трэба было
яму прызнацца, што іду за Віцю не дзяўчынаю?
Ёсць жа тайна споведзі... А то...»

— ...і даждь іма от росы небесныя свыше... імпол-
ні дома іх пшеніцы, віна і елея... возвысі я яко кедр-
ры ліванскіе...

Дзяк Дземідовіч, што стаяў ззаду, камандаваў, і
япа, як і Віця, паслухмяна ўсё рабіла, гаварыла, па
знаку надзявала Віцю пярсцёнак на яго тонкі, нібы
дзявочы пальчык, а ён — на яе, здаецца, таўсцейшы
палец. Пасля, нягледзячы адно на аднаго, пацалава-
ліся. У Віці былі сухія і халодныя губы.

«Вось ужо і замужняя, як птушка ў клетцы... —
думала і з горасцю, і ў той жа час з нейкім дзіўным
судзяшэннем, ідучы з Віцем з царквы. — Не Мішук
ужо, а Гарбацэвіч...»

Узрушаная, як сама по свая, схала з Віцем на ад-
ным возе дадому, дзе іх удваіх ужо сустракаў з хле-
бам і соллю бацька (маці па даўнейшаму звычаю
спатыкала ў вывернутым кажуху, з векам ад дзяжы,
на якім гэтаксама быў хлеб-соль і чаркі гарэлкі. Па-
блаславіўшы і павіншаваўшы, яна падняла века — і
яны ішлі ў хату пад ім: гэта — каб яны былі роў-

ныя, «параўняліся векам»), пасля сядзела на покуце пад абразікам, пазірала, як спраўна пілі і елі дружкі і асістэнты, іхнія госці: выгаленыя, падстрыжаныя, ад таго з белымі патыліцамі і скронямі мужчыны і ўбраныя кабеты, на іх камацдзе, калі крычалі «горка!», падымалася і датульвалася да так і не пацяпелых вуснаў свайго мужа. Час ад часу яна пазірала на маці. У той, здаецца, не было сёння радасці, была на твары засяроджанаць. Забярэ са стала пустую талерку, прынясе новую, крышку ўсміхнецца некаму, тое-сёе адкажа, а сама зноў ідзе ў кладоўку. Зося адчувала: выходзіць ужо ўсё, не хопіць да канца вяселля. Бо і праўда, людзі добра ядуць.

Калі ўсе пазней загудзелі, прыйшлі «пяўчыхі». Сёння сярод іх не было Янкавай маці, галасістай цёткі Анці. Былі толькі Марыся Драздовіч, Аўдоля, Фроця Чорныя — надта здатныя на песні кабеты. Без іх не абыходзіцца ні адно вяселле. Не сват, а Лядзяш запатрабаваў цішыні.

Пяўчыхі заспявалі:

Да свацейкі, да галубачкі,
Не смеем вас спытаці,
Ці добрая ў вас зямліца
Ды ці родзіць у вас пшаніца.
Дай, свацейка, караваю,

А не караваю — пірага.
Возьмем вала за рогі,
Сівую кабылу за грыву,
Павядзём яе ў адрыву,
Адсячом хваста палавіну.

— Надта скоро вы захацелі караваю! — не паддалася свацця Салвэсіха. — Яшчэ саспявайце.

Тыя саспявалі яшчэ некалькі песень. Вось тады Салвэсіха падала ім свой каравай. Тыя ўзялі, але па-свойму аддзячылі:

Дзякуй, свацейка, за каравай,
Харошы, бяленькі,
Толькі ганьба,
Што маленькі.

Да каравая Мішучыха дала пяўчыхам гарэлкі, закусі, і тыя неўзабаве зніклі. Пайшлі да некага баяваць.

Застолле гудзела.

— Сядзь з намі... — прыставаў да Мішука сусед, Міхайла Супраневіч. — Сам гаспадар пакажы пуць, як гарэлку п'юць!

— Перш налі чарку, а тады дай па карку, — усміхнулася Міхайлава жонка, Настуля.

— Не саромейся, сусед, — адказваў Мішук. — Што пастаўлёна — тое блаславёна.

— Ды я госць беспрышукны, не люблю марыць гаспадара... — адказваў Міхайла, ласы на гарэлку, і выпіваў яшчэ чарку, паказваў, што чарка пустая. — Я такую моду маю: да дна выпіваю. Не хачу зла астаўляць на дне.

— У п'яніцы адгаворак хваціць... — усчувала жонка.

— Не той п'яніца, хто п'е, — сыпаў і сыпаў жартамі Міхайла, закусваючы, — а той, хто міма рота лье...

Мішук адыходзіў — да другіх гасцей. Найперш — да Ледзяша. Пытаўся, што яму трэба.

— Хораша! — адказваў той. — Усім задаволены.

«Яшчэ б не быў задаволены! — думаў Мішук. — І н'еш, і трэш як млын!»

Праз нейкі час уладу захапілі музыканты, сталі насупраць маладых.

Зося ведала: іх падагнала маці, каб яны сыгралі свой «марш», каб пасля ўсе пачалі дарыць. Падод-

раць — можна і выбірацца з хаты. А раз падгацяе маці — значыць, на сыходзе гарэлка і закуска.

— Рана яшчэ іграць музыкантам! — падхапіўся, пачаў камандаваць Лядзяш. — Яшчэ пасядзець трэба!

Адны госці згаджаліся з ім, іншыя пачалі падтрымліваць музыкантаў. Ледзь адолелі Лядзяша.

Гарманіст Сідаровіч, што ўмеў добра гаварыць, пажадаў Зосі і Віцю «быць як цвет на яблынях», «жыць у шчасці, радасці, багацці і дзяцей многа мець», музыканты зайгралі ім «Сто лят». Усталі не толькі Зося і Віця, але і ўсе вясельнікі. Заспявалі. Віця на пададзечую Сідаровічам талерку, накрытую хустачкаю, паклаў паўрубля. Пасля музыканты па чарзе пачалі віншаваць сватоў, блізкіх сваякоў, дружкаў і асістэнтаў, гасцей маладой, іграць па іхнім жаданні. Падвесьлялелыя людзі скакалі, спявалі, клалі на талерку капейкі. Лядзяш загадаў сабе адмысловую музыку — гімн «Боже, царя храни».

Калі сыгралі ўсім «маршы», выпілі і палезлі з-за стала. Музыканты засталіся, Мішучыха з Галенаю прыбралі стол насупраць маладых, куды неўзабаве дзеці на веку ад дзяжы ўнеслі вялікі прыгожы каравай. Ішлі і кружыліся па ходу сонца.

Кабеты заспявалі:

Віўся каравай кубкам
Пад зялёнькім дубкам.
У чысценькім полі,
На вараненькім коці.

Як наставілі каравай на стол, сват падзякаваў і даў дзецям цукерак.

Першыя дарыць падышлі Мішукі. Бацькі.

— Ну, дзеці, будзьце шчаслівыя... — сказаў Мішук. — Жывіце ў злагадзе, дружненька. Работы не бойцеся, нас, бацькоў, не цурайцеся. Дару ж вам, каб усе чулі, дзве дзесяціны зямлі, цялушку, падсві-

наку і вот...— пацалаваўся з ёю, з Віцем, паклаў па заслапу хустачкаю талерку пяць залатых рублёў, маці паклала сурвэту.

Свацця дала ім па кавалку каравая, які яны ўзялі праз хустачкі, сват паліў гарэлкі. І калі яны прыгублівалі, музыкапты зайгралі марш. За роднымі бацькамі падышлі хросцыя, дзядзькі, цёткі, дружкі, асістэнтты, госці...

Як падарылі, усе зноў селі за стол. Вярнуліся падвесьлялыя пяўчыхі, зноў пачалі спяваць. Праз развітанне маладой з домам. Зося не вытрывала, заплакала. А пяўчыхі яшчэ нібы наўмысна стараліся «падвысіць» яе і зганіць маладога:

Наша маладая
Як уюи уецца,
Ваш малады
Не павернецца.

Наша маладая
Як сыр белы,
Ваш малады
як пень гарэлы.

Калі яе свацця абвязала свата і маладога ручні-
камі, пяўчыхі накінуліся на свата:

За што, сватка, звязалі?
З чужой бабай снаймалі?
Казалі, сватка, вельмі харош —
Па кулаку вочы, буслаў нос.

Маці, плачучы, пачала звязваць пасцель. Каб анярэдзіць усіх, асістэнтты выскачылі праз адчыненыя вокны па двор, каб ужо адтуль убегчы ў хату і «ўкрасці» падушкі, куфар. Але іх анярэдзілі кабетты, прыйшлося ім і свату заплаціць тым за ўсё гэта.

Калі выходзіла з хаты, Зося абводзіла яе позіркам. Бывай, хата родная!

Маці ішла побач, рыдала. Плакаў і бацька.

А жанчыны вярэдзілі-вярэдзілі душу ўсім:

Ды паедзеш, Зосечка,
У чужы край,
Ды з сабою зязюльку
Забірай.
Ды пасадзіш яе
У канцы пасцелі,
Яна табе будзе
Раненька кукаваці,
Цябе, маладзенькую,
Пабуджаці.
Бо чужая мамачка —
Не свая,
Ды не будзе раненька
Будзіці,
Пойдзе на вуліцу
Судзіці...

Калі на двары Зося цалавалася, развітвалася з бацькамі, жанчыны ўсё спявалі, музыканты ігралі, і Зося была ці то ў разгубленасці, ці то ў сне, да болю адчуваючы, што ўсё ж добра было ёй дагэтуль дома. Затрывожылася: а як будзе ёй там, у чужых? Адзін бог, мусіць, толькі ведае, калі вызначыў ёй такую долю.

Бацькі засталіся дома. Сваты, Мішукі і Гарбацэвічы, па-янкавінскаму звычайу, спаткаюцца, пасядзяць разам за адным сталом у маладога толькі ўжо праз тыдзень — на перазовах.

Янка не бачыў, як ішло вяселле ў Зосінай хаце, ён толькі са свайго двара чуў далёкі водгалас музыкі, што шчымлівасцю не толькі ўзбуджаў, але і рваў яму сэрца. Бацькі, сястра ды братавая выходзілі пазіраць, як ад'язджаў Віця да Зосі, як яго сустракалі Мішукі, як поп шлюбаванне маладых у царкве, а цяпер зноў пайшлі сустракаць маладога, што вяртаўся дадому ўжо з жонкаю. Янка не пайшоў. Адзін за-

стаўся ў хаце, не ведаючы, куды дзецца, у якую шчыліну зашыцца. На душы было так пагана, што хоць ты сыдзі куды на гэты час з вёскі.

Віця прывёз Зосю дадому пад вечар, калі ўжо яркае сонца апусцілася над самым лесам. Прымчаліся на лепшым Гарбацэвічавым кані, уехалі ў двор. Віця саскочыў з калёс, памог злезці Зосі ў белай сукецы. Як ні прыпадаў да шыбіны Янка, не згледзеў яе з-за людзей, з-за далёкасці твару. Бачыў: сустрэлі маладых Гарбацэвічы. Пётрык без шапкі і Віця з хлебам-соллю, з чаркамі гарэлкі. Павялі вось у хату. Услед за ёю асістэнт, сват панеслі Зосіны падушкі, куфар — Зося ўваходзіла ўжо ў хату гаспадыняю. Хлопцы курылі, баялі адзін аднаму байкі, рагаталі, дурэлі з дзяўчатамі. Усе былі вясёлыя, задаволеныя. Здаецца, ніхто не засмучаўся. «Нават і мае сябры цешацца...» — са скрухаю падумаў ён. Пасля ўсе гуртам шухнулі ў хату. За стол. А Янка ўсё стаяў і стаяў адзін каля акна, думаў, адчуваючы дваякае пачуццё. Каб Зося пайшла за Віцю, адмовілася зусім ад яго, Янкі, дык яму было б прасцей: крыўдаваў бы на яе, на ўвесь свет і жыў бы з гэтаю крыўдаю. Дык не. Паклікала, аддалася. Дык цяпер і Віцева, і нібы яго заадно. Не адарвеш ад сэрца. Ды раптам яшчэ будзе ад яго ў яе дзіця. Паранейшаму яе кахаць, употай красці чужое шчасце? Колькі? Усё жыццё? Не жаніцца самому? Не. Трэба будзе рана ці позна завесці сям'ю. Але як жаніцца, калі душа не ляжыць ні да адной дзяўчыны ў вёсцы, апроч Зосі?!

Калі пачало ўжо цямнець, заявілася братавая, Ядзя. Выпіла ў Гарбацэвічаў, дык расчырванелася, развесялілася, здаецца, аж пырскала ад яе здароўе, маладосць, дужасць. Малую дачку сваю, відаць, пакінула на бабчыных руках.

— Маркоцішся? — запытала.

Змаўчаў. Бо не апраўдвацца ж яму ці паракаць на Зосю. Ды хацеў заадно і быць сярдзіты. Ядзя апошні час, здаецца, зноў пачала зазіраць ласкава ў вочы, насміхоўвацца, старацца застацца з ім сам-насам. Можна, думала: калі ён не Зосін, дык зноў можна завабіць яго.

— Не маркоцься,— падышла, паклала руку на плячук. Дыхнула пахам гарэлкі.— Знойдзеш яшчэ сабе. І не горшую... Калі пагналася на багацце, дык няхай пажыве, паглядзіць. Заплача яшчэ не раз, пакаецца... Не ўбівайся...— прытулілася, пагладзіла яго цёплаю рукою па шчацэ.— Я цябе пашкадую... Харшы мой, пакрыўджаны богам і людзьмі...

Змусіла павярнуцца яго. Да яе. Павярнуўся: вочы яе былі заплюшчаныя, губы цягнуліся да яго губ.

— Ядзя! — прамовіў сярдзіта.— Ты зноў за сваё?

— Ніхто ж і ведаць не будзе...— прашаптала.— Дурнецькі...

— Мала што ведаць не будзе...

— Мала, мала! — папкінула.— Колькі ты ўжо мучыць мяне будзеш? Хіба не бачыш: не магу я?! Ні спаць, ні рабіць, ні жыць... Ляжыш ты, павернешся, уздыхнеш, а я ўся палымнею, трасуся... Адпіхнеш — чужому дамся. Любому! Я не магу ўжо болей... Згарэла, спалымнела ўся...

Калі б не ведаў Зосі, не быў аддадзены ёй душой, можна, і спакусіўся б. Зведаў адну кахацую — не мог цяпер аддаваць сябе іншай. Не хацеў і не ўмеў быць распусцікам.

— Не магу...— сказаў.— Грэх жа...

— Ну і дурань! — засіцела.— Вялікі дурань! Цяля! Быў бы хлопец, не баяўся б і папрасіць, і ўзяць сілаю, дык і Зося твая была б.

— Дурань дык дурань...— прамовіў, адыходзячы ад яе.— Які ўрадзіўся, такі ўжо і буду.

Выйшаў Янка на двор, калі ўжо ўцямпелася, калі сталыя мужчыны і кабеты засталіся за сталамі ў Гарбацэвічавай хаце, пілі, елі ўволю ды гаварылі, а маладыя выйшлі самі і вывелі музыкантаў; з двара свайго бачыў, як першыя пад музыку пачалі танцаваць Віця і Зося, пасля іншыя. Неўзабаве Зося недзе знікла, а скакалі ўжо толькі дружкі і асістэнтны полькі, падыспаны, кракавякі, вальсы. Спявалі, валтузіліся, той-сёй прагульваўся з дзяўчынаю па вёсцы.

Янка, пасунуўшы на вочы брылёўку, стаяў водаль за плотам і пазіраў на вясёлых хлопцаў і дзяўчат, думаючы, што яго вельмі ніхто не бачыць: ліхтар вісеў аж каля сяпец хаты і сюды святло яго, лічы, не даходзіла. А ў святле бачыў вясёлых Уладака, Антопа Емельяновіча.

Але яго згледзелі. Пільная сястра Кастуся.

Падышла. Малайчына, не папікала, не пасміхоўвалася. Узяла руку, пагладзіла, пасля моўчкі сціснула яе. У яго душы зацяплілася ласка да такой сардэчнай сястры, але ён нічога не прамовіў, з падзякаю маўчаў. Ды з пакутаю сароміў сябе, што часамі крыўдзіў яе.

— Ідзі за іхняе гумно... — прашаптала. — Яна там... Ідзі, я павартую...

Цяпер ён ужо моўчкі, з падзякаю паціснуў сястры руку і, абыходзячы Гарбацэвічаў плот, пайшоў у цемь, у цеплыню, спадзеючыся ўбачыць белую постаць. Але каля гумна яе не ўбачыў. Запыніўся. Дзе яна? Не паспела прыйсці? Падмапула?

— Я тут, — пачуў ціхі голас, ад сцяны адарвалася постаць, але ўжо не ў белай, а цёмнай сукенцы. Яна, Зося. Прыблізілася, прытулілася і сашчапіла рукі на яго шыі.

— Яначак! — зашаптала яна.— Родненькі! Дзе ты хавасешся? Нідзе ж цябе не відаць! Я ўсе вочы прагледзела...

Маўчаў.

— Не магу! — паскардзілася.— Не дачакаюся, калі ўсё гэта ўжо скончыцца! — пацалавала. У шчокі, у вусны.

Пацалаваліся. Ён сціснуў, прытуліў яе.

— Яначка, мілы мой, харошы,— загаварыла з пяшчотаю.— Ужо я не дзяўчына, а замужняя кабе-та... Жонка... Але я яго не любіла і любіць не буду. Я люблю толькі цябе... І дзіцятка ад цябе раджу...

Ён маўчаў, туліў, можа, самага дарагога цяпер для сябе чалавека, баючыся адпусціць, страціць яго.

— Я не баюся, Яначка, ніякага граху. Добра баяцца, калі ты мог бы быць шчаслівы, а калі не шчаслівы, дык... Што — той грэх?! І ты ж любіш мяне, Яначка? Ну, скажы. Хоць адно слоўца.

— Люблю...

— І будзем любіцца, мілешькі. Няхай не думае ні ён, ні ўсе, што нас разлучылі. Не, не разлучылі. Абы мы самі не разлучыліся... Няхай абгаворваюць людзі, мажуць вароты глінаю, няхай б'е, але я не адракуся ад цябе... І ты ж не адрачэшся? Праўда?

— Праўда. Ніколі не адракуся.

Майская ноч была цёплая, ціхая, калі не лічыць далекаватых гамонак, смеху, музыкі; за небасхілам паблісквалі ўжо сполахі — на першыя грымоты, навальніцу.

Зосю шукалі.

І калі яна зайшла ў двор, дзе «да ўнаду» рэзалі музыканты, здаецца, гудзела і трэслася зямля ад скокаў, не схапіла за руку Анелька. І схапіла даволі жорстка.

«Усё! — падумалася Зосі.— Нехта высачыў нас з Янкам, пусціў погалас... Канец вяселлю, канец майму замужжю...»

— Хадзем у гумно...— прамовіла толькі Анелька, адпусціла яе і першая хутка, куляючыся, як качка, пашыбавала па двары да гумна.

«Божа! — жахнулася Зося.— І такая няўдаліца можа дастацца Янку за жонку!»

Думала пра іншае, нібы не зважала, што яе ж клічуць далей ад чужых вачэй і вушэй — на суд. Можна, праз хвіліну злосны Гарбацэвіч закрычыць: «Бяры свае манаткі і прэч з нашай хаты, нягодніца!»

Яна ж крочыла абьякавая да свайго лёсу. Адчувала толькі, што вельмі стомленая. І з-за працы,— а яе ж было процьма за апошні тыдзень,— і з-за хваляванняў, пакут, з-за сённяшняга, вяселля і тых законаў, звычак, што выпалі за дзень на яе долю, якім яна мусіла падпарадкоўвацца. Ішла і думала: няхай накрычаць, выгапяць — і яна пабяжыць дадому. Кінецца ў пасцель. Спаць! Спаць! Спаць! О божа, як яна хоча спаць, забыцца пра ўсё, але помніць толькі аднаго Янку. Ёй з ім сёння было вельмі добра, уцешна. Бо сённяшняя сустрэча з ім акрыліла яе, дала надзею і веру, атуліла пяшчотаю і цеплынёю.

У гумне гарэў ліхтар, чуліся галасы. Праўда, ціхія, прыглушаныя. Відаць, Гарбацэвічы раіліся між сабою.

Зося зайшла ў гумно. Напраўду, тут толькі былі адны Гарбацэвічы. Яны стаялі ля вынесенага з хаты

ложка, а на ложку ляжаў Віця, яшчэ ў новым вясельным касцюме, у туфлях.

«Няўжо што зрабіў з сабою?» — напужалася Зося. Не з-за спачування да Віці, а з-за боязі, што віну з-за таго будуць бачыць на ёй.

— Зосечка! — убачыўшы яе, заламала рукі Гарбацэвічыха. — Віцю ж зусім блага...

Яна, бянтэжачыся, падышла да ложка: Віця, яе муж (яна яшчэ не магла нават вымавіць гэта слова), быў белы, пібы снег. Як чалавек, што ўжо месяцамі не выходзіў з хаты на двор і ляжаў у цёмным кутку на пасцелі.

— Ён жа ніколі не піў, а гэтыя дні мусіў выпіць, дык... — пачала тлумачыць ёй Гарбацэвічыха. — Вот блага. Кажа: паміраю... Цябе кліча... Прысядзь, дачушка, пасядзі каля яго. А мы ўжо ж пойдзем да гасцей. Людзі ж у хаце...

Знямоглы Віця, пакорлівы Гарбацэвіч, далікатная і ласкавая Гарбацэвічыха — усё гэта было цяжэй Зосі за крыкі, папрокі, знявагі. Бо міжволі, супраць яе розуму, жаданняў у яе душы заварушылася спагада да Віці. А яна гэтага не хацела, бо надумала жорстка адпомсціць яму за яго прыхамаць, за тое, што ён намерыўся скалечыць ёй жыццё.

Прысела на ложку, каля Віцевых ног.

— Пасядзі, дачушка, — п'яшчотна, як і маці, прамовіла Гарбацэвічыха. — Вы ж, дзеці, цяпер адно... Муж і жонка...

Неўзабаве Зося з Віцем засталася сам-насам. Гадала: ён падгледзеў ці не бачыў, што яна знікла з двара, падсачыў ці не падсачыў, што спатыкалася з Лякам? Кепска яму цяпер з-за рэўнасці?

— Я не п'яны... — прамовіў ён. — Я ўсё бачу, чую, але... Кружыцца галава, сэрца млее, — намацаў яе руку, узяў у сваю, халодную як лёд. — Скажы, Зоська, я зусім-зусім табе чужы? Нялюбы?

Япа закрыла далонню вочы. Няпавісць і спагада зазмагаліся між сабою ў яе маладым, яшчэ не зусім апрабаваным жыццём сэрцы.

— Не думай кенска пра мяне... — папрасіў. — Я ніколі не буду крычаць на цябе, зневажаць. Я...

— Добра, Віця, — лічы, пращантала. — Маўчы... Сёння нічога не гавары... Можна, будзе лепш, калі памаўчым.

Пазаўтра першы падхапіўся Гарбацэвіч. Яшчэ па світанні. Родныя, вясельнікі, вёска ўся яшчэ спалі. Стомленыя пасля пітва, ласункаў, гаманы, гуляў. Ён жа, як і заўсёды, не ўлежаў. Выйшаў на двор і анямеў: іхняя брамка, кудою хадзілі яны, людзі, была не цёмная, а зменепая — вымазаная глінаю. Часта вымазвалі ў вёсцы і яму вароты, але такога, каб вымазвалі тады, калі яшчэ не скончылася нават вяселле, здаецца, ні ў Янкавінах, ні ва ўсёй воласці не было ніколі. Ён сарваў гэтыя варотцы — сведку жаночай здрады — з завесаў, зымчаў іх, схваў у падпаветцы.

«Во ўзяў сабе сыноч жоначку! — падумаў, гладзячы далонню грудзіну. Там вельмі закалола сэрца. — У першую ж ноч загуляла! Не паслухаў песьлух, не захацеў прудскай... Калі дагэтуль спявалі толькі, дык цяпер і патанцуем!»

Пастаяўшы крыху, палаяўшы сына, што ажаніўся супраць яго волі, ды няверную нявестку, пайшоў будзіць жонку, дачку, а заадио і маладую распусніцу, каб падымаліся, даілі, выпускалі на пашу каровы і пачыпалі парадкаваць вясельныя сталы.

Свет неабдымны і невялікія Янкавіны пачыпалі прачынацца. Жыццё павінна было шпарчэй пайсці-пабегчы сваёю звыклаю каляінай, па сваіх звыклых законах, хоць, можна, у гэтай «звыкласці» меліся ўжо

сёння і нейкія перамены, нечаканасці. Ды хто мог пра гэта загадзя ведаць?

Гаспадар-камень ляжаў цяпер, на світанку, спакойны, астылы за ноч, з маўкліваю каменнаю душой. Ён на-ранейшаму вабіў і будзе вабіць да сябе янкавінцаў, слухаць кожнага, убіраць у сваю непрыступную і ў той жа час чулую душу людскія беды, слёзы, просьбы ды мары, камянець, таіць пачутае ды, можа, сваёй маўклівай мудрасцю вучыць, раіць чалавеку-гаротніку (шчаслівыя сюды, бадай, не прыходзяць) гэтаксама набірацца маўклівасці, цярплівасці бы камянець. Валун-то, канечне, сам нема маўклівы, ляжаў і ляжыць затоеным сведкам усяго, што тут адбывалася, але людзі не ўсе станавіліся і не ўсе будуць станавіцца нямыя, акамянелыя, бо той-сёй рана ці позна і зноў будзе выкрыкваць боль сваёй, жывой, душы і рана ці позна ўбачыць, што і ў ім, валуне, і ў сваім сэрцы ёсць іскры. І не толькі іскры...

...Неўзабаве, праз месяц з паловаю, Гаспадар-камень будзе сведкам новых скаргаў, нараканняў, стогнаў і спадзяванняў янкавінцаў: у Еўропе пачнецца і пагрозліва будзе падкочвацца да Янкавін вялікая ды жудасная першая сусветная вайна. Яна прынясе шмат пакут, гора, страт, але і шмат зменіць у супярэчлівым, абцяжараным несправядлівасцю, прыгнётам і гвалтам свеце...

1980—1984

Далідовіч Г.

Д 15 Гаспадар-камень: Раман.— Мн.: Маст. літ.,
1987.— 446 с., 8 л. іл.

Генрых Далідовіч піша быццам пра звычайны, зямны, а на самай справе напоўнены філасофска-псіхалагічным і эстэтычным значэннем людскі побыт налібоцкага краю напярэдадні першай сусветнай вайны. Бацькі-гаспадары трывожацца за спакой у свеце, моцна трымаючыся за зямлю; моладзі ж уласцывы душэўныя парывы, каханне, рэўнасць і крыўды. Найбольш свядомыя, як настаўнік Алесь Нямкевіч, паўстаюць супраць несправядлівасці і смела ўступаюць у няроўную сутычку з самадзяржаўем.

Твор напісаны жыва, каларытнаю мовай.

Д $\frac{4702120200-010}{M 302(05)-87}$ 12—86

ББК 84Бел7

ГЕНРИХ ВАЦЛАВОВИЧ ДАЛИДОВИЧ

Хозяин-камень

Роман

Мінск, издательство «Мастацкая літаратура»
На беларусском языке

Рэдактары А. П. Рыбак, Я. Р. Лецка. Мастак Ул. А. Лукашук. Мастацкі рэдактар В. П. Жыжэнка. Тэхнічны рэдактар Л. М. Шлапо. Карэктар Л. Т. Калюжная.

ІБ № 2325

Здадзена ў набор 18.02.86. Падп. да друку 15.10.86. АТ 00206. Фармат 70×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 18,06+0,64 укл. Ум. фарб.-адб. 19,35. Ул.-выд. арк. 20,13. Тыраж 10 000 экз. Зак. 2205. Цана 1 р. 50 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкампіят МВЦА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.